Csokonai História Könyvek

Gunst Péter

A magyar történetírás története

Debrecen, 1995.

Csokonai História Könyvek

Sorozatszerkesztők: L. Nagy Zsuzsa és Barta János

Gunst Péter

A magyar történetírás története

Debrecen, 1995.

A kötet a Kereskedelmi Bank Universitas alapítványának támogatásával jelent meg.

ISSN 1219 1086

ISBN 963 260 072 X

Csokonai Kiadó Kft.

A kiadásért felel: Dr. Mazsu János ügyvezető igazgató

A nyomdai munkálatokat végezte: ONlX Nyomda Kft., Debrecen

Tartalom

Bevezető

A magyar történetírás története - múltunk olyan részlete, amelynek körüljárása, tüzetesebb megvilágítása nélkül aligha tudna tájékozódni az olvasó e kötetben. Talán azért tetszhet olyan szokatlannak a téma, mert az elmúlt száz évben történetírásunkról nem született összefoglalás. Magam is meglepődtem, amikor összeállítottam a rendelkezésre álló historiográfiai munkák jegyzékét. A szakirodalom rendkívül hiányosnak bizonyult.

Maga a hiány jellemző. Jellemző a társadalomra, amely a történetírás termőtalaja, s természetesen magára a történetírásra is. Azonnal tetten érhetjük a magyar történetírás egyik sajátos vonását: megszületésétől máig tartó érdektelenségét az elméleti megközelítések, a fogalmi tisztázások iránt. Ha mégis kísérletet akarunk tenni az összefoglalásra, elemi kötelesség az olvasóval szemben éppen ezeknek a fogalmi kérdéseknek a tisztázása.

Mindenekelőtt magának a tárgynak a meghatározása: a magyar történetírás története. Másképpen megfogalmazva a magyar történettudomány története. De vajon azonos dolgokról van-e itt szó? A kérdés egyáltalában nem akadémikus. Ma ugyanis már éles és jól látható határvonal húzódik a történettudományi munkák és a nem történettudósok által készített különféle történeti tárgyú írások között. Ha valaki megírja emlékiratait, nem történettudományi munkát tesz közzé, bár olyan művet ír, amelyet a történetírók felhasználhatnak. Történetírói alkotáson ma azokat az írásokat értjük, amelyeket a történettudomány eszköztárában, módszereiben ismerős és járatos emberek alkotnak, függetlenül attól, milyen írói kvalitással rendelkeznek.

Ez nem mindig volt így. A történettudomány kialakulásáról csak azóta beszélhetünk, amióta megszülettek azok a módszerek, amelyeknek elsajátítása nélkül a szerző nem lehet történetíró, vagyis amióta a történelmet nem lehet sajátos szakképzettség nélkül írni. Korábban, az önálló történettudomány létrejötte előtt ilyenfajta megkülönböztetést nem lett volna érdemes tenni. Tanult emberek voltak természetesen, akik valamilyen okból történetírásra adták a fejüket, de képzettségük nem volt

sajátos, csupán általános műveltséggel rendelkeztek. Akkoriban minden művelt emberből lehetett, s lett is történetíró, aki a múlt vagy annak valamelyik részlete iránt érdeklődött.

Ma a történettudomány egész rendszere sokkal szélesebb, átfogóbb terület, mint amelyet a történetírás fogalma korábban takart A történettudományba beletartoznak a tudomány különféle sajátosságai, technikája és technológiája, amelyet - jó esetben - elsajátíthat az, aki ezt a speciális szakot tanulmányozza az egyetemen. A történettudomány fogalmába tartoznak azok az intézmények, amelyek arra hivatottak, hogy szolgálják a történettudósok képzését, majd pedig kutatói és történetírói működését, az egyetemi szemináriumoktól a múzeumokig, levéltárakig, kézirattárakig, kutatóintézetekig. Mindezzel vagyis a magyar történettudomány történetével ebben a munkában csupán érintőlegesen foglalkozunk, bár nem tekinthetünk el a szűkebben vett szakmai kérdésektől sem, mert nélkülük mondanivalónk nem lenne érthető. Alapvető feladatunknak azonban a történetírás történetét tekintjük, vagyis elsősorban a történeti munkákkal, az azokban érvényre jutó szellemiség formálódásával ismertetjük meg olvasóinkat.

A magyar történetírás megszületése óta nagyjából azokon a szakaszokon át fejlődött, amelyek az európai történetírásban megfigyelhetők. Vannak azonban olyan sajátos vonásai, amelyek több tekintetben megkülönböztetik attól. Ezeket sem árt szemügyre venni.

Az első mindjárt abból következik, hogy a magyar történetírás viszonylag későn jött létre. Keletkezése egészen pontosan nem datálható, nagyjából a 11. század második felére, ezen belül az 1070-80-as évekre tehetjük. Ekkor már a feudális Európában mintegy öt-hat évszázada formálódott azoknak a népeknek a történetírása, amelyek történetírásunk számára mintát nyújtottak, formai és tartalmi tekintetben egyaránt követendő példaképet jelentettek. Magából a történeti fejlődés megkésettségéből adódik a magyar történetírás viszonylag késői jelentkezése, ebből következik azután az, hogy mind mondanivalójának elméleti tartalmát, megformálásának módjait, mind pedig később a történeti kutatás módszereit tekintve a magyar történetírás sohasem volt eredeti, a történetírói módszereket, eljárásokat, a történetírást meghatározó elméleti (ma úgy fogalmaznánk:

történetfilozófiai) előfeltevéseket tulajdonképpen készen kapta a fejlettebb európai történetírásoktól. Ebből eredeztethetjük mindmáig tartó érdektelenségét a történetfilozófiai és módszertani kérdésfeltevések iránt. A magyar történetírás, majd később a történettudomány nem eredeti, hanem másodlagos fejlődés terméke, utánzó, nyomon követő. Mindmáig alig van önálló, eredeti történetírónk. Történetírásunk sohasem, vagy nagyon ritkán küzdött meg történetfilozófiai kérdésekkel, módszertani megfontolásokkal. Készen kapta azokat, s azonnal alkalmazhatta a maga közvetlen gyakorlatában. Ebből természetesen adódik, hogy az egyes tudományos, történetfilozófiai irányzatok, módszerek, műfajok igen ritkán jelentkeznek a maguk letisztult formájában. A magyar történetírás többnyire eklektikus, művelői egyszerre több külföldi irányzatnak, iskolának a módszereit, filozófiai megalapozottságát követik és alkalmazzák. Ez azt jelenti, hogy legtöbb történetírónk elméletileg nem volt eléggé müveit, ugyanakkor azonban komoly előnyökkel járhatott. Történetíróink több irányzat jó módszereit, történetfilozófiai alapelveit érvényesíthették, ötvözhették, ugyanakkor elkerülhették azok sokszor egyoldalú megoldásait, módszereit.

Ugyancsak a Viszonylag késői indulás az oka, hogy a középkori európai történetírás vezető műfaja, a krónika (eredetileg tulajdonképpen világkrónika, hiszen a történetírás a nyugat-európai népeknél elsődlegesen ebben a formában bontakozott ki) és vele párhuzamosan az évkönyv csak nagyon kevéssé honosodott meg Magyarországon. A középkori magyar történeti műfaj a gesta és a legenda, azaz egyszerre jelentkezik a magyarság történetére, annak valamelyik szakaszára koncentráló gesta és a szentek (nálunk elsősorban a szent királyok) életét bemutató életrajzi műfaj, a legenda. Ennek a műfaji sajátosságnak részben a történetírás késői megjelenése az oka. Amikor a magyar történetírás megszületik, Nyugat-Európában már nemcsak a krónika van jelen, hanem a gesta és a biográfia is. De legalább ezzel egyenértékű oka e jelenségnek maga a késői indulás, a feudalizmus késői és sok sajátos vonást felmutató meggyökerezése, vagyis a magyar társadalomfejlődés sajátosságai. Aránylag kevés az egyházi szerzetesrend, kevés a képzett, művelt ember, s kicsi az az anyagi bázis, ami biztosíthatná a többirányú, többműfajú történetírás kibontakozását. A királyi udvar, az államigazgatás és néhány kolostor adja az anyagi és szellemi bázisát a magyarországi történetírásnak, s ez túlságosán kevés

ahhoz, hogy a történetírás sokágú, többműfajú lehessen. Nincs elegendő anyagi alap szélesebb, népesebb történetírói gárda felneveléséhez, kibontakozásához. Ez a sajátossága a magyar történetírásnak, az tudniillik, hogy nem túlságosan népes maga a történetírói gárda, máig rányomja bélyegét a magyar történetírás és történettudomány fejlődésére, következményeit mind erőteljesebben érezzük.

Az előzőek folyománya a magyar történetírás egy újabb sajátos vonása, az ugyanis, hogy a munkák zöme viszonylag sokáig nem magyarul, hanem latin nyelven születik. A nemzeti nyelv a legnemzetibb tudományban, a történetírásban aránylag későn jelenik meg, a 16. században, de általánossá csupán a 19. században válik. A latin, mint a tudomány nyelve szerte Európában sokáig megmarad, ebben önmagában nincs semmiféle sajátos magyar vonás. De Nyugat-Európában a nemzeti nyelvek a történetírásban sokkal előbb jelennek meg, mint nálunk, a történetírók sokkal korábban kezdenek németül, angolul, vagy franciául írni, mint nálunk magyarul. Az ok kézenfekvő: Nyugat-Európában sokkal szélesebb közönsége volt a történetírásnak, ez a szélesebb közvélemény azonban nem tudott latinul. A sokkal szűkebb hazai olvasótábor, a királyi udvar, a főnemesség és az egyházi vezetők azon szűk csoportja, amelynek érdeklődését Magyarországon a történetírásnak kielégíteni kellett, jóval körülhatároltabb, de megfelelően művelt volt ahhoz, hogy nálunk a történetírás nyelve még évszázadokig a latin maradhasson.

S itt mindjárt érinteni kell a nyelv kérdését: a magam részéről a magyar történetírás részének tekintem mindazok tevékenységét, akik műveiket latinul írták, akkor is, amikor már egyébként a magyar volt a történetírás meghatározó nyelve. Ugyanakkor nem foglalkozom azokkal a történetírókkal, akik a Magyarország keretei között élő nem magyar népek valamelyikének történetéről írtak, a saját anyanyelvükön. Ennek elsősorban nyelvi indokai vannak, bár nem csupán azok. Nem olvasok románul, szlovákul, horvátul vagy szerbül, s ha már velük illetve munkáikkal nem foglalkozom, így kell cselekedni az erdélyi szászok történetírásával is. Mindez azonban csak annyiban érvényes, amennyiben ezeknek a népeknek a történetírói saját népük múltjával foglalkoznak. Ha személyükben vagy tevékenységük révén részei a magyar történetírásnak, úgy magától értetődően helyük van e munkában.

A latin nyelv késői használatából is következik, hogy a magyar történetírás és a magyar nép történeti tudata között mélyebb szakadék tátong, mint amihez másutt, elsősorban Nyugat-Európában hozzászoktunk. Ennek részben az az oka, hogy a kereszténység késői felvétele miatt sokáig megőrződtek a pogány eredet- és mondavilág elemei, s tartósan beépültek a nép történeti tudatába. A sajátos magyar társadalomfejlődés az oka annak, hogy nálunk a nép történeti tudatának mélyebb rétegeit alkotják olyan elemek, amelyek annak idején elsősorban a nemesség vagy annak egyes csoportjai körében alakultak ki és azután idővel eljutottak a paraszti tudatvilágba is (a hun eredet kérdése stb.). Máskor a tudományos történetírás és a nép történeti tudata között azért húzódik mély árok, mert a tudományos történetírás olyan variáns mellett döntött, amelyik a nép történeti hagyományaival szemben állt. Így volt ez például Zrínyi Miklós halálával, vagy sok olyan esetben, amikor a nép politikai érzelmei más megoldást sugalltak, mint amit a tudomány mondott. Hasonló jelenségek természetesen minden népnél előfordulnak, a magyar történetírás azonban talán nagyobb távolságra van a nép történeti tudatától, mint az a legtöbb nagy európai népnél megfigyelhető. A magunk részéről e helyütt nem foglalkozunk a népi történeti tudat eme sajátos megnyilvánulásaival, azokat nem tekintjük a történetírás részének, akkor sem, ha nem egy téves nézetről tudjuk, korábbi századok történetírása a hibás a téves, ha úgy tetszik, nemesi történeti tudat kialakulásában. Sikeres irodalmi alkotások mindenhol hasonló jelenségeket szültek, s bár olykor megelőzték a történetírást, mégsem tekinthetők alkotó részének. Mi sem tekintjük annak a nép történeti tudatának ezeket az elemeit, vagy az írók, s más laikusok által megformált történetfelfogást.

Mindezzel nem kívánjuk szembeállítani a történetírást a történeti tudattal. Csupán jelezzük magát a jelenséget, s arra hívjuk fel a figyelmet, hogy sok oknál fogva a szakadék a kettő között nálunk jóval szélesebb és mélyebb, mint a legtöbb nyugatvagy közép-európai népnél. Ennek azért van jelentősége, mert a szépirodalomba sokszor éppen a népi tudatnak azok az elemei kerültek át, amelyek a legkövetkezetesebben ellenálltak a történeti kutatás eredményeinek, amelyek tehát még akkor is megőrizték álláspontjukat, amikor a tudományos kutatás már régen megcáfolta azokat. S ebben nagyon nagy szerepe volt az 1867-1918 közötti évtizedeknek, amikor a történetírás tudományos eredményei különösen erőteljesen

keveredtek érzelmi motívumokkal, amikor talán a legtávolabbra került egymástól a nemzeti történetírás és a nemzet történeti tudata.

* * *

Itt kell még néhány, e kötet tematikával összefüggő részletet érintenünk. Nagyon jó lett volna, ha az egyes történetírók történetszemléletét idézetek révén a saját szavukkal mutathattuk volna be. Ezt az adott terjedelem nem tette lehetővé. Szintén terjedelmi okok miatt vált elkerülhetetlenné, hogy csak a legkiemelkedőbb történetírókkal foglalkozzunk.

Elsősorban terjedelmi okok miatt kényszerültünk más korlátozásokra is. A történetírás néhány ágával, így az egyetemes történeti összefoglalásokkal kevéssé foglalkoztunk. Ez különösen a magyar ókortörténeti kutatásokra érvényes, amelyek sokkal szélesebbek annál, mint amit bemutathattunk, hiszen szinte kizárólag a Kárpátmedence ókortörténetére vonatkozó kutatásokat érinthettük. A nemzetiségek történetírásának mellőzéséről már szóltunk, meg kell azonban említeni azt is, hogy -ugyancsak elsősorban terjedelmi okokból - nem foglalkozhattunk a határainkon kívüli magyar történetírás bemutatásával. Az 1945 utáni évtizedekben ez a magyar történetírói tevékenység kiszélesedett, áttekintésére majd külön kötetben kell visszatérni, amit az tesz nyomatékosan szükségessé, hogy az egységesség kedvéért lemondtunk az 1918 után elcsatolt területek magyar történetírásának a bemutatásáról, nem utolsó sorban azért, mért a csehszlovákiai, romániai és jugoszláviai magyar történetírás áttekintése önmagában kitenne egy vékonyabb kötetet.

E könyv kéziratát 1990-ben írtam, gyakorlatilag 1989-cel zártam le. Úgy hiszem, így igazán kerek, ezért nem változtattam rajta.

Annak idején, 1954-ben, még egyetemi hallgatóként *Pamlényi Ervin* csinált kedvet nekem ahhoz, hogy a történetírás történetével foglalkozzam. Kötelességet teljesítek tehát, amikor az ő emlékének szentelem ezt a rövid összefoglalást.

1995. június

1. A középkori magyar történetírás

1.1 Az európai történetírás a középkorban

Amikor a magyar törzsek birtokukba vették a Kárpát-medencét, majd a nép az Árpádok vezetésével megkeresztelkedett, s létrehozták a magyar államot, a magyaroknak még nem volt történetírásuk. Nem mintha nem ismerték volna az írást, a rovásírás is alkalmas lehetett volna arra, hogy megörökítse a történetírók mondanivalóját. Európai értelemben vett történetírással azonban a magyarság nem rendelkezett.

Volt természetesen történeti tudata a népnek, aminek konkrét megnyilvánulási formája a szájhagyomány. Számos olyan történet keringett a magyarság körében szájról szájra, apáról fiúra, amelyek a magyar nép eredetével foglalkoztak, történetének különféle eseményeit örökítették meg. Ezek a mondák, eredetmítoszok jelzik számunkra a nép érdeklődését a múltja, vagy annak fontosabb eseményei iránt. A különféle mondákat, mítoszokat azonban nem nevezhetjük történetírói alkotásoknak, még akkor sem, ha ma már tudjuk, hogyan őrződtek meg ezek a mítoszok.
A magyarságnak is voltak énekmondói, akik az élőszóbeli hagyományokat őrizték és gondoskodtak ezeknek az előadásáról. Nem csupán a szájhagyományra, hanem az énekmondói mesterségre is érvényes, amit az előbb mondottunk: apáról fiúra szállt. A regös, az igric (latinul ioculator) az, aki kielégítette a szájhagyományok, a mítoszok és mondák iránti érdeklődést. Kisebb közösségeknek énekelték történeteiket, olykor módosítva rajtuk. Figyelembe vették a helyi igényeket, azt a környezetet, amelyben "műsorukat” előadták.

Ezek a történetek azonban, amelyeket a regősök vagy igricek előadtak, nem történetírói alkotások. Legalábbis abban az értelemben nem azok, amint Európában a történetírást értelmezték. Hogy megérthessük, mi a különbség, meg kell ismerkednünk az európai értelemben vett történetírás létrejöttével.

A mítoszban mindig az emberen túli felsőbb hatalom szándéka érvényesül, akár valamilyen eredetmítoszról, akár más eseménysorozat megörökítéséről

van szó. Amíg az emberi cselekedetek mögött a túlvilági erők érvényesülnek, akkor sem beszélhetünk történetírásról, ha megtörtént eseményt örökített meg. Azok az egyiptomi, mezopotámiai vagy más szövegek, amelyek ezeknek a népeknek a történetére, annak egy-egy jól megfogható eseménysorozatára vonatkoznak (mondjuk egy hadjárat leírására), mindaddig a mítosz kategóriájába tartoznak, amíg ez a felfogás érvényesül bennük. Amíg a fáraó kezét az istenek mozgatják, addig nem lehet szó európai értelemben vett történetírásról. Nem csupán a szájhagyomány kezelhető tehát mítoszként, hanem az írásban megörökített eseménysorozat is, ha ilyen szemlélet húzódik meg mögötte. A legeklatánsabb példa talán a homéroszi eposz: igazolhatja utólag a tudomány a legteljesebb mértékben az Iliász eseménysorozatát, azaz a trójai háború tényét, azzal, hogy Schliemann megtalálta Trója romjait, — a görög eposz mégsem történetírás.

Nem véletlen azonban, hogy a történetírás éppen a görögöknél született meg. A görögség hozta létre ugyanis azt a közeget, amelyben ez megtörténhetett: a demokratikus poliszt. A görög városállamok sokasága volt az az ideális terep, ahol a történetírás kialakulhatott. Ezek a városállamok meglehetősen kicsik voltak, bennük a történetíró akár személy szerint ismerhette mindazokat, akik a történelmet csinálták, az egész vezetőréteget. Másrészt a demokratikus poliszban kézenfekvő volt, hogy az emberek maguk alkotják a történelmet, egyéniségük, alkatuk, személyiségi jegyeik, politikai és egyéb céljaik, társadalmi és gazdasági érdekeik azok, amelyek meghatározzák a történések mögött meghúzódó okokat. Az ázsiai despotikus társadalmakban ilyenféle megfontolás nem vetődhetett fel. Az egyén túlságosan alárendelt helyzetben volt az uralkodó hatalommal, s rajta keresztül a földöntúli erőkkel szemben. Ez az alárendeltség egyszerűen nem tette lehetővé a történetírást. A demokratikus görög poliszban azonban a történetíró személyesen átélte a történelmi folyamatokat, olykor akár aktív részese volt az eseményeknek, s így árnyalt képe alakulhatott ki azokról az érdekviszonyokról, amelyek a politikát (ne feledjük: a szó a poliszból származik) mozgatták.

Az első görög történetíró, s egyben az európai értelemben vett legelső történetíró a történelemben, Hérodotosz, majd fiatalabb kortársa Thuküdidész, s utánuk a többiek az oksági viszonyok feltárásával hozták

létre az új műfajt, ha úgy tetszik az új tudományt, amelyben már nem volt szerepe az isteneknek, s földöntúli hatalmaknak, hanem csupán az embereknek, az emberek közötti kapcsolatoknak: a politikai, a gazdasági érdek volt a meghatározó, az az ok, amely kiváltotta a cselekvések sorozatát. Az új tudomány meghatározására az egész világon elterjedt szó, a história maga is jelzi, mi a történetírás. Görögül hisztorie keresést, kutatást jelent. A név jól tükrözi a tevékenységet, amit az új tudomány művelői űztek: feltárni, mi történet, hogyan történt, miért történt. Ebben az értelemben a történetírás az i. e. 5. században a demokratikus görög városállamokban jött létre.

A történetírás mint új tudományos műfaj, létrejöttének pillanatában gyakorlatilag a kortörténetírással volt azonos. A görög történetírónak egyetlen forrása volt, amelyre támaszkodhatott, amelynek segítségével feltárhatta a múltat, az emberi emlékezet. A történetírók lehetősége a múlt körülményeinek tisztázása terén addig terjedt, ameddig a kortárs emberi emlékezet visszanyúlt, lényegében a megelőző száz évre. Az ezt megelőző időkről nem mondhatnak véleményt ugyanazon az alapon, mint az utolsó évszázadról. Itt ugyanis lehetőség van a visszaemlékezők ellenőrzésére, emlékeik szembesítésére. A megelőző időkre vonatkozóan ezt nem lehet megtenni. A ''múlt mélységes mély kútjá"-ban csupán a víz felszínét karcolhatta a mérőón - hogy a költő hasonlatával éljünk. Ezért kortörténet a görög történetíró munkája, számára a tudományos munka időbeli kereteit ezek a lehetőségek korlátozzák.

Mint minden, az emberi tudathoz kapcsolódó tevékenység, a történetírás is hamarosan önálló életet kezdett élni, olyan változatai jöttek létre, amelyek csupán messze távolból emlékeztettek eredeti értelmére, a saját törvényszerűségeinek engedelmeskedve formálódott a továbbiakban. A római történetírók kezén a történelem kutatása már részben elsekélyesedett, részben más funkciót kapott, a politikai képzés, nevelés részévé vált. Ez azonban semmiképpen sem változtat azon a tényen, hogy a történetírás a történések, az események lefolyásának okait kereső tudomány.

Amikor a magyar államot Európa közepén, a Kárpát-medencében a honfoglaló magyar törzsek létrehozták, a történetírás tehát már jó másfél évezredre visszanyúló európai tudományos műfaj, amely természetesen

korántsem azokon az egyszerű alapokon nyugodott, mint kezdetben, az első görög történetírók műhelyében. Már a hellenisztikus korban jelentős előrelépés történt, a nemzeti keret meghaladása. A görög, meg később a római történetíró saját népének történetével foglalkozik, a többi néppel csak annyiban, amennyiben azok valamiképpen kapcsolatba kerülnek a történetíróéval. A hellenisztikus korszak eredménye az ökumenikus történetfelfogás létrejötte, amely egyetlen egységként fogta fel az akkor ismert világ minden népét. Polübiosz volt az, aki a római birodalom létrejöttéről szóló munkájának a megalkotása során időben és térben egyaránt kiterjesztette a történeti kutatást. Időben, amennyiben saját korától mintegy 150 évet volt képes visszamenni mondanivalójának előadása során. Térben pedig, mert a Római Birodalom egész területének, minden népének történelmével kívánt foglalkozni, legalább az igény szintjén. Ezzel virtuálisan létrejött az egyetemes történet, s noha sokáig nem akadt folytatója Polübiosz munkájának, módszerét és tartalmi mondanivalóját tekintve sok vonatkozásban a továbbfejlődést meghatározó keresztény történetírás mintájává, ősévé vált.

Általánossá az egyetemesség eszméje a kereszténység uralkodóvá válásával lett, a kereszténység azonban egyúttal erősen leszűkítette a történetírás horizontját, összeszűkítette látószögét. A keresztény történetfelfogás, úgy amint az első gondolkodók, a legnagyobb hatással és összefoglaló jelleggel Szent Ágoston megfogalmazta, az emberiség történetét lényegében három szakaszra osztotta: a Krisztus fellépése előtti időkre, a Megváltó fellépésétől az utolsó ítéletig tartó időszakra, amely tehát egyrészt a fokozatosan növekvő elmúlt periódust jelenti, a jelenkortól visszafelé egészen Krisztus megszületéséig, másrészt azt a még hátralévő időt, ami a jelenkortól az utolsó ítéletig tart, s az utolsó ítélet utáni, megtisztult időszakot, azt a kort, amely felé az emberiség - az Isten által kijelölt, meghatározott úton - halad.

A korai egyházatyák által megfogalmazott történetfelfogás értelmében az emberiség útja az Isten által meghatározott módon, irányban halad, az egyes ember és az emberek különféle csoportjai csupán az isteni terv végrehajtói, akár tudatában vannak ennek, akár nincsenek, akár tudatosan igyekeznek maguk is segíteni az Isten elhatározását, akár ellenállnak neki. A földi élet a jó és a rossz küzdelmét jelenti, a gonosz, az ördög a legkülönfélébb

formákban jelenik meg, s kísérli meg az embert maga felé fordítani. Végső soron ez nem sikerülhet, az utolsó ítélettel oldódik majd fel ez a küzdelem.

A kereszténység történetszemlélete szerint az emberek vakon cselekszenek, vagyis nincsenek tudatában tetteik következményeinek, a vakság szükségszerűen van jelen az emberek cselekvésében. Az embert tettei elkövetésében a vágy természetes ereje hajtja, a vak vágy, amely az ember veleszületett tulajdonsága, formázza az eredendő bűnt, amelyről az ember természetesen nem tehet. Az isteni terv, amely ezeken a vak, ösztönös emberi tetteken keresztül jut érvényre, képviseli az isteni kegyelmet. Az emberek Isten szándékait valósítják tehát meg.

A keresztény történetszemlélet keretében semmi sem örökkévaló, kivéve Istent. Így a törzsek, népek, birodalmak sem azok. Születnek és meghalnak, éppúgy mint az egyes ember. Ugyanakkor mint Isten teremtményei, természetesen változhatnak, formálódhatnak, s ezzel magától értetődően javulhatnak is. A keresztény történetfelfogástól mi sem áll távolabb mint - mondjuk - a ’’Róma örök” felfogása, ami a statikus antik szemlélet terméke. A változás, változtatás, javítás sokkal inkább meghatározó része ennek a szemléletnek.

Ennek a történetfelfogásnak meghatározó része tehát az, hogy a történelem folyamatát mint Isten szándékainak valóra válását tekinti. A történelem menetét Isten szabja meg, az ember cselekedeteiben az isteni akarat nyilvánul meg és jut érvényre. Az isteni világterv érvényesülése meghatározó alapeleme ennek a felfogásnak, mely ugyanakkor elismeri az emberi akarat szabadságát. Az ember választhat cselekvései során, - de bármelyik megoldást is választja, tettei az isteni terv megvalósulását, érvényre jutását segítik elő. A keresztény történetfelfogás tehát sajátosan rugalmas: megengedi ugyanis, hogy az, ami végül az emberek vak és ösztönös cselekedetei nyomán létrejött, megtörtént, nem azért történt meg, mert valaki így, abban a formában akarta volna. Ami létrejön, az Isten szándéka és akarata, amelyet a sok egyes ember öntudatlan tettei, cselekvései mozdítanak elő.

Ugyanakkor a történelmet a keresztény felfogás állandó változás, alakulás folyamatának tekinti. A változás, a javulás lehetősége tehát része e folyamatnak. Egyúttal egyfajta egyetemesség jellemzi ezt a

történetszemléletet. A keresztény történetfelfogás nem ismer kiválasztott népet, a keresztény szemlélet számára minden ember egyenlő, minden ember Isten teremtménye. Rendkívüli jelentőséget kap természetesen a kereszténység megjelenése, ha úgy tetszik, Krisztus jelenléte a földön, amely fordulópontot jelent. A keresztény hit felvétele, vagy a pogányság különbözteti meg a népeket, embereket, egyéneket. Minden keresztény ember egyenlő, minden keresztény, vagy azzá váló nép egyformán közel van Istenhez.

Míg tehát az antik történetfelfogás a görög-római világot tekintette középpontnak, a kereszténység számára nincs ilyen központ. Minden nép története egyformán érdekli a keresztény történetírót, amelyik már kereszténnyé vált, vagy amelyiknek szerepe van a kereszténység terjedésében. A már keresztényé vált népek nem keresztény múltja is bekerül ebbe az érdeklődésbe, s ez a történetírás további fejlődése szempontjából igen nagy fontosságú.

A keresztény történetszemlélet lényeges alkotóeleme az időbeli szakaszokra bontás. A keresztény szemlélet az emberiség addigi történetét két nagy szakaszra bontotta, a Krisztus születése előtti és az az utáni időre. Hamarosan azonban e nagy szakaszokon belül más, valamilyen szempontból fontos mozzanat alapján további tagolódásokat hajtott végre. A periodizáció a keresztény történetfelfogás egyik fontos jellemzőjévé vált. Ennek csupán a külső megjelenési formája a kronológia fontos helyre kerülése a keresztény történetírás keretei között, s ugyancsak ennek a szemléletnek a következménye az egész emberiség történetére vonatkozó egységes időszámítás kialakítása. A keresztény történetszemlélet természetes módon mindent Krisztus születéséhez viszonyít, mint az időszámítás kiindulási pontjához. Egyúttal megszünteti a különféle egyéb időszámításokat. Az antik történetszemlélet nem törődött ezzel, meghagyta az egyes népek saját időszámítását, s azokat szinte soha nem viszonyította egymáshoz. Vagyis nem létezett egységes időfogalom. A kereszténység az első, amelynek történetszemlélete éppen egyetemességénél fogva törvényszerűen vezet el az egyetemes időszámítás megvalósításához.

Ezzel azonban a kronológiai gondolkodás a keresztény történetszemlélet fókuszába került. Nem véletlen, hogy olyan nagy szerepet kap ebben a történetírásban az időrendi táblázatok készítése. Részben azért, hogy meghatározzák a történelem kezdeti szakaszát, fordulópontjait. Így került tudományos viták középpontjába a világ teremtésének időpontja, a vízözön, vagy akár Krisztus születése. Ezek rendkívül fontos sarokkövei a keresztény időszámításnak, a történelem keresztény periodizációjának.

A keresztény történetírás módszereit illetően ugyanolyan elvekre és gyakorlati megoldásokra épült, mint a görög-római. A kritikai elem azonban fokozatosan mind kisebb szerepet játszott a történetírásban. Hérodotosznál, Thuküdidésznél, vagy Polübiosznál a kritika még meghatározó eszköze volt a történetírásnak. Idővel azonban szerepe csökkent, elhalt. Oka volt ennek természetesen az, hogy minimális volt az az ismeretanyag, amelyre a kritika ráépülhetett volna, valóban gyér volt a történetírók rendelkezésére álló forrásanyag, s így a kritika módszerei csökevényesek maradtak. De a kritika elhanyagolásának, elcsökevényesedésének alapvető okai nem itt, vagy nem elsősorban itt keresendők. Maga a szemlélet, amely meghatározta ezt a történetírást, volt az igazi oka a kritika hiányának. Ha isteni terv érvényesül a történelemben, amikor így, vagy úgy cselekszünk, úgy az a kérdés, hogyan cselekedtünk, mi történt, hogyan történt, lényegében elhanyagolható. Annyi forrás mindig a kutatás rendelkezésére állt, amennyiből ezekre a kérdésekre feleletet lehetett volna adni. A keresztény történetírók azonban nem tették fel a kérdéseket, mert másra koncentráltak, arra, hogy feltárják az isteni tervet, amely a történelemben megvalósul. Ez a magyarázata annak, hogy munkáik rendszerint a jövőre vonatkozó elmélkedéseket is tartalmaznak, hiszen az utolsó ítéletig viszik el írásaikat, s általában a sátán bukásával fejezik be munkájukat.

A kritikátlanság, vagy talán helyesebb, ha kevés kritikának mondjuk, - ez a jelenség az oka annak, hogy a középkori történetírásról egyértelműen kedvezőtlen kép alakult ki a modern történetírásban. Tulajdonképpen e történetfelfogás teológiai vonásai azok, amelyek a legmesszebb állnak a modern történetfelfogástól és történetírói gyakorlattól.

A keresztény történetírás meghatározó műfaja a krónika, rendszerint a világkrónika. A krónikaírók a régebbi múltat illetően nagyon kevés anyagból építkeztek. A világ teremtésére, a népek eredetére vonatkozóan gyakorlatilag csupán az Ó- és az Új Testamentum szövegeit vehették alapul. A későbbi időszakokra pedig más történetírók munkáit kivonatolták, tömörítették, variálták, olykor módosították. Ebben segítségükre volt, hogy a kereszténység felvétele a klasszikus auktorokat elfogadottá tette számukra, s így anyagukat beépíthették a krónikákba. A krónikaírók tehát viszonylag kevés történeti forrásanyaggal dolgoztak, s munkájuk felfogása, vonalvezetése többé-kevésbé adott volt. Csupán a saját koruk felé közeledve bővíthették érdemben mondanivalójukat, s ezt rendre megtették. Az egyik krónika tehát a másik anyagából épült, átvették nemcsak az előző korszakok történetére vonatkozó anyagokat, de olykor kifejezéseket, stílusfordulatokat, egészen hosszú részleteket is. A világkrónikák felépítése nagyjából azonos volt, csupán kisebb részletekben tértek el egymástól.

A világkrónikáknak többnyire csak a legújabb időszakkal, legfeljebb a szerző korát megelőző évszázad történetével foglalkozó részei voltak újszerűek, hiszen ez volt az a szűk terület, amelyen érvényesülhetett a szerző és kortársainak emlékezete, tudása. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy csupán évszázadonként, vagy fél évszázadonként egy krónika készült volna. Sokszor került sor újabb krónika megírására az előző megszületése után alig pár évvel, egy, másfél évtizeddel. Ilyenkor többnyire azt az okot találjuk a krónika megírásának indokai között, hogy az előző megírása óta eltelt pár év alatt jelentős dolgok történtek, s ezeket meg kellett örökíteni az utókor számára.

A krónika, mint a keresztény történetírás legrégibb műfaja, már abban a korszakban, az időszámítás utáni 4. században létrejött, amikor az írók rendszerint egyházi emberek voltak, szinte kizárólag papok. Sextus Julius Africanus Cosmográphiája az első ismert keresztény történeti munka, bár ismertebb lévén, sokkal inkább a Caesareai Eusebius nevéhez fűződik a keresztény történetírás kezdete. A keresztény történetszemlélet megformálása azonban elsősorban Aurelius Augustinus, más néven Szent Ágoston nevéhez fűződik, gyakorlatának kialakítása pedig inkább Orosiushoz (az ő munkája érvényesítette az elvet, mely szerint a

kereszténység elfogadása szentesíti a római birodalmat, vagyis keresztény történetíró is érdeklődhetett már Róma története iránt).

Az a körülmény, hogy az első keresztény történetírók többnyire papok, kolostorban élő szerzetesek voltak, rányomta bélyegét a krónikára. Csak lassan, fokozatosan kezdett érvényesülni valamivel világibb szellem a történetírásban, amiként fokozatosan jutott érvényre az egyház érdekein, szellemiségén túl az állam, az államot alkotó nép nemzeti büszkesége a történetírásban. A történetírásban kezdettől fogva jelen volt két érdek, amelyeknek sokszor egymás ellenében vívott küzdelme jelentősen befolyásolta a történetírás jellegét. Az egyik, az általánosabb, szélesebb, nagyobb erővel érvényesülő nemzeti érdek, a nemzeti tudat, más szóval a nacionalizmus (ha mai kifejezést használunk). Minden kereszténnyé lett nép megkívánta, hogy valamilyen mértékben képviselve legyen a keresztény népek családjában, s ez az érdek a történetírásban mutatkozott meg talán elsőként. A másik érdek a tudományosság szempontja, ha úgy tetszik, azok az eszközök és módszerek, amelyek segítségével a történetírás minden időben igazolhatta a maga tudományos voltát. A két szempont egymás ellen fordulása esetén rendszerint a nemzeti tudat érdekei győztek, ezért az az erősebb szempontrendszer. Idővel ez a szempontrendszer kezdett érvényesülni, s fokozatosan elnyomott minden mást. Amikor a magyar nép belépett a keresztény népek családjába, s ezzel létrejött igénye saját történetének megírására, Európa korábban feudalizálódott népeinek történetírásában már érvényesültek ezek a nézőpontok.

A krónika semmiképpen sem kizárólagos történetírói műfaj, bár végig meghatározó műfaja a keresztény történetírásnak. Idővel más műfajok is megjelentek. Mindenekelőtt az életrajz, a szentek élete formájában. A hagiografia a 8-9. század folyamán kifejlődött életrajzi műfaj, amelyet papok, többnyire szerzetesek készítettek, elsősorban egyházi célokra. A legenda nem kizárólagosan történeti műfaj. Az egyházért vértanúhalált halt szentek életét mondja el. Vannak köztük a szentektől származó ereklyékkel foglalkozó, vagy moralizáló, esetleg filozofáló munkák. A szentek életéből, vagy szélesebben a különféle egyháztörténeti és tudománytörténeti életrajzi gyűjteményekből hamarosan kifejlődött a nagy személyiségek, elsősorban uralkodók életét megörökítő általános biográfia. Einhard Nagy

Károly életéről szóló írása lett a mintája a későbbi életrajzoknak. Egyúttal ez az a korszak, amelytől kezdve mind több életrajzot készítettek.

A feudális társadalom megszilárdulásával, tagoltságának elmélyülésével, a kulturális érdeklődés újbóli feltűnésével új műfajok jelentek meg. Bizonyos mértékig még egyházi célokra készült a pápák könyve, amely a 6. vagy a 7. században veszi kezdetét, s Róma püspökeinek tetteit örökítette meg. Nagy Károly uralkodása annyiban fordulópontot jelez a történetírásban, hogy a Karoling birodalom évkönyvei műfajt teremtettek. A krónika és az évkönyv mint történetírói műfaj kezdetben minden nehézség nélkül elkülöníthető. A krónika egy szerző által készített, megkomponált munka, amely a már jelzett forrásokra támaszkodva összefüggően meséli el a világ történetét, vagy később a világtörténetre mint alapra építve egy nemzet, egy dinasztia, esetleg egy egyházmegye, püspökség vagy apátság, olykor egy kolostor történetét. Az évkönyv általában több szerző által összeállított munka, amelynek forrásai maguk a történetírók, s amelybe a történések megtörténtük sorrendjében kerülnek be, rendszerint megszerkesztetlenül, minden összefüggés nélkül.

Idővel ez a különbség elmosódott, a két műfaj egymásba olvadt. A krónikákba bekerültek az évkönyvekre jellemző bejegyzések, kiegészítések, folytatások, keletkeztek több szerző által készített, ’’folytatásos” krónikák, amiként vannak egy szerző által összeállított évkönyvek is. Lassanként elmosódott az elnevezések közötti különbség, sokszor krónikát értettek évkönyvön, vagy fordítva. A krónika, különösen a világkrónika azonban megmaradt a középkori történetírás alapműfajának. A krónika mindig szerzetesek által készített munka, keletkezési helye rendszerint a középkori kolostor. A krónikákon ez a származás általában nyomot hagy, különösen abban, hogy a szerző egyéniségét nem, vagy alig lehet felfedezni rajtuk. Jól jellemzi ezeket a sajátosságokat az évkönyv, mint műfaj, amelyben a megtörtént események rögzítése történt, szárazon, összefüggések nélkül.

A középkori történetírásnak van egy másik ága is, amelyik ugyan szintén kezdettől fogva jelen van az európai, elsősorban a nyugat- és dél-európai történetírásban, de komolyabb jelentőségre majd a 12-13. században tesz szert. Ez a gesta- vagy históriaírás, amely elsősorban az

egyes nemzetek történetírásaként vonult be az európai történetírásba. Már a 6. század közepén megjelent ez a műfaj, amely a továbbiakban is jelen van a középkori történetírás második vonulataként. A históriák elsősorban egy-egy kereszténnyé lett nyugat-európai és dél-európai nép, a gótok, kelták, frankok, angolszászok, longobárdok történetét foglalják össze. A krónikával szemben, amely időrendben halad, ez a műfaj más szabályoknak engedelmeskedik. A históriavagy gestaírók mondandójukat megkomponálják, szerkesztik, összefüggő, egységes előadásban taglalják népük történetét. Ez kezdettől fogva világi, pontosabban világibb műfaj, mint a krónika. Nem elsősorban egyházi, hanem nemzeti, azaz dinasztikus szempontokra van tekintettel. Ezeknek a munkáknak a szerzői mindig figyelembe veszik a földrajzi környezetet, a genealógiai kapcsolatokat, az oksági viszonyokat. Érdeklődésük középpontjában egy-egy pogány nép, pontosabban dinasztia kereszténnyé válása áll.

A két fő műfaj elválik egymástól. A nemzeti történeteket általában a história vagy gesta műfajában foglalták össze, világtörténetet pedig a krónikák formájában. Annak ellenére, hogy a két műfaj olykor-olykor keveredik, mégis megkülönböztethetőek, s a középkori ember meg is különböztette őket. Ez különösen azoknál a történetíróknál figyelhető meg, akik mindkét műfajban jeleskedtek. Saját munkáik esetében mindig pontosan megkülönböztetik címeikben a két műfajt egymástól.

A két műfaj az egész középkor folyamán párhuzamosan jelen van az európai történetírásban. A história vagy gesta a 6-7. századi kibontakozása után folyamatosan szerepet játszik, bár a második vonalban. Hatással van az új műfajokra, az életrajzra, majd a nemzeti történetek mintájára a 9. századtól kezdve kibontakozó egyháztörténetekre, az egyes egyházmegyék és kolostorok történetét tárgyaló munkákra.

A gesta- vagy história-írók történetírói módszere éppen olyan jellegzetes, mint a krónikaíróké. Az egyes nemzetek történetét többnyire az úgynevezett ’’őshaza” történetével kezdik, majd az ország földrajzi leírását adják. Ez után veszik sorra az eredet kérdését és a kereszténység előtti időszak, a pogány korszak történetét. Tekintve, hogy ezekhez az eseményekhez nem rendelkeznek megfelelő forrásokkal, a szájhagyományokra, családi hagyományokra, mondákra, csodákra, legendás történetekre egyformán

támaszkodnak. Koncepcióra törekedtek, mások szövegeit tehát erősen átformálva vették át, s munkájukban szívesen élnek a szájhagyományokkal, vagy saját koruk viszonyainak visszavetítésével. Anyagukat tematikailag csoportosították, s így használták fel. A gesta szubjektív műfaj, szerzője elfogultságát többnyire nem rejti véka alá. Pártos irodalom ez kezdettől fogva, szerzői a történeti adatok manipulálásától sem riadnak vissza. A gesta - mint utaltunk rá - világi műfaj, keletkezésének helye rendszerint a királyi udvar, szerzője világi műveltségű, a világi életben járatos udvari pap, sokszor főpap, magas hivatalok viselője, aki tekintettel van olvasóközönségére, az udvar előkelőire.

Ez a műfaj tehát kezdettől fogva jelen van a középkori európai történetírásban, de önálló jelentőségre a 11-13. század folyamán tesz szert. A lovagkor egyik sajátos irodalmi műfaja a Franciaországban kibontakozó, s onnan egész Európában elterjedt regényes gestairodalom. Hősi regényekről van itt szó, amelyeknek szerzői tárgyukat népük történetéből merítik. Hősük a kemény, harcos katona, s nem a keresztény erényekben gazdag szent. Általában katonák, uralkodók, vezérek, vagy vitézek, akiknek tetteit a korábbi történeti munkák tartalmazták. Ezeket a hősöket többnyire korukból, környezetükből kiragadják, s mesés keretben, más tájakon, más népek között szerepeltetik. Sokszor különböző korokban élt hősöket szerepeltetnek egyazon időben, ugyanabban a történetben, s ilyenkor különböző eseménysorozatokat olvasztanak össze, formálnak eggyé.

A lovagregény óriási hatással volt kora történeti irodalmára. A 11-13. századi történetírók, amikor históriáikat, gestáikat írták, tekintettel voltak a lovagregényekre, s most már maguk is inkább regényes müveket írtak, mint történelmet. Munkájuk formailag gesta vagy história, a módszerben és műfajban azonban azonosulnak koruk hősi eposzaival. A 11-13. századi história- vagy gestaíró történetírókat rendszerint szépírói ambíció tartja hatalmában. Munkájukban megjelennek a mondai, a csodás vagy inkább regényes elemek, élénk színekkel ábrázolják témájukat, hőseiket.
Így összemosódik a hősi eposz és a történetírói alkotás. Csak tartalmuk alapján húzhatunk valamiféle határvonalat a hősköltemények és a történeti munkák közé. Ha a munkában a történeti elem a túlnyomó, a szerző forrásaihoz, a történelem valódi menetéhez inkább tartja magát, úgy

történetírói munkáról van szó. Ha viszont a mesés elem a meghatározó, úgy hőskölteményről. Nagyon jellemző példák erre a különféle Nagy Sándor történetek meg a trójai történetek, amelyek kivétel nélkül hősköltemények, tehát nem történeti munkák, míg - mondjuk - Viterbói Gottfried Memoria Saeculorum című munkája, bár a szerző egyidejűleg versben és prózában írta, történeti munka.

Irodalom és történetírás egymásra hatását, közeledését, olykor összeolvadását elősegítette az a körülmény, hogy a történelem nem tartozott a hét ’’szabad művészet” közé, szabályait tehát közvetlenül nem tanították az iskolában. Ez azonban csak bizonyos mértékig jelentett hátrányt a történetírás számára. A történelem, a történetiség tudata jelen volt a képzés teljes folyamatában, hiszen a keresztény világfelfogás a maga teljességében történeti jellegű. A keresztény felfogás múlt, jelen és jövő egysége mellett annak egymásra épülését vallja, azt, hogy a jelen a múlt folytatása, a jövő, az utolsó ítélet pedig meghatározott eseménysorozaton keresztül jön majd el. A keresztény teológia minden területének művelői folyamatosan és bőségesen hivatkoztak történelmi példákra, s nem csupán az Ó- és Újszövetségben említettekre, hanem mindarra, amit megelőző idők történetírói összegyűjtöttek és feldolgoztak. Az iskolai oktatásban a grammatika keretében felhasznált szövegek, amelyeket rendszeresen olvastak és magyaráztak, kívülről is megtanultak, többnyire történeti munkákból származtak. Így a retorikai fogásokkal együtt történeti ismereteket sajátítottak el. A grammatikai oktatás tehát adott bizonyos történetírói módszereket, kifejlesztette az emlékezetet, megtanította a kivonatolásra a tanulókat, s e kivonatok felhasználására az eredeti szöveg rekonstrukciójához. A retorikai oktatás keretében a történelemnek még nagyobb, már-már önálló szerep jutott. Egy 8. századi kézirat-gyűjtemény elmondja, mi a célja a történetírásnak, az nevezetesen, hogy megmutassa a megtörtént békés és háborús eseményeket, a történetíró feladata pedig, hogy megállapítsa, mi s hogyan történt, s elbeszélje azt világosan, választékos stílussal. A történetírást ugyanez a gyűjtemény a retorika segédanyagának tekinti, amennyiben az a feladata, hogy a követésre méltó dolgokat megismertesse és felhívja a figyelmet arra, amitől óvakodni kell, de azért arra a technikai minimumra megtanította a tanulókat, amelyet el kellett sajátítani ahhoz, hogy valaki akár történetíró lehessen a középkori Európában. Így az iskolai oktatásnak mégiscsak

megvolt a maga nem lebecsülendő szerepe a történetírás fejlődésében, a középkori iskola megismertette a leendő szerzeteseket, főpapokat azokkal az ismeretekkel, amelyek nélkül semmiképpen sem lettek volna alkalmasak történetírói tevékenységre.

1.2 A magyar történetírás kezdetei a 11. században

A középkori történetírásnak - mint láttuk - két bölcsője lehet: a kolostor és a királyi (esetleg, főleg később, valamelyik ahhoz hasonló szerepet játszó hercegi) udvar. A középkori magyar történetírás is itt született. Ebből következik, hogy mindaddig, amíg mindkét szervezet létre nem jött, a magyar történetírás sem vehette kezdetét. A magyar államnak és a magyar egyháznak kellett először megalakulni ahhoz, hogy létrejöhessen a történetírás.

A magyar történetírás a 11. század első felében, 1019-1060 között született meg. A bencés rend első monostorában, a pannonhalmi kolostorban keletkezett, az ott összeállított évkönyvekkel, vagyis tömör, évkönyvszerű feljegyzésekkel. A pannonhalmi évkönyvek 997-től, Szent Adalbert halálától 1060-ig, I. Endre haláláig örökítették meg a szerzetesek által fontosnak vélt eseményeket, bencés monostorok felszentelését, apátok és püspökök felszentelését és halálát, királyok megkoronázását és halálát, valamint III. Henrik német császár Magyarország elleni hadjáratát. Az évkönyv megalkotója valószínűleg nem magyar, hanem talán német származású szerzetes lehetett. Maga az évkönyv eredeti formájában nem maradt ránk, a valószínűleg 1195 körül keletkezett pozsonyi évkönyvek tartalmazzák adatait.

A pannonhalmi évkönyvekkel egy időben, vagy alig valamivel korábban keletkezett egy másik történeti műfaj Magyarországon: az első legenda, a zobor-hegyi lengyel remeték, Szent Zoerard és Szent Benedek életét bemutató írás. Ezek szerzője már minden valószínűség szerint magyar volt; a pannonhalmi kolostorban szerzetesi tevékenységet folytató Szent Mór, utóbb pécsi püspök.

Mindez biztató kezdete volt a történetírásnak, de még nem igazán maga a történetírás. Az évkönyv inkább kronológiai szempontból érdekes, semmint

a történetírás szempontjából, bár jelzi azt a le nem becsülhető helyzetet, hogy a magyar társadalom gondolkodásában a kereszténység meggyökeresedésével megjelenik az események konkrét dátumhoz kötése, ami korábban, a pogány korban nem volt szokásban. A keresztény szemlélet - említettük - történeti jellegű, s ennek egyik megnyilvánulási formája a kronológiai igény, ami az évkönyvírásban fejeződik ki. Több mint szimbolikus, hogy egy minden valószínűség szerint német származású szerzetes az évkönyvírás elindítója Magyarországon, hiszen az államalapításkor, a kereszténység felvételének kezdetén még nem lehet ez az igény olyan elterjedt a magyar társadalomban, hogy hazai származású szerzetes lehetett volna a szülője az évkönyv műfajának.

Hasonlóképpen nem igazán történetírói műfaj a legenda sem, bár nagymértékben találunk benne történeti elemeket, hiszen életrajzról van szó.

Rövidesen a feudalizálódó magyar társadalom igényei életre hívják a valódi történetírói műfaj termékét, az első igazi történetírói alkotást, a Gesta Ungarorum címen elkészült történeti munkát. Ez valószínűleg a 11. század közepén, az 1060-as évek második felében történt. Ekkor született meg a magyarság történetének a korabeli ismeretek alapján nyugvó első összefoglalása. Ezt a történetírók a múlt században ősgestának nevezték el, ezzel is hangsúlyozva, hogy Magyarországon ez volt az első.

Ekkorra már eldőlt a két keresztény egyház, a római és a bizánci küzdelme Magyarországon: az Árpádok a római egyházhoz csatlakoztak, s ezzel az ország a római egyház hatáskörébe került. Ennek azért van jelentősége, mert a római egyház papjai jöttek Magyarországra, s általuk a nyugat-európai kultúrkörhöz csatlakozott az ország. A mi esetünkben ez azt jelentette, hogy az első magyar történeti munka elkészítője a nyugat-európai történetírás akkoriban divatos munkáit hozta magával, vagy legalábbis azok ismeretében s tárgyi ismeretanyaguk felhasználásával állította össze a magyarok történetét. Ennek következményei nagyon fontosak. Ezzel ugyanis bizonyos értelemben hosszú évszázadokra megszabta azokat a nyomvonalakat, amelyeken a magyar történetírás haladt. Az első magyar történeti munka szerzője nyilvánvalóan ismerte Regino prümi bencés apát krónikáját és annak folytatását a magyarok nyugat-európai kalandozásaira

vonatkozó feljegyzésekkel (a 889-985 közötti évek eseményeiről van szó), valamint az altaichi évkönyveket, amelyekből az 1003-1063 közötti évek történetére merített adatokat. Az e két forrásból származó adatok adták a szilárd kronológiai vázát a magyarok 9-11. századi történetének, s mert ezek a források, mint a nyugati történetírás általában, a magyarok őshazáját Szkítiába, a szkíták földjére helyezték, a magyarok őseivé pedig az európai köztudatban rendkívül harcias és nagy birodalmat alkotó szkíta népet tették, ezzel a magyar nép pogánykori történetének fényes külsőt kölcsönöztek, amely még Attilával és a hunok birodalmával is összeköttetésbe hozhatta.

Ezeknek a nyugati történeti munkáknak a segítségével alkotta meg a Gesta Ungarorum szerzője a maga munkáját a magyarok történetéről. A nyugat-európai közvélemény számára minden, a Fekete-tenger vidékéről előkerülő nép szkíta volt, az elnevezés egyformán fedte a hunokat vagy az avarokat. E még az antik hagyományból származó leírást alkalmazták az európai történetírók a magyarokra, s ezt vette át a magyar történetíró. Számára a barbár, pogány világ, amelyet a magyarok múltjaként ábrázolnia kellett, nem volt meglepő, vagy elrettentő. A munka szerzője keresztény ember, aki a magyarság keresztténnyé válásában látta a legfőbb jót. Éppen ezért rendkívül elítélő a szkítákkal szemben, amikor szokásaikat, életmódjukat leírja. Teljes elutasítását jelzi, hogy valószínűleg a szájhagyomány, s talán ismeretei alapján feljegyezte, a magyarok többnejűségben élnek, feleségeiket rablással szerezték. A keresztény erkölcsi fölény tudatában ábrázolja így a pogány magyarokat.

Az erkölcsi fölény érzete és a vele párosuló lenézés vezette a munka szerzőjének tollát a magyarok eredetének, leszármazási rendjének meghatározásakor. A keresztény történetírás a népeket Noé három fiától és azok utódaitól (összesen 72 ős) származtatta. Szent Ágoston nyomán Jáfettől 15, Semtől 27, Kámtól 30 nép eredt. *A* névsor természetesen állandó mozgásban volt, hiszen minden újonnan megjelent népet be kellett valahová sorolni. A besorolás annak megfelelően történt, hogy ki állította össze az illető nép történetét. Itt a rokon- és ellenszenvek játszottak szerepet. Jáfet volt a legrangosabb Noé-fiú, tőle származtatták az európai népeket. Az ázsiaiakat Semtől, a fekete-afrikaiakat Kámtól eredeztették. Ez egyúttal rangsort jelentett, az alacsonyabb rendűnek tartott afrikai népeknek vagy a

társadalmilag alacsonyabb szinten álló rétegeknek más ősöket adtak, s ilyenkor ezt a szerepet rendszerint Kámra osztották.

A magyarság esetében több leszármaztatási lehetőség volt. A 10-11. századi európai történetírók egyik csoportja Sem leszármazottainak tekintette őket (Ábrahám egyik mellékfelesége, Agar utódaiként), de ezt a nem túl előkelő helyet sem sokáig tartották meg. Egy másik variáció mint a szkíták, azaz Magóg leszármazottak, Jáfetet tekintetté az ősnek. A Góg és Magóg hiedelemhez kapcsolódva ez maradandó helyet biztosíthatott volna a magyaroknak, bár ezt a nézetet hamarosan jelentékeny erők támadták. A Gesta Ungarorum szerzője tehát két lehetőség között választhatott volna, s mindkettőt egyforma joggal. Hogy ő nem ezeket a megoldásokat fogadta el, hanem Kámtól származtatta a magyarokat, pontosabban annak unokájától, Nimródtól, arra utal, hogy mint hithű keresztény, nagyon is lenézte a pogány magyarságot. A munka megírásának idején a keresztény lét volt az alapvető meghatározó, az az elem, amelyet a történetíró mindenekfelett támogatandónak tartott, nem pedig a nemzeti büszkeség.

A munka a továbbiakban is meglehetős elfogulatlansággal kezeli a magyarok történetét. A honfoglalás eseménysorozatát minden későbbi dicsőséghajhászástól mentesen, a maga egyszerűségében ábrázolja. A szájhagyomány alapján mutatja be az eseménysorozatot, magát a szájhagyományt rögzíti. A honfoglalást követő kalandozásokat a nyugati krónikák adataira támaszkodva, kendőzetlenül írja le, a rablásokat, fosztogatásokat, monostorok felégetését, stb. Ha a kereszténység felvételével nem változtatna a magyarokkal kapcsolatos álláspontján, s nem ítélné el súlyos szavakkal a német császárok magyarellenes hódító politikáját, egyenesen arra lehetne gondolni, hogy az első magyar történeti munka szerzője maga nem volt magyar. A szájhagyomány kitűnő ismerete azonban, az, amit bemutat belőle, meg az, amit elhallgat, arra utal, hogy magyarnak kellett lennie, s ezt erősítik a munkában a németellenesség erős felhangjai. Magyar volt tehát minden valószínűség szerint, de számára a keresztènnyé válás volt a magyarság központi feladata, az egész nép számára meghatározó kérdés, amelynek mindent alárendelt. Ez a nézőpont szabta meg a pogány kor bemutatásának szempontjait, ez vezette tollát a kereszténység felvétele előtti idők ábrázolásában.

A gesta központi gondolata a kereszténység felvétele, s az ezt a feladatot megvalósító uralkodóház, a királyság dicsőítése, A dinasztia szolgálata mutatkozik meg abban, amint a kereszténység előtti időben kezeli a vezérség kérdését. Bár az író tudta, hogy a magyarság törzsszövetségben élt (erre utal a ’’hétmagyar” elnevezés és a hét vezér megemlítése), a honfoglaló vezérekre utaló szájhagyományokat nem említi. Kétségtelenül voltak olyan szájhagyományok, amelyek e vezérek dicsőítését szolgálták, ezeket később, más történetírók jegyezték fel (ilyen a Lél- vagy a Botond-monda). Hogy az első magyar történeti munka szerzője hallgat róluk, aligha véletlen: ezzel közvetve az uralkodó, az Árpádok családjának jelentőségét növeli.

A magyarság keresztènnyé válása van a központban akkor is, amikor az előkelő családok, ha tetszik, az arisztokrácia kialakulásával kapcsolatosan azt emeli ki, hogy a külföldről bejött lovagok azért kaptak birtokokat, mert a keresztény hit terjedését elősegítették, mert előbb csatlakoztak az új hithez, vagy régi családok birtokaikat azért vesztették el, mert ezt nem tették meg (Hont és Paznan). Az új uralkodóréteg ilyen ábrázolásával a történetíró egyszerre legitimálja a nyugati eredetű arisztokráciát és az uralkodóházat.

Ugyanezt a szempontot követi a pogány felkelés ábrázolásában, részleteinek megörökítésében. Az vezeti tollát, hogy a magyarság útja egyértelműen a kereszténységhez csatlakozás, a keresztènnyé válás, amelyet az egyház és a királyi ház tevékenysége szolgál a legjobban. Egyház és dinasztia magasztalása tehát kiegészíti egymást a munkában, ugyanannak a dolognak két oldalát jelenti számára.

Nagy vonásokban ez az alapeszme határozza meg a Gesta Ungarorum mondanivalóját. Nagyon nehéz azonban ezt érvényre juttatni a királyi család történetében, hiszen abban nemcsak a keresztény eszmények érvényesülése mutatkozik meg, hanem rokonok, nagybáty és unokaöccs, testvérek, apák és fiúk küzdelme a trónért. A középkori történetíró helyzete annyiban egyszerűbb, hogy mint minden történetíró, az éppen uralkodó ág, vagyis a fennálló hatalom oldalára áll, azt kívánja legitimálni. Akkor azonban, ha az élet bonyolódik, s utóbb egy korábban megbélyegzett ág

kerül a trónra, a történetíró olykor kénytelen erőszakot tenni a történelmen, s visszamenőlegesen átigazítani azt.

Így volt ez az első magyar történeti munka megírásakor is. Amikor, már a keresztény kor eseményeit ábrázolva, elérkezett az István utáni utódlás kérdéséhez, a történetírónak változtatnia kellett a megtörtént eseményeken. István unokatestvérét, Vászolyt alkalmatlanná tette az uralkodásra (megvakíttatta, megsüketítette) s Orseoló Pétert jelölte utódjául. A történetíró ekkor nem azzal érvelt, hogy Vászoly pogány volt, s uralma veszélyeztette volna a keresztény királyságot, azt sem említette, hogy összeesküdött István ellen, s az életére tört, hanem megváltoztatva az események menetét, új történetet eszelt ki. E szerint István a fiatal korában kicsapongó életet élő balga ifjút száműzte az udvarból egy távoli várba, majd amikor halálát közeledni érezte, utódjává akarta volna tenni, de ezt felesége, Gizella megakadályozta. Ő tetette Vászolyt alkalmatlanná az uralkodásra. István sírva fakadt, amikor erről értesült, s gondoskodott arról, hogy Vászoly fiai Csehországba menekülhessenek.

A történet meghamisítására azért volt szükség, mert a munka születésének időpontjában már a királyi család Vászoly képviselte ágának leszármazottaik ültek a trónon. Nem tudjuk, pontosan mikor készült a mű, de akár Salamon, akár - mint korábban gondolták - László idejében, mindenképpen Vászoly gyermekei közül már kettő trónra került (Endre és Béla), Salamon Endre fia, Géza és László pedig Béla fiai voltak. Az Árpádok uralkodó ága tehát Vászolytól származott. Ez volt az az ok, ami miatt erőszakot kellett tenni a történelmen. Az első magyar történetíró ezt a maga módján még elegánsan oldotta meg. István ártatlan Vászoly félreállításában, az idegen, német származású Gizella a felelős mindenért. Vászoly fiatalkori ’’botlása” nem teheti alkalmatlanná utódait az uralkodásban. Hogy egyértelműbb legyen a dolog, Orseoló Pétert is elmarasztalja azokban a bűnökben, amelyeket Vászoly fiatal korában elkövetett, de az ő bűneinek ábrázolása sokkal részletesebb, kidolgozottabb, jelezve alkalmatlanságát az uralkodásra.

A munka a magyar történelmet az 1060-as évek közepéig viszi. Az az árnyalt leírás, amellyel a szerző bemutatja a pogánylázadást, majd a német császár támadását az ország ellen, az a részletezés, amely jellemzi a

németek hadjáratának elmondását, a békekötés, a békeokmány leírása, mindez arra utal, hogy a szerző valószínűleg Miklós püspök volt, I. Endre király jegyzője, aki a tihanyi Benedek rendi apátság alapítólevelét fogalmazta. Erre következtethetünk abból is, hogy a saját szerepét a német hadjárat kudarcában kiemeli, vagy azokból a részletekből, amelyeket a hadjáratról, a békekötésről, a német seregnek juttatott élelmiszerekről olyan élethűen feljegyzett. Értesüléseit az altaichi évkönyveken kívül a királyi udvarból kellett szereznie. Számos eseményt a saját tapasztalatai alapján örökített meg. Megtaláljuk tehát forrásai között mindazt, amit a középkori történetíró felhasználhatott: korábbi évkönyveket, krónikákat, szájhagyományokat, a kortársak értesüléseit és a szerző saját élményeit. Ezek együttesen, élénk, jól ábrázoló stílussal elegyedve emelik az első magyar történetírói munkát a kor európai történetírásának szintjére.

Az első magyar történetírói alkotások egyúttal mindazokat a problémákat felvetik, amelyeket a magyar történetírásban a középkor egésze folyamán megtalálunk. Nem lesz fölösleges tehát ezekkel a kérdésekkel is megismerkedni.

Mindjárt a címre irányítjuk a figyelmet. Gesta Ungarorum címen készült el a mű, ami a középkori történetírás keretei között természetesen műfaji meghatározást jelez. Nemcsak az első magyar történeti munka született históriának, vagy gestának, ez lett a vezető, a meghatározó műfaja az első évszázadok egész magyar történetírásának. Említettük, hogy még a gesta előtt keletkezhetett a pannonhalmi évkönyv, s az első legenda is. Minden középkori történeti műfaj megtalálható a magyar történetírásban, az évkönyv és a krónika azonban rendkívül kevés. Néhány évkönyv maradt ránk összesen, négy évszázadból, néhány uralkodói jegyzék, ennyi az egész. Krónikáink pedig gyakorlatilag nincsenek, illetve ami van, azok közül néhány csak a nevében az, a valóságban azonban gesta, história, amely a névadás véletlenjéből kifolyóan kapta a krónika nevet. De a többi műfajban sem születtek a középkori Magyarországon jelentősebb számban történeti alkotások. Van néhány legendánk (Szent István, Szent Imre, Szent László, Gellért püspök legendái közismertek, mellettük van még néhány más), teljesen hiányzik azonban az önálló életrajz, van viszont egy királytükör, István ún. Intelmei, de ebből sincs több. Ez a műfaji egyhangúság nagyon

furcsa, különösen azok számára, akik ismerik a középkori magyar történeti forrásokkal foglalkozó modern történeti munkákat, amelyek ’’Árpád-kori krónika irodalmunk” néven szokták összefoglalni a 11-13. század folyamán keletkezett történeti munkákat. Ez a meghatározás azonban nem pontos. Ha tisztában vagyunk azokkal a különbségekkel, amelyek krónika és gesta között a műfajt tekintve kimutathatók, akkor egyértelmű az a megállapítás, hogy nincs igazi krónikairodalmunk. Nemcsak annyiban nincs, hogy Magyarországon sohasem született világkrónika - mennyire meghatározó, hogy már a kezdet kezdetén sem rendelkezünk egyetemes történeti irodalommal! -, de gyakorlatilag egyetlen olyan munka van az egész középkori magyar történetírásban, az ún. ’’Bécsi Képes Krónika”, amelyik többé-kevésbé viseli a krónika nevet. A középkori magyar történetírás vezető, meghatározó, szinte kizárólagos műfaja tehát a gesta.

De nemcsak műfaji egyhangúságban, egyoldalúságban szenved a középkori magyar történetírás. A másik feltűnő hiány az, hogy általában kevés a történetírói alkotás. Igaz, minden századból ismerünk néhány gestát, vagy gestatöredéket, ami a történetírás folyamatosságára utal, ez a folyamatosság azonban csak egy dologra vonatkozik: minden században akadtak írók, akik az előző korok történetírói munkásságát folytatni igyekeztek. Így tehát minden században jelen van a magyar történetírás, de nagyon kis számú munka keletkezett csupán.

A történetírói alkotások ritkasága azonban csak a nyugat-európai népek fejlődésével, történetírásával egybevetve feltűnő. A kereszténységet a magyarsággal nagyjából egy időben felvevő közép- és kelet-európai népek (lengyelek, csehek, oroszok) történetírása hasonlóan kevés számú történeti munkát mutat fel, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy ezeknek a népeknek a közös társadalmi fejlődésében keresendő ennek a jelenségnek az oka. Abban ugyanis, hogy a magyar társadalomfejlődés nem hozott létre olyan tagolt társadalmat, mint a nyugat-európai. Magyarországon sokkal vékonyabb volt az a számbajövő értelmiségi réteg, amelyiknek soraiból potenciálisan kikerülhettek volna a történetírók. Kevés volt a monostor, a népesség számához viszonyítva kevesen voltak az egyháziak, azon belül a szerzetesek. A kevés szerzetesrend, kevés kolostor már eleve jóval kisebb

lehetőséget nyújtott a történetírás, de természetesen minden más tudományág fejlődése számára, mint Nyugat-Európában.

Az egyházi réteg, a kolostorok, mint a történeti munkák születési helyei gyakorlatilag kiestek. Az egyháziak lélekszáma alacsony volt, a lakosság számához viszonyítva kicsi volt az a kör, amelyből az alkotó értelmiségiek kikerülhettek, s ennek a rétegnek az iskolázottsága, műveltsége sem volt azonos a nyugat-európaival. A papság egésze, különösen az alsó papság nyugati összehasonlításban szegény volt, könyvvel alig rendelkezett, jó részük maga sem tudott írni. Természetes tehát, hogy ezek a viszonyok erősen behatárolták a tudomány általános fejlődésének s benne a történetírás fejlődésének a lehetőségét is. Ez a magyarázata annak, hogy a krónika, amely tipikusan egyházi műfaj, szinte teljesen hiányzik, s vele mindazok az egyéb műfajok (például az évkönyvek), amelyek többnyire az egyházhoz, a szerzetesi életformához, a monostorhoz kötődnek.

Maradt egyetlen olyan centrum, ahol a történetírás létrejöhetett és kiteljesedhetett, s ahol megszülettek a magyar történeti munkák: a királyi udvar. Az udvar, a dinasztia valóban igényelte a történeti munkákat, egyrészt a maga uralmának erősítésére, elsősorban az azt fenyegető nagyúri családokkal szemben, vagy a kibontakozó trónharcokban, másrészt pedig kifelé, nemzetközi helyzetét erősítendő. A királyi udvar volt a történeti munkák megszületésének helye, nálunk egyedül képviselte azt a környezetet, amely Nyugat-Európában a gesta szülőhelye volt. De ez a királyi udvar teljes mértékben magányos helye volt a középkori magyar történetírásnak. Magyarországon a territoriális fejlődés sohasem bontakozott ki olyan mértékben, mint Nyugat-Európában, a királyi hatalom az egész középkor folyamán megőrizte teljes túlsúlyát a főúri családokkal szemben, így több olyan centrum, ahol történeti munka született volna, nem jöhetett létre. Hiányoztak a kolostorok, kevés volt a tehetős, nagy létszámú tudós papsággal rendelkező egyházmegye, szerzetesrend is. Ez a magyarázata annak, hogy csak néhány történetírót találunk az egész magyar fejlődés során, s így csak kevés történeti munka jöhetett létre. A magyar történetírásnak ez a sajátos vonása egész fejlődése során megmaradt. Nemcsak a középkorban, ma is egyik meghatározó tényezője történetírásunk fejlődésének.

A királyi udvar mint a történeti munkák születési helye, nemcsak azt jelenti, hogy a magyar történetírás nem hozhatott létre nagyszámú alkotást, vagy azt, hogy elsősorban a gesta uralkodott el a középkori magyar történetírásban, hanem azt is, ami ebből következik, nevezetesen, hogy a magyar történetírás minden műfajában, sokszor tehát még a leginkább az egyházat jellemző műfajokban is egyértelműen világi érdekeket szolgál. Ez minden további nélkül érthető egy gesta esetében, amely a királyi udvarban keletkezett, annak ellenére, hogy a szerzője egyházi ember. Ezen nincs mit csodálni, gyakorlatilag csak egyháziak jöhettek írástudóként számításba bármilyen értelmiségi munkára. De Magyarországon még olyan történeti munkáknál is, mint amilyenek a legendák, megtaláljuk a világi hatalom érdekeinek az érvényesítését. Így pl. a Szent István legenda Kálmán-kori szövegezésében egyértelműen megfogalmazódik a magyar király hatalma az egyház fölött, a pápasággal szemben, ami egy legenda esetében mégsem magától értetődő. Ilyen mértékig érvényesült az állam, a dinasztia, az udvar érdeke egy legendában. S hasonló a helyzet az összes többi történeti műfajnál. A dinasztia érdekei a meghatározóak, többnyire kizárólagosan. Dinasztikus vagy hatalmi érdekek védelmében, azok alátámasztására történnek az utólagos módosítások, hamisítások, amint ez meglehetősen közismert ma már. (Nem mond ennek ellent az, hogy idővel majd a királyi hatalom új megfogalmazására kerül sor, akár a Kézai-féle hun leszármazás kapcsán, akár más esetekben. Az arisztokrácia, az oligarchia, vagy a köznemesség érdekeinek érvényesülése is világi érdek, s ennek az érvényesítése - ez ugyan paradoxonnak tűnhet - szintén a királyi udvarból indult útjára.)

A középkori magyar történetírás egy másik jellemző sajátossága is összefügg az eddig mondottakkal. Már korán feltűnt, hogy a magyar gesták rendszerint olvasmányosak, gördülékeny stílusban íródtak, árnyalt jellemzéseket találunk bennük, az események leírása arra utal, mintha a történeti munka írója jelen lett volna olyan eseményeknél, amelyeknél ez aligha volt lehetséges. A gesta, ez a lovagregénnyel sokban rokon történeti műfaj egész Európában hasonló vonásokat mutat, a történetírás általában azonban nem. A krónikák, évkönyvek stílusa többnyire nehézkes, darabos.

Az utóbbi évtizedek kutatásai kiderítették, mi az oka a magyar gesták gördülékeny stílusának. E gesták szerzői többnyire a királyi kancellária

alkalmazásában álltak, olykor évtizedeken át dolgoztak a királyi vagy a királynéi kancelláriákon, oklevelek százait fogalmazták meg s mások által elkészített oklevelek százait olvashatták el, dolgozhatták be történeti munkáikba. Az adományozó oklevelek rendszerint tüzetesen leírják azokat az eseményeket, amelyek során az adományozott kitüntette magát. Az adománylevelek bevezető szövegeinek a gestákkal történő egybevetése fényt derített arra, hogy ezeknek az okleveleknek az igen élvezetes, szemléletes stílusa került át a gestákba. A történetíró, aki maga is a kancelláriák valamelyikében dolgozott, természetesen nem csupán a maga fogalmazta oklevelekhez jutott hozzá, hanem a sokszor évtizedekkel korábbiakhoz is, amiként természetesen más jellegű - ma úgy mondanánk - történeti forrásanyaggal is megismerkedhetett, s azok tartalmát felhasználhatta munkájában, olykor egyes részleteit átemelhette a szövegbe.

Mindezt megkönnyítette éppen az a sajátos helyzet, amely Magyarországon kialakult, s amelyről már szóltunk: a népesség lélekszámához viszonyítva kevés volt az értelmiségi, így nem vált el élesen a hivatalnok a történetírótól. Ez sokszor Nyugaton sem következett be, hiszen nem egy francia, angol, vagy német történetíró játszott jelentős szerepet a királyi, császári s egyéb kancelláriában. De ott sokkal több volt a történetíró, s így nemcsak a kancelláriák hivatalnokai voltak a történeti munkák szerzői. Nálunk azonban éppen az értelmiség relatív ritkasága idézte elő azt a sajátos helyzetet, hogy többnyire a királyi kancelláriák valamelyikének vezető tisztviselői közül kerültek ki a történetírók.

A magyar történetírás a középkorban - mint már utaltunk rá - nem hozott létre nagyszámú munkát. Ennek az volt az oka, amit már szintén ismerünk: a történetírók kis száma a középkori Magyarországon. A kis számú történetíró kevés történeti munkát írt. S mert kevés történeti munka született, még kevesebb azon munkák száma, amelyek ránk maradtak.

A magyar történetírás ugyanúgy fejlődött, mint a történetírás a középkori Európában. A krónikákat az újabb generációk folytatták, s a folytatás többnyire a régi anyag átformálását s az ott hiányzó évtizedek történetével való kiegészítését jelentette. Hasonlóképpen zajlott ez nálunk is. A legelső történeti munkát, amely az 1060-as évek közepe táján született, hamarosan folytatni kellett, s természetesen mindig akadt tudós pap, aki ezt megtette.

De mert kevés volt a történeti munkák száma, az eredeti munkák sokszor elvesztek. Így azután rendszerint nemcsak a munkák szerzőjének személye kétséges, s csupán kombinációk eredményeképpen ismert többé vagy kevésbé, hanem azért kell a megmaradt történeti munkák szövegeiből rekonstruálni az elveszett gestaszövegeket.

Sokszoros rejtély kibogozását jelenti tehát a középkori magyar történetírás története. Vitatott az, hogy az egyes munkák mikor keletkeztek, többnyire az is, ki volt a szerzőjük (ha tetszik, azt mondhatjuk, tulajdonképp nem egy Anonymus-kérdés megoldatlan, hanem nagyon sok), de ezen túlmenően rendszerint az is vitatott, valóban léteztek-e ezek a munkák? Ugyanis nem minden gesta maradt ránk, csupán későbbi szövegek tartalmazzák a korábbi megszövegezéseket. Kisebb-nagyobb ellentmondások maradtak ezeknek a munkáknak a szövegeiben, s ezek segítségével tárhatók fel a korábbi szövegvariánsok, az egész régebbi történeti anyag.

A kevés számú értelmiség következtében Magyarországon kicsi volt a történeti munkák olvasótábora. Kevés másolat készült egy-egy történetírói munkából, így a középkori magyar történetírás művei sokkal inkább ki voltak téve a felejtésnek, az enyészetnek, mint a nyugat-európai történetírói alkotások. Ott egy-egy munkának szélesebb olvasótábora volt, ezért sokkal több másolat készült róluk, s közülük több maradt meg, mint Magyarországon a kevesebből. Nálunk a legtöbb középkori történeti munkának tulajdonképpen egyetlen példánya sem maradt ránk, sem eredeti szöveg, sem másolat, ezért szorulunk arra, hogy a kis számú meglévő szövegből rekonstruáljuk az elveszett történeti munkákat. Ez természetesen számos kérdőjelet, vitát eredményez, hiszen sokkal több hipotetikus elem van jelen a magyar történetírás történetében, mint a német vagy a francia történetírás esetében, ahol egy-egy példány azért megmaradt a különféle krónikákból. A középkori magyar történetírás helyzetére jellemző, hogy olykor még abból a munkából sem rendelkezünk példánnyal, amelyről biztosan tudjuk, hogy létezett, hiszen egy másolata megmaradt. Kézai gestája ez, amelynek egy középkori másolata sokáig megvolt, valamikor a 18. század végén azonban eltűnt, s ma csak a valószínűleg már eredetileg is romlott 13. századi kódexmásolat 18. század eleji másolata (a Hevenesi-gyűjteményben) őrzi számunkra, valamint 1782. évi bécsi kiadása, amely gyakorlatilag a Hevenesi-féle másolaton alapszik.

Kétes tehát sokszor magának a munkának a létezése, vagy ha az már talán nem is, de az, hogy mikor készült, s rendszerint az, hogy ki készítette. Ezt mindenképpen figyelembe kell vennie az olvasónak, amikor a magyar történetírás történetével ismerkedik.

1.3 A középkori magyar történetírás első nagy korszaka

Viszonylag kisszámú történetírói munka született a középkori Magyarországon, említettük az előzőekben. Éppen ezért feltűnő, hogy a középkori magyar állam megalapítása után egy évszázaddal hirtelen megsokasodnak a történetírói munkák. Most sem jött létre krónika, különösen nem világkrónika, de több műfajban is egyszerre, nagyjából egyazon időpontban születtek történeti munkák. Amiként az európai történetírás a nagy reneszánszot megelőzően Nagy Károly udvarával kapcsolatban beszél egy Karoling reneszánszról, akként beszélhetünk mi is a kulturális élet hirtelen kivirágzásáról Kálmán király udvarában. Ebben az udvarban született az a korabeli és a későbbi viszonyokkal összehasonlítva nagyszámú történeti alkotás, amiről itt szó lesz.

Kálmánt ’’Könyveseként jellemezte saját kora, meg a gestaíró, aki először írta meg uralkodása történetét, s ezt a jellemzést, magát a jelzőt sokáig általában azzal magyarázták, hogy a király tudott olvasni, ami abban a korban annyira feltűnő volt, hogy külön említésre lett méltó. Annak, hogy olvasni tudott, megvan a maga oka, hiszen eredetileg egyházi pályára, papnak szánták. A történetíró úgy magyarázta, Kálmánt azért nevezték Könyvesnek, mert a király könyvből szokta olvasni zsolozsmáját. Ez is arra utal, hogy Kálmánt papnak szánták, hiszen a breviáriumból a fölszentelt papoknak kellett a minden napra szánt imádságokat, zsoltárokat, himnuszokat, stb. elolvasniuk. Sokkal többről volt azonban itt szó, mint csupán arról, hogy Könyves Kálmán olvasni tudott.

Kálmán udvarában - a korabeli magyarországi viszonyokhoz képest - feltűnően sok tudós férfiú működött. Hartvik püspök Szent István királyról írt legendájának a végén ’’Magyarország megszámlálhatatlan bölcseiről” írt, akik majd István király összes csodáját megírják. Ezt nem tette alap nélkül, nagyon valószínű tehát, hogy Kálmán udvarában a kor viszonyaihoz képest

sok tudós ember működött. De erre utal a történeti munkák számának hirtelen megszaporodása is. Igaz ugyan, hogy István király nagyobbik legendája még az első szentté avatások során (1083) jöhetett létre, sőt olyan felfogás is van, amely az azt valamivel megelőző évekre, 1077 tájékára teszi megszületését. A kisebb István legenda írója kétségtelenül ismerte a nagyobbik legendát, Hartvik püspök pedig a maga munkájának írása során mindkettőt használta. A kisebbik legendának tehát már léteznie kellett 1109-1116 között, amikor Hartvik püspök megírta a maga munkáját (részben talán éppen a kisebbik István legenda bizonyos túlzásainak kiküszöbölése céljából). Hamarosan 1109 után kellett keletkeznie a kisebbik István legendának, amelynek szerzője a munka szövegének tanúsága szerint igen müveit férfiú volt.

Ugyanezekből az évekből származik Szent Imre herceg legendája, és Gellért püspök nagyobbik legendája, leszámítva utolsó két fejezetét, amelyek évszázadokkal később keletkeztek, valamint azokat a szövegmódosításokat, amelyeket a Kálmán korában készült szövegen később ejtettek. Ugyancsak a királyi udvarban működött az az Albericus, aki Szerafin érsek utasítására összeállította a Kálmán-féle törvénykönyvet, vagyis az e célból a király által összehívott tanácskozás eredményeit törvénykönyvbe foglalta. Róla azért kell itt megemlékezni, mert azokban az indoklásokban, amelyeket a törvénykönyv elé fűzött, szerepel a történeti fejlődés gondolata. Indoklásában ugyanis elmondja, hogy István törvényeit azért kell módosítani, mert az elmúlt idő alatt jelentősen megváltozott a magyar társadalom, s a törvényeknek ezeket a változásokat figyelembe kell venniük. Tulajdonképpen a történelmi változás (hogy ne azt mondjuk: haladás) gondolatáig jut Albericus indoklása. Függetlenül attól, hogy az ő egyéni gondolatairól van-e itt szó, vagy csupán feljegyezte a király és környezete fejtegetéseit, egyértelmű a történetírás jelenléte a király környezetében, s egy újabb, nagy műveltségű tudós férfiú jelenléte az udvarban. Ebbe a környezetbe helyezve teljesen érthetővé válik Hartvik püspök megjegyzése Magyarország bölcseiről, s így nyer igazi értelmet Kálmán ’’Könyves” mellékneve is. Egy 12. század eleji magyar kora reneszánsz udvarról lehetett szó, amelyben felvirágzott a történetírás.

A legenda csak részben történetírói munka eredménye. Egy részüket nem is a múlt eseményeinek megörökítése, hanem pl. prédikáció céljából készítették. Bizonyos legendák persze történetírói munkának számítanak. Kimondottan annak készült István kisebbik legendája, amelynek szerzője közvetve utal arra, hogy az előző, nagyobbik legendát nem tartja történetileg elfogadhatónak, az ő célja az, hogy bemutassa Istvánt, az erőskezű uralkodót és egyházalapítót. Hatrtvik püspök Szent István legendája már több célú munka, de erős történetírói készségekkel megáldott szerző alkotása. Éppen ebben a környezetben nagyon nehéz elképzelni, hogy ne jöhetett, jött volna létre önálló történetírói alkotás.

Valóban, megszületett az a történeti munka Könyves Kálmán udvarában, amelyhez minden feltétel adott volt, legelsősorban a király, illetve udvarának igénye arra, hogy az 1060-as években befejeződött Gesta Ungarorumot valaki folytassa, s összefoglalja a 11. század második felének történetét.

Az elmúlt évtizedek kutatásai alapján ma már egyértelműnek vehető, hogy az eredeti magyar történeti munkát, amely I. Béla uralkodásáig mondta el a magyarok történetét, a 12. század második évtizedében folytatta egy történetíró. Kétségtelennek tűnik, hogy ez a történetíró 1109 és 1116 között készítette el ezt a munkát.

A történetíró kerek eseménysorozatot ’’választott” munkája tárgyának. Az I. Béla, Salamon, I. Géza és I. László uralkodásának eseményeit összefoglaló munka központi alakja természetesen Szent László, akinek majdnem két évtizedes uralma az eseményeknek magától értetődő fókuszául kínálkozik. László uralkodását, mint a megelőző időszak fejlődésének csúcspontját ábrázolja a szerző, ezt ilyen formában alighanem csak Kálmán idejében fogalmazhatta meg. Emellett a munka szerkesztését megkönnyítette az író számára, hogy Salamon az összes többi királlyal harcban állt, s ez a harc vezérfonalként fut végig a történeti összefoglalón. A szerkesztés eleganciája egyértelművé teszi, hogy egy igen müveit, olvasott szerzővel állunk szemben, aki kora műveltségének minden fontosabb elemével rendelkezett.

Ennek az összefoglalásnak a szerzője írott forrásokat alig használt. Nem mondhatjuk, hogy egyáltalában nem tett volna ilyet, hiszen az a körülmény,

hogy szövegében hivatkozik István nagyobbik legendájára és a Szent Imre legendára, valamint, hogy a megelőző időszak történetét kiegészítette, helyenként módosította is a legendák alapján, jelzi számunkra, hogy használta ezeket a munkákat. De egész munkáját mégsem ilyen jellegű forrásokra építette, hanem a szájhagyományra, elsősorban azokra a különféle hősi énekekre, amelyek egy-egy kiemelkedő férfiú tetteit dicsőítették. Ezeknek a népi hagyományt alkotó énekeknek, a ioculatorok nem túlságosan hosszú, nagyjából azonos felépítésű hősi énekeinek a felhasználása olyan mértékben rányomta bélyegét munkájára, hogy a 19. század második felében felmerült az a nézet, talán egy nagyobb, magyar nyelvű epikai munka, egy magyar nyelvű hősi naiv eposz töredékeinek a latin nyelvű visszaadása lenne a magyarok történetének ez az összefoglalása.

Erről természetesen nincs szó. A munka, mely Salamon megkoronázásától, I. Béla halálától Szent László utolsó tetteiig mondja el a magyarok történetét, történetírói alkotás, ízig-vérig az, olyan történetírói munka, amely jól körülhatárolható célzattal született. Ennek magva a Kálmán uralkodásával csúcspontjára jutott László-Kálmán vonal történetének megírása. A munka kezdete egyértelműen meghatározható, befejezése azonban nehezen, éppen azért, mert utóbb, amikor az Árpádok Kálmán-ellenes ága volt már hatalmon, azokat a részeket, amelyek Kálmán tevékenységének elejét foglalták össze, átalakították. Ez is nyilvánvalóvá teszi azonban számunkra, hogy Kálmán uralkodásának legalább első szakaszával a történeti összefoglalás szerzőjének némiképpen foglalkoznia kellett.

Salamonnak Béla fiaival, Gézával és Szent Lászlóval, majd Kálmánnal, Géza fiával folytatott kilátástalan küzdelme magától értetődően tette őt és természetesen apját, I. Endrét ellenséggé a Kálmán udvarában élő történetíró számára. A meglepő nem az, hogy Salamon és öccse, Dávid a történetíró elbeszélése szerint Isten büntetéséből maradtak utódok nélkül, gyermektelenek. Az okot még I. Endre adta ehhez az égi büntetéshez, aki az uralom, a királyság megszerzése érdekében elnézte a pogányság lázadását, Vatha felkelését és ezzel számos keresztény, köztük Szent Gellért püspök halálát okozta. A történetíró ezzel Béla fiainak jogos uralmát igyekezett kidomborítani, azt, hogy Endre bűne miatt isteni büntetés magvát

szakasztotta gyermekeinek. Béla fiai és azok leszármazottai tehát jogosan uralkodnak.

A meglepő nem az, hogy ezek a részek bekerültek a munkába, a kor viszonyai között ez természetes. Sokkal inkább az, hogy Endre és fiainak elítélése ebben az enyhe formában történt. Ennek abban látjuk okát, hogy a Salamon és a Béla-leszármazottak küzdelmei sohasem öltötték a végső leszámolás formáját. Salamont többszöri tárgyalás után száműzték, s bár többször megkísérelte a trón megszerzését, eredményt nem ért el, László mérsékelt politikája inkább az ellentétek csillapítását szolgálta.
Salamon testvére, Dávid herceg László udvarában élt, ami jelzi az ellentétek tompítására tett kísérleteket. S még valami, ami talán jellemzőbb: az a történetíró, aki elkészítette a magyarok történetének ezt a László haláláig, Kálmán uralkodása első éveiig terjedő szakaszát, Salamon párti családból származott, a Ják nemzetségből, a Szent István mellett Koppány ellen harcoló Vencellin utódaként. Így tulajdonképp a
közvetlen rokonságához tartozott az a Bátor Opos, akinek haditetteit rendszeresen megemlíti, noha Salamon oldalán küzdött. Az a tény, hogy Salamon párti nemzetségből való a történetíró, aki a Kálmán-kori magyar történeti munkát megírta, jelzi László és Kálmán lehetőség szerint kiegyenlítésre törekvő, mérsékelt politikáját.

A Gesta Ungarorum folytatójának kiléte ma még homályba burkolózik. Több tényező együttesen arra utal, hogy 1009 után, de még Kálmán életében, tehát 1016 előtt írta meg művét. Egy ideig úgy vélték, hogy Koppány püspök volt a Kálmán-kori történetíró. Koppány azonban Kálmán 1009. évi oroszországi hadjárata során meghalt, így ez nem valószínű. Sokkal inkább egy tudós pap az ő nemzetségéből, aki szintén Kálmán udvarához tartozott.

A történetíró középkori szokás szerint nem elégedett meg azzal, hogy megírta a magyarok történetének hiányzó évtizedeit, hanem helyenként - adott esetben nem jelentéktelen mértékben - módosított a korábbi munkán. Részben betoldásokról van szó, részben pedig javításokról. Ezekre nemcsak azért került sor, mert új adatokra derült napfény, hanem mert időközben megváltozott a történetszemlélet egyik-másik eleme. A változtatásokból kiolvashatjuk a történeti kép módosulásának irányait.

A Kálmán-kori gesta szerzője olyan korban élt, amelyben a kereszténység már megszilárdult Magyarországon. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy miután a magyarság már keresztény hitre tért, az végérvényesen megszilárdult. A pogánylázadások időszaka végleg elmúlt, az új idők enyhítettek a törvényhozáson, s megenyhítették a magyarságról rajzolt korábban nem túlságosan szolid képet. A magyarság véglegesen keresztténnyé válása arra ösztönözte a történetírót, hogy a Miklós püspök által megállapított leszármazási renden módosítson. Kám, mint a Noé fiúk közül a legvisszataszítóbb népek, a fekete bőrű afrikaiak ősapja már sértette a keresztténnyé vált magyarság történetírójának szépérzékét. S valószínűleg nem csupán erről lehet szó. Az újabb kutatás felfigyelt arra, hogy a Szent István legendák közül a későbbi, kisebb legenda, majd a Hartvik-féle változat fokozatosan módosított a magyarok megítélésén, s enyhítette azt. Maga az ’’Isten ostora” szerep már egyfajta új állapotot jelez, hiszen ezzel a magyarság Isten akaratát hajtja végre, megbünteti a keresztény népeket elkövetett bűneikért. Az ’’Isten ostora” szerep azonban Jáfet Góg és Magóg nevű fiainak leszármazottaira vonatkozott, azokra a népekre, amelyek tőlük eredtek. A szkítákat egyes középkori történetírók ezért eredeztették Magógtól. A történetírónak tehát nem kellett mást tennie, mint megváltoztatni az eredetet, amit olyképpen oldott meg, hogy Kám nevét Miklós püspök munkájában Jáfet nevével cserélte fel, a leszármazás további vonulatát azonban érintetlenül hagyta.

Ez a megoldás nyilván megfelelt a királyi udvar elképzeléseinek, a magyarság ugyanis időközben európai néppé vált, szerepe nem volt jelentéktelen sem a pápaság politikájában, sem az általános európai politikában. Több magyar vagy itt működő személy felvétele a római egyház szentjei közé mutatja a magyar nép és állam szerepének felértékelődését. Ennek a felértékelődött szerepnek felelt meg a magyarság új származtatása. A szerző ezt óvatosan, talán túlságosan tapintatosan oldotta meg, amikor a korábbi szövegen csak egy név cseréjét ejtette meg. A leszármazás további vonalának meghagyása ugyanis zavart okozott, hiszen megmaradt Nimród, mint a magyarok őse, aki azonban a biblia szerint Kám unokája volt. Ez lényeges ellentmondás volt, amelyre csak jó kétszáz évvel később döbbent rá az akkori történetíró.

Más téren is hasonlóan járt el a Kálmán kori történetíró a régi gesta szövegének módosításánál. Ezek többnyire ugyanilyen tapintattal végrehajtott betoldások. Az 1083-ban szentté avatott István király és Imre herceg legendáira hivatkozik a szövegben s betoldotta a korábbi gestába a Koppány elleni hadjáratot. A ménfői csata leírásánál Péter király számára hízelgő sorokat toldott be (még isteni jel birtokosává is tette a Miklós püspök által ellenszenvvel ábrázolt uralkodót), ami szöges ellentétben áll a korábbi gesta történetírójának német-ellenességével. A változtatások általában a Miklós püspök által készített szöveg német-ellenességét tompították, a Kálmán-kori történetíró a szájhagyomány német-ellenességének élét nagymértékben tompította. Ma még egyértelműen nem dönthető el, hogy ebben az játszott-e szerepet, hogy ő maga egy német eredetű nemzetség leszármazottja, vagy pedig csupán jelzése annak, hogy Kálmán korára az idegen eredetű családok legelső bevándorolt hulláma már beolvadt a zömmel magyar származású uralkodó osztályba, s az ellentétekben már nem, vagy nem olyan nagy mértékben játszott szerepet a német származás kérdése.

A Kálmán-kori történetíró a középkori magyar történetírás második kiemelkedő személyisége. Munkája megőrizte a magyar szájhagyomány számos elemét, ami elsősorban annak köszönhető, hogy nem írott forrásokkal dolgozott. Kitűnő stiliszta volt, akinek nem lebecsülendő szerkesztői készség állt a rendelkezésére. Nem véletlen tehát személyes hozzájárulása a középkori magyar történetírás Kálmán-kori kivirágzásához.

Amilyen mértékben vérbeli történetíróra akadunk a Kálmánkori történetíróban, annyira nem történetírói alkat az a szerző, aki III. István uralma idején (1161-1172) folytatta a magyarok történetét, s nagyjából a László uralkodásának utolsó esztendejétől III. István uralmának első éveiig összeállította a magyarok történetét. Hosszú vita eredménye a történetíró működésének meghatározása, ma már az érvek többnyire amellett szólnak, hogy III. István uralkodásának utolsó éveiben (1169-1171) született meg a munka.

Nemcsak annyiban teljesen elütő a szerző álláspontja a Kálmán-kori történetíróétól, hogy míg amaz igyekszik kiegyensúlyozott lenni, kerüli az ellentétek kiélezését, a III. István-kori szerző, aki a magyar történet

majdnem egy évszázadát dolgozta fel, rendkívüli módon elfogult Kálmánnal és annak fiával, II. Istvánnal (1116-1131) szemben, hanem teljesen más módszert használ, másképpen fogja fel a történetíró feladatát. Az természetes, hogy III. István korában működve kell a dinasztia történetét megírnia, s mert Kálmán megvakíttatta trónra törő testvérét, Álmos herceget és annak fiát, Bélát, de mert II. István gyermektelen maradván végül a trón mégis Álmos herceg fiára, II. (Vak) Bélára (1131-1141), majd annak fiára II. Gézára (1141-1161) s unokájára, III. Istvánra szállt, a III. István kori történetíró Kálmánt és fiát rendkívüli ellenszenvvel ábrázolja. Kálmán így lett Álmos megvakítója, hatalomból kirekesztője mellett púpos, sánta, selypítő, kancsal, szőrös, fia II. István pedig kéjenc, aki rengeteget kegyetlenkedett, mert abban lelte örömét.

A III. István-kori történetíró Kálmán és II. István uralkodását, valamint a Kálmán által fiának el nem ismert Borisz trónkövetelői fellépéseit tehát természetes ellenszenvvel ábrázolja, ugyanakkor nem elégszik meg ezzel, hanem visszamenőlegesen is módosított a gesta korábbi, Kálmán-kori folytatásának szövegezésén. Hogy Kálmán uralkodásának első felére vonatkozóan megtette a maga korrekcióit, az szinte természetes, de ő módosított Szent László uralkodása utolsó éveinek szövegezésén a korábbi gestából (így kerülhetett be az a valóságnak meg nem felelő állítás, hogy Lászlót német császárrá választották volna), s jelentősen átalakította a Salamon-Béla fiúk küzdelmeinek korábbi leírását. A Kálmán-kori történetíró Salamont a német császár vazallusaként, tulajdonképpen a nemzeti érdekek elárulásával vádolta. A III. István-kori történetíró ezt megváltoztatta, Salamont tette meg legitim uralkodóvá, I. Gézát pedig bűnösnek mondotta, amiért elragadta királyságát. Szent László uralkodásának jogosságát is megkérdőjelezi, amikor kifejti, hogy nem a jog, hanem az erő segítségével biztosította uralmát Salamonnal szemben. Az újabb kutatások szerint ennek aktuálpolitikai szerepe volt, hiszen a legitim uralkodás erejét hangsúlyozta olyan korban, amikor III. Istvánnal szemben két nagybátyja, II. Géza két testvére, II. László és IV. István ellenkirályok maguknak követelve a trónt a bizánci császár segítségével léptek fel az uralkodóval szemben.

A III. István-kori történetíró felhasznált írott forrásokat, valószínűleg a rendelkezésére állt egy összefoglalás Kálmán koráról, míg II. Géza

uralkodásának eseményeit a saját ismeretei alapján állíthatta össze. Munkája nem olyan koncepciózus, mint a Kálmán-kori gesta szerzőjéé, ábrázolásai, jellemzései egysíkúak, hiányzik belőlük mindaz, ami a Kálmán-kori szerzőt valódi történetíróvá avatta. Ugyanakkor művelt, a bibliát és a jogot alaposan ismerő szerzőről van szó, akinél többet a szent szövegekből senki sem idézett. Van azonban egy másik sajátos vonása, ami minden előző és későbbi írótól megkülönbözteti: az irónia. Szellemes és ironikus egyszerre ez a stílus, nyilván ilyen volt maga a szerző. Ez az irónia II. Béla és II. Géza bírálatában is jelentkezik (éppen ez a körülmény utal arra, hogy III. István korában írt), leírja pl. II. Béla részegeskedéseit uralma végén, igen sok nyers, bárdolatlan kifejezést használt müvében, amelyek a maguk váratlan használatával mellbe vágják az olvasót. Stílusa nem epikus, inkább a váratlan, meglepő fordulatokat kedveli, s ezért a leírt eseményekben jelentkező helyzeteket igyekszik kiélezni, hogy a megoldás annál váratlanabb, hatásosabb legyen. Szívesen beszélteti szereplőit, sok párbeszédet közöl, nagyobbik részüket nyilván költötte. Magának a történeti anyagnak a megfogalmazásánál azonban a megelőző korok gesta-fogalmazásait vette alapul. Bizonyos jelenetek ismétlődései munkájában arra utalnak, hogy azok megfogalmazásait a szerző a korábbi gesta-szövegekből vehette át (azaz nem biztos, hogy megtörtént eseményekről van szó, bár ezt nem lehet kizárni). Történeti leírásai, egész történetfelfogása meglehetősen kezdetleges, stílusa azonban egyéni és olvasmányos, nagyon hatásos. Kitűnő író mutatkozik meg ebben a gesta-folytatóban, akinek azonban nincs történetírói vénája.

1.4 Anonymus

A középkori magyar történeti munkák szerzői közül közismertségre egyedül ’’Béla király jegyzője” tett szert, az az Anonymusnak keresztelt szerző, aki teljesen önálló művel jelentkezett a magyar történetírásban. Személye körül kisebb könyvtárnyi irodalom bontakozott ki, munkája megírásának koraként mind a négy Béla király uralkodása szerepelt, noha nem egyforma mértékben. Az utóbbi másfél évszázad modern eszközökkel folyó kutatásai nagyjából megegyeztek abban, hogy III. Béla (1173-1196) uralkodásának utolsó szakaszára teszik működését, bár olykor felmerül még a gondolat, hogy talán IV. Béla (1235-1270) uralkodásának első évtizede, a tatárjárás utáni évek azok, amelyekben megalkotta munkáját.

A nagy, ma már több mint két évszázados vita a szerző személyéről, a korról, amelyben élt s működött, nem fölösleges. Elsősorban azért nem, mert igen nagy jelentőségű történeti munkáról van szó Anonymus Gesta Ungaroruma esetében, s azt is megállapíthatjuk, hogy formátumos történetíró volt az, aki a Gestát megfogalmazta. Munkája középkori történetírásunkban egyedülálló, mind tartalmát, a többi gestához való viszonyát, mind pedig jellegét illetően.

A gesta szerzőjének kvalitásait, önállóságát, igényességét önmagában is jelzi, hogy nem egyszerű folytatója kívánt lenni a magyarok történetének, a korábbi gestát tehát nem folytatta ott, ahol elődje letette a tollat, esetleg bele-belejavítva a korábbi szövegekbe. Anonymus teljesen új, minden tekintetben önálló munkát kívánt alkotni, olyat tehát, amely nem a megelőző munkák folytatása, kiegészítője. A munkával magával szerencsénk van, eredeti formájában maradt ránk. Ugyanakkor éppen önállósága, a korábbi gestákhoz fűződő igen laza kapcsolata, amely abban merült ki, hogy a szerző ismerte azok szövegét, eredményezte azt, hogy hatása a későbbi magyar történetírásra nagyon kevés, szinte semmi sem volt (bár az utóbbi évtizedekben felmerült, hogy Kézai, a hun-magyar történet szerzője felhasználta Anonymus Gestáját).

Anonymus korában, akár III. Béla, akár IV. Béla jegyzőjéről van szó, már nem áll a történetszemlélet homlokterében a kereszténység felvétele. Már

természetes volt a magyarság keresztény léte, noha számtalan népi énekmondó működhetett, miként azt maga Anonymus megjegyzi, mégpedig munkája nem egy helyén. Számára a magyarság kereszténnyé válása nem kérdéses többé, olyannyira nem, hogy végeredményben egy teljesen önálló, kerek, befejezett művet szentelhetett a magyar történet pogány korszakának, a honfoglalás időszakának. Egy olyan munkát, amelyik még a kereszténység felvétele előtt befejeződik. A megelőző történetírók, illetve a Gesta Ungarorum korábban készült részeinek szerzői is foglalkoztak a magyarság történetének a kereszténység felvétele előtti szakaszával, Miklós püspök, aki összefoglalta ezt az egész kort, majd a Kálmán-kori történetíró, aki belejavított Miklós szövegébe. Az ő számukra azonban mindenképpen a kereszténység felvétele állt az események középpontjában. Anonymus viszont már olyan korban élt, amikor annyira természetes, hogy a magyarság a keresztény népek családjába tartozik, hogy azokra a történeti (vagy kitalált) személyekre, illetve családjukra nézve, akiknek hőstetteit megemlíti művében, egyáltalán nem lebecsülő vagy hátrányos a pogánykori hőstettek említése.

Lehetséges, hogy Anonymus folytatta volna a magyarok történetét, csak már nem volt képes rá (van ilyen feltevés), mindenesetre abból kell kiindulnunk, ami a rendelkezésünkre áll. Ez egy olyan kerek egészet adó, kongeniális történeti munka, amelyiknek középpontjában a honfoglalás áll, amely tehát a magyarok letelepedését a Kárpát-medencében foglalja össze, mégpedig minden jel szerint meghatározott céllal. Ez önmagában érdemessé teszi arra, hogy önálló helyet és szerepet kapjon a magyar történetírás fejlődésében. Hogy azonban megérthessük célját, koncepcióját, utalnunk kell a középkori magyar társadalomfejlődés megelőző szakaszára.

Amikor Anonymus megfogalmazta munkáját, a magyar társadalomban már mélyebb gyökereket eresztettek a feudális vonások. A földtulajdon rendszer átalakult, feudalizálódott, a régi, nemzetségi földtulajdon átadta helyét az újnak. A királyság kialakulásával a királyi hatalom rátette kezét a nemzetségek földtulajdonára, majd szétosztotta a földek egy részét hívei, részben a magyarországra bevándorló nyugati lovagok között. E folyamat nyomán átalakult a magyar uralkodó osztály, a törzsinemzetségi arisztokrácia egy része az új, feudális arisztokrácia tagja lett, más

része megsemmisült. Ugyanakkor a Nyugatról betelepülő, elsősorban német származású lovagok a magyar uralkodó osztály részévé váltak. Az egybeolvadás a 12-13. század fordulóján már oly mértékben előrehaladt, hogy Anonymus, vagy más történetírók; olyan nemzetségeket neveznek meg a honfoglalás hadjáratainak résztvevőiként, amelyek csak jóval később, a 11. század első felében, vagy esetleg még később kerültek Magyarországra.

Kialakult tehát a feudális arisztokrácia, a 12-13. századi Magyarországon már megtaláljuk annak fontosabb jellemzőit, természetesen a nagybirtokokat, nyugati hatásra megjelenik egyes nagybirtokosok esetében a pallosjog, ami még erősebbé teszi ennek a jognak birtokosait mind az alávetett népekkel, mind a királyi hatalommal szemben. Rövidesen a nagybirtokos oligarchia erősebb lesz, mint maga az őt létrehozó királyi hatalom. S bár itt még nem tartunk III. Béla idején, de már komoly jelei mutatkoznak a királyi hatalom gyengülésének, az oligarchia erősödésének a 13. század első évtizedeiben. Freisingi Ottó leírása szerint, aki 1147-ben járt Magyarországon, amikor a keresztes hadak átvonultak az országon, a magyar király tekintélye csodálatra méltónak tűnt a nyugati vezérek szemében, az ország előkelői minden tekintetben respektálták a királyt. Pedig a király akkor II. Géza volt, s hamarosan trónharcok törtek ki a királyi család tagjai között. Alig 60-80 évvel később a királyi tekintélynek már nyoma sem maradt. IV. Béla uralma kezdetén megkísérelte helyreállítani ezt a tekintélyt, s a királyi tanácsból kidobatta a székeket, jelezve, hogy csak a király ülhet, főurainak állniuk kell a jelenlétében, de ez a gesztus nem változtatta meg a társadalmi folyamatot. A tatárjárás után a király kénytelen volt bevehetetlen kővárak építésére buzdítani főurait, s ezzel gyakorlatilag elősegítette az oligarchia további megerősödését, a királyi hatalom gyengülését.

A nagybirtokos arisztokrácia sokféle módon megkülönböztette magát. Nemcsak a nehéz lovagi fegyverzet elterjedésével, hanem származásának hangoztatásával is. Számon tartották a nemzetségek őseit s a ”de genere...” kifejezéssel, ami a 12. század vége felé kezdett terjedni, hamarosan a nemesség többi részétől elkülönítő jelölést talált magának a nagybirtokos arisztokrácia.

Ennek a nagybirtokos arisztokráciának a megjelenését fejezte ki Béla király jegyzője, amikor megírta a honfoglalás történetét. Munkája nem más, mint a honfoglalás történetének bemutatása oly módon, hogy azzal rögzítette, kora nagybirtokosainak ősei hogyan, milyen hőstetteikért kapták jutalmul birtokaikat Árpádtól. Az ő ábrázolásában egyszerre kettős jogon jutottak tehát a nemzetségek ősei birtokaikhoz: a foglalás jogán, hiszen harc révén szerezték meg azt, másrészt Árpád fejedelem adományaként. Ez az ábrázolásmód nagyon jól tükrözi Anonymus korának viszonyait, amikor a nagybirtokos arisztokrácia részben már önálló igényeit hangoztatta, de még nem került nyíltan szembe a királyi hatalommal.

A módszer nem más, mint az, hogy Anonymus természetesen saját kora körülményeit vetítette vissza a múltba, a honfoglalás idejére. Saját kora arisztokrata családjait veszi alapul, s azután részben írott források, részben a szájhagyomány, sok esetben egyszerű etimológiai alapon, tehát a helynevek magyarázatával hozza össze a nemzetségeket azokkal a területekkel, amelyeket birtokukba vettek, pontosabban amelyeket munkája megírása idején birtokoltak. Nyilvánvalóan számos helyi hagyományt beillesztett munkájába, számos helynevet megszemélyesített, s bár lenézte a népi énekmondókat, a ’’parasztok fabuláit”, a ’’ioculatorok csacska énekeit”, adataik, a hősi énekek mondanivalójának lényege beszivárgott munkájába.

A hősi énekek technikája jellemzi munkájának egészét, a honfoglalás eseménysorozatának leírását. Anonymus apró részletekre, kis csaták sorozatára bontja a honfoglalást, éppen azért, mert ez felelt meg céljainak, így tudta ugyanis összehozni a győztest a birtokadománnyal, bemutatni az egyes nemzetségek földet szerző ősét, vagy őseit, harci cselekmények, tehát a földszerzés aktusa közben. Technikája nagyon egyszerű, sztereotip módszer, formai elemei röviden összefoglalhatók. A hadivállalkozásokat a vezér tanácskozása előzi meg, a közösen elhatározott feladatra elindulnak a katonák. Megközelítve a célt követeket vagy kémeket küldenek ki a terület kikémlelésére. A követek ajándékokat visznek, s kapnak. Ha nem hódolnak be, harcra kerül sor. A csata leírása többnyire azonos: az ellenséges vezér elmenekül, a nép meghódol. A meghódolt területre várat emelnek, a vezérhez foglyokat küldenek. Nagy lakomát csapnak, majd a vezér a meghódított földeket szétosztja vitézei között. A megajándékozottak utódai azután máig birtokolják a jelzett vidéket, birtokot.

Anonymus azért választotta a honfoglalást munkája témájának, hogy ezt a folyamatot, az adományozást, a föld megszerzésének folyamatát bemutassa. Az ő ábrázolásában tehát a nagybirtokos családok kezére egyszerre jut a föld a foglalás és az adományozás jogán. Nagyjából hasonlóan ábrázolja magát a honfoglalást. Az ő verziójában a honfoglalók tulajdonképpen az örökös jogán tettek szert az ország területére. Ehhez némileg megváltoztatta a magyarok eredetének ábrázolását. Magógot, Jafet fiát tette meg a magyarok ősének, tőle származtatta Álmost, másrészt tőle származtatta Attila hím uralkodót is. Így Árpádot és utódait az új haza tulajdonképpen örökségként, tehát a 12. századra már kialakult feudális jogrend alapján ihlette meg.

A származására büszke új uralkodó osztály öntudatának növelését szolgálta, hogy Anonymus megváltoztatta a magyarok régi történetét más vonatkozásban is. A szkíták ’’megnemesedtek” az ő ábrázolásában, tekintélyes emberekké váltak (már nem többnejűségben éltek, nem raboltak, stb.), olyanokká, akiknek életeleme volt a legarisztokratikusabb foglalkozás, a hadakozás. Katonai erényeik, bátorságuk, vitézségük bemutatásánál nem sajnálja a dicsérő jelzőket. Országuk leírása is módosul, már nem különféle szörnyekkel teli kietlen vidék, hanem aranyban, ezüstben, drágakőben, nemes állatokban gazdag világ, ami lehetővé teszi, hogy még a kanászok, juhászok, gulyások is gazdag öltözékekben járjanak. Mindez a szerző saját kora arisztokráciájának jó közérzetét, társadalmi állásának megerősítését, magabecsülését fejezte ki.

Itt tehát arról van szó, hogy Anonymus egy nagyon modern téma, nagyon új jelenség igazolására az egész folyamatot visszavetíti a múltba. Történetírói módszerének archaizáló vonásai éppen azt a célt szolgálták, hogy ezt az új jelenséget minél egyszerűbben fogadtassa el, minél elhihetőbbé tegye a kortársak számára. Ennek érdekében pedig minden tehetségét és írói művészetét igénybe vette. Valószínűleg Franciaországban tanult emberről van szó, aki birtokában volt kora műveltségének, kimutathatóan számos irodalmi alkotást ismert és felhasznált, amellett pedig élt a népi hagyomány nyújtotta lehetőségekkel. Még akkor is élt velük, ha látszólag erős kritikát gyakorolt felettük, amikor egyes történeteket azért nem használt fel, mert - mint mondotta - azokat nem olvasta történeti munkákban (Botond-monda).

Anonymus története nem csupán a királyok története, hanem a nemeseké is. Az új, modern tulajdonviszonyok, a feudális jogrend visszavetítése a múltba, abba a múltba, amelynek emléke a magyarság tudatában valószínűleg még elég élesen megvolt. Anonymus az ősi, egyszerű állapot bemutatásával, amikor a magyarság ősei még nem kívánták a másét, amikor még a dicsőségért hadakoztak, nem zsákmányért, ennek a tudatnak tesz engedményt. Ugyanígy van a vérszerződéssel, a hét vezér, a hét nemes egyszerű katonaként szerződtek, közösen részesültek a szerzeményekben, a dolgok intézésében egyformán részt vesznek. A hét vezér, a hét ''nemes" jogait terjeszti ki kora egész nagybirtokos arisztokráciájára (a nemes kifejezés akkor még ezt jelentette).

1.5 Rogerius mester

Egy, az eddigiektől különböző történeti munka megírását nem olyan okoknak köszönhetjük, mint amilyeneknek a magyarok történetéről eddig készült összefoglalásokat, hanem egy kortörténeti eseménynek, egy olyan traumának, amely alapjaiban rázta meg a középkori Magyarországot, s közvetlen végveszéllyel fenyegette: a tatárjárásnak. A magyarság kipusztulásával fenyegető eseményről, okairól és lefolyásáról olyan szerző számol be, aki ugyan nem volt magyar, de írása tanúsága szerint érzelmeiben, gondolkodásában közeledett ahhoz, hogy azzá váljon.

Közvetlenül az események után, 1243-44 táján írta meg munkáját. Rogerius mester alig 10 évvel az események előtt, 1232-ben került Magyarországra, Jakab prenestei bíboros püspök kíséretében. Többször járt Magyarországon, Róma és Esztergom közötti diplomáciai tevékenységéért nyerte el a váradi főesperességet. Ilyen minőségben élte át a tatárjárást, másfél évig volt a tatárok fogságában, s részben az átélt eseményeket, részben az egész hadjárat lefolyását foglalta össze ''Siralmas éneké"-ben. Utóbb spalatói érsek lett.

Munkája a magyar, de talán a korabeli európai történetírás egyedülálló teljesítménye. Nem csak címe teszi azzá (címe ellenére prózában íródott), hiszen az csupán utalás Boethius híres dialógusának egyik versszakára, vagy az, hogy levél formában keletkezett. Ez önmagában nem szokatlan, a levél a középkor legkedveltebb műfaja, az egyetlen, amelynek megírását

tanították. Az összes stilisztikai szabályt a levélírás keretei között ismerték meg a tanulók, a levél más műfajokra is rányomta bélyegét, nemcsak különféle történeti munkák (nálunk pl. Anonymus vagy Kézai gestája), de sokszor oklevelek is levél formáját öltötték. Az egyedülálló kifejezést azért érdemli meg, mert a korszak történetíróitól eltérően Rogeriust elsősorban a tatárjárás okai érdekelték. Azt próbálta feltárni, mi vezetett a magyarok vereségére, miért került az ország a teljes összeomlás szélére. Míg kortársai megelégedtek az események elbeszélésével, s legfeljebb a szokványos “Isten büntetése” emlegetéséig jutottak, ő az alapokat kívánta feltárni.

Hogy a maga elé tűzött feladatnak eleget tehessen, messze túl kellett lépnie az elbeszélésen. Módszere a kérdés-felelet skolasztikus-dialektikus eljárása. Láthatóan járatos volt a korabeli kánonjogban, s az ott alkalmazott eljárásokat vitte át a történelemre. A kérdés-felelet módszere miatt kellett messze túllépnie a kor történeti irodalmának megszokott keretem. Az okok feltárása érdekében Rogerius nem csupán a tatárjárás eseménytörténetét mondja el, hanem annál sokkal szélesebben és mélyebben fogja fel mondanivalóját. Munkájának mintegy harmadrésze foglalkozik az előzmények ismertetésével, mégpedig rendkívül kimerítően. Sorra veszi azokat a szemrehányásokat, amelyekkel a kortárs arisztokrácia körei a királyt illették, s hogy valóban eldönthesse, mi igaz a vádakból, s mi nem, részletesen leírja Magyarország korabeli állapotát.

Ez persze azzal járt, hogy nem összefüggő eseménysorozatot mond el, hanem anyagát tematikusan csoportosítja. Rendszeresen megszakítja az események elmondását, s kitér számos olyan körülményre, amelyeket csak azért kellett említenie, mert az okokat kívánta feltárni, majd újra visszatér az eseményekhez. Rogerius tisztában volt módszere sajátosságaival, s mert tudatosan alkalmazta azt, gondoskodott arról, hogy az olvasó, aki így könnyen összezavarodhatott volna, hiszen nem összefüggő történetet kapott, kiismerje magát. Ezért fejezetekre osztotta munkáját, s a fejezeteknek címeket adott, amelyek a tartalomra utalnak.

Ő az egyetlen középkori történetírásunkban, aki a skolasztika eljárásait a történetírásra alkalmazva új történetírói módszert alkotott. Világos kérdéseket tett fel s a válaszadáshoz szükséges adatokat, jelenségeket

csoportosította. Egy-egy kérdést szinte minden oldalról szemügyre vesz, s a végleges válaszhoz volt szüksége arra, hogy leírja a korabeli magyar társadalmat. Ebben segítségére volt idegen származása, a társadalom problémáit világosan felismerte s kitűnően exponálta. A történeti eseménysorozat rendszeres, módszeres vizsgálatával, szinte mindenoldalú elemzésével hozta létre a maga páratlan történeti munkáját. Csak sajnálhatjuk, hogy éppen magas módszertani színvonala, s az, hogy egyetlen eseménysorozat leírását vállalta, a munkát a magyar történelem későbbi feldolgozói számára elhanyagolhatóvá tette. Pedig egész középkori történeti irodalmunk módszertanilag legértékesebb darabjáról van szó, amelyet majd csak a humanizmus elsősorban külföldi képviselői közelítenek, illetve haladnak meg.

1.6 Ákos mester

Anonymus és Rogerius munkája a magyar történetírás fejlődése szempontjából jelentős mérföldkő, ugyanakkor bizonyos tekintetben zsákutca. Rogeriust módszere nem tette vonzóvá, talán úgy mondhatnánk, túlságosan meghaladta kora történetíróinak színvonalát ahhoz, hogy követhessék. Anonymus pedig nem folytatta a korábbi gestát, hanem teljesen önálló új művet írt, amelyben visszatért egy, a gesta kiegészítői és folytatói szempontjából már meghaladott időszak történetéhez, a honfoglaláshoz, szélesebb értelemben a kereszténység felvétele előtti időszak magyar történetéhez. Elméletileg elképzelhető lett volna, hogy valaki folytatja a 10. század közepén abbamaradt munkát, de sokkal logikusabbnak tűnt a régi gesta folytatása.

Ugyanakkor letagadhatatlan, hogy azok a társadalmi változások, amelyek Anonymus munkájában tükröződnek, idővel a 13. század folyamán tovább haladtak előre, így a gesta folytatása sem csupán a hagyományos munkát jelentette már, hanem azt is, hogy magát a magyarok történetét, a Gesta Ungarorumot szinkronba kellett hozni a 13. század történetszemléletével. Nem egyszerű folytatásról volt tehát szó, hanem a gesta korábbi megfogalmazásainak újabb átigazításáról, korszerűsítéséről.

Erre a feladatra vállalkozott - minden valószínűség szerint V. István uralkodása idején - a gesta 13. századi folytatója, aki tehát több mint 100 év

után újból kézbe vette a magyarok történetét, s folytatni, illetve a korábbi részeket átigazítani kezdte, az Ákos nemzetségből származó Ákos mester. Tanult ember volt, aki kora műveltségére valamelyik észak-itáliai egyetemen tett szert. Műveltsége nem csupán egyetemi tanulmányokra utal, hanem a kor szokásaival ellentétben fiatalkori tanulmányokra (1240-ben már magisterként említi egy oklevél), amiből az következik, hogy a királyi udvar reményteljes ifjút látott benne, akinek tanulását érdemes felkarolni.

Ákos mester két testvérével együtt Kálmán szlavóniai herceg, IV. Béla öccse udvarában nevelkedett. 1240-1244 között pesti plébános, 1248-1251 között székesfehérvári őrkanonok volt, akinek feladatai közé tartozott a korona őrzése. 1254-től valószínűleg 1273-ban bekövetkezett haláláig budai prépost. Ezek az egyházi tisztségek tették lehetővé, hogy a királyi udvarban ténykedhessen, az egyházi méltóságokkal járó jövedelem mintegy az állami feladatok betöltéséért járó fizetés volt. Ákos mester 1244-1268 között királyi káplán, IV. Béla udvari káplánja, 1248-1261 között emellett a királyné kancellárja volt. Élete utolsó éveiben azonban csak egyházi feladatokat látott el, s ekkor írta meg a gesta folytatását. Az udvar bizalmi embere maradt, fontos feladatok ellátója. 1270-ben IV. Béla unokáját, Máriát kísérte követség élén Nápolyba, nyilván az egész királyi család egyetértésével, ami arra utal, hogy a IV. Béla és fia között kialakult éles ellentétek között is mindkét fél támogatását bírta. Munkájának szövege is arra utal, hogy igyekezett pártatlan maradni apa és fia, a későbbi V. István között, s amennyire erre egyáltalában lehetőség nyílott, objektíven ábrázolni az eseményeket.

Azok a társadalmi folyamatok, amelyek Anonymus munkájában jelentkeztek, az elmúlt évtizedek folyamán tovább mélyültek, ezért természetes, hogy Ákos mester munkájára erősen rányomják bélyegüket. Annál is inkább, mert maga Ákos mester annak a társadalmi rétegnek a tagja volt, amelynek javára változtak meg a viszonyok. Az új nagybirtokos arisztokráciához tartozott, azokhoz, akik a 13. század közepére - második felére felemelkedtek a hatalom korábbi birtokosai közé. Az új nagybirtokos arisztokrácia a réginek versenytársa, de nem ádáz ellenfele, így nem a két réteg küzdelméről van szó, hanem arról, hogy az új nagybirtokosok érdekeit is érvényesíteni kellett a magyar történelem korábbi periódusaiban.

Az arisztokratikus leszármazás ”de genere” formában történő hirdetése Ákos mester korára vált általánossá. Ezzel kifejezésre jutott az uralkodó osztály két csoportjának, a hagyományos és az új arisztokráciának az egyenlősége, ezt juttatta érvényre Ákos mester a maga történeti munkájában. Azzal fejezte ezt ki, hogy az ősgesta általa átdolgozott részébe a korábbi felfogással vitázó részeket iktatott be, amelyek elmagyarázták az olvasónak, miért van szükség az új felfogás érvényesítésére. Anonymus a ’’nobilis” név emlegetésével, a hét vezér egyenlőségének érvényesítésével indította el ezt a folyamatot. A ’’nemes” akkor az arisztokratát jelölte, a hét vezér egyenlősége a honfoglaló törzsek vezetőinek egyenlőségét, s a tőlük származó nemzetségek igényét a földre volt hivatott jelezni.

Ákos mester most megkérdőjelezte a hét vezér kizárólagos szerepét. Mint írta, a hét vezér egyedül nem lett volna képes olyan nagy haditett, mint a honfoglalás végrehajtására. Egyébként mivel lenne magyarázható az akkor ismert nemes nemzetségek származása, akikről köztudomású, hogy Szkítiából jöttek. Feladatát úgy oldja meg, hogy az ő korában a társadalom vezetésében résztvevő nemzetségeknek szerepet juttat a honfoglalás eseménysorozatában.

Ákos mester az ősgestát tehát főképpen a nemzetségek leszármazását bemutató részekkel bővítette, hiszen a maga korában létező nemzetségeknek akart szerepet biztosítani a honfoglalás során és a rákövetkező évtizedekben. Ezt a legegyszerűbben az idegen eredetű nemzetségekkel tehette meg, mert azokról a korábbi történetírók nagyon ritkán emlékeztek meg. Ákos mester számos hagyományt feljegyzett és beépített a gestába, elsősorban rendszeresen korábbi időkre vetítette vissza az idegen eredetű családok beköltözését Magyarországra, olykor pedig idegen ősöktől származtatott egyáltalában nem idegen eredetű családokat. Az újonnan felemelkedett családok sokszor nyúltak ilyen eszközökhöz, az ő ’’hagyományaikat” örökítette meg Ákos mester a Gesta bővítményeiben. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az esetek többségében az idegen eredetű családok származásáról általa írottakat megerősítik az okleveles adatok, többnyire tehát valódi adatokat épített be szövegeibe, noha az időpontokat megváltoztatta.

Nehezebb volt a helyzete a magyar családok esetében. Itt is bővített a korábbi szövegen, de számos korláttal kellett számolnia. Az Árpád-család genealógiáját bővítette, s a hét vezér leszármazottainak rögzítése útján próbált eljárni. A hagyomány szerint a hét vezér és kísérete adja a főúri családok eredetét. Ez volt az, ami nem elégítette ki Ákos mestert, amikor hangot adott annak, hogy ez nem lehetett elegendő a honfoglaláshoz. A ''hétmagyar" nem elégséges a honfoglaláshoz, vannak még Szkítiából bevándorolt nemzetségek. Így a sajátja, az Ákos nemzetség, majd a Bor és Aba nemzetségek és persze mások is. Ezeknek a nemzetségeknek követelt dicsőséget a honfoglalásban, ezért hangsúlyozza, hogy a hét vezér származásra és nemesség tekintetében egyenlő a többi nemzetséggel, azoktól nem különíthető el.

Ákos mester a nagybirtokos arisztokrácia két csoportjának egyenlőségét hangsúlyozza, s ennek kiemelésére az egész csoportra a ''communitas", a közösség kifejezést használja. Amikor ő élt, a régi arisztokrácia már a ''báró" kifejezéssel jelölte magát, megkülönböztetendő a többi előkelőtől, a nemesektől (nobilis). Ákos mester azonban, ezt mintegy elhallgatva, egyenlővé teszi egymással a nagybirtokos nemzetségeket. Ezt az eljárást indokolja, hogy ő csak a leggazdagabb, a bárói családokkal legalább egyenértékű nemzetségek történetéről szól. Saját nemzetségének erejére jellemző, hogy testvére volt a kor egyik legerőszakosabb főura, az a Detre Comes, aki szembekerült a királlyal és az egyházzal. Az Aba nemzetség egykor királyt adott az országnak, a Bor nemzetség ugyancsak hatalmas, tagja volt például Bánk nádor. A többi nemzetség is hatalmas, vetekedett olykor az Árpádok nemzetségével. Ezeknek a nemzetségeknek az érdekében lép fel Ákos mester, ezek azok, akiket nobilisnek nevez. Ezt a meghatározást Anonymus még a királyhoz legközelebb állókra alkalmazta, legfeljebb kisebb létszámú csoportra, amelybe a felemelkedő nemzetségek még nem tartozhattak bele, de az 1270-es évekre már általában a drága lovagi fegyverzettel rendelkező nagybirtokosokat jelentette. (Még nem a királyi szerviensekből és várjobbágyokból alakult köznemességről van tehát szó.)

A bárókkal szemben akkor még eredményesen lehetett ezen a módon fellépni, mert csupán alakulóban lévő réteg volt. Így a ''communitas" kifejezés egyesítette a régi nagybirtokos arisztokrácia és az újonnan

felemelkedettek rétegét, valamint tehetősebb rokonságukat, mindazokat a nemzetségeket, amelyek magukat a ”de genere” kifejezéssel jelölték. Ezzel a módszerrel jelölte a bárókat és azokat, akik az ő korában ’’nemesek” voltak, a feudális földbirtokosok előkelő rétegét, a régi és az újonnan felemelkedő nagybirtokos arisztokráciát. Ezzel Ákos mester megtette az első lépést azon az úton, amely a királyi hatalommal szemben a nemesség egyes rétegeinek jelentős szerepet juttat (egyébként saját kora valóságának megfelelően, csupán azt a múltba visszavetítve).

Ákos mester a ’’communitas” fogalmát még nem az egész köznemességre használta - ezt láttuk. S nem elsősorban az uralkodó rétegek megkülönböztetéseként, hanem valamiféle politikai intézményként, mintegy a rendi fejlődést megelőzve. Az ő előadásában a communitas (magát a kifejezést egyébként ritkán használta) egyfajta politikai szervezet, amely - nem lehet rá jobb kifejezést használni - a későbbi országgyűlések előképe, s mint ilyen, a 13. századi viszonyoknak megfelelően a királyi (vagy vezéri) hatalom korlátja. Árpád ezért mint vezér csak első az egyenlők között, aki azzal a kétes kiváltsággal rendelkezett, hogy elsőnek ment a csatába, s utolsónak hagyta el a csatateret. Ilyen jellegű tanácskozásról azonban a valóságban még nem volt szó, a történetíró jó érzékkel itt a jövő (!) képét vetítette vissza a múltba.

A Gesta folytatójaként már korántsem ilyen jelentős a munkássága, noha mint történetírónak a középkor felfogásában igazából ez lett volna a feladata. Elég szűkszavúan tárgyalja III. Béla korszakát, majd Imre király s fia III. László rövid uralmát. Részletesebben csupán II. Endre uralkodásának eseményeit mondja el, különösen a keresztesháborút, a Szentföldön szerzett ereklyék sorsát és Szent Erzsébet történetét ábrázolja részletesebben. IV. Béláról már sokkal többet megtudunk, a koronázást, a tatárjárást, 1246-os bécsújhelyi és 1260-as hamburgi ütközetét részletesebben leírja. Az 1271. évi cseh háborút is ábrázolja. Majd V. István uralkodásának eseményeit foglalja röviden össze. Maga Ákos mester sem élte túl sokkal az uralkodót, V. István 1272. aug. 6-án hunyt el. Ákos mestert utoljára 1273. aug. 24-én említi egy oklevél, az év végén pedig már más volt a budai prépost.

Munkáját valószínűleg IV. Béla halálakor kezdte írni, s nem sokkal V. István halála után fejezhette be. A régi Gesta szövege átdolgozásához, az új részek megírásához ennyi időre mindenképpen szükség volt.

Ő sem volt történetíró, csupán azzá vált, amikor vállalta a feladatot, a régi Gesta folytatását és átdolgozását. Esetében azonban részletesebben megismerkedhetünk a középkori történetíró ismereteivel, módszereivel. S ennek érdemes némi teret szentelni.

Ákos mester sem folytatott történelmi tanulmányokat. A gesta szövegének kiegészítéséhez és részben folytatásához is felhasznált különféle történeti munkákat, amelyeket nyilván korábban olvasott. Kimutathatóan használta például Rogerius ’’Siralmas énekét”, a tatárjárás leírását, meg Spalatoi Tamás munkáját. Ez az érdeklődéssel párosuló ismeretanyag azonban nem volt átlagon felüli. Az egyetemet végzettek, vagy az alacsonyabb iskolázottságúak egy része olvashatott hasonló munkákat. Emellett Ákos mester mint a királyi kancellária vezetője, okleveleket, jelentéseket fogalmazott, ezeknek segítségével megtanulta a lényeg kiemelését, általában a könnyebb fogalmazást. Nyilván szívesen írt, legalábbis nem okozott gondot számára az írás.

Volt példaképe, amely követésre ösztönözte, hiszen az, hogy olvasott egy-egy történeti munkát, önmagában még nem elégséges ahhoz, hogy valaki olyan feladat elvégzésére vállalkozzon, mint ő. A legújabb kutatás szerint ez a munka Ákos mester számára Viterbói Gottfried Pantheon c. munkája volt Az 1120 körül született Viterbói Gottfried német származású pap volt, III. Konrád káplánja, majd I. (Barbarossa) Frigyes káplánja és jegyzője, aki Viterbóban letelepedve több történeti munkát írt (költészettel is foglalkozott), nem egyet prózában és versben felváltva. Pantheonját Ákos mester ismerte, a Memoria Saeculorumot azonban nem. Viterbói Gottfried Pantheonjának mintájára egészítette ki Ákos mester a régi gesta szövegét a királyok pontos uralkodási idejét feltüntető adatokkal, s ugyanerre a hatásra vezethető vissza a 12. század közepétől III. Béláig terjedő űr.

Nem maga a minta itt az érdekes (Viterbói munkája közli a királyok uralkodási jegyzékét), hanem a munka által sugallt módszer. A történelem egyik fontos eleme a kronológia, azaz az idő kap itt meghatározó szerepet.

Ákos mester ezt felismerte, s alkalmazta a magyar történetre, ami jelzi vele született történelmi érzékét.

Történetírói módszereire nem annyira külföldi munkákból, mint inkább magából az Ákos mester által írt munka szövegéből következtethetünk. Jó történelmi érzékkel rendelkezett, ugyanakkor viszonylag szabadon bánt a történeti anyaggal. Ez korántsem jelenti azt, hogy kitalált volna hosszabb részeket, vagy hogy egyáltalában ne tekinthetnénk munkáját történeti jellegűnek. Kétségtelen azonban, hogy meghatározott céljai érdekében, s ezek a célok változóak lehettek, átformálta az eseményeket.

A legenyhébb változtatási mód, amit Ákos mester alkalmazott, az időbeli csúsztatás volt. Sok esetben megtette ezt, a legjellegzetesebb példák jelzik a módszer lényegét. Az óbudai káptalan megalapítójaként például Orseoló Péter király helyett, akit megfosztottak trónjától, s ezért a Gesta kedvezőtlen beállítást adott róla, Szent Istvánt tűntette fel. Itt az érdek, ami miatt a csúsztatás történt, az volt, hogy feledtessék a káptalan valódi megalapítójával a kapcsolatot. Hasonlóképpen II. Géza 1148-ban a káptalannak tett adományait I. Gézának tulajdonítja, bár ismerte az adományt rögzítő oklevelet, amely tökéletes világossággal II. Géza adományáról szól. Ezzel a káptalan hírének öregbítése volt a célja. Hasonló csúsztatást követ el a kancellária történetével kapcsolatban, amikor III. Béla nevéhez köti azt az intézkedést, hogy mindenkinek írásban kell a királyhoz folyamodnia. Ezt az intézkedést IV. Béla hozta, itt Ákos mester célja a kancelláriai ügyintézés tekintélyének növelése volt, esetleg az, hogy ezt a népszerűtlen lépést így nem IV. Bélának, hanem III. Bélának tulajdonították olvasói. Szeretett uralkodóját tehát megkímélte. Hasonló eljárásnak nagy számban lehetünk tanúi. Saját korának földrajzi neveit például minden további nélkül visszavetítette 300 évvel korábbi időszakba, s hasonló időbeli módosításokat sűrűn eszközöl.

Az általa favorizált, előnyben részesíteni kívánt főúri családok, nemzetségek történetének bemutatása során hasonló módszert használt. Más nemzetségekkel megtörtént eseményeket olvasztott be az előadottakba, azaz ’’ellopott” hősöket és eseményeket nem túlságosan neves, az udvarban még nem szereplő nemzetségektől és olyanoknak ’’ajándékozta”, amelyeknek már volt nevük a királyi udvarban. Kronológiai ’’hibák” mellett

(szándékos hibákról van szó) komoly átalakításokat eszközölt a leszármazási táblákon, kitalált dákokat, történeteket, a nemzetségek felsorolásakor a hozzájuk fűződő érdekesebb történetekkel szívesen bővítette a száraz történeti tények felsorolását. Az ilyen bővítések jó része bizonyult később csúsztatásnak, vagy írói fantázia termékének. Olykor ősöket kreált, a hiányzó ősök helyére, máskor magyar eredetű nemzetségeket idegeneknek, bevándorlóknak tüntetett fel, amivel az uralkodó réteg homogénné válásának folyamatát kívánta érzékeltetni. Célja mindezzel egyértelmű volt: a kiemelt nemzetségek múltjának megszépítése. Hogy ez kora, illetve ennek a társadalmi rétegnek az igénye volt, az kétségtelen, ugyanakkor a nem olyan előkelő nemesi nemzetségek álláspontjának nem mindenben felelt meg. A később működő Kézai nem egy esetben alacsonyabb származásúnak tüntette fel az Ákos mester által fejedelmi eredetűnek mondott nemzetségeket.

Ez az eljárás nem maradt meg a nemzetségek történetének leírásánál, hanem az általa készített szövegek egészén érvényesül, azoknál a részeknél is, amelyekben az újabb évtizedek eseményeit mondja el. A közelmúlt történetét is tendenciózusan kezeli, amikor kisebb-nagyobb részleteket módosít, színez, sőt kitalál. Ezt azonban kora nem tekintette történetietlennek. Ellenkezőleg. A keresztény történetfelfogás szerint a történelem folyamata az isteni akarat megnyilvánulása, éppen ezért a kisebb részleteknek tulajdonképpen nincs nagyobb jelentősége. Az tehát, hogy szabadon színezi leírását, formálhatja elbeszélésének kisebb jelentőségű eseménysorozatát, tényeit, ennek a felfogásnak az érvényesülése. A mondai elemek felvétele a gesta szövegébe hasonló célokat szolgált, a szöveg élénkítését, az olvasó figyelmének lekötését. A kitalált események és személyek sora jelzi, hogy Ákos mester számára nem a tények feltárása a történetíró feladata, hanem a nagyobb összefüggéseké, a hosszú folyamatok helyes ábrázolása. Ez megfért a jelentéktelenebb, vagy akkor annak tűnő részletek átdolgozásával, esetleg kitalálásával, ha az nem sértette a hosszú folyamatot. Mindez megmagyarázza, miért nem alkalmazhatta Rogerius módszerét. Azt munkája egész célzatossága kizárta.

Egyik-másik módosítását kétségtelenül az ekkor már felbukkanó nemzeti érzés diktálta. Így a 955. évi hatalmas augsburgi vereséget megfogalmazása

csupán kudarcnak minősíti, de ez sem elég, Ákos mester a Rajna és Augsburg közé egy másik, 40.000 fős sereget ’’helyezett el”, amely a magyarokon győztes császár seregeit tönkreverte és a foglyokat kiszabadította. Ez teljes mértékben kitalálás, amelyet azért toldott be a szövegbe, mert nemzeti érzését sértette a nagyarányú vereség.
Annyiban nem teljes egészében kitalálás eredménye ez a különös történet, hogy azokat a városokat, kolostorokat, amelyeket a kitalált magyar sereg feldúlt, valamikor korábban - Regino prümi apát krónikájának folytatása alapján - Valóban felperzselték a magyarok, de nem 955-ben, hanem évtizedekkel korábban, s nem egyetlen hadjárat során, hanem több hadivállalkozás keretében.

Ákos mester nem volt stílusművész, s mint történetíró sem rendelkezett olyan kvalitásokkal, amelyek egyenrangúvá tehetnék Anonymusszal vagy Miklós püspökkel, de még a III. István-kori történetíróval sem. Ez elsősorban a történetírás szakmai oldalára vonatkozik, amelynek kezelését meglehetősen lazán végezte. Ugyanakkor mint udvari embernek, mint diplomatának, a király megbízottjának, aki fontos ügyekben járt el és bíráskodott, kétségtelenül volt érzéke a történelem fontos fordulópontjainak atmoszférájához, jól ráérzett fordulatokra, folyamatokra. De mindez elsősorban kora jelenségeire, tendenciáira vonatkozik, amelyeket sokszor visszavetített a múltba. Így volt ez a megnövekedett nemzeti érzéssel is.

A túldimenziált nemzeti érzület már Anonymus Gestájában jelen van. Ákos mesternél is kitapintható, mint láttuk, felfokozott formában. Ez nem különleges jelenség, hanem a 12-13. századi nyugat-európai történetírás új hulláma. A német, itáliai vagy francia de különösen a kisebb nemzetek fiainak gestáiban sorra megjelenik a nemzeti érzület, a nemzeti közösség dicsőségének tudata. Az észak-itáliai városok történetíróié az első jelentkezés érdeme, náluk tűnik fel először az új hang, mégpedig elsősorban a városállam közösségének túlzott dicséretében. A hazafiúi érzelmek túlzott hangsúlyozása itt érhető először tetten (a ’’pátria” szó ebben az időben a városi közösséget jelentette). Ebben van egy adag polgári érzület, mely a feudális császári hatalommal szemben jelentkezett. A városállamok vetélkedése egymással ugyancsak szerepet játszott benne.

A magyar történetírásban azonban Anonymus, Ákos mester vagy Kézai hazafiúi hevülete nem a városi polgárság jelentkezésének, tudatvilágának kifejeződése. Egészen más társadalmi közegben jutott érvényre ez a hazafiasság. Valószínűleg igaza van az újabb kutatásnak, amelyik arra utal, hogy az egyetemi oktatás kialakulásával és kiszélesedésével veszi kezdetét ez a jelenség, s így megjelenése szorosan összefügg az egyetemi élettel, a nemzetek vetélkedésével, a kis nemzetek, az új európai keresztény nemzetek jelentkezésével, a nagyobbak dölyfösségével, gőgjével szembeni reakcióival. Nálunk ugyanerről van szó, nyilván nem véletlen, hogy mindhárom történetíró (Anonymus, Ákos mester, Kézai) nyugati egyetemeken tanult, ott érintette meg őket a korai nacionalizmusnak az a szele, amelyik nyomon követhető munkáikban. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy olvasóközönségük szívesen vette ezt a nemzeti, olykor nemzetieskedő, nacionalista felhangot.

A magyar történetírók olvasótábora a királyi udvaron és a szerzetesrendek papjain kívül ekkor már kiterjedt az előkelő családok világára, s lassan elérte a nemesség szélesebb rétegeit. Ezek körében lettek népszerűek ezek a munkák, váltak olvasottakká. S ez egyúttal jelzi, hogy ezek a munkák e rétegeknek a világnézetét, nemzettudatát nemcsak formálták, hanem elsősorban kifejezték, érvényre juttatták.

1.7 Kézai Simon

A 13. század utolsó előtti évtizedében még egy jelentős történetírói alkotás keletkezett. Ennek is ismerjük a szerzőjét. Kézai Simon mesterről van szó, aki IV. László király ”hű klerikusa” volt. Kézai - ezt azért kell szóvá tenni, mert fontos szerepe van az életműben - nem előkelő, vagy akárcsak birtokos családból származott, ellenkezőleg, valószínűleg szolgarendűnek, esetleg félszabadnak született, aki személyes szabadságát annak köszönhette, hogy az egyház kötelékébe lépett. Származásánál fogva predesztinálva volt tehát arra, hogy a magyar történelemről egy másfajta koncepciót képezzen, mint Ákos mester, de nem lenne értelme a társadalmi hovatartozástól függővé tenni a történetfelfogás alapvető problémáit, még akkor sem, ha Kézai esetében, mint a többi középkori történetírónál, belefolyt a származás, a társadalmi csoport érdeke a történelem ábrázolásába.

Kézai a maga nagyon elmés, leleményes módján, azokkal az eszközökkel, amelyek rendelkezésére álltak, azzal az ismeretanyaggal, amelyre a pádovai egyetemen folytatott tanulmányai, valamint itáliai, németországi és franciaországi utazásai s nem utolsó sorban olvasmányai során szert tett, a magyar történelem önálló, új koncepcióját fogalmazta meg. Ennek a koncepciónak a lényege a magyar nép származásával, eredetével kapcsolatos, s mondanunk sem kellene, hogy mindazok a változások, amelyeket Kézai a magyar őstörténetben megejtett, a szerző saját korának társadalmi fejlődésére, azok problematikájára vezethetők vissza.

A 13. század folyamán a várjobbágyokból és a serviensekből kialakult az a társadalmi réteg, amely magát nobilisnak nevezte, s amelyet az utókor köznemességnek hív. Túlnyomó részük kisbirtokos volt, néhány jobbággyal rendelkezett, társadalmi helyzetüket elsősorban a leggazdagabb nagybirtokosok, bárók, a korábban "nobilis”-ként emlegetett arisztokraták fenyegették. A köznemesség, tömegeinek szélesedésével, fokozatosan erősödött. Védelmet elsősorban az uralkodótól remélhetett, abban a tudatban, hogy a királynak érdeke a leggazdagabb arisztokraták megfékezése s ebben jól jönnek számára a nemesi tömegek. Kézai ennek a köznemesi tömegnek a kifejezője, történetfelfogása ennek a rétegnek a javára alakult ki, s vált évszázadokon át meghatározóvá a köznemesi rétegek számára.

Történetfelfogásának új vonásai közül az egyiknek, a communitásnak a középpontba állításához a köznemesség tömegeinek kiszélesedésére volt szükség, arra, hogy ez a társadalmi réteg alkalmassá váljon olyan elképzelések befogadására, amelyek törekvéseit ideológiai síkon kifejezik. A másik felfogásbeli módosítás számára is változásoknak kellett történnie, de más síkon.

Ez a változás a királyi hatalom és nagybirtokos arisztokrácia kapcsolatában következett be a 13. század második felében. A királyi hatalom jelentős mértékben teret vesztett a leggazdagabb nagybirtokos családokkal szemben. Hatalmának gazdasági alapja, a föld és a rajta élő nép, fokozatosan kicsúszott a kezéből s a bárókéba került át. A megingott helyzetben a királyi

hatalomnak kapóra jött egy, még nomád népnek, a kunoknak a betelepülése, megkeresztelkedése, s fokozatos beépülése a magyar társadalomba.

Ez az integrálódás hosszú folyamat volt, amelynek különösen első évtizedei voltak viharosak. A már feudalizálódott magyar társadalom nehezen fogadta be a kunokat, akiknek más törvényeik, szokásaik és más isteneik voltak. A tatárjárás előtt alig több mint egy évvel korábban betelepült kunokat elkergették, majd újra visszatelepültek a király engedélyével, s az 1270-80-as években a meggyengült királyi hatalom egyetlen valóban használható, komoly fegyveres erejét képezték. IV. Béla fia, a későbbi V. István 1254-ben a kun vezér lányát, Erzsébetet vette feleségül, így fia, IV. László (1272-1290) félig kun volt. A 10 éves korban trónra került fiatal királyt ezért, s a kun nép és életforma iránti közismert vonzalmáért nevezték Kun Lászlónak. IV. Lászlónak, akit uralkodása elején a főurak részéről sok megaláztatás ért, legfőbb célja az volt, hogy a kunok segítségével erősítse meg hatalmát. Számos kedvezményt tett a kunok javára, sokáig körükben élt, sok időt töltött a kunok lakta vidékeken. Igénye az erős királyi hatalomra néhány év után megfogalmazódott benne, s egyetlen reménysége arra, hogy elképzeléseiből, a királyi hatalom, s személyes tekintélye megerősítéséből valamennyit megvalósíthat, a kunok voltak. Ennek a Keletről származó, a magyarra sokban hasonlító népnek a megjelenése és szerepe magyarázza azt, hogy egyszerre felbukkanhat a magyar történelem koncepciójában a hun származás problematikája.

A dolog valójában nem új. A közép- és nyugat-európai népek krónika- és évkönyv írói a magyarok megjelenésétől kezdve hunoknak nevezték őket, átvive a hunokról szóló korábbi leírásokat a magyar törzsekre. A magyarok körében ilyen elképzelések akkoriban persze nem éltek, de az első magyar történetírók a nyugati források adataira támaszkodva a hunoknak megfelelő helyet adtak a magyarok leszármazása terén. Ennél többről azonban eddig nem volt szó. Most az egész dolog hirtelen új beállítást kapott.

Meg kell említeni, hogy a hun-magyar azonosság mellett, annál talán korábban megjelent egy másik, az avar-magyar azonosság gondolata. Egy időben ezt még sűrűbben emlegették a nyugati évkönyvek. De egyik sem rokoni kapcsolat kifejezését jelentette, hanem csupán a Kárpát-medencében élő nomád népek azonosítását. A névcserék arra utalnak, hogy a hunokat és

magyarokat, vagy az avarokat és magyarokat egynek vették, s fel sem merült a gondolat, hogy a magyarok ne hunok (illetve avarok) lennének.

A hun leszármazás a 13. századra már korántsem volt olyan megbélyegző egy keresztény nép számára, mint amilyen a 9. vagy a 10. században lehetett volna. A hun világirodalom, élén Attilával, mint a keresztény népek ostorával most már előkelő színezetet nyújthatott az egész magyarságnak. Kézai tehát részben a maga, részben királya, de főképpen a köznemesi tömegek javára cselekedett, amikor a múltat megszépítve több évszázadra megszabta az ország vezető rétegeinek történeti tudatát, olyan sikeresen, amilyenről történetíró álmodni sem szokott.

Kézai, kora gestairodalmának teljes módszertárát felhasználva, nagyon találékonyan oldotta meg a hun származás kérdését. A Kálmán-kori történetíró Jáfet leszármazottját, Magógot tette meg a magyarok ősapjának, ez a 13. századra már bevett dolog lett. Kézai Anonymus munkája alapján dolgozott, így közvetlenül tőle vette át ezt az eredetet. Magóg az ő tolla nyomán azonosult a népmondák Moger-Magor-Magyarjával, akitől a magyar nép a nevét kapta. Kézai azonban Mogernek egy testvért is álmodott, Hunort, akitől a hun nép származik. Ezzel létrejött az az alap, amelyre már fel lehetett fűzni a hunok és a magyarok - mondhatni - párhuzamos történetét. Ez a nyers váza Kézai munkájának.

A dolog persze nem ennyire egyszerű. Magyar történeti források nem szólnak a hun eredetről, a hun történelemről, így Kézainak elsősorban nyugati forrásokra kellett támaszkodnia. A hunok történetének bemutatása során felhasználta mindazokat a forrásokat, amelyeket annak a kornak a magyar történetírói általában használtak. Így Regino prümi apát krónikáját, de Viterbói Gottfried munkáit, s persze sokkal korábbi munkákat, Jordanes történetét éppúgy, mint - áttételek révén - Orosius, Josefus, Isidorus, vagy Paulus Diaconus munkáit. Ezekből a munkákból azonban túlságosan sok adatot, leírást nem lehetett összeállítani a hunok történetére nézve, ezért más megoldáshoz kellett folyamodnia.

Kézai igen invenciózus volt, ragyogó ötleteket alkalmazott. A legkülönfélébb megoldásokat vette igénybe álláspontja bizonyítására. A legáltalánosabb eljárása az volt, hogy a hun történet megírásához a magyar történelem eseményeit, lefolyását vette alapul. Munkájának hun történettel

foglalkozó része felépítésében, lefolyásában megfelel a magyarnak, azért, mert Kézai a magyar történelem eseményeit ''visszaküldte" a korábbi évszázadokba és a hunoknak ''ajándékozta". Így válik érthetővé még az is, hogy ennek a módszernek a következtében a magyaroknak meg kellett válniuk a honfoglalás dicsőségétől, amennyiben először a hunok foglalták el az országot, akiknek a magyarok származásuk révén tulajdonképpen az örökösei voltak. A magyarok ezért csak a ''második honfoglalás"-ra vállalkozhattak, - ez a hun leszármazás előnyeiért fizetett "ár" volt.

Volt egy harmadik forrása, a néphagyomány és a helynevekhez fűződő etimologizálás lehetősége, az ún. népetimológia, amivel ugyancsak bőségesen élt. Mindezt megtoldva kitalált személyek szerepeltetésével, tekintélyes munkát volt képes összeállítani a hunok történelméről.

Ha a honfoglalás a ''magyarok második bejövetele Pannóniába", akkor a Kézai kezén megszülető hun történet tulajdonképpen a magyar történelem első szakaszaként, fogható fel. Ezért minden gátlás nélkül vitte át a magyar történelem különböző eseményeit, folyamatait a hunok korára. Ugyanakkor a hun történelem visszfénye világítja meg a magyar történelmet. Kézai azt remélte, hogy a hunok tettei felértékelik a magyar nemzetet a külföld szemében. A Rómát fenyegető hun birodalom a magyar történelem része, Attila, minden idők egyik legnagyobb hőse, a világhódító a magyar történelemé. Ez megkövetelte, hogy átalakítsa az addigi hagyományos felfogást a magyar történelemről. Ezért a hunokéhoz hasonlítja némileg a magyarok történetét. Az ő magyar története elsősorban a Nyugat ellen vívott hadjáratok, az idegenekkel vívott háborúk története. Ezek elbeszélésének nagy teret szentel, míg más lényeges dolgokról alig szól. A királyok közül elsősorban azokat emeli ki, akik külföldi hadjáratokat vezettek, lehetőleg győztes hadjáratokat. A vesztett hadjáratokról nem nagyon tesz említést. Mindez a 13. század végén a magyar köznemesség nemzettudatának erősítését volt hivatva szolgálni, s mindjárt hozzátehetjük, átütő sikerrel.

Ezt a célt szolgálta az, hogy Kézai a hun-magyar rokonsággal, azonossággal a honfoglaló magyarságot ''tiszta" népnek tartja. A 108 nemzetség, abban a felfogásban, amint ő a nemzetségeket beállítja, tiszta hun, illetve magyar fajta. A vérségi elem érvényesítése nagyon fontos volt nála. A keveredés

majd csak a Kárpát-medencében következik be. Munkája így tulajdonképpen két könyvben (a hunok és a magyarok története) a tiszta magyarokkal foglalkozik, míg másik két könyve szól a keverékekről, tehát az idegen bevándorlókról és a nem nemes rétegekről. A ’’tiszta” fajtájú hódító hun-magyar nép történeti egysége azt jelenti, hogy az ősidőktől a honfoglalásig azonos keretben játszódik, ugyanannak a népnek, ”nátió”-nak a jegyében.

Kézai azonban munkájával nem csupán a nemzettudat megerősítését szolgálta, hanem a király és a köznemesség összefogásának koncepcióját is. Sajátos elképzeléseit a communitas-ról, az egységes nemességről alkotott koncepcióval valósította meg.

Természetesen a jelen valóságát, jobban mondva, a jövőről vallott nézeteket vetítette vissza a múltba, jórészt már a hunok történetébe, hiszen az egységes nemesség nem létezett, a köznemesség még nem képviselt akkora erőt, (hogy a communitas lehessen a kormányzás vezérfonala.

Elképzelése az Anonymus-Ákos mester vonalat követte, de erőteljesen kiszélesítve azt, s jelentősen kibővítve olyan elemekkel, amelyek a korabeli, még nem feudalizálódott nomád kun - és részben a székely - társadalom jellemzői voltak, jellegzetes társadalmi-gazdasági berendezkedését alkották. Elképzelése szerint a magyar nemesség összesen 108 nemzetségből állt, de ő, részben azokat a problémákat elkerülendő, amelyek a kis létszámból adódnak, a nemzetségbe beszámította a gazdag, előkelő családok kíséretét, famíliáját is. Ezzel már több ezres létszámúra növekedett egy-egy nemzetség, amivel magyarázhatóvá váltak a fegyvertények. Egyidejűleg a nemzetséggel (genus) használja ugyanarra a tribus szót, ezt a római területjelölő kifejezést. A nemzetség és a tribus együttesen olyan vérségi köteléken alapuló csoportosulás, amely a területet, s a rajta élő népek együttesét jelentette. Ezzel a megoldással veszi fel a kíséretet, a famíliát a nemzetség fogalmába.

Kézai a communitasba, a 108 nemzetség közösségébe minden szabadot, más szóval minden nemest beszámított. Az ő kezén a communitas nem a leggazdagabb arisztokrata családok, a legnagyobb nemzetségek gyűjtőfogalma volt, hanem az egész nemességé, amelyet jogilag egyformának tekintett. Ez a nemesség választotta vezetőit, a hadvezéreket,

kapitányokat, a bírót, a communitas nevében történt a hadüzenet.
A communitas letehette választott vezetőit, amiként súlyosan megbüntette azokat, akik valamilyen módon vétettek ellene.

A nemesi egyenlőséget segíti elő, hogy Kézai a hun előkelők felsorolásakor egy kivétellel etimológiai alapon kreált nevekkel dolgozott. Gondosan ügyelt arra, hogy a hun kapitányokat időben elveszejtse, s így ne emeljen ki egyetlen 13. századi nemzetséget sem a sorból, túlságosan is előkelő származást biztosítva számára. Egyedül Csabával tesz kivételt, akinek idősebb fiától származtatta az Abák nemzetségét. De Csaba nem ’’tiszta” hun, hanem ’’keverék”, vagyis nem ’’igazi” hun, s így az Abák is ilyenek. Ezzel jelezni kívánta, hogy a ’’nobilitas” nem önmagában való érték, párosulnia kell a vér ’’tisztaságával”.

A communitas fogalmának használata old fel egy másik kérdést, amelyik meglehetősen súlyosnak volt tekinthető, akár a hunok történetében, akár a jelen gyakorlatában kerül vele szembe a gondolkodó. A hunok - Kézai a communitas elvét a hun történetben ábrázolja elsősorban - közös őstől származnak, így elvben minden hunnak - és minden korabeli magyarnak - egyenlőnek és szabadnak kellett volna lennie. Honnan keletkeztek az alávetett rétegek, a szolgák, jobbágyok, félszabadok, a nem nemesek? Kézai a communitasban találja meg a megoldást azzal, hogy azok, akik szolgák, nyilván annak következményeit viselik, hogy őseik valamikor vétettek a communitas ellen, amely szolgaságra vetette őket.

A communitas fogalmának megalkotásakor Kézait a korabeli köznemességnek, megyei nemességnek bontakozó szervezkedése, a szabad bíróválasztásra való törekvése, a megyei gyűlések összehívására irányuló kezdeményezései, törekvései vezették. Később a rendi fejlődésnek ez lett az útja, amely azután az országgyűlés kifejlődéséhez vezetett. 1279 után valóban tartottak ilyen országos tanácskozásokat, a nemesek és a kunok vezetőinek részvételével. Ezeket parlamentumnak nevezték, noha funkciójuk még nagyon messze volt a középkor későbbi századainak országgyűléseitől.

Kézai tehát koncepciója felállításakor részben e kezdeti csirákra épített, de tulajdonképpen a jövőnek fogalmazott.

A communitas fogalmának volt egy másik gyökere is. Az az államfelfogás, amely az állam létrejöttét úgy magyarázta, hogy a nép tagjai szerződésre léptek egymással s a hatalmat átruházták az uralkodóra. Erre azért került sor, mert így kívántak védekezni a rablókkal, zsarnokokkal szemben, s így lehetett biztosítani, hogy ne a folyamatos erőszak uralkodjon a földön. A társadalmi szerződés eme formája tulajdonképpen az egyháznak állammal szembeni magasabbrendűségét volt hivatva megalapozni, ezt az elképzelést a 11. század óta tanították teológusok, jogászok, s ez a tan vonult be az egyetemekre, amikor azok létrejöttek. Az állam kiformálódásának ezt a koncepcióját ismerhette meg Kézai itáliai tanulmányai idején, s ennek ugyancsak hatása volt a communitas-koncepció megszületésére.

Kézai a communitas és az uralkodó viszonyát, kapcsolatát nem ábrázolta. Minden érv amellett szólt, hogy így tegyen, ne vesse fel a kérdést, leteheti-e a communitas a vezért, a királyt? Személyi érdekek, kapcsolatok, de tágabb értelmű megfontolások is emellett szóltak. Kézai az uralkodó ’’fídelis clericus”-a volt, személyileg közel állt a királyhoz. A köznemességnek, amely a communitas tagjainak túlnyomó többségét alkotta, az volt az érdeke, hogy a bárókkal, a nagybirtokos arisztokráciával szemben az uralkodóra támaszkodják. Az uralkodó letételének jogát hangoztatni csak az arisztokráciának lett volna érdeke, miként a 13. század második felében, vagy később minden esetben, amikor a királyi hatalom véglegesen meggyengült. Így a 13. század végén, a 14. század elején, majd újból a 14. század végén ez a valóságban történt, vagy amint az szélsőségesebb módon Lengyelországban megvalósult a nemesi országgyűléseken.

Kézai történeti munkája élénk színfoltja a középkori magyar történetírásnak, akkor is, ha eltekintünk ideológiai hatásaitól. Kézai tanult ember volt, széleskörű ismeretekkel, ezek az ismeretek mind a történelemre, mind a jogra és a teológiára kiterjedtek. Koncepciója annyira újszerű, s olyan következetesen megvalósított, amennyire szuverén a források használatában. Nem másolt, alig vett át szó szerinti szövegrészeket, legalábbis hosszabb szövegeket nem, nemcsak külföldi forrásaiból, de a korábbi magyar gestából sem. Pedig az a korszak általános gyakorlata volt. Szabadon fogalmazott és szerkesztett, s csak ritkán támaszkodott egyetlen forrásra. Általában több forrásból dolgozott, s

a több forrás sokszor eltérő adataiból épített fel egy önálló koncepciót, nem csupán történeti munkája nagyobb vonulatát, de kisebb részleteit illetően is.

Munkája annyiban megfelel a 13. század közepe táján keletkezett nyugati gestairodalomnak, hogy egy nagyobb koncepció jegyében született, annak bizonyítására, hogy a magyar társadalomban meglévő keleti vonások megbecsülést érdemelnek, s annak érdekében, hogy a kunokra támaszkodó királyi hatalom tekintélyét emelje. Ezért Nyugat-ellenesség érvényesül benne, ez vitathatatlan, s a nemzeti érzület túlburjánzása, ami ekkor Nyugat-Európa történetíróit már jórészt jellemzi. Ez a nemzeti érzés volt az, amely elmozdította a hun eredet irányába, s korántsem véletlenül, hiszen ha a 12-13. századi európai történetírásban folyt a versengés a minél előkelőbb ősökért, a népek rangsorának kialakításáért, akkor Kézai a leglogikusabban járt el, hiszen a hunok eleve nem lehettek egyetlen nyugat-európai nép ősei között sem. Mondhatjuk úgy, hogy tulajdonképpen a német és olasz történetírók, krónikaírók adták nekünk a hunokat,, mint ősöket, amikor az Európában megjelenő magyarokat velük azonosították. S mert a hunok szerepe az idő múlásával felértékelődött. Attila személyisége óriásira nőtt, Kézai ezzel az őssel a magyarság, a magyar állam és a magyar nemesség számára jelentős helyet, jelentékeny szerepet kívánt biztosítani az európai népek családjában.

Mindeközben nem feledkezhetünk meg arról, hogy nem volt képzett történetíró, tulajdonképpen egyáltalában nem volt történetíró. Kritikai érzéke messze Anonymusé mögött maradt, bár Kézai sem nélkülözte a kritikai megjegyzéseket. Kritikája igazában egy kreált múlt keretei között érvényesült, így tulajdonképpen álkritika, amelyet egy sosem létezett rokonság érdekében működtetett. Munkája ugyanolyan regényes, kitalált elemeket tartalmaz, mint a 13. század lovagregényei, s több más történeti munka. Koncepciója azonban rendkívül invenciózus, már-már zseniális, s hogy egy egész társadalmi réteg törekvéseit fogalmazta meg, érzésvilágát fejezte ki, azt nem csupán az mutatja, hogy ez a társadalmi réteg több mint 500 éven át ragaszkodott hozzá, s erre építette nemzet- és történelemfelfogását, hanem még inkább ellenállása, amely akkor támadt, amikor a tudományos kutatás a hun eredetet legendának minősítette.

1.8 János ferences provinciális

Az V. László kori gesta és Kézai munkájának folytatására akkor került sor, amikor a királyi hatalom ismét megszilárdult Magyarországon. IV. László halála után már jelentkeztek az örökösödés problémái, amelyeket III. András alig 10 éves uralma hidalt át. Az ő halálával kihalt az Árpád-ház, jó időre a trónkövetelők, s a mögöttük felsorakozó föúri csoportok harcaitól visszhangzott az ország, míg végül Károly Róbert hosszas küzdelmek árán szilárd királyi hatalmat teremthetett. 1290-1321 között aligha voltak alkalmasak a viszonyok arra, hogy folytassák a magyarok történetét. A királyi hatalom újbóli megszilárdulásával azonban ismét megszülettek a történetírás feltételei, azok a szükségletek, amelyek életre hívták a történetírást a középkori Magyarországon, ha csak alkalomszerűen is.

A történetíró, aki a feladatnak, elsősorban természetesen a királyi udvar igényeinek eleget tett, egyházi személyiség, a király környezetében tevékenykedő pap volt, mégpedig nem világi pap, hanem szerzetes. Gesta-folytatásán erős nyomokat hagyott a szerző műveltségének egyértelműen vallásos jellege. Nagy műveltségű szerzetesről van azonban szó, aki nyilvánvalóan valamelyik itáliai egyetemen vetette meg műveltsége alapjait.

De ez a vallásos-egyházi műveltség már más jellegű volt, mint az, amelyhez a korábbi, a 11-12. századi, vagy akár a 13. századi történetíróknál hozzászokhattunk. A 13. század folyamán fokozatosan felváltotta a bencés rend uralmát a Nyugat-Európából kiinduló új egyházi műveltségi hullám, amelynek élén a két egymással rivalizáló kolduló rend, a ferencesek és a dominikánusok álltak. Ezek a kolduló szerzetesrendek egy új keresztény érzület képviselői, terjesztői voltak. Érzékenyek voltak a szociális kérdésekre, felismerték, hogy a jelentkező eretnekmozgalmakat nem lehet puszta erőszakkal elnyomni. Céljuk az volt, hogy az új életeszmények révén megvédjék a társadalmat az eretnek gondolatok terjedésétől. Igen nagy hatással voltak az emberek érzelemvilágára, prédikációik arról tanúskodnak, hogy jól ismerték az emberi lélek sajátosságait. A vallás az ő szemükben már több volt, mint a liturgia, ahhoz azonban, hogy életeszménnyé váljon, s a tömegeket nagymértékben befolyásoló tényező lehessen, komoly erőfeszítéseket kellett tenniük. Új eszményeik minden téren megnyilvánultak, nem csupán a teológiában, vagy

a filozófiában, hanem például az építőművészetben is. Ezek a rendek voltak nálunk a gótika új építészeti stílusának a meghonosítói.

A két rend röviddel megalakulása után megjelent Magyarországon, s hamarosan szerephez jutott a királyi udvarban. IV. Béla mindkét rendet támogatta, előbb a dominikánusokat (a négy barát, akik elindultak megkeresni az elszakadt magyarokat, dominikánus volt), majd később a ferenceseket. Leánya, Margit dominikánus apácává lett a Nyulak-szigetén, s e rend tagjaként élte le életét, majd avatták később szentté. A király maga feleségével és ifjabb fiával együtt az esztergomi ferencesek templomában helyeztette magát örök nyugalomra. A 13. század 30-40-es éveinek fordulójától tehát mindkét kolduló szerzetesrend gyorsan növekvő szerepet játszott Magyarországon.

A királyi udvarok egész Európában többnyire a kolduló rendek befolyása alá kerültek. Az Anjouk - a nápolyi Anjouk - is, akik a ferenceseket támogatták. Károly Róbert trónra kerülésével a magyar királyi udvarban megszilárdult a ferences rend befolyása.

A magyarországi ferences rendtartomány élén 1323-1331 között provinciálisként egy János nevű szerzetes állt. Történettudományunk őt tartja a magyar történet folytatójának. Életrajzi adatai mellett, amelyek szinte sugallják János ferences szerzőségét, erre utal az is, hogy a gestának ez a kiegészítése Károly Róbert havasalföldi hadjáratának leírásával zárul. A király 1331-ben Jánost küldte Avignonba követként a pápához, hogy beszámoljon hadjáratáról. A hadjáratot, a vesztes ütközetet, amelyben maga a király is majdnem életét vesztette, a gesta írója olyan élethűen mutatja be, hogy szemtanúnak vagy olyan embernek kellett lennie, aki a király közvetlen környezetéből értesült mindenről. János követi küldetése szép sikert hozott. Nem hallgatta el a vereséget, de úgy tudta feltüntetni az ellenségnek okozott veszteséget, hogy a pápa gratulált az uralkodónak győzelméhez. Mindez egybevág életrajzi és más utalásokkal (például a ferences rend történetére vonatkozó események meglehetősen részletes bemutatása a gesta új szövegében és a betoldásokban), s azt sugallja, hogy ő volt az udvar történetírója.

Feladata az volt, hogy folytassa a magyarok történetét ott, ahol az IV. László uralmának első felében abbamaradt. Tekintettel azonban arra, hogy a

IV. László uralkodására vonatkozó részeket gyökeresen át kellett dolgoznia, hiszen az a királlyal rokonszenvező szerző tollából származott, s ezt a IV. László melletti elkötelezettséget ő nem engedhette meg magának, ez az 1272-1332 közötti időszak egészét figyelembe véve hat évtized magyar történetét jelentette.

Ennek a hat évtizednek a történetét Anjou-párti szempontból írta meg, ami előbb csak azt jelentette, hogy IV. László uralkodását, a királyt a kunokkal kialakított kapcsolatai, életmódja miatt természetesen elítélte, valamint III. András korát elsősorban abból a szempontból ábrázolta, mely tényezők segítették elő az Anjou-ház öröklését, Károly Róbert trónra jutását. Magától értetődően azonosul az Árpád-ház kihaltával bekövetkezett trónharcokban, a koronáért vívott küzdelmekben az Anjoukkal. Ezek az összefoglaló jellegű fejezetek kitűnő íráskészségről, nagyszerű szerkesztői érzékről tanúskodnak, egyúttal széles látókörről, elsősorban az egyházi kérdések területén, s jó diplomáciai érzékről.

Elárulja magát az író azoknál a részeknél, amelyekben az egyház és a királyság viszonyáról számol be. Részletesen ír Fülöp fermói püspök pápai legátusi működéséről IV. László idején, s hasonló ábrázolókészséggel mutatja be a ferences Gentilis bíboros magyarországi küldetését, szembeállítva a dominikánus Boccassini Miklós sikertelen tevékenységével, valamint az egyházzal kapcsolatos egyéb kérdéseket, például azt, hogyan átkozták ki a budai papok a pápát és a magyar főpapokat. Sokat foglalkozik a ferencesekre vonatkozó eseményekkel, így feljegyzi, hogy III. Endrét a budai ferencesek templomában temették el, s e bő hat évtized eseményeiben már a ferencesekhez fűződő eseményeket is megörökít. Azon betoldásai, amelyekkel ellátta a magyarok történetének korábbi szövegét, s melyeket kitűnő stílusának jellegzetes vonásai következtében minden nehézség nélkül azonosítani lehet, szintén elsősorban a ferencesek történetére vonatkozó adatokat rögzítenek. Így ennek köszönhető a IV. Béla uralkodása alatt a flagelláns eretnekségre vonatkozó betoldás, amiként az esztergomi ferenceseknek IV. Béla holttestéért az esztergomi érsekkel vívott perének megörökítése.

A munka, amelyet János minorita készített, az 1317. évvel gyakorlatilag két, egymástól jól elkülöníthető részre bomlik. Az 1317. előtti részek

átfogó, összefoglaló jellegű, részletező magyar történelmet adnak. 1317-1332 között viszont, néhány kivételtől eltekintve a munka inkább évkönyv jellegű feljegyzéseket tartalmaz, elsősorban a királyi házra, pontosabban a királyi családra vonatkozó tudósításokat. A gesta e rövid, annalisztikus feljegyzései arra utalnak, hogy János ferences - bár öntudatlanul - felismerte a történelem és a kortörténet közötti különbséget, azt, hogy a legújabb kor, az ő esetében az utolsó másfél évtized eseményeit objektíven megítélni még azon a szinten, amelyen ő képes volt, sem lehetséges. Jobbnak tűnt tehát számára megmaradni az egyszerű, évkönyvszerű feljegyzéseknél, az események szárazabb, s főleg rövid feljegyzéseinél. Így csökken a hibázás veszélye, s nem kellett olyan megoldásokat magáévá tennie, amelyekre - alighanem lelkiismereti okokból - nem vállalkozhatott.

Mindezt szépen mutatja egy jellegzetes eset, egy olyan betoldás a korábbi részekbe, amely áttételesen saját korának eseményeire utal. 1330-ban egy gazdag főúr, Zách Felicián merényletet követett el a királyi család ellen, kardjával a királyt a jobb karján megsebesítette, a királyt testével védelmező királyné négy ujját levágta, majd a királyi pár gyermekeit akarta megölni, de ebben megakadályozták, a testőrök megölték. A király a magyar történelemben példátlan bosszút állt Zách Felicián egész nemzetségén, a férfiakat harmadízig, nővéreinek és leányainak valamennyi gyermekét kivégeztette, a nemzetség többi tagját szolgaságra vettette, vagyonukat elkoboztatta. A rokonság felderítésére országos vizsgálatot rendelt el. A királyné udvarhölgyeként szolgáló Zách Klárának, Felicián leányának mindkét kezén levágták négy ujját, orrát és ajkait kivágták, majd lóra ültetve végigvitték az utcákon, arra kényszerítve, hogy azt kiáltsa, így jár, aki hűtlen lesz a királyhoz. Ez az ítélet olyan döbbenetes hatást keltett, hogy a szájhagyomány is megőrizte a történetet. Abból tudjuk (amire az ítélet utal), hogy Zách Klárát a királyné öccse elcsábította, s Felicián ezt akarta megbosszulni a királyi családon.

Ezt az esetet nem lehetett kihagyni a megtörtént dolgok közül, de nem lehetett csupán említeni sem, röviden, esetleg minden magyarázat nélkül. János ferences igen tapintatosan oldotta meg a feladatot. Elmondta magát a történetet, de nem szólt az okról, hanem mintegy az ítélet indoklásaként megemlítette, hogy már volt egy korábbi ilyen eset. Ehhez arra volt szükség, hogy Gertrúd királyné haláláról új szöveget toldjon be a korábbi

gesta szövegébe, amit III. András származásával kapcsolatban mond el. Ő II. András unokája volt, s ide toldotta be János ferences azt, hogy II. András feleségét megölték. Bánk bán büntetéseként pedig elmondja, hogy egész nemzetségét kiirtották, így némileg enyhítve Károly Róbert tettét. Ezzel erőszakot tett az igazságon, hiszen tudjuk, Bánk bánt csupán azzal büntette II. András, hogy letette a nádori méltóságról, de családját, nemzetségét nem érte bántódás, s később maga Bánk még fontos méltóságokat töltött be. Erre tehát azért volt szüksége János ferencesnek, hogy enyhítsen Károly Róbert utókor általi megítélésén.

Nem tehette úgy látszik meg, hogy teljesen elhallgassa az igazságot Zách Klára körül. Ezért a betoldásba bekerült az a rész, mely szerint Gertrúdis segítséget nyújtott Bánk feleségének elcsábításához, s ez volt az oka Bánk tettének. Ezzel ugyan több mint 100 évvel korábbra vetítette vissza azt, ami Károly Róbert udvarában történt, de mégis megörökíthette.

Az egész eljárás mutatja a történetíró vergődését az események ábrázolásának szükségessége és lehetősége között, azt a harapófogót, amelynek a kortörténet feljegyzője ilyen esetekben mindig a szárai közé kerül. János ferences megoldása tehát nem csupán a középkori történetírás szokásos eljárásának, hanem egy érzékeny, lelkiismeretes szerzetes történetíró válságának a tanúságtétele, s egyúttal korai jelzése annak, hogy a kortörténetírásnak milyen lehetősége és határai vannak.

Kitűnő íráskészség jellemzi a rendkívül művelt, széles európai látókörrel rendelkező, megfelelő diplomáciai érzékről tanúságot tevő történetírót, aki szívesen ábrázolta a történelem számos mozzanatát, eseményét. S ugyanakkor kitűnően szerkesztette meg nagyobb folyamatok összefoglalását. A társadalmi kérdések iránt sem volt érzéketlen, amit jelez, hogy nem ítélte el a flagelláns eretnekeket, akiket egyébként az egyház és az állam üldözött. Ebben ferencesrendi álláspontja jut érvényre, amely inkább a meggyőzés, mintsem az erőszak útján kívánt fellépni az eretnekség ellen, s amely sokszor már-már az eretnekség határait súrolta.

1.9 A Képes Krónika: Kálti Márk

Az Anjou-korszak kezdetén újból megerősödő királyi hatalom, az Anjouk sűrű európai kapcsolatokat ápoló udvara kedvező talajává vált a történetírásnak. A királyi udvar, Károly Róbert, majd különösen Nagy Lajos uralkodása, a felemelkedett új, még jó ideig királyhű arisztokrácia, az egyházi vezetőréteg, - mindez együttesen nem csupán lehetőséget teremtett a kultúra s benne a történetírás felvirágzásához, hanem ennél többet nyújtott: a megváltozott igények, a lovagi életforma kivirágzása átalakult történetfelfogást jelentett. Vagyis új képet a magyar történelemről. S ennek előbb vagy utóbb létre kellett jönnie.

Az Anjou-házi uralkodók udvara kedvezett a korábbi évszázadok feldolgozásának, sok olyan összefüggésre ugyanis már nem kellett figyelnie a történetírásnak, amelyek régebben megköthették a kezét, lefoghatták a tollát. Ugyanakkor természetesen új szükségletek jelentkeztek, például az Anjou-ház örökösödési igényének kidomborítása, bár ezt János ferences már tulajdonképpen megvalósította. Kedvező helyzetben volt tehát az a történetíró, aki a királyi udvar igényeinek eleget kívánt tenni, s összefoglalást akart készíteni a magyarok történetéről, a kezdetektől a saját koráig. A királyi háznak szüksége volt egy, tulajdonképpen reprezentatív összefoglalásra, amivel Európában, a többi királyi udvarban büszkélkedhetett, s amely azt fémjelezhette, hogy Magyarország már korántsem az a barbár vidék, a magyar nép sem olyan barbár már, mint korábban volt. A korabeli udvarok, az uralkodó dinasztiák között gyakori volt a történelmi munkák ajándékozása, egy-egy ilyen munka a család előkelőségét, uralkodói voltát hangsúlyozta például a német területeken, vagy Itáliában, Franciaországban.

A történetíró, aki vállalkozott a feladatra, sokáig névtelen maradt. Sem a kortársak, sem az utókor nem szólt róla, míg végül egy-két évszázaddal későbbi utalás nyomán ki nem derült, vagy legalábbis valószínűsíthetővé nem vált, hogy Kálti Márkról van szó. Ma már úgy tartja a történetírás, ő volt a Képes Krónika szerzője. A nemesi családból származó pap 1336-tól Károly Róbert félesége, Erzsébet királyné kápolnájának papja, 1332-től pedig a királyi kápolna gondnoka volt. Ezekkel a beosztásokkal együtt járt a királyi ház, illetve a királyi kancellária munkája bizonyos részének elvégzése, oklevélírói feladatkör, ami nem csupán azt jelzi számunkra, hogy tanult embernek kellett lennie, hanem utal talán nem vele született

íráskészségére, de arra mindenképpen, hogy jelentős írói gyakorlatra tehetett szert. 1342-től kapta a budai külvárosi plébánia jövedelmét, majd pedig kiegészítette azt a székesfehérvári kanonokság jövedelme. 1353-tól szerémi prépost lett, 1358-ban pedig - mint annak idején Ákos mester - székesfehérvári őrkanonok. Ezeknek az egyházi feladatoknak a betöltése nem teszi magától értetődővé felfogását, hiszen az udvarban végzett káplání feladatkör betöltése minden nehézség nélkül lehetővé tette számára, hogy elsősorban udvari emberré váljon, mint a többi történetíró, akiről eddig szó volt (talán János ferences kivételével), ismerje kora általános műveltségét, érdeklődjön az állami és társadalmi viszonyok iránt. Kálti Márkot ez nem jellemzi, ő, ha valóban ő a munka írója, mint látni fogjuk, történetíróként is szerzetes maradt.

Kálti Márk logikusan járt el, amikor a különféle rendelkezésére álló gestákból, írásokból, másolatokból egységes magyar történelmet akart formálni. Azok a gesták, amelyek a magyarok történetéről készültek, több másolatban keringtek, voltak tehát akkor még kéznél, egyáltalában nem lehet szó arról, hogy egyetlen kódex, másolat tartalmazta volna a teljes anyagot. A gesták másolatai, azok kiegészítései és folytatásai, majd a további folytatások, - mind megvoltak eredetileg a királyi udvarban, ha ránk, sőt sok esetben a nem túl késői utókorra sem maradtak. Majd éppen Kálti Márk munkája lesz az első, amelyik a mai korra maradt, ha figyelembe vesszük, hogy a másik munka, aminek egy másolata sokáig megvolt, nevezetesen Kézai műve a 18. század végén eltűnt és azóta sem került elő. Ezek a munkák, a másolataik Kálti Márknak még rendelkezésére álltak, neki ezek alapján kellett egységes képet alkotnia a magyar történelemről, ami korántsem könnyű feladat, hiszen tekintetbe kell venni azt a körülményt, hogy számos olyan változat volt forgalomban, amelynek leírói kisebb-nagyobb mértékben módosítottak az eredeti szövegeken. A legenyhébb módosítás a kihagyás volt, egyes fejezetek elhagyása, de akadt összevonás, s voltak kivonatok, rövidített változatok, vagy ellenkezője: egyes rövidebb részletek pótlására is sor került. Valószínű, hogy eltérő fogalmazások keringhettek ugyanarról az eseményről, tükrözve a másolók ítéletét történetünk egyes eseménysorozatairól. Kálti Márknak valóban nagyon nehéz feladattal kellett szembenéznie.

1358-ban fogott a munkához, eleve vállalva a történeti kritika feladatait. Célja a magyarok történetének megírása volt a kezdetektől a saját koráig, a történeti kritika jegyében, kiigazítva a hibákat, tévedéseket, s csak arra építve, amit a korábbi szövegekből igaznak tartott.

Kálti Márk ennek a feladatnak úgy tett eleget, hogy megírandó munkájának alapjául a Kézai-féle, a hun történetet is tartalmazó munkát tekintette, amelyet János ferences folytatott, s kiegészítette egy olyan variánssal, amely a Miklós püspök által írt gesta Kálmán-kori és III. István-kori folytatásait tartalmazta. Hogy hány és milyen variációkkal dolgozott, nem tudjuk, de valószínű, hogy több, nem azonos korú másolatból, kódexből alakította szövegét. Csak a végeredmény ismert, amint ma előttünk áll: végső soron Kálti Márk munkájában nyerte el egységes formáját a magyarok történetét tartalmazó gesta, amely más-más korú folytatásai ellenére eredendően összefüggő egészet alkotott.

A munka során formálódó gesta szövegét Kálti Márk javította, elsősorban a tévedéseket, az esetleg a másolás során keletkezett hibás adatokat, s kijavította az egyes korábbi történetírók által elkövetett hibákat, ha rábukkant ilyenekre. A legnevezetesebb javítást a munka elején hajtotta végre, a magyarság bibliai leszármazásánál, ahol észrevette, hogy a módosítások következtében súlyosan hibás a genealógiai lánc. Felismerte ugyanis, hogy ha Noé Jáfet nevű fiától származtatjuk a magyarságot, úgy az ősök soraiba nem tartozhat Nimród, aki Noé Kám nevű fiának volt az unokája a biblia szerint. A hibát annak idején az ún. ősgesta (Miklós püspök alkotása) Kálmán-kori folytatója követte el, aki megváltoztatta a Noé fiú nevét, de érintetlenül hagyta az egyéb genealógiai leszármazást, Nimróddal, a nagy vadásszal és a bábeli torony építésével egyetemben. Kálti Márk tudta, hogy Nimród nem Jáfet, hanem Kám unokája, s mert meghagyta a Noé fiút, akinek leszármazottai éltek Ázsiában, a Thanais folyóig, nem pedig Kám utóda, Nimród, elhagyta az egész Nimród-féle motívumot, kihúzva a bábeli torony építésének elbeszélését is, hiszen annak ezek szerint már semmi köze sem volt a magyar nép történetéhez. Ezzel, noha nem ismerte, de lényegileg az Anonymus-féle leszármazási variánshoz közelített.

Kálti Márk nem fejezhette be munkáját. A magyar történelmet nem írhatta meg egészen a saját koráig. Az 1330-as év eseményeinek, Károly Róbert havasalföldi hadjáratának leírásánál egy mondat közepén maradt félbe a munka, jelezve, hogy a hirtelen halál ekkor szakasztotta félbe a szerzőt. Műve mégis fényes pályát futott be, mert mint a magyar történelem legteljesebb ábrázolását, összefoglalását, 1374-1376 között Nagy Lajos díszes kódexként lemásoltatta, gyönyörű miniatúrákkal díszítette, hogy ajándékként elküldhesse V. Károly francia királynak, akinek fiával, Lajos herceggel eljegyeztette Katalin nevű leányát. Így kapta a munka a Képes Krónika nevet, bár műfaját tekintve nem krónikáról van szó, aminek azonban ekkor, a 14. század vége felé már nem volt különösebb jelentősége, hiszen a krónika és a gesta közötti megkülönböztetés már elmosódott.

Kálti egész történetfelfogása más, mint volt a korábbi történetíróké. Ő szerzetes, akinek felfogása az államról és a társadalomról gyökeresen más. Nem véletlen, hogy az általa a gesta egésze elé készített bevezetőt, amely a középkori uralkodóról rajzol ideális képet, a korábbi kutatás még II. Géza korára tette, vagy a III. István-kori történetírónak tulajdonította.

Ez a bevezető egyfajta államelméletet ad. Korábban a kutatás a bibliából származtatta vezető gondolatait, valamint Aquinói Tamás két, az uralkodással foglalkozó munkájának gondolatait vélte bennük visszatükröződni. Újabban azonban valószínűvé vált, hogy közvetlenül inkább a magyar királykoronázási szertartásnak a szövegéhez kapcsolódik, tartalmilag abból vezethető le. Persze a királykoronázási szövegek végső soron ugyanabból a forrásból erednek, mégis valószínűbb ez a kapcsolat.

A lényege ennek az államfelfogásnak, hogy a királyok Isten akaratából uralkodnak, nem pedig saját kiválóságuk révén, Isten akaratának végrehajtói tehát. Ebben a felfogásban nem játszik szerepet a Kézai-féle communitas, társadalmi megállapodások, szerződések a király hatalmát nem korlátozzák, az kizárólag Istentől függ. A királynak az igazság, bölcsesség, türelem és könyörület erényeivel kell rendelkeznie, s ezek az erények mind megvoltak a magyar uralkodókban, akik hozzásegítették népüket ahhoz, hogy a ’’béke gyönyörűségében” és ’’nyugalmas bőségben” élhessen. Ezek fejében az uralkodó az örök boldogságban részesül. Ez a gondolat jelzi a történetíró szoros tapadását saját korához, a bajok

időszakához, amikor az oligarchákat már megfékezték, s az ország békében élhetett, gazdaságilag felvirágzott. A gondolat nem kizárólagosan Kálti Márknál fogalmazódott meg, hanem megvan Küküllei Jánosnál is, ugyanarra a bibliai idézetre támaszkodva. Ebbe a felfogásba természetesen nem illett bele a communitas államfelfogása, amelyre az Anjouk uralma idején sem volt igazán szükség, hiszen az új arisztokrácia még nem volt olyan erős, hogy vele szemben a köznemességre támaszkodjék a királyi hatalom. Ez az elképzelés, állameszme mindenképpen archaikus jellegű volt, a múltat jellemezte inkább, mintsem a jövőt, s sokkal inkább a történetíró szerzetesi jellegű, inkább archaikus koncepciója volt, semmint a valóság, amely nagyon hamar kikezdte a koncepció lényegét.

1.10 A 14. század második fele

A Képes Krónikának több változata megmaradt, s ezek nem egyformán végződnek. Néhány másolat ugyanannál a szónál marad abba, ahol Kálti Márk kezéből kihullt a toll, más variánsokat ellenben tovább folytattak, egészen Nagy Lajos trónra jutásáig. Ez a kiegészítés jelzi, hogy volt, aki képes volt folytatni a munkát, valahol a királyi udvar tájékán.

Folytatta a gesta rövidebb változatát is, amely szintén forgalomban maradt még sokáig. A Képes Krónika tehát korántsem szorította ki a többi változatot. Ezt egyebek között az tanúsítja, hogy a Nagy Lajos korában született folytatások ehhez a variációhoz fűződtek, nem magához a Képes Krónikához, vagy annak valamelyik másolatához.

Nagy Lajos udvarában egy másik ferences barát, *Kétyi János* volt az, aki folytatta a gestát, mégpedig két részletben. Az első kiegészítés Károly Róbert haláláig tart, s igen részletesen mondja el a király uralkodásának második felét. Egy újabb, később készült rész pedig Nagy Lajos uralkodásának 1345-1355 közötti szakaszát tárgyalja, formailag évkönyvszerűen, tehát esztendőről esztendőre követve az eseményeket, de nem az évkönyvekre jellemző száraz megfogalmazásban. A szerző igen részletezően mutatja be az eseményeket, sokszor kerek történeteket fonnál azokból, láthatóan szemtanúként írja le a király tetteit. Nem életrajzot írt, hanem valamiképpen a magyar nép történetét. Erre utal, hogy ha Nagy Lajosról nem írhat, mert például nem volt a hadjárat vezetője, akkor is beszámol az eseményekről. Elbeszél, azt írja le, amit korábban látott, így meglehetősen mozgalmas eseménysorozat került ki a keze alól. Az összefüggésekig azonban nem jutott el, a felszínen maradt. Előadása egészében olyan, mintha közönségnek élő beszédben mondaná el a közölnivalóját, aminek talán az az oka, hogy prédikátorként megszokhatta a közönséget. Talán mint ferences, prédikációiba történeteket szőtt, s ez még inkább felerősíthette stílusának e jellegzetességeit.

Kétyi János az egri kolostori iskola rektora volt. Idővel az özvegy királyné, Károly Róbert feleségének káplánja, gyóntatója és prédikátora lett, de volt a király gyóntatója, s járt követségben a pápánál Avignonban. Hosszabb ideig

élhetett az udvarban, amit jelez, hogy bizonyos eseteket közvetlen tapasztalatból mond el.

Nagy Lajos udvarában élt egy másik történetíró is, *Küküllei János.* A név ugyan tévedésen alapul, igazi neve Tótsolymosi Apród János, 1355-ben azonban küküllői főesperes lett, s később ezt a címet családnévként fogták fel. Innen, hogy még ma is Küküllei Jánosnak nevezik.

Apród János apja 1314-ben kapta Tótsolymos falut adományként. Egyik fiát, az 1320 táján született Jánost papnak szánta. Apród János a királyi kancelláriához került, 1349-1351 között már jegyzőként működött, működése a kancelláriában tehát jóval korábban vehette kezdetét. 1350-ben elkísérte Nagy Lajost nápolyi hadjáratában, valószínű, hogy már 1343-ban, Erzsébet királyné kíséretében részt vett annak itáliai útján.

Hamar emelkedett a ranglétrán, székesfehérvári, majd zágrábi kanonok is lett, 1352-ben aradi, majd helyette 1353-tól egri olvasókanonok. 1355-ben lett küküllői főesperes, megtartva mellette az egri, a valamikor megszerzett zágrábi és székesfehérvári kanonokságot. Később Keszei Miklós esztergomi érseket helyettesítette vikáriusként az érsekség kormányzásában. E szerint valamikor 1352 és 1356 között megvált a kancelláriától. 1351-től Keszei Miklós, akkor még zágrábi püspök lett az alkancellár, innen az ismeretség vele. Esztergomi vikárius volt biztosan 1388-ig, ami azt jelenti, hogy Keszei utóda megtartotta őt ebben a pozícióban.

Vikáriusi kötelezettségének csak úgy tehetett eleget, ha egyetemi tanulmányokat folytatott, valószínűleg idősebb korában már mint kanonok, vagy főesperes, ami akkor egyáltalában nem volt ritka jelenség. 1364-1382 között Nagy Lajos speciális káplánja volt. Házat vett Visegrádon, vagyis állandóan az udvar közelében élt.

Apród János a magyar történeti irodalomban addig ritka műfajt művelt. Megírta Nagy Lajos életrajzát. Nyugat-Európában az életrajz már Einhard Nagy Károly életrajza óta népszerű volt, de a magyar történeti irodalomban a legendák életrajzi elemeitől eltekintve nem művelték. Apród valószínűleg az Anjou-ház révén figyelhetett fel a műfajra.

Nagy Lajos életét két szakaszban írta meg. Az első részben 1352-ig mondja el a király tetteit, elsősorban hadjáratait, ez valószínűleg 1364 táján fejeződött be. Nagy Lajos olvashatta ezt a részt, hiszen káplánjává tette Apród Jánost. A munka második részét, részben új felfogásban, a király halála után készítette el.

Apród munkájának első részén világos jeleit találjuk annak, hogy a szerző a kancelláriában számos adománylevelet fogalmazott meg, s elsajátította az azoknál alkalmazott leírások stílusát. Az ő esetében a történetírói munkát össze lehet kötni az oklevélfogalmazói gyakorlattal, mert ismerünk tőle származó okleveleket. Nagy Lajos életének első felét, a második itáliai hadjárat befejeződésével, a pápával kötött megegyezéssel befejeződő szakaszt úgy írta meg, mintha egy oklevélben mesélné el annak hőstetteit, akinek azokért adományt ad az uralkodó. A király érdemeinek felsorolása olyan, mint egy adománylevél leíró része, de megtartva az időrendet.

A munka második része már más jellegű. Itt tematikailag csoportosította anyagát, s többnyire évszámok nélkül, bár az időrendre rendszerint ügyelve, mondja el a király hadjáratait. Ami Apródot a múltból megragadta, az elsősorban a hadiesemények sorozata, csaknem kizárólag a király hadjárataival foglalkozik. Ebben amellett, hogy Nagy Lajos uralma erre kiváló lehetőséget nyújtott, az is szerepet játszhatott, hogy Apród családja a kialakuló lovagság tagja, Apród olyan korban élt, olyan kornak az életeszményeit fejezte ki, amelyben Magyarországon megjelent, kivirágzott a lovagság, a birtokos nemesség gazdagabbjaiból. A birtokos nemesség leggazdagabb része már képes volt páncélt vásárolni, megfizetni a páncélt hordozó nehéz lovat. A király hadjáratai igen nagy lehetőséget nyújtottak ennek a rétegnek a zsákmányszerzésre, a kitűnésre, arra, hogy akár felemelkedhessen a bárók közé, hogy végső soron zsoldosként követhesse királyát vagy annak hadvezéreit. A király hadjáratai mind sikeresek voltak, vagy azzá váltak Apród leírásában, még a vereségek is megszépültek az idő, s a történetíró segítségével. Munkája uralkodójának a dicshimnusza, aki elé Nagy Sándor példáját állította, s egyúttal a lovagi életeszmények megfogalmazása, amivel hangot adott e réteg világnézetének. Olvasmányos, bár a történések felszínén maradó munka. A korabeli nemesi tömegek nagyjából ezt kívánták meg egy történeti munkától. Szellemiségük hű kifejezője tehát.

1.11 A magyar történetírás hanyatlása a 15. században

Meglepőnek tűnhet, hogy Magyarországon Küküllei János után majdnem száz éven át nem született komolyabb történeti munka. Pedig nem az, ha végiggondoljuk az eddig mondottakat. Nagyon alacsony volt a népességhez viszonyítva az értelmiségi, az írástudó elemek száma. A történetírásnak gyakorlatilag egyetlen központja alakult ki, a királyi udvar. Még az egyház lehetett volna ilyen központ, de Magyarországon ezt a szerepet nem tudta vállalni. Olykor egyházi környezetben is létrejött történeti alkotás, de ez kivétel maradt. A magyar társadalomfejlődést sokáig a királyi hatalom túlsúlya, majd a világi nagybirtokos réteg, az arisztokrácia fölénye jellemzi, így a kultúra és a tudomány fejlődése elsősorban a királyi udvarhoz kötődött. Olvasóként a bárói réteg vagy a gazdagabb középnemesi rétegek szóba jöhettek volna, ezek azonban csak alkalmilag jelentkeztek, a királyi udvarhoz hasonló szerepet játszó főúri udvarok nem jöttek létre. Mind az igény, mind a lehetőség szűk térre szorult, annak ellenére, hogy látszólag kedvező körülményeket biztosított az egyház azon papjainak, akiknek volt vagy lett volna kedvük történeti munkák írásához.

Igény pedig - úgy tetszik - nem támadt a történeti munkákra. Nagy Lajos halála után a trónharcok meggyengítették a királyi hatalmat, az oligarchák udvarai viszont túl kicsiknek bizonyultak (még a Hunyadiak vagy a Cilleiek udvara is). Majd akkor támad újra igény összefoglalásra, amikor Mátyás trónrájutásával a 15. század második felében ismét megerősödik a királyi hatalom, s Mátyás személyisége és politikai célszerűségek (az új dinasztia történeti jogának kialakítása) megnövelik a történelem iránti érdeklődést.

Az 1380-1460-as években azonban az addig készült történeti munkáknak számos másolata volt forgalomban. A gestát másolták, különféle régi variánsokat véve alapul. Csak a Képes Krónikának három másolata maradt fenn, amelyeket az eredetiről másoltak le, 1431-ben, 1462-ben és a 15-16. század fordulóján. Ezek az eredeti szöveg másolatai, s ugyanott, ugyanannál a szónál végződnek. Egy másik, 1467-ben keletkezett másolatát azonban valaki 1342-ig kiegészítette.

A gesta-másolatok másik csoportját is több másolat alkotja. A legrégibb a 14. századból, egy másik a 15. század végéről származik. Ez utóbbi Nagy

Lajos megkoronázásáig megy el. S van egy harmadik változat, amelyet Budai Krónikának neveznek. Ez az első, Magyarországon kinyomtatott könyv. 1473-ban, Budán adta ki Hess András, a nyomda vezetője.

Ez nem igazi történetírói alkotás. Hess ugyanis úgy járt el, hogy egy kéziratot vett alapul (de ez nem a fentebbi két variáns valamelyike, hanem egy harmadik változat), mégpedig egy olyat, amelyik talán eredetileg teljesebb lehetett a többinél, amennyiben tovább ment el, mint amazok, hiszen a megjelenés évéig mondja el a magyarok történetét.

1342-ig megvolt a régi gesta kiegészített változata. Hess ezt vagy maga folytatta, vagy valaki másra, a kancelláriában dolgozó, oklevélfogalmazásban járatos hivatalnokra bízta. A kiegészítés nagyrészt mechanikusan történt. A gesta szövegéhez hozzáfűzték Apród János Nagy Lajos életrajzát, az eredeti bevezető szöveg nélkül, majd pedig Nagy Lajos halálától kisebb fejezetekben felsorolták a magyar uralkodókat, koronázási évüket, temetkezési helyeiket, valamint a házasságkötésükkel kapcsolatos tényeket. Mátyás persze nagyobb teret kapott, mint a többi, bár csak 1468-ig tárgyalták uralkodását. Ezt a kompilációt jelentette meg Hess András 1473-ban Budán, ezt, valamint a kiadás alapját képező variánsokat nevezik Budai Krónikának.

A Budai Krónika nem szorította ki a kéziratos másolatokat. 1479-ből származik egy másolat, amely a Dubnici Krónika nevet kapta. Ez vegyes elemeket tartalmaz, amelyet nem pergamenre, hanem papírra írtak. Díszes kódexnek készült, számos illusztrációnak és a díszes iniciáléknak is helyet hagytak. Első néhány fejezete (1-5) a Képes Krónikából származik, a következő fejezetek a Budai Krónikát tartalmazzák, kiegészítve a Képes Krónikával (25. fejezetig), a további részeket pedig a Hess-féle nyomtatott krónikából másolták ki. A Budai Krónikából emelte át Apród János Nagy Lajos életrajzát, de annak egyik fejezete helyébe Kétyi János munkáját másolta be az 1345-1355. évek történetéről. Az utolsó rész, mely Mátyás uralkodását tartalmazza, a Budai Krónikából való, a Mátyást dicsőítő részekkel együtt, de ehhez olyan kiegészítés fűződik, amely gyökeresen eltérő szemléletű, bírálja Mátyást a török elleni háború elhanyagolása miatt. Ennek a bírálatnak az okára is fény derül, amikor panaszkodik Mátyás adópolitikája miatt, mert a király minden

évben behajtja a rendkívüli egy forintos adót, még az egy telkes nemesektől is, s olykor évente többször. A Dubnici Krónika névtelenül maradt szerzője az első tehát a magyar történetírás történetében, aki egy uralmon lévő király politikáját közvetlenül bírálja. Így a krónika szerzője historiográfiai jelentőségű munkát alkotott, noha egyéb tekintetben munkája nem más, mint a magyar történet puszta összerakása több forrás alapján, s ez az összeállítás sem mindig logikus, hiszen sokszor olyan kiegészítéseket szúrt bele a szövegbe, amelyek egymásnak ellentmondó, egymást tényszerűen kizáró állításokat tartalmaznak. Kortörténeti részében azonban a Dubnici Krónika írója a király politikájának bírálatával elsőként tört meg egy hagyományt, a nagybirtokos arisztokrácia érdekében, annak álláspontját hangoztatva.

A 15. századból fennmaradt többféle kódex, ugyanazon gesta számos variánsa, ezekből újabb szerkesztések megjelenése arra utal, hogy ekkorra már volt valamiféle érdeklődés a nemesség körében is a történelmi munkák, jelesül a magyarság története iránt, itt most már nem csupán a királyi udvar igényeitől volt szó. Az ország különféle régióiban, nagybirtokos arisztokraták környezetében feltalálható volt a gesta különböző variánsainak valamelyik másolata.

A történeti érdeklődés tehát kiszélesedett, s túllépte az országhatárokat. Magyarországon eddig nem találunk világkrónikát, egyetemes történeti munkát, legalábbis magyar szerzőtől nem. Most hirtelen felbukkan egy összeállítás, Drági Tamás királyi perszonális, diplomata és az 1486. évi törvénykönyv egyik kidolgozója könyvtárában. Drági korábban macsói vicebán és Szilágyi Mihály familiárisa volt az 1450-es évek végén, amikor ez a munka megszületett.

A kompendium rövid világtörténeti összeállítás. Első része, Krisztus fellépéséig egy 14. századi itáliai munka (Udinei János ferences baráté), folytatása egy 13. századi krónika évkönyvszerű kivonata a pápák és császárok történetéről. Az egész mű végül a magyar királyok történetével fejeződik be, évenkénti, sőt többnyire hónapos pontossággal megadva uralkodásuk idejét. Ez Nagy Lajosig a gesta valamelyik, esetleg több variánsának kivonata, azon túl azonban önálló, de rövid szöveg.

Ennek az 1459-1460 táján keletkezett önálló résznek az elemzése arra utal, hogy meglehetősen laza ismeretek keringtek a megelőző száz év történetéről. Pontatlan adatokat, zavaros, meg nem történt eseményeket rögzít a munka. Ugyanakkor erős ellenérzés a főurakkal szemben, a Hunyadiak törekvéseinek támogatása, a nemzeti királyság eszméjének hirdetése jellemzi ezt a részt.

A Drági-féle kompendium (ezzel nem a szerzőt akarjuk meghatározni) kifejezi a tehetősebb nemesi rétegek történelmi tudatát. Éppen ezért terjedhetett el. Európa több könyvtárában őriznek belőle példányokat. Ausztriában két helyen, de megvan a Vatikáni Könyvtárban és több németországi könyvtárban. Elterjedtsége azt sugallja, hogy hatással lehetett a korabeli nemesség történetfelfogására, nemzeti érzésének a kibontakoztatására. Erre utal még az a tény, hogy a hun-magyar azonosításnak korábban nem tapasztalt formái is előfordulnak benne.

2. A humanista történetírás

2.1 A humanista történetírás kialakulása

Magyarországon még a középkor augustinusi történetfelfogása uralkodott, miközben Európa szellemi átalakulása már megkezdődött. A 14. század folyamán Itáliában kibontakozott a reneszánsz és a humanizmus. Az antikvitás, az ókor jelentős szerepet kezdett játszani az irodalomban, a művészetekben, a tudományokban, s természetesen a történetírásban is. Nyugat-Európában a reneszánsz egyszerre jelentette az ókori auktorok iránti érdeklődés kibontakozását, a nemzeti eszme megerősödését, valamint az elmúlt évszázadok folyamán megerősödött társadalmi osztály, a városi polgárság ideológiájának kiformálódását a művészetekben, a tudományokban. A gazdaságilag majd politikailag kimagasló szerepű városok kezdték megíratni történetüket. Ezekben a munkákban, természetesen ideértve a humanisták műveit is, egy új történetfelfogás csírái alakultak ki, amelyek idővel szétfeszítették a hagyományos középkori történetszemléletet.

A történetírás szemlélete átalakult. Fokozatosan lehanyatlott a korábbi módszer, a bibliára építkező történetírás, s a korábbi munkák szövegeinek kritikátlan átmásolása az újabb művekbe. A történetírók most már a kompozíciót tartották szem előtt. Az arányok megtartására törekedtek, a különféle munkákból felhasznált adatokat a saját fogalmazásukban adták elő, tehát mintegy megszűrve ismeretanyagukon a különböző munkák adatait, utalásait. Megjelentek a történeti kritika első hajtásai, egyelőre még csupán a józan ész alapján, mint annak idején Hérodotosznál.

A humanisták munkássága nyomán átalakult a történetfelfogás. Az augustinusi isteni akarat, a jó és a rossz küzdelme, mely feloldódik az utolsó ítéletben, - mindez megszűnt, helyére a sors, a szerencse, a végzet, egyszóval az antik történetírásból jól ismert mozgatóerők tértek vissza, természetesen tartalmilag jelentősen átalakulva. A városi polgárság (kezdetben az észak-itáliai polgárság) igényeihez hasonulva a történetfelfogásban megjelent az érdek hangsúlyozása, érvényesítése, a

keresztény tanítás erkölcsi elemeinek helyére betörtek a nyers érdekviszonyok. Ezzel a történelemről rajzolt kép reálisabb, életközelibb lett.

Az észak-itáliai városállamok, mint a maguk történelmének alakítói, újból azt a helyzetet hozták létre, ami egy ízben már megvalósult a történelemben: a görög poliszból már ismert szituációt, azt, hogy olyan kisméretű, emberi léptékű államok keretei között formálták a polgárok a maguk történelmét, ami megteremtette a történelem lefolyásának, folyamatainak az átláthatóságát. A gondolkodó fők s a politikai mechanizmus fontosabb figurái beleláttak a történelem alakításának menetébe. A nagyobb városállamok főhivatalnokai minden nehézség nélkül, szinte személy szerint kiismerték magukat a politikát formáló előkelőbb patrícius családok között, s hamar megismerték azt a mechanizmust, amely az eseményeket mozgatta. Számukra már megszűnt az Isten, mint a történelem menetének legfőbb formálója, felbomlott az a középkori világkép, amelyben jó és rossz küzdelme alakította a történelmet abban a tudatban, hogy végül az isteni jó győz, s az utolsó ítéletben feloldódnak az ellentétek. Az antik, elsősorban a görög történetírók nyomán megjelent a történelem mozgató erőinek körében a fátum, a sors (többnyire mint balsors), s vele együtt a fortuna, a szerencse. Az ember, az egyéniség iránti érdeklődés újból magasra nőtt, az emberi szenvedélyek megjelentek a történetírók munkáiban is. A virtus, mely az erények összefoglalójaként szerepelt, mozgatja a nagy történelemformáló személyiségeket, akik azután a maguk törvényei szerint cselekszenek.

Idővel a humanista történetfelfogásban megjelenik egy új szempont, mint olyan, amelynek szerepe van a történelem formálásában: az államérdek. A keresztény erkölcsi világrend bomlási folyamatának következménye ez. A humanistáknak a nyers érdekviszonyok érvényesülését össze kellett egyeztetni valamilyen módon a keresztény eszmékkel. Ezért volt szükség az államérdek eszméjének a kidolgozására, mint olyan szempontrendszerre, amelyik a mindennapi erkölcsi tételek fölött állva, azok fölé magasodva teszi lehetővé az állam törekvéseit megvalósítóknak, kifejezőknek, a politika csinálóinak, Machiavelli megfogalmazásában a fejedelmeknek azt, hogy a hétköznapi erkölcsi rendelkezésekkel szemben érvényesíthessék az állam alapvető érdekeit. A politikában ez természetesen nem újdonság, a

történetfelfogásban azonban az, hiszen sokszor erkölcstelen, a keresztény tanításokkal szemben álló tettek igazolását jelenti.

A történetszemlélet átalakulása maga után vonta a történetírás eszközkészletének átértékelését, természetesen nem azonnal. Az antik szövegek tanulmányozása nagymértékben növelte a filológiai ismereteket. Olyan filológusok, mint pl. Petrarca, vagy az antik görög szövegekben jártas Boccaccio nagyon sokat tettek ókori szövegek kritikai kiadásáért. Megindult a régi történetírók munkáinak másolása, forgalmazása, s ez a filológiai ismeretek robbanásszerű növekedését hozta magával. A 14. században számosan fogtak antik szövegek újra kiadásához. Régi kéziratok, maradványok, szobrok felfedezése, az érmegyűjtés megindulása az antikvitással foglalkozó tudományok megszületésének útjelzői. Az érdeklődés már akkoriban óriási volt, amire utal, hogy az antik szövegek filológiailag gondosan javított kiadásait szabályos műhelyekben alkalmazott másolók írták le, másolták, sokszorosították. Az ilyen másolatok komoly értéket képviseltek ugyan, mégis sokkal olcsóbbak voltak, mint a korábbi évszázadok kódexei. Egész kereskedelmi hálózat alakult ki a forgalmazásra. A másolatokat eljuttatták az Alpokon túlra is, hiszen a 14. század közepétől az érdeklődés az antikvitás iránt már Franciaországban, Németalföldön, vagy Angliában is megvolt.

Egy bő évszázad alatt teljesen átalakult az antikvitásról kialakított kép, görög írókat fordítottak latinra, római történetírók korábbi rontott szövegeit javították ki, állították helyre és másolták át. Hihetetlen módon bővültek a földrajzi ismeretek, az antik leírások nyomán egészen új kép tárult a világról az olvasók elé, s ez hatalmas lökést adott a modern földrajzi irodalom kibontakozásához.

A 15. század közepén felgyorsította a fejlődést a könyvnyomtatás. Az 1470-es évektől rendre kinyomtatták az antik szerzőket s persze a modemeket is, így mind több példány került forgalomba ezekből a munkákból. Egy ideig még párhuzamosan forgalmazták a kódexeket és a könyveket, majd az olcsóbb és nagyobb mennyiségben gyorsabban előállítható könyv hirtelen kiszorította a kódexeket. A humanista történetírók többsége a 15. század második felében már az ókori auktorokat is modern kiadásban forgatta.

Mindennek a történetírás módszereire gyakorolt hatása nem maradt el. Az eredmény a történetírás módszereinek fokozatos átalakulása, kritikai eszköztárának kifejlődése lett. A humanista történetírók kiszélesítették ismereteiket, olyan szerzőket olvastak, akiket korábban nem ismertek, s megnövelték a történetírás forrásbázisát, amennyiben mind gyakrabban használtak fel korabeli iratokat. Ezek használata pedig elindította kritikájuk kialakulását. Megkezdődött annak vizsgálata, hogyan lehet megítélni az oklevelek korát, azt, hogy valódi okiratról van-e szó, vagy esetleg későbbi hamisítványról. Mindez teljesen átformálta a történetírás eszköztárát, de jóval nagyobb mértékben szemléletét.

A 16. század világtörténelmi horderejű változásai átformálták az európai történetírást. A társadalom mélyében a megelőző évszázadokban lassan felhalmozódó változások hirtelen viharos erővel törtek felszínre. A polgárság megerősödése, megjelenése a politikában, társadalmi törekvései fokozatosan érvényesültek az ideológiai szférában. Ekkor azonban már nem csupán Itáliában, hanem Franciaországban, Angliában, a német területeken, egyszóval egész Nyugat-Európában felülkerekedett az új történetfelfogás.

A történetszemlélet megváltozása maga után vonta a történetírás eszközkészletének átértékelését. Bizonyos források már korábban rendelkezésére állhattak volna a történetíróknak, csupán nem volt irántuk érdeklődés. Voltak levéltárak, ezek súlya fokozatosan felértékelődött. A megelőző évszázadokban csak ritkán fordultak az oklevelekhez. Az emberi tettek iránti érdeklődés megnövekedése azonban felértékelte ezeket a forrásokat, megkezdődött a levéltári iratok feldolgozása, legalábbis egyes oklevelek bevonása a vizsgálódásba. Innen már csupán egyetlen kis lépés volt az, hogy elkezdtek foglalkozni magukkal az oklevelekkel, megvizsgálták formájukat, anyagukat, pecsétjüket, az írásmódot, tartalmukat, egyszóval megjelentek az oklevélkritika első csírái, s ezek nagyon hamar bő termést hoztak.

Ahhoz, hogy ez a termés beérjen, jelentős mértékben hozzájárultak azok a konfliktusok, amelyeket a 16-17. század hatalmas gazdasági és társadalmi átalakulása szült. Állam és egyház, ha úgy tetszik, császárság és pápaság középkori küzdelméből végső soron a nemzeti királyságok kerültek ki győztesen, miközben a harcokba mind a pápaság, mind a császárság

belerokkant. Az államok és a pápaság küzdelmét a 15. század folyamán éppen egy nagy horderejű oklevél vizsgálata döntötte el ideológiai síkon, arról az oklevélről ugyanis, amelyben annak idején Nagy Konstantin császár I. Szilveszter pápára ruházta a császári hatalom gyakorlását Róma, Itália és a szigetek felett, Lorenzo della Valla kutatásai nyomán kiderült, hogy 8. századi hamisítvány. Magától értetődően politikáról volt itt szó, s az sem számít, hogy utóbb Valla visszavonta állításait, s a nápolyi király oldaláról átállva pápai titkár lett. Röpiratával, melyben sokoldalú elemzés alapján mutatja ki az oklevél hamis voltát (De falso credita et ementita Constantini donatione declaratio), kezdetét vette a modern forráskritika.

Rendkívüli módon hozzájárult az oklevélkritika fejlődéséhez a reformáció. Az új és a régi egyház küzdelme teljesen új elemet vitt a történetírásba és a történetírás módszertanába is. A reformáció biblia-kritikája, a korábbi Róma-párti történetírók munkáinak bírálata, a két egyház küzdelmének a történetírás területére történő átvitele felerősítette a történelem iránti érdeklődést, növelte a történelmi munkák olvasótáborát. A reformáció, amely nemzeti nyelven hirdette az igét, s nemzeti nyelven írta a maga történeti és bibliakritikai munkáit is, a történelmet széles tömegekkel ismertette meg, s ezeket a tömegeket bevonta a történelem iránt érdeklődők táborába.

A reformáció törekvései a katolikus egyházból hamar ellenhatást váltottak ki. Az ellenreformáció nagyon gyorsan átvette a reformáció különböző irányzatainak fegyverzetét, a történetírás területén is, s ellentámadásba ment át. Ennek nyomán évtizedekre a maga kezében összpontosította a tudományos fejlődés eszközeit és módszereit. Az ellenreformáció jegyében készültek azok a gondos szövegkritikával közölt hatalmas forráskiadványok, amelyek már új módszereket érvényesítettek az oklevelek és más írott források vizsgálata terén.

Az ellenreformáció élcsapatához, a jezsuita rendhez fűződik a történetírás nagy fordulata. Ebben a rendben keletkezett az a vállalkozás, az Acta Sanctorum, amely azt tűzte ki célul, hogy maga a római egyház tisztítsa meg a szentek életét a rárakódott legendáktól, csodás elemektől, s reális történeti alapokra állítva mutassa be őket. Antwerpenben Heribert Rosweyd jezsuita szerzetestől származik a gondolat, de magát a vállalkozást a névadó

Johann Bolland indította el, aki egy másik rendtársával közösen 1643-ban jelentette meg az első két kötet életrajzot a januári szentekről. 1658-ban újabb három kötetben adták ki a februári szentek életét. Egy évszázadon át folyt a munka, a munkatársak halála után mindig újak léptek a helyükbe, míg 1794-ig 53 kötet látott napvilágot (1837-1887 között a belga kormány támogatásával újabb 10 kötetet adtak ki). A bollandisták szívós munkája fordulatot hozott a történetírásban, mind a kritika módszereinek fejlődése, mind a történetírói munka modernizálása terén.

A bollandisták jelentősége nagyon nagy a forráskritika kifejlődésében. Közvetetten abban, hogy tevékenységükkel mind a reformált egyházak, mind a katolikus egyház más irányzatai részéről hasonló jellegű tudományos kutatást indítottak el. A bencések számos oklevelének erős kritikájával azok védelmét, s ezzel az első nagy hatású, jelentős forráskritikai munka, Mabillon: De re diplomatica libri VI (Párizs, 1681) megjelenését segítették elő. Mabillon megvédte a bencés rend okiratainak hitelességét, s egyúttal lerakta a modern oklevélkritika alapjait. Kritikai rendszere több mint száz éven át meghatározó volt az európai történetírásban. Számos részletét tovább gyarapították a különféle európai országok történetírói, de lényegét egészen e legmodernebb eszközök megjelenéséig nem kérdőjelezhették meg. Mindez rendkívüli módon fejlesztette a történetírást szerte Európában.

Fejlesztőleg hatott a nemzeti történetírásokra az uralkodói abszolutizmus kibontakozása, s ezzel párhuzamosan az a nagyarányú hatalmi átrendeződés, amely a 16-17. század folyamán a császári hatalom teljes összeomlásához, az egyes államok megszilárdulásához, egyidejűleg a nemzeti eszme megerősödéséhez vezetett. Óriási küzdelmek árán, 100 éves folyamat nyomán dőlt el végül, hogy 1648-ban a császári hatalom véglegesen vereséget szenvedett, győztek a nemzeti királyságok, Németország területén pedig a territoriális államalakulatok. A nemzeti királyság eszméjének érvényesülnie kellett a történetírásban is, s ez felkeltette a királyi hatalom érdeklődését a történetírás iránt, másrészt a történelem forrásanyagának gondos összeírására sarkallta. A 16. század második felétől szerte Európában létrejönnek az állami levéltárak, természetesen nem a történeti kutatás számára, hanem azért, hogy megőrizzék az állam szempontjából fontos iratokat, de mellékesen a

történeti szempontokat is figyelembe véve. A 17. század második felében kibontakozó forráskiadási tevékenység részben ezeknek a gyűjteményeknek az anyagán alapult. Erre az időre az egymással küzdő egyházak, politikai érdekeik, az egyes társadalmi osztályok és rétegek, elsősorban az egymással küzdő rendek, s a rendiség és abszolutizmus harca már mind keresték a maguk érdekeit a történelemben, s a történetírás révén is megpróbálták azt érvényesíteni. A sok új szempont, amit az érdekek érvényesítése felvetett, új kérdéseket s új válaszokat eredményezett. A következmény a történetírás addig soha nem tapasztalt felvirágzása lett.

2.2 Thuróczy János: úton a humanizmus felé

Majd egy évszázadon át nem akadt történetíró, aki folytatta volna a magyarok történetét Nagy Lajos halálától. De Mátyás uralmával beköszöntött az az időszak, amikor újból szükségét látta az udvar egy általa kívánatosnak tartott koncepció keretében megírt magyar történet összeállításának. Amikor ez az igény jelentkezett, s mire megszületett a mű, már számos tekintetben megváltoztak Magyarországon a körülmények. Mátyás abszolutisztikus, erősen centralizáló törekvései révén megerősödött a királyi hatalom, amelynek valójában nem volt megfelelő gazdaságitársadalmi bázisa ahhoz, hogy a maga elé tűzött célokat tartósan megvalósíthassa. A mátyási centralizáció igényei a magyar történelem új koncepcióját alakították ki, amelyben visszatükröződik a hatalom törekvése a bárók megfékezésére, a belső béke biztosítására, amelyben helyt kap a király hódító külpolitikájának dicsérete és igazolása.

Magyarországon a humanizmus már nem volt ismeretlen, a történetírásban azonban a jelei eddig nem mutatkoztak. Azokra a történeti munkákra, amelyekről eddig szó volt, a hagyományos középkori történetszemlélet volt a jellemző, legfeljebb a lovagregény jelentett új műfajt, s bizonyos mértékig módosuló nézetet, amennyiben teret engedett a nemzeti érzés jelentkezésének és kibontakozásának a történetírók müveiben. Ebben persze meghatározó szerepet játszott, hogy mindaddig egyháziak írták a történeti munkákat, noha nem feltétlenül kolostorban élő szerzetesek, de a királyi udvarban, a kancelláriában, az egyházi hierarchiában helyet foglaló papok, a maguk szélesebb vagy szűkebb teológiai műveltségével,

világnézetével, amely eleve behatárolta látóterüket, sokszor érzéketlenné tette őket az élet lüktetése, a társadalom változásai iránt.

Az a személy azonban, aki vállalkozott arra, hogy Mátyás uralkodásának utolsó éveiben megírja az új összefoglaló magyar történelmet, már nem egyházi, hanem egész pályafutása folyamán világi személy volt. Thuróczy János tehetős, jómódú Túróc megyei nemesi családból származott. Valószínűleg nem járt egyetemre, mindazt, amit tanult, hazai alsóbb iskolákban sajátította el. Az oklevelek tanúsága szerint 1465-1466 folyamán ügyvédként (procurator) működött, egy premontrei kolostor érdekeit képviselve. Ez bizonyosfokú jogi ismereteket mindenképpen feltételez részéről, de a korabeli gyakorlat szerint koránt sincs szó hivatásszerű ügyvédkedésről.

A joggal való kapcsolatra, ilyen tanulmányokra utal az is, hogy 1467-ben az országbíró egyik jegyzője volt. Itt három éven át írta, másolta, olykor fogalmazta az országbíró által kiállított okleveleket. Hivatalos ügyekben járta az országot, s magánfelek kérésére választott bíróként működhetett.

1470-ben elhunyt Pálóczi László országbíró, akinek helyére Rozgonyi János került, ezért Thuróczy megvált a királyi udvartól. Mátyás ekkor számára kiállíttatott adománylevele szerint, amelyet a király személyes döntése alapján adtak ki, meg voltak elégedve működésével. 1475-ig a sági monostor hiteleshelyi jegyzőjeként ténykedett.

1475-ben Báthori István országbíró ítélőmestere, Hásságyi István visszahozta Thuróczyt a királyi udvarba. Valószínűleg előbb jegyzőként, majd országbírói jegyzőként alkalmazták. 1478-ban ismét magisternek nevezték, s 1486-ig országbírói jegyzőként dolgozott. Munkáját kiemelkedően végezhette, 1482-ben például az ítélőmesterrel együtt kérték fel békebírónak, ami mutatja, hogy megítélése sokkal jobb volt, mint egy egyszerű jegyzőé. Ezt jelzi további sorsa, karrierjének magasabb lépcsőfoka is.

Hasságyi István ítélőmester hozta Thuróczyt közel a történelemhez, arra biztatva őt, írja meg Kis Károly történetét, pontosabban tegye át prózába Lorenzo de Monaci II. Károly sorsáról hexameterben írt verses elbeszélését. Ennek a feladatnak Thuróczy az 1480-as évek elején tett eleget.

Feltehetően ez a munka hívta fel Thuróczyra Drági Tamás figyelmét, azét a Drágiét, akinek könyvtárában megvolt a világtörténeti kompendium. Mátyás 1486-ban az egyik fontos bíróság, a személynöki élére Drági Tamást állította. Drági nem tartozott az egyházi rendhez, diplomata, világi ember volt, s ítélőmesterei egyikének Thuróczyt nevezte ki. Ezzel Thuróczy gyakorlatilag korábbi főnöke, Hásságyi István szintjére került a hivatali (és persze familiárisi) ranglétrán. Mint ítélőmester, a személynökkel egyenrangú munkát végzett, helyette ítélkezett, s Drágihoz munkatársi, nem egyszerűen beosztotti viszony fűzte. 1488 nyaráig szerepel neve ítélőmesterként. 1489 nyarán már új ítélőmester működött a helyén, így valamikor e két időpont között hunyhatott el.

1486 és halála között Thuróczy nem csupán bírósági tevékenységet folytatott. Ezekben az években írta meg - Drági buzdítására - krónikáját, ekkor vált történetíróvá. Drági érdeklődött a történelem iránt, a világtörténet mellett a magyar múlt kérdései is foglalkoztatták. Különösen a magyar nép eredete, az őskor problematikája vonzotta, s erről sokat beszélgettek Thuróczyval. Végül rábeszélte, hogy vállalkozzon a régi magyar történet kiegészítésére, hiszen sok mindent nem dolgoztak fel a korábbi gesták, elsősorban a hun-magyar közös múlt kérdései, az őshaza, Szkítia vonatkozásában, majd pedig egészítse ki a magyar királyok történetét II. Károlyig, s javítsa ki a fellelhető hibákat.

1486 folyamán Thuróczy elkészült ezzel a feladattal. Ekkorra már oly mértékben kedvet kapott a történetírásra, hogy úgy döntött, befejezi a magyarok történetét egészen Mátyásig. 1487 folyamán megírta az 1386-1458 közötti magyar történetet. Végül úgy döntött, hogy beszámol röviden Mátyás uralkodásáról. 1487. augusztus 17. az utolsó dátum a szövegben, a munkát tehát ez után fejezhette be. 1488. március 20-án a kész munka már megjelent.

Thuróczy krónikája Brünnben látott napvilágot, mert Hess András budai nyomdája ekkor már nem működött. Nagy sikere lehetett, hiszen 1488. jún. 3-án, alig több mint tíz héttel az első kiadás piacra kerülése után Augsburgban is kinyomtatták egy budai könyvkereskedő megrendelésére, két némileg eltérő variánsban. Az egyik a brünni kiadás másolata, a másik a német nyelvű olvasóközönség számára készült. Ez utóbbi annyiban tér el az

előzőtől, hogy Mátyás címei közül hiányzik az Ausztria főhercege. Bécs és Bécsújhely elfoglalását nem említi, s az egyik képen az országcímerek között nem található Ausztriáé. Ennek a kiadásnak a szövege javított, több hibát, amelyet Brünnben a szedés során nem vettek észre, ebben a kiadásban kijavítottak, értelmetlen részeket töröltek.

Thuróczy munkája nem egységes mű, bár a kortársak annak tekintették. A Chronica Hungarorum, a Magyarok Krónikája két részből áll. Az első a hun-magyar történet, a honfoglalásig, a második rész a magyarok története a ’’visszajöveteltől”, azaz a honfoglalástól Károly Róbert haláláig. Ezt követi Küküllei János Nagy Lajos életrajza, majd Kis Károly története, s végül az utolsó rész Kis Károly halálától Mátyásig (ennek címe Zsigmond krónikája, ami nem pontos). Az egészhez függelékként Rogerius munkája járul az 1241-1242-es tatárjárásról.

Thuróczy helyzete sokban más, mint volt a korábbi történetíróké, s ez meglátszik munkáján. Mint az egyik fontos bíróság tisztviselője, tagja a bíróságok hivatalnoki karának, amely a király környezetéhez tartozik ugyan, de egyúttal el is különül tőle. Nem a király személyét, családját, hanem a jogrend érvényesülését tartják szem előtt, s emellett a nemesség érdekeinek érvényesítését szolgálják, sokszor talán öntudatlanul. Thuróczy fontos emberekkel ismerkedett meg, hiszen például a még 1484-ben elhunyt Guti Országh Mihály nádor több olyan eseményről informálta őt, amelyeknek tanúja volt. Az a bírói testület, amelynek tagjaként működött, egyúttal segítője volt munkájának.

Természetes, hogy az uralkodó iránti lojalitás vezette tollát. De munkája már nem marad meg a király életének keretei között. Szélesebben látja és mutatja be az eseményeket, hiszen ha máshol nem, hivatali ténykedései során mindenképpen tapasztalnia kellett, hogy a történelem több, mint egyszerűen a királyi udvar története. Nem változtatott alapvetően a gestán, annak folytatásain, de kiszélesítette horizontját. Az ő szemében az ország története jóval több az uralkodó család történeténél. A vonatkozó részben beszámol a különböző nagyurak által vezetett hadjáratokról, a parasztfelkelésekről, a huszita mozgalmakról, a városok pártküzdelmeiről, egyszóval olyan dolgokról, amelyeknél a király nevének említésére sincs szükség. Ez nem tudatos törekvés, hanem a gyakorlati életből magával

hozott szemlélet, amelynek érvényesülése sokban megváltoztatta a középkori történetszemléletet, s egyúttal talán kifejezi annak átalakulását a 15. századi Magyarországon.

Munkáját három szakaszban írta, noha nem nagy időközök beiktatásával. Legelőször Kis Károly történetét, majd a magyar történetet Károly Róbertig, s végül a harmadik részt, Zsigmondtól Mátyásig. Jelentős fejlődés tapasztalható a három rész között, ha az elkészülés rendjében haladva vizsgáljuk őket. Kis Károly történetét Thuróczy egyszerűen prózába írta át. Ami a legfeltűnőbb, az, hogy Thuróczynak ekkor még nagyon kevés ismerete volt az európai történelemről, így Monaci költeményének itáliai vonatkozásait sokszor félreérti, eltorzítja, megmásítja annak mondandóját, elsősorban azért, mert nem ismerte jól az itáliai állapotokat. Természetes, hogy elhagyta a magyarságra nézve sértő megjegyzéseket, ezzel szemben beleszőtt a szövegbe néhány, a nemesi nacionalizmus megnyilvánulásának tekinthető szövegrészt. Nyilvánvaló, hogy mindazt, amit Kis Károly magyarországi uralkodásáról Monaci szövegén túlmenően említ, részben kortársainak elbeszéléseiből, másrészt valószínűleg kancelláriai iratokból ismeri. Maga mondja el az előszóban, hogy szavahihető idős emberektől ifjú korában sok mindenről értesült, olyanoktól, akik kortársak, és az események szemtanúi voltak. Az oklevelek felhasználása kimutatható több esetben, így például Mária királynő megkoronázásának leírásakor. A communitas akaratára való utalás Mária 1386. évi okleveléből származhat, de a köznemesség álláspontját több tekintetben, így például a kuriális nemeseknek az igazi nemesek szabadságával való felruházásakor visszavetítette korábbi időszakokba, ezt konkrétan Nagy Lajos intézkedéseként tüntetve fel. Mindezt együttvéve sem tarthatjuk munkájának ezt a részét önálló történetírói alkotásnak. Thuróczynak intellektuálisan még hosszú utat kellett megtennie, viszonylag rövid idő alatt, míg történetíróvá, szűkebb értelemben a történelem kutatójává válhatott.

A hun-magyar történet, tehát a korábbi gestafeldolgozások átalakítása során Thuróczy úgy járt el, mint elődei. Elsősorban bővítésre törekedett. Ezt részben a gesta-variánsok összeolvasztásával, másrészt a korábbi történetíróknak még rendelkezésére nem álló munkák egyes magyar vonatkozású részeinek beemelésével oldotta meg.

Ismerte a gesta-irodalom mindkét fő variánsát, a Képes Krónikát és a Budai Krónikát. Az egyiket Károly Róbert, a másikat Nagy Lajos korára datálta, s úgy hitte, a két munka egymástól függetlenül készült el. A hosszabb szöveget, tehát a Képes Krónikát vette alapul, s ebbe olvasztotta be a másik változat egyes részleteit Úgy tetszik, hogy a Budai Krónika egy rövidebb másolatát használhatta, amely bizonyos részleteket nem tartalmazott. Nem a Hess András által kiadott szöveggel dolgozott, hanem kéziratos példánnyal.

A szkíta-hun történetre vonatkozó fejezeteket jelentősen kibővítette. Új fejezeteket iktatott be, olyan munkák segítségével, amelyek zömmel a 15. században keletkeztek. A kor szokása szerint többnyire hivatkozik rájuk, így legalább részben bepillanthatunk olvasmányaiba, bár óvatosnak kell lennünk a megítélésénél, mert - ugyancsak a kor szokása szerint - olyan munkákra is hivatkozott, amelyeket maga nem olvasott.

Földrajzi ismereteinek bővítésére, kisebb részben történeti anyagának gyarapításához is Aeneas Silvius (a későbbi II. Pius pápa) nagy munkáját, az utóbb Cosmographia címen kiadott Historia Rerum ubique Gestarum locarumque descriptiot használta. Ez Európa és Ázsia földrajzi és néprajzi viszonyait írja le. Ennek az Ázsiával foglalkozó részét 1477-ben Velencében kiadták, ezt ismerhette Thuróczy. Ennek alapján többszörösére növelte a Szkítiáról szóló részt a gestában. Aeneas Silvius munkája a görög és római földrajzírók leírásait szinte teljességében feldolgozta, az ő nyomán tehát Thuróczy is használhatott ókori szerzőket a hun történet bővítéséhez.

Történeti anyagának kiszélesítéséhez az utóbb szentté avatott Antoninus dominikánus szerzetes, később firenzei érsek Summa Historialis címen Velencében 1474-1479 között három kötetben kiadott hatalmas munkája szolgált adatokkal. Antoninus óriási tömegű történeti adatot dolgozott fel, munkája terjedelmileg a 15. század valószínűleg legnagyobb történetírói alkotása. Még a régi iskola híve, talán éppen befejezője volt, aki tehát összehordott munkájában minden ismeretet, amire szert tett, kútfők adatait éppúgy, mint mondákat, legendákat, szájhagyományokat.
Müvét krónikának nevezte, amivel jelezte a műfajt, melyben dolgozott. Ugyanakkor munkájában megjelent a történeti kritika is, elemi szinten, amennyiben az egyes források közötti nyilvánvaló ellentmondásokat szembeállította egymással. Javította forrásainak elírásait, a tárgyi hibákat.

Ezeket a módszereket Thuróczy tőle sajátította el. Az ellentmondások szembeállítását valószínűleg megkönnyítette számára a bírói gyakorlat.

E két szerző nyomán Thuróczy ókori auktorokat is bevont a bővítésbe. Így a szkíták földjének leírásához, történetéhez bizonyíthatóan felhasználta Trogus Pompeius, Pomponius Mela és Julius Solinus földrajzi munkáit. Ezek a munkák ekkor már több kiadásban megjelentek nyomtatásban. Thuróczynak ilyen példányok állhattak rendelkezésére. A királyi könyvtárban ezek valószínűleg megvoltak, itt dolgozhatott a könyvén Thuróczy. Ugyanakkor Budán meglévő munkákat (Strabon, Ptolemeus) nem idézett közvetlenül, csak áttételesen, ami jellemző munkamódszerére (s az idővel való ökonomikus bánásra).

Ugyancsak ismerte s a szkíta-hun rész bővítésénél támaszkodott Hérodotosz, Diodorus Siculus és Dionysios Periegetes munkáira. A görög szövegek latin fordításai ekkor már közkézen forogtak, Thuróczy olykor közvetlenül hivatkozik a feldolgozott munkák szerzőire, másrészt bizonyítható, hogy egyes részletek mely munkákból származnak. A többi, általa hivatkozott ókori szerzőt azonban elsőkézből nem ismerte, hanem alighanem Aeneas Silvius munkájából. Ptolemeus, Strabon, Plinius, Cornelius Nepos, Theophrastus könyveiről van szó, ezeket maga nem olvasta. A kor szokása szerint tudós színezetet kölcsönzött művének a rájuk történő hivatkozással.

A középkori szerzők közül erősen támaszkodott Paulus Orosius Historiae adversum paganos c. munkájára és Martinus Polonus krónikájára. Ez utóbbit felülbírálta és javította. A többi középkori szerzőre, Jordanesre, Gemblouxi Sigebertre, Freisingi Ottóra más szerzők, elsősorban Aeneas Silvius és Antoninus alapján hivatkozott.

A felhasznált könyvekből a szkíták és a hunok számára minden kedvezőt átvett, elhallgatta viszont mindazt, ami hátrányos színben tüntethette fel őket. Meglehetősen elfogult, különösen Attila történetének bemutatásakor, de elmondhatjuk ezt az egész szkíta-hun történetről. E téren a megelőző történetírók, például Anonymus, vagy a gesta folytatóinak gyakorlatát követte. Ez tehát korántsem új módszer, amiként az sem különös, hogy a hun történet iránti érdeklődésből megsokszorozta a velük foglalkozó

fejezeteket, az egész mű rájuk vonatkozó részeit. Ezzel a magyar nép ősi voltát igazolta, ami a kor szokásainak teljesen megfelelt.

Van munkájában néhány olyan részlet, amelyek nem írott forrásokból, hanem személyes megfigyelésekből származnak. Az ezekről (így a székely rovásírásról) írottakról utóbb bebizonyosodott, hogy a valóságnak megfelelnek. Thuróczy konkrét tényeket sohasem kreált, nem engedett a képzeletnek.

Az utolsó száz év történetét összefoglaló rész Thuróczy önálló munkája. Ebben is Aeneas Silvius képezi a vezérfonalat számára. Ez annyiban előnytelen volt, hogy földrajzi munkáról lévén szó, a történeti eseményeket földrajzi egységenként adja elő, s így, mivel különböző helyekről kellett az egyes történeti eseményekre vonatkozó adatokat összeszedni, sok kronológiai zavar keletkezett. Különösen a török hadjáratok esetében válik ez nehézkessé, zavarossá. Feltűnő viszont, hogy Aeneas Silvius más munkáit, így az Ausztria és Csehország történetéről szóló müveit sem használta, pedig belőlük számos magyar vonatkozású adatot meríthetett volna.

De Aeneas Silviust is megrostálva használta fel. Thuróczy könnyen fogalmazott, nála már nem érdemes hosszabb szó szerinti idézeteket keresni, mert adatait a saját szövegébe olvasztotta. A mód azonban, ahogyan ezt megtette, s annak szemügyre vétele, amit nem vett át, jelzik törekvéseit. Ez egyértelműen a Hunyadi párt igazolása, Hunyadi cselekedeteinek, magatartásának és politikájának védelmezése, olykor elfogult formában.

Amit nem Aeneas Silviusból merített, azt a kancelláriai anyagból dolgozta fel. Használta azt a jegyzéket, amelyet a kancellárián vezettek az uralkodók koronázásának és elhunytának időpontjáról. Ezt igazolja az a sajátos hiány, ami Hunyadi kormányzóságának idején mutatkozik meg, amikor a kormányzó által kiadott oklevelekben nem jelezték a hivatalba lépés idejét, ezért Hunyadi megválasztásának időpontját pontatlanul adja meg. Sokat merített oklevelekből. Küküllei János is használta ezeket annak idején, de rendszerint csak a saját maga által fogalmazottakat. Thuróczy már mindenféle oklevelet értékesített, adományleveleket, dekrétumokat, leveleket, okleveleket stb. Maga hivatkozik egy Zsigmond

korabeli registrumra, azaz a kancellária által kiadott oklevelek kivonatos szövegét tartalmazó könyvre. Számos esetben használt fel okleveleket, azoknak a kitüntetetteknek tetteit tartalmazó bevezető részeit. Több olyan oklevelet feldolgozott, amelyek ránk maradtak, ezeknél a szöveg ellenőrzése nyilvánvalóvá teszi azok használatát. Ez a módszer olykor kronológiai zavarokat okozhatott, hiszen az oklevelek leíró részei rendszerint nem tartalmaznak évszámokat, így csak a keltezésből tudható, mely időpont előtt történt meg a leírt esemény. Thuróczy dolgozott ezzel a módszerrel, többször kronológiai félreértéseket okozva. Ilyen jellegű hibákat azonban nem csupán ezért követett el, hanem általában az elbeszélésre fordította a figyelmet, s mint a legtöbb korabeli vagy korábbi történetíró, magának a kronológiának nem tulajdonított meghatározó jelentőséget. Erre utal, hogy olyan, az ő korában megtörtént események, mint Nándorfejérvár ostroma, vagy V. László halála éves csúszással szerepelnek munkájában. Furcsa ellentmondásban van ez azzal, hogy ugyanakkor a korábbi részeknél erőteljes törekvés mutatható ki a kronológiai rend betartására.

Felhasznált népénekeket, szájhagyományokat, s sokat élt a kortársak emlékezetével, bár ebből olykor ellentmondások keletkeztek. Így Cillei Ulrik halálával kapcsolatban, amikor megírja, hogy halálát a Hunyadi párt előre eltervezte, s mégis egy szóváltás következményének tünteti azt fel. Valószínűleg nem akart erőszakot tenni az igazságon, de Hunyadi-pártisága megkötötte a kezét, innen az ellentmondás. Sokszor hivatkozik arra, hogy egyes dolgokról hallott, s a sok hivatkozás arra utal, számos informátora lehetett. Ezek az adatok általában pontosak.

Történetszemlélete már nem teljesen középkori. Formailag igen, hiszen meghagyta pl. a korábbi gesták állításait, hogy ti. a magyarok Noé fiától, Kámtól, a szkíták Jáfettől erednek. De míg a középkori történetírók ennek meghatározó jelentőséget tulajdonítottak, nála mindez teljesen formális. Így ugyan a szkíták más fajból valók, Thuróczy azonban ennek nem tulajdonít jelentőséget, a közös földrajzi körülmények, az együttélés nála a meghatározó. A biblia már nem játszik szerepet történetszemléletében.

Thuróczy már nem úgy látta, mint a középkori történetírók, hogy ti. Isten akarata irányítja a történelem menetét, s az ember csupán ennek az

akaratnak a végrehajtója. A földi élet teljes értékűségét hangsúlyozta, a nagy hódítók, mint amilyen például Attila volt, nem Isten akaratának végrehajtói, hanem olyan emberek, akiket a dicsőség iránti vágy kerget újabb és újabb hódításokra.

Két olyan tényező jelenik meg munkájában, amelyek antik mintára a reneszánsz történetírásban újból szerepet kapnak, a végzet (fátum) és a szerencse (fortuna). Thuróczy úgy látja, a kérlelhetetlen végzet az, amely az embert lépteiben vezeti, míg a szerencse közvetlenül alakítja, nyúl bele az ember sorsába. Sajátos módon kapcsolódnak ezek az új gondolatok a középkori világfelfogáshoz, az asztrológia szerepéhez. Thuróczy hitte, hogy a csillagok állása meghatározza az emberek, országok, népek sorsát. Ez a felfogás évszázadokkal korábban, a 12. század folyamán jelent meg az európai gondolkodásban, de Magyarországra csak jóval később, a humanizmussal került át, így olyan megkésett hatásról van szó, ami Thuróczynál éppen a humanizmus eszméinek a megnyilvánulása.

A fátum és a fortuna megjelenése történetszemléletében a humanizmus kétségtelen hatása. A fortuna természetesen a fátum által meghatározott kereteken belül érvényesülhet. E határokon belül, a szerencsétől segítve cselekedhet az ember szabad akaratából. A gondolatrendszer majd Machiavellinél lesz teljes, akinél a fortuna ugyan a történeti értékrendszer alapja, de a virtus (az erény, s egyúttal a hősiesség, a képesség nagy tettek végrehajtására) és a necessitas (szükségesség) által korlátozva. Nála ez a két tényező az, ami fellép a fortuna, a sors vak érvényesülése ellen. Thuróczynál ez a két tényező, ez a két fogalom még egyáltalán nem szerepel. Nem mintha nem ismerné őket, elsősorban a virtus egyes elemei azok, amelyek olyan nagy embereket, mint amilyen Attila volt valamikor, vagy mint amilyen Mátyás, a ’’második Attila”, motiválnak, hajtanak, de csupán elemeket érvényesít, s a fogalmat magát ebben az összefüggésben nem használja. Hiányzik a szükségesség is, amiből majdan az ’’államérdek” kifejlődik, noha utal olyan szituációkra, amikor ezzel operálhatna.

A történelem az ő szemében bűnök és bűnhődések láncolata. Abban, hogy így látja az eseményeket, vagyis hogy a megítélés motívumai közé befészkelődik a moralitás, nyilván szerepet játszott bírói működése, az a

meggyőződés, hogy a bűnnek el kell nyernie büntetését. Ez a jogászi álláspont történetszemléletének új vonásokat kölcsönzött a magyar történetírásban, s egyúttal közelítette nézeteit a humanizmushoz, amely a történelmet sok tekintetben erkölcsi példák tárának tekintette, mint annak idején a római történetírók közül sokan. Ez a moralitás érződik Thuróczynál például akkor, amikor a várnai csatavesztést a szegedi eskü megszegésével indokolta.

Ugyancsak humanista vonás az egyén felértékelődése, egyáltalán a cselekvő ember iránti érdeklődése. Thuróczy egyéníti szereplőit, azokat, akik meghatározóan alakították a történelmet, akiknek jelentős szerepet tulajdonít, de olykor a mellékszereplőket is. Ez az egyénítés, tömör, rövid, de nagyon hatásos jellemzés, egyik jelentős történetírói erénye, olyan új vonás, amely korábban a magyar történetírókat nem jellemezte.

Ő sem kerülheti el azt, hogy saját korának eseményeit ne vetítse vissza a múltba. Nem csupán a hunok kedvező beállításáról van szó, hanem arról is, hogy Szkítia leírásánál tulajdonképpen azt mutatja be, hogyan kell majd ábrázolnia Mátyás birodalmát, amelyben a magyarok mellett csehek, osztrákok és mások élnek, milyen kapcsolatrendszerre van szükség a birodalmat alkotó egyes államok között. De megjelenik a magyar nemesség nőuralom-ellenességének kiélezett formája is a munkában. Beatrix utódlási tervei miatt tartotta szükségesnek, hogy Nagy Lajos leánya, Mária, majd Zsigmond leánya, Erzsébet szájába olyan szavakat adjon, amelyek utalnak a nőuralom hátrányaira. Thuróczy a jómódú középnemesi rétegek szószólója, ezért törekszik arra, hogy a múltba visszavetítve hirdesse a bárók, az arisztokrácia, az előkelők és a tehetős birtokos nemesek jogegyenlőségét. Így ezeket az eszmélet Zsigmond uralkodása idejére, az 1435. évi törvényhozáshoz köti, vetíti vissza.

Ekkorra már fölismerte a történetírás jelentőségét, s elfogadta, hogy valóban csak az marad fenn a történelemből, amit a toll megörökít. Korábban a középkori krónikások mintájára még úgy vélte, elsődleges a tett, azt kell megírni. De Attila példája nyomán fölismerte, hogy ez nem így van. ő ugyanis úgy látta, Attiláról azért tudni olyan keveset, mert a legyőzött népek történetírói agyonhallgatták tetteit. Ezzel közvetve utal a

történetírás feladatára. Ezért akarta az utolsó száz év történetét megírni, ezért vállalkozott e feladatra.

Thuróczynak volt kritikai érzéke, s élt is vele. Természetesen nem több és nem jobb, mint ami akkoriban a történetírónak Magyarországon rendelkezésére állhatott: a józan ész. A forráskritika Itáliában is csak formálódott, másutt még gyermekcipőben sem járt. Az új eredményeket Thuróczy nem ismerte, így nem tehetett mást, mint az antik görögök, Hérodotosz vagy Thuküdydesz. Az egymásnak ellentmondó adatokat ütköztette egymással, s a józan ész alapján próbált következtetéseket levonni. Bírói gyakorlattal rendelkező jogász lévén voltak ilyen tapasztalatai. Ezért hajlott erre a megoldásra, s igyekezett alkalmazni ott, ahol erre lehetősége nyílt.

A korábbinál jóval átfogóbb képet ad a maga által írt részben a magyar történelemről. Nemcsak az uralkodó, hanem a társadalom vezető ereje, a nemesség is megjelent munkájában, s helyenként a parasztokról is szól, így az 1437. évi parasztfelkelés kapcsán. Általában arra törekszik, hogy az ország egyes régióiban lezajlott eseményeket valamiképpen regisztrálja. Szerepelteti előadásában a városokat, az élet az ő szemében már másképpen jelenik meg, mint a korábbi történetírókéban. Jogász volt, aki az élet számos olyan vonását, oldalát látta, amelyet pap nem vett észre, s persze a 15. század második felében működött, amikor a rendiség, a városi élet Magyarországon már jelentősen kifejlődött.

Szerkezetileg megőrizte a régi gesta-szerkesztményeket, s az új részekben híven követte a gesta hagyományos szerkesztési rendjét. Nem voltak szerkesztői készségei, különösen az egyazon időben párhuzamosan folyó események bemutatásánál mutatkozott ez meg. A szerkesztés terén még erősen kötődött a hagyományokhoz.

Annál inkább szakított velük a stílus terén, A krónika stílusa nem egységes, ami részben abból adódik, hogy több, nem egy időben készült részből áll, másrészt abból, hogy a korábbi gesta mondandóját megőrizte, bár helyenként átdolgozva. Annyiban még semmiképpen sem humanista, hogy inkább megőrizte a régi szöveget, mintsem átdolgozta volna.

Ugyanakkor vitathatatlan, hogy igen jól, gördülékenyen írt, könnyen, folyamatosan fogalmazott. A középkori latin nyelvet nagyon jól elsajátította, latinul gondolkodott. Ez a latin stílus vegyes, magán hordozza a régi, középkori magyarországi latinság jegyeit, s ugyanakkor vannak már humanista vonásai. Kimutathatóan hatott rá Guido da Columna lovagregénye, a Historia destructionis Troiae. Ez a 13. század második felében keletkezett lovagregény különösen a csatajelenetek leírásában, a természeti jelenségek ábrázolásánál, s bizonyos fokig más területeken éreztette hatását munkáján. De csupán mint a stílust élénkítő elem játszott szerepet, nem mint minta, vagy példakép és föleg nem, mint történeti munka. Egyébként sem az volt, hanem lovagregény, amely a trójai háború történte ürügyén 13. századi lovagok cselekedeteit írja le. Thuróczyra nem mint történeti munka hatott, csupán stílusát élénkítette stiláris patentjeinek felhasználásával.

Thuróczy tehát minden tekintetben átmeneti jelenség a magyar történetírás történetében. Történetszemléletében megjelennek az új, humanista vonások, a történelmet már nem tekinti Isten akarata folyományának, hanem az ember cselekedetei következményének, amelyeket a sors és a szerencse irányít. Történetírói módszerei részben már az új kornak megfelelőek, amennyiben munkájának önálló részében nem átmásol, hanem forrásait feldolgozza, s bizonyos kritikai elemeket érvényesít. A gesta feldolgozása azonban jórészt a régi szövegek megőrzésével történt. Stílusa egyesíti a hagyományos középkori magyar történetírói és a humanista stílus új elemeit.

Thuróczy igazi hű tükre a magyar értelmiség és az értelmiségi alkotás korabeli helyzetének Magyarországon. Az új a maga teljességében még Hunyadi Mátyás udvarában sem jelent meg, csupán ha külföldi értelmiségieket hoztak hosszabb-rövidebb ideig Budára. A helyi gyökerekből kinövő, növekvő számú értelmiségi erős szálakkal kötődik a hagyományos középkori magyar történetfelfogáshoz és történetírói stílushoz. Ha valami változás észlelhető, az szinte kizárólagosan a köznemesség szerepének bemutatása terén jelenik meg, mintegy jelezve azokat a változásokat, amelyek a magyar társadalom uralkodó rétegeiben az utolsó évszázad folyamán lejátszódtak.

2.3 A humanista történetírás meghonosítása Magyarországon: Bonfini és Ransanus

A Mátyás-féle centralizáció, a reneszánsz udvar igénye látványosan felgyorsította a magyar történetírás fejlődését, egyúttal - először a honfoglalás óta - lehetővé tette, hogy a magyar történelem szervesen az európai történelem, azaz az európai történetírás részévé váljon. Ehhez azonban olyan minőségi ugrást kellett megtenni, amelyre a magyar belső fejlődés még nem volt eléggé érett, felkészült. Thuróczy esetében láttuk: ameddig a humanista szellem befogadása és érvényre juttatása terén önerőből egyáltalában el lehetett jutni, az alig volt több, mint stiláris fejlődés, bár a stílus alapjában még középkori, s vele párhuzamosan a szemléleti átalakulás kezdete, amely még csupán az új eszmék elemeit tartalmazta. A módszer terén jutott talán legtöbbre a magyarországi fejlődés, főként azért, mert ekkor még nem alakult ki a forráskritika. A humanista forráskritika kezdetben az antik szövegeket érintette, megindította a klasszika-filológia kifejlődését, de a középkori forrásokra még másutt sem terjedt ki.

A 15. század végére az itáliai humanista történetírók munkáiban óriási tömegű új ismeretanyag halmozódott fel, s a történetírásnak új módszerei alakultak ki. Ezek fényében a korabeli magyar történetírás jelentéktelen, szürke, középkorias felfogású volt. Valószínűleg alkalmas embert sem találtak volna itthon arra a feladatra, amelyet az udvar célul tűzött ki: a kor színvonalán álló humanista felfogású összefoglaló történeti munka megíratását a magyarok történetéről. Ezért fordult a királyi pár figyelme a külföld felé. A királyné az 1488-ban nápolyi követként Magyarországon járt Ransanus lucerai püspököt kérte fel Magyarország történetének megírására. Segítségül adott egy krónikát, pontosan nem tudjuk, hogy egy kódexről vagy esetleg Thuróczy krónikájáról volt-e szó. Ransanus ennek alapján Annales omnium temporum címen készülő világtörténelmi munkájába, annak 61. könyveként beiktatta Magyarország történetét, 37 indexre osztva. Ezt adta ki (még három fejezettel, indexszel megtoldva) 1558-ban Bécsben, Epitome rerum Ungaricarum címet adva e résznek, Zsámboki János. Ransanus munkája tulajdonképpen az első idegen történetíró által megírt összefoglaló magyar történet.

Jellegét tekintve Ransanuséhoz hasonló, terjedelmét, minőségét és utóéletét nézve azonban annál sokkal nagyobb jelentőségű volt az a munka, amelyet Bonfini írt. Ő már neves tudós volt, akinek elsősorban fordításai váltak híressé, amikor 1485-ben Mátyás király meghívta udvarába. 1486-ban jelent meg a király előtt, s vállalkozott a feladatra.

Bonfini hatalmas munkát végzett. Igaz, minden lehetséges segítséget megkapott, amire szüksége volt. Mindenekelőtt alapul vehette Thuróczy János megjelent krónikáját, s alighanem használta Ransanus kéziratát. De nem ebben áll a jelentősége, hanem abban, hogy munkájában először egyesítette kora európai tudományosságát a magyar történetírás addigi eredményeivel.

Mindenekelőtt értékesítette azt az óriási földrajzi irodalmat, amit a 15. század végére az európai földrajzi kutatás közvetlen tapasztalat, vagy irodalmi átvételek formájában felhalmozott. A humanista földrajztudósok hatalmas mennyiségű anyagot írtak össze, s Bonfini mindazt, amit felhasználhatott, beolvasztotta magyar történetébe. Elsőként nem képzeletbeli leírásokkal árasztotta el olvasóit, hanem a korabeli földrajzi irodalom legfrissebb információival ismertette meg őket. Ezeket már erős kereskedelmi szempontok vezették, tehát általában reálisak és konkrétak voltak. A magyar történelem ezzel teljesen új földrajzi kereteket kapott. Utóbb, a 16-17. század magyar történetírói körében általánosan elterjedt ez a gyakorlat. A példát Bonfini nyújtotta számukra.

Ugyanígy járt el a történeti irodalommal. Bonfini gyakorlatilag mindazokat a szerzőket, illetve adataikat felhasználta, akik egyáltalában írtak a magyarok, a hunok, vagy a szkíták történetéről, s akiknek a munkái ismertek voltak a 15. század második felében. Nincs értelme itt névsorba foglalni a hivatkozott szerzőket, elég, ha jelezzük, hogy Hérodotosztól, akitől a szkítákra vonatkozó adatokat szerezte, Aeneas Silviusig, Ransanoig minden akkor ismert történetírót és földrajzírót átnézett és felhasznált. Óriási anyagot dolgozott fel, s azt egységessé komponálta. Szövegszerűen nem vette alapul a korábbi történeti munkákat, Thuróczy krónikáját sem, hanem - követve természetesen a hagyományosnak tetsző megoldásokat - a saját koncepcióját alakította ki, s az adatokat egységes előadásban tárta az olvasó elé. Nem kompilációról van tehát nála szó, hanem önálló

feldolgozásról, amelynek megfogalmazása teljesen egyéni. Hogy jól megérthessük, hogyan dolgozott, s mit jelent mindaz, amiről szóltunk, elég talán, ha arra hivatkozunk, hogy munkája első 420 mondatában kereken 570 forráshivatkozás történik. Források ilyen módon és ekkora tömegben történő felhasználása gyökeresen más munkamódszert igényelt, mint ahogyan a korabeli magyar történetírók dolgoztak volna.

Természetes, hogy ez kihat a módszerekre. Bonfini azt a megoldást választotta, hogy olyan esetekben, amikor eltérő véleményeket ismert ugyanarról, az összes véleményt közli az olvasóval, s rábízza a véleményalkotást. Különösen azoknál az időknél alkalmazza ezt az eljárást, amelyek olyan közelségben vannak a szerzőhöz, hogy állásfoglalása elkerülhetetlen lenne.

Hangsúlyt helyezett arra, hogy munkája arányos legyen, a magyar történelem minden korszakát egyenlő mértékben mutassa be. Ez nem volt könnyű feladat, a megelőző magyar történetírás egyes korszakokkal többet, másokkal viszont alig, vagy egyáltalában nem foglalkozott. Nagyon jellemző eljárására, hogy nagyrészt ezért vált szükségessé a hun-magyar rokonság mellé az avar-magyart felvenni. Bonfini a ’’második honfoglalás” teóriáját vallja, mint az egész akkori történeti irodalom. 744-re teszi a második honfoglalást, mint Thuróczy, de észrevette, hogy ezzel meglehetősen nagy űr keletkezik a honfoglalás és a kalandozások között. Valahogyan ki akarta tölteni az űrt, s ehhez jól jött számára a hun-avar-magyar rokonság. A nyugati évkönyvírók körében kezdettől fogva megvan az a gondolat, hogy a magyarok az avarok rokonai lehettek, nem csupán a hun-magyar rokonság élt körükben. Ezekre az utalásokra építve dolgozza ki Bonfini a hun-avar-magyar rokonságot. Így az avarokra vonatkozó irodalom alapján felhasználhatta történetüket az űr eltüntetéséhez. Hasonlóképpen űrt fedezett fel az utolsó vezérek és Szent István között. Ezt Géza történelmi szerepének megsejtésével hidalta át. Ő az első történetíró, aki Géza szerepével foglalkozott, s noha áttételesen, Ransanuson keresztül, de felhasználta a Hartvik legenda idevonatkozó szövegét. Később, s más vonatkozásokban is arra törekedett, hogy a munka szerkezetileg és terjedelmileg kiegyensúlyozott és arányos legyen. A hosszabb ideig uralkodó királyokról ezért többet írt, mint a rövidebb ideig uralkodókról.

Külön kell szólni a munka 1456 utáni részeiről. Itt Bonfini elsősorban nem könyvekre hagyatkozott, más források után kellett néznie. Okleveleket, leveleket (elsősorban Mátyás levelezését), törvényeket, egyszóval különféle írott forrásokat használt. Ezek azonban nem elsődleges levéltári kutatásra vallanak, erre ideje sem lett volna a kereken tíz év (1488-1497) folyamán, amíg munkáját írta. Olyan, akkoriban közkézen forgó gyűjteményeket, kódexeket használt, amelyeket különféle célzattal állítottak össze. Ilyenekből vette át Mátyás levelezését éppúgy, mint Szent István törvényeit vagy akár az antik feliratokat, amelyeket szintén egy gyűjteményből értékesített.

Ezeknél nagyobb súlyuk van azonban azoknak a személyeknek, akiknek beszámolói alapján történéseket, eseményeket, folyamatokat leírt. Elsőrangú forrásoknak bizonyultak azok, akiket a király környezetéből kikérdezhetett. Utólag sokszor oklevelek bizonyítják a Bonfini által leírtakat, s ez nagyon megbízható szemtanúkra utal. Természetes, hogy a király egész környezete szerepelhet itt, de nem szabad megfeledkezni magáról Bonfiniről, az ő személyes ismereteiről sem. Mátyásról, Corvin Jánosról, Beatrixról, a kor számos más vezető személyiségéről éppen eleget tudhatott ahhoz, hogy megírhassa. Ezt bizonyítja, hogy a király halála utáni időszakról már valóban csak azt írhatta meg, amit maga tapasztalt, márpedig Ulászló uralkodásának első éveire (1496-ig) csak az maradt fenn, amit tőle tudunk.

Jól behatárólhatóak élő forrásai. Különösen a Rozgonyiak és a Bánfiak voltak azok, akikre támaszkodott, s kisebb mértékben a Kanizsaiak. Az a két váradi püspök, aki Bonfini ittléte idején betöltötte e méltóságot, Filipec János és Farkas Bálint is fontos információkkal láthatták el. Sok adatot kapott Veronai Gábortól, More Pétertől és Bornemissza Jánostól. S kívülük még számos, a hivatalnoki karban szolgáló személy tárhatott fel előtte ismeretlen részleteket. Ezek sora nem kicsi, hiszen számottevő mennyiségű információt közölt munkájában, s ezek kivétel nélkül megalapozottaknak bizonyultak, sohasem derült ki róluk, hogy megbízhatatlanok volnának. Bonfini az 1456 utáni korszakban abszolút megbízható forrásokkal dolgozott, mint tette ezt egyébként a korábbi időszakokra nézve. Más kérdés, hogy utóbb esetleg az általa hitelesnek

vélt forrásról, egy korábbi szerző állításáról kiderült, nem valós. Ha rajta állt, ő minden esetben csak megbízható, hiteles közlésekre támaszkodott.

Az 1456 utáni forrásbázisa azonban ennél többre utal. Arra, hogy az a kör, amelynek közléseire támaszkodott, amelynek ismeretanyagát felhasználta, amely segítette munkáját, a támogatáson túl talán igényelte annak létrejöttét. Az 1456 utáni részeket nem írhatta volna meg a korabeli Magyarország előkelőinek, főhivatalnokainak és főpapjainak, legalábbis azok egy jellegzetes, Mátyás törekvéseit támogató köre nélkül. Bonfini munkájának az 1456-1496 közötti négy évtizedre vonatkozó részei azt jelzik számunkra, hogy Mátyás politikájának azon támogatói körében, akik Bonfinit ellátták ismeretekkel, egyetértés volt a király törekvéseivel, nem csupán politikáját, de az udvar kulturális szerepét, s benne a magyar történetírás fejlesztését illetően. E kör támogatása nélkül e korszak leírása nem lett volna megoldható, legalábbis a Bonfini igényelte megbízható színvonalon semmiképpen sem.

Bonfini munkája még egy tekintetben kötődik a magyar talajhoz. Tudjuk, hogy sokat dolgozott Magyarországon, a királyi könyvtárban. Ismeretes Heltai leírása arról, hogy Bonfini a Corvinákat használta, majd összehívtak 24 idős embert, akiknek felolvasta munkáját, s akik véleményt mondtak arról. Heltai szól arról is, hogy Mátyás összegyűjtötte a történeti forrásokat Bonfini számára. Ezek így semmiképpen sem valós állítások, de a lényeget jól mutatják. Nevezetesen a magyar környezetbe ágyazottságot, s azt, hogy a budai királyi könyvtárban Bonfini mindazt megtalálhatta, amire szüksége volt. Bonfini 74 Szerzőt idézett, s munkáikat valóban feldolgozta, efelől aligha van vita.

Jellemző azonban az, hogy olyan szerzőket, akiket nehezen, Magyarországon egyáltalában nem lehetett elérni, inkább csak munkája elején, első felében használt, tehát ezeket a szövegeket nem Magyarországon, hanem még Itáliában dolgozta fel. Annak a 39 szerzőnek 47 munkáját, amelyekre magyar történetének egész szövege szilárdan és megbízhatóan épült, valamint a saját 8 művét minden nehézség nélkül elérhette és használhatta Budán, a királyi könyvtárban. Ezek közül azok is, amelyeknek nem maradt nyomuk, bizonyíthatóan megvoltak a könyvtárban.

Ez nem kis szó, mert Bonfini 39 szerzője, vagy legalábbis többségük a 13. század második felének európai színvonalát jelenti, többnyire élő szerzők, s az antik munkáknak is a legjobb kiadásait használta. Ennek azt kell jelentenie, hogy a budai királyi könyvtár egyáltalában nem lebecsülendő tudományos színvonalat képviselt a 15. század végén, s bár kerülhetett a kódexek közé hevenyészett, rossz másolat, de többnyire színvonalas munkákat rendeltek és vásároltak meg. Mindez egyszerre Bonfini és a királyi könyvtár dicsérete, annak igazolása, hogy az a hallatlan erőfeszítés, amellyel Mátyás európai színvonalra igyekezett hozni könyvtárát, sikeres volt, bár a siker maga túlságosan személyhez kötődött.

Bonfini mint történetíró kora legjelentősebbjei közé tartozott. Az elmondottak mellett erre utal az, hogy ő kezdte a magyar történetírásban az analógia módszerének felhasználását. Nagyon megbízható adatközlő, s egyúttal jó kritikai érzékkel megáldott történetíró volt, aki nagymértékben megszűrte anyagát. Majdnem teljesen szakított a korábbi történetírók szokásával, azzal, hogy kitalált történeteket adjon közre. Majdnem teljesen, mert azért helyenként sor kerül kisebb-nagyobb történetek beékelésére. Ezekhez a megoldásokhoz akkor nyúl, amikor olyan korszak történetével foglalkozik, amelyről a korábbi gesták alig vagy egyáltalában nem szólnak. Ilyenkor sem ír valótlant, elbeszélései kivétel nélkül rokonságot tartanak a valósággal, illetve forrásaival, csupán kibővíti a forrást azért, hogy terjedelmileg megnövelje mondandóját, s ezzel megvalósíthassa az arányosságot.

Bonfini a magyar történelmet az egyetemes történelem részeként tárgyalta, dolgozta fel. Idegen volt itt, s ez e tekintetben feltétlenül előnyére szolgált, hiszen eleve kívülről szemlélte az országot, el tudta helyezni az európai tablón. De ez nem csupán arra vonatkozik, hogy a magyar történelmet az európai történelem részeként kezelte, hanem arra is, hogy az ő munkája révén váltak a magyar történetírás addigi eredményei az európai történetírás szerves részévé. Nyelvi nehézségek korábban sem álltak fenn, hiszen a középkor történetírói latinul írtak, de a korábbi magyar történeti munkák nem kerültek be az európai történetírás vérkeringésébe. Még a közvetlen szomszédok történetírása sem használta azt. Bonfini munkája azonban a magyar történelemnek olyan kézikönyvévé vált, amelyet Európa szerte forgatták a történetírók mindaddig, amíg a 18. század második felétől

kezdve jobb, megbízhatóbb, korszerűbb munkák napvilágot nem láttak. E téren tehát könyve korszakot jelöl.

Bonfini történelme korszakmeghatározó a magyar történetírás fejlődésében. Bonfini után már nem lehetett úgy írni Magyarországon magyar történelmet, mint előtte. A későbbi történetírók munkái, legalábbis a 16-17. század magyar történetíróinak alkotásai kivétel nélkül rá támaszkodnak, belőle merítenek, tartalmilag és módszerében egyaránt őt követik. Ez lehetne gátja a továbblépésnek, de nem volt az. Ellenkezőleg, egy az európai áramlatokat jobban vagy nem olyan nagyon lemaradva követni kívánó magyar történetírásnak csak használt. Bonfini jelentős lökést adott a kor, főleg azonban a következő generációk magyar történetírásának, arról már nem ő tehet, hogy ez a lökés sem volt elegendő ahhoz, hogy a magyar történetírás azonnal áttéijen a korszerű európai módszerek alkalmazására.

2.4 Az első humanista nemzedék a magyar történetírásban

Mindaz, amiről az európai fejlődés kapcsán szóltunk, ha lassabban, fokozatosabban, de jelentkezett Magyarországon. Nálunk azonban, az általános európai jelenségek, fejlődési tendenciák érvényesülése mellett több más tényező befolyásolta még az egész Európában lejátszódó folyamatot. Legelsősorban a török hódítás. 1526-ban a mohácsi síkon a magyar seregek végzetes vereséget szenvedtek II. Szolimán hadaitól. Ez volt a 150 éves török uralom nyitánya.

A török megjelenése következtében Magyarország hirtelen az európai, főleg a német, francia és olasz közvélemény érdeklődésének homlokterébe került, s ez megmutatkozott a magyar történelem iránti érdeklődésben. Európaszerte piaca támadt a magyar történelmet bemutató munkáknak. A megnövekedett érdeklődés nyomán sok külföldi történelmi értekezést adtak ki a magyar történelemről, s ennek köszönhető, hogy a 16. század második felében könyv alakban megjelenhetett Bonfini és Ransanus magyar történelme, melyek addig kódex formában terjedtek, ennek megfelelően csak szűk körben. Most hirtelen több más is megjelent, az európai országok történetírói érdeklődni kezdtek a magyar történelem s a magyar múlt forrásai iránt.

Megnőtt természetesen az érdeklődés a történelem, különösen a közelmúlt története iránt Magyarországon is. A 16-17. század mozgalmas eseménysorozatai, tragikus fordulatai rendkívüli módon gyarapították a történelem iránt érdeklődők táborát. S megszaporodott annak a rétegnek a létszáma, amely potenciális alkotója és olvasója lehetett ezeknek a munkáknak. Elsősorban a hivatalnokok számára utalunk, emellett jelentkezett a városi polgárság sajátos történetírása, amelynek művelője a városi hivatalnokréteg volt. Mégis azt kell megállapítani, hogy mint korábban, ebben a két bő évtizedben sem nőtt az egész népességen belül azok aránya, akiket értelmiségieknek nevezhetünk, s ez változatlanul leszűkítette a magyar történetírás művelőinek táborát. Noha megszaporodott a történetírók létszáma, a korábbi évszázad magyar történetírásával összehasonlítva, de ez a növekedés legalább részben látszólagos. Korábban ugyanis sokkal nagyobb arányban semmisültek meg a történetírói alkotások, a különféle kódexek, s ezért maradt túlságosan kevés történeti munka az utókorra, most viszont a könyvnyomtatás révén elterjedtebbekké váltak a történeti könyvek, ezért több maradt meg. Másrészt, bár megnőtt a magyar történetírók száma a 16. századtól, de európai mértékkel mérve még mindig igen alacsony volt.

Tovább színezi a magyar történetírás helyzetét, fejlődését ezekben az évtizedekben az ország három részre szakadása. A magyarság két táborra, Habsburg-pártra és Szapolyai-pártra, majd erdélyiekre, később kurucokra és labancokra oszlása a történetírásban egészen sajátos helyzetet teremtett. Miközben Európában a történetírás a centralizáció, a nemzeti állam, a nemzeti eszme hívévé és propagátorává vált, nálunk a nemzeti eszme hirdetése nem jelentette az elkötelezettséget a másik két eszme iránt, ellenkezőleg, sokszor egymással szembeállította azokat. Ugyanakkor az egységesülő nemzeti eszme mellett, azzal egyidejűleg a territoriális eszme, a partikuláris érdek jutott kifejeződésre. Alighogy létrejött a magyar nemzet fogalma és koncepciója, csupán néhány évtizedre rá kialakult az erdélyiség eszméje. A két eszme sajátos szimbiózisa különösen a 16-17. század fordulójától kezdve tapintható ki a magyar történetírás jellegzetes vonulatain.

A magyar történetírás mindig a nyugat-európai történetírói irányzatok követője volt. Így volt ez e két évszázadban is. A katolikus-protestáns

ellentét a történetírásban azonban annak ellenére, hogy e felekezeteknek Magyarországon mély gyökerei voltak, meglehetősen későn mutatkozott meg. Az ország függetlenségének elvesztése, a török tartós berendezkedése olyan hatalmas megrázkódtatást okozott az egész magyar társadalom számára, hogy több mint fél századig tartott, amíg az értelmiség valamennyire magához térhetett, s érvényesülni engedett más érdekviszonyokat. Ezért akár a katolikus-protestáns felekezetek közötti vitát, akár a Habsburg-párti vagy erdélyi függetlenségi álláspont között dúló háborút nézzük, ezek igazán csak a 17. század elejétől jelennek meg a magyar történetírásban.

A Mátyás halálától Mohácsig tartó korszak nem bővelkedett történetírókban. A királyi udvar vonzereje, kulturális, centrum jellege még tartott egy ideig, de nem sokáig. A királyi hatalom gyengülése e téren is érzékelhető volt. Az udvar támogatta ugyan Bonfinit, de más történetírót nem. A 16. század elejének élénkülő politikái csatározásai a bárók, a köznemesség és az udvar között, az 1514. évi parasztfelkelés nem tették alkalmassá a légkört Olyan történetírói egyéniség kibontakozásához, aki folytami tudta volna Bonfini munkáját.

A fordulatot Mohács hozta meg. A politikai események menetének felgyorsulása, a külföld érdeklődése, a két pártra szakadt politikusok egymásra mutogatása, egymás felelősségének hangoztatása a vereség miatt, mindez megnövelte az érdeklődést az elmúlt évek eseményei, vagyis a közvetlen múlt, a kortörténet iránt. Ennek az igénynek tett eleget a szó szoros értelemben, amennyiben Zsigmond lengyel király, II. Lajos nágybátyja felszólítására megírta a mohácsi csata történetét, *Brodaries István* (147Ö-1539). Brodarics horvát nemesi család gyermeke volt, aki papi pályára lépett. Padovában tanult, majd 1506-tól Bakócz Tamás esztergomi érsek mellett dolgozott. 1508-ban került a kancelláriához titkárként. 1517-ben pécsi kanonok, aki 1521-től a diplomáciában működött. Járt Krakkóban a lengyel királynál, majd Rómában a pápánál, s közben több más helyen. 1526-ban királyi kancellár, s egyidejűleg püspök lett. Kancellárként nem vált be, hivatalnoknak valószínűleg nem volt jó.

Annál jobb diplomata volt. 1526 nyarán Szapolyai oldalára állt, s az ő megbízásából egészen haláláig jelentős diplomáciai tevékenységet bontakoztatott ki. Fontos tárgyalásokon képviselte Szapolyai érdekeit, így krakkói követként, majd ő készítette elő a király házasságát Izabellával, Zsigmond lengyel király lányával. Megkapta a pécsi püspökséget, később a váci püspökséget, nyilván jutalmul és természetesen fizetésként szolgálataiért.

Brodarics már jelentős humanista főpap. Szívesen töltötte szabadidejét tudósok társaságában. Művelt volt, szerette az irodalmat. Rokonszenvezett a reformáció egyes téziseivel. Kapcsolata Erasmussal ugyan meglehetősen felszínes, mégis jelzi humanista műveltségét.

Mohácsról szóló munkája 1527 április 18. táján Krakkóban jelent meg. Megírásában Zsigmond lengyel király kérése mellett valószínűleg az is szerepet játszott, hogy Brodarics ebben az írásában Cuspinianus vádjait kívánta cáfolni. Cuspiniáhus, eredeti nevén Johannes Spiesshaymer, Miksa császár udvari történetírója közvetlenül Mohács után röpiratot írt a török veszélyről, s ebben a magyarokat vádolta a vereségért. Elsősorban a király tanácsadóit támadta, akiknek jó része szerinte alábecsülte a török erejét, másik része pedig túlbecsülte azt. Brodarics leírásában beszámol a magyar háborús készülődésekről, majd az ország földrajzi fekvését, s külön a Délvidéket írja le, ahol a háború lefolyt. A munka oroszlánrésze a hadjárat valósághű leírása. Brodarics beszámol a király környezetében meglévő ellentétekről. Munkája felépítésében Cuspinianus munkáját követi, az általa adott kereteket tölti ki ismereteivel, mindazzal, amit közelről látott. Ebből következik, hogy elsősorban politikai, diplomáciai és katonai eseményeket mutat be, mással nem foglalkozik. Annál feltűnőbb, hogy egy helyütt megemlíti, a visegrádi várat parasztok és szerzetesek védték meg a töröktől.

Vallásos volt természetesen, Isten mégsem játszik szerepet történetírói munkásságában. Míg magánemberként úgy véli, Isten akarata volt az, hogy Magyarország a töröknek legyen alávetve, történetíróként nem tekinti Istent a történelem irányítójának. A végzet, a fátum az, amely a mohácsi összeomlást előidézte, s ugyanez a fátum okozta a király halálát. A végzet az, amely a rosszat az emberre szabadítja, akár megérdemelte, akár nem. Ez

a felfogás tehát már Isten büntetésének nézi a gonoszt, a balsors érvényesülését. Brodarics a természet fölötti irányítás törlésével hétköznapi emberi történetet ad elő, a mohácsi vereség nála nem az isteni elrendelés szükségszerű beteljesedése. Amit elmond, az a tiszta realitás, az egyes események, bár sokszor összefüggés nélkül ábrázolja őket. A vereség így a véletlen műve. Nagyjából ez a lényege történetszemléletének.

Jól jellemezte kortársait, azokat, akiket közelebbi bemutatásra érdemeseknek tartott. Ismerte Liviust, s írásán felismerhetjük Thuróczy hatását. Alapos, lelkiismeretes történetíró, stílusa kitűnő. Alkalmi történetíró volt, aki csupán ezt az egyetlen kis munkát írta meg.

Inkább történetírónak tekinthető majdnem egy emberöltővel fiatalabb barátja, *Oláh Miklós* (1493-1568). Apja szász királybíró volt, távoli rokonságban a Hunyadi családdal (dédapja Hunyadi János testvére volt). Oláh Miklós 1516-ban került a királyi kancelláriához titkárnak, pap lett, s két év múlva már pécsi, majd esztergomi kanonok, komáromi főesperes.

A mohácsi vész után az özvegy királyné mellett maradt, s 1531-ben vele ment Németalföldre. Idővel összemelegedett a brüsszeli humanisták nagy részével, különösen Erasmussal, akit igyekezett Brüsszelbe csábítani. Oláh ebben a körben vált történetíróvá. Elhatározta, hogy megírja Magyarország történetét. A nagy tervből végül csupán két részlet készült el, a Hungaria, mely a magyar őstörténetet foglalja össze és Magyarország részletes földrajzi és gazdasági leírását adja, valamint az Attila, a hun történet összefoglalása. 1537 májusában már mindkét munkát megismerhették barátai. Ekkor azonban fordulat következett be életében. A váradi békével később utópikusnak bizonyult kilátás nyílt a két párt közötti békére. Oláh ekkor hazajött Magyarországra, hogy az özvegy királynét illető javakat átvegye. Újból visszatért Belgiumba, majd 1542-ben végleg hazatelepült Magyarországra. Alkancellár lett, 1543-tól kancellár. Jelentős szerepe volt a magyar katolikus egyház újjáalakításában, az iskolaügy átformálásában. 1553-ban esztergomi érsek lett, 1554-ben megalapította a nagyszombati iskolát. A jezsuita rendet ő hozta be Magyarországra, 1563-ban esztergomi érsekként ő koronázta meg Miksa királyt.

Oláht pályája alkalmassá tehette volna arra, hogy nagy formátumú történetíróvá váljon. Budán bekerült az ottani humanista körbe, majd

Brüsszelben kora legjobb tudósait ismerhette meg. Olasz és német történetírókkal állt személyes kapcsolatban. Előkészületei és megmaradt munkái alapján úgy tűnik, monográfia-sorozatot tervezett Magyarország történetéről, amihez a példát Thuróczy krónikája nyújtotta számára. A Hungária és az Attila szövege nagymértékben támaszkodik Thuróczy krónikájára. Ehhez járult a humanisták körében megszokott, természetesnek tartott földrajzi leírása az országnak, a 15 fejezetre terjedő ”De Hungariae situ...” című munkája.

Az országleírás a maga nemében a humanista irodalom mesterműve. Különösen a városok és várak bemutatása sikerült. Oláh leírásából ismerjük a korabeli budai várat, Visegrádot, amelynek ábrázolását addig, amíg az ásatások nyomán elő nem bukkantak Mátyás palotájának romjai, erős túlzásnak tartották. Rendszeres képet rajzol az országról, Nyugatról Délnek, majd Keletnek haladva. Igen nagy hangsúlyt helyez a gazdaság bemutatására, a halászat, mezőgazdaság, bányászat leírására, rámutat a nyersanyagkincsekre. Mindez megengedi a következtetést, hogy arra kívánta felhívni a figyelmet, ilyen gazdag országot Európa nem hagyhat a törökök kezén.

A társadalom kevésbé érdekli, talán csak a parasztok iránti rokonszenve és együttérzése kiemelendő, egyebekben azonban természetesen a nemesség pártján áll. A leírásban példája lehetett Bonfini vagy Ransanus, bár a humanista irodalomban az országleírás, a földrajzi helyzet bemutatása az ő korára már szinte kötelezővé vált.

Mint történetíró mégsem jelentős. Ha következtetni lehet a töredékekből, ami megmaradt, úgy lényegében Thuróczy krónikáját vette át, helyenként Bonfini vagy más kézikönyvek alapján kiegészítve adatait. Egyéb kéziratban maradt történeti munkálatai inkább előkészületek. Így a Compendium suae aetatis chronica-ja kronológiai adatgyűjtemény Magyarország legújabb történetéhez, Mátyás megkoronázásától (1464) I. Ferdinánd római királlyá koronázásáig (1558). Ez arra utal, hogy tervei szerint folytatni akarta Bonfini munkáját egészen a saját koráig. Az 1552-1559 évekhez ugyancsak hasonló adatgyűjtemény Ephemerides-e. Ezeket az adatokat egy naptárba jegyezte be. Hasonlóképpen e tervét látszik

megerősíteni az I. Ferdinánd és felesége, Anna gyermekeire vonatkozó genealógiai összeállítása.

Nem tudni, miért nem folytatta a megkezdett munkát. Lehet, hogy túl nagy feladatnak tekintette, amelyet képtelen befejezni, valószínűbb, hogy a kancellári teendők és a katolikus egyház új alapokra helyezése, majd az érseki feladatok nem hagytak elég időt a folytatáshoz. Oláh nem volt igazi történetíró alkat. Volt ugyan kritikai érzéke, ismert olyan újabb munkákat, amelyek alapján javíthatott a régebbi álláspontokon, de műve a földrajzi leírástól eltekintve kevés önállóságot tanúsít, a régi bevált úton halad. Viszont nagyon jó szerkesztő s kitűnő stiliszta. Hungariája meghatározó jelentőségű a 16. században, a korabeli Magyarország igen jó, hiteles leírása. Valószínűleg megbízható lett volna kortörténeti munkája, ha folytatta volna Bonfmit.

Ugyancsak torzóban maradt Oláh fiatalabb kortársának és az esztergomi érseki székben utódának, *Verancsics Antalnak* (1504-1573) a történetírói munkássága. Boszniai családból származik, apja a török elől menekülve Sebenicóban telepedett le. Kisgyermekként kerül nagyapjához Trauba, s itt nagybátyja, Statileo János veszi pártfogásába. Taníttatta, majd kanonokságot szerzett számára. Verancsics a padovai egyetemen tanult, Mohács után visszajött Magyarországra, s nagybátyja oldalán Szapolyai János pártjára állt. Szapolyai titkára lett, majd diplomáciai feladatokat kapott. Velencében, a pápánál, később Krakkóban képviselte Szapolyait. De járt Franciaországban I. Ferencnél, Angliában VIII. Henriknél, s a szultánnál is. Szapolyai halála után egy ideig Izabella oldalán Erdélyben élt, majd újból Itáliában és Franciaországban járt, de végül visszatért Izabellához. Nem tudott kijönni Fráter Györggyel, ezért 1549-ben átállt Ferdinánd oldalára. A kalandos úton Bécsbe került Verancsics udvari történetíró lett, előbb Ferdinánd, majd Miksa király és császár udvarában. Egy időre csak történelemmel foglalkozott, Bonfini sajtó alá rendezését tervezte. Össze is gyűjtötte a szükséges variánsok egy részét, de végül nem került sor erre a kiadásra. Ismét a politika szólította el. 1553 után egyik diplomáciai megbízást a másik után kapta. Pécsi püspökké kinevezve előbb Törökországba ment követségbe, majd egri püspök lett 1557-ben. I. Ferdinánd császárt Németországba kísérte, az augsburgi birodalmi gyűlésre. 1566-ban részt vett a győri táborozásban Miksa oldalán. 1567-ben újból

Konstantinápolyban járt követként, s ő kötötte meg a békét a szultánnal. 1569-ben esztergomi érsek, majd 1572-ben királyi helytartó lett Magyarországon. 1572. szept. 25-én ő koronázta meg I. Miksát.

Verancsics diplomáciai útjain is gyűjtötte az adatokat, kéziratokat, feliratokat, feljegyzéseket. Különösen törökországi útjai értékesek e téren. Egyidejűleg pedig arra készülve, hogy folytatja Bonfini magyar történetét, sokakat biztatott arra, írják meg mindazt, amit hitelesen tudnak az ország történetéről. Saját alkotó munkája töredékes ugyan, de biztatása nyomán számos jelentékeny, a kor történetére nézve kiváló forrás gyűlt össze iratgyűjteményében. Egyik-másik kéziratáról nem tudni biztosan, hogy az ő, vagy öccse, Verancsics Mihály munkája-e, éppen ezért hozzávetőlegesen határozhatjuk meg munkáinak, töredékeinek számát. Kereken tíz töredékét tartják nyilván, ezekben Mátyás halálától saját korának fontosabb eseményeiig sok mindenről ír. Egyik töredékében a Mátyás halála utáni hanyatlás okait elemzi, egy másikban Belgrád ostromát írja le (legalábbis belekezdett az ostrom leírásába), írt Fráter Györgyről, az 1536. év eseményeiről, Szolimán 1538. évi hadjáratáról, a moldvai vajda és Szapolyai ellen, valamint ehhez egy Moldva, Havasalföld és Erdély leírását tartalmazó könyvecskét, megírta Buda 1541. évi elestét, beszámolt konstantinápolyi követi útjáról, s még több töredéke maradt fenn.

Verancsics kimondottan történeti munkái nem túlságosan terjedelmesek, többnyire töredékek, amiként egész történetírói vállalkozása is torzó maradt. Mégis nagyon értékesek, elsősorban azért, mert ő az első történetíró, aki kifejti nézeteit a történetírás céljáról, feladatairól. Különösen Magyarországon mindazoknak, akik képesek az írásra, feladatuk, hogy megírják koruk történetét. A történelemben Verancsics lehetőséget lát a tanításra, az utódok nevelésére azzal, hogy feltárja előttük az elődök tetteit, a hadi és politikai eseményeket, a hősök erényeit és hibáit egyaránt. A múlt ismeretére szükség van ahhoz, hogy a jelen nemzedék felismerje feladatait, s abban a meggyőződésben cselekedjen, hogy az ő tettei is fennmaradnak. Ezzel a történelem a jóra serkent, s elriaszt a rossztól. Verancsics a múltból igyekszik megközelíteni a választ arra a kérdésre, hogy mi okozta Magyarország bukását. Csak pár lapos töredék az, amelyben felveti ezt a gondolatot, de látszik, mennyire foglalkoztatta.

Verancsics úgy látja, a történetírás feladata a maguk valóságában megismerni és megismertetni az eseményeket, tényeket, mindazt, ami történt, s mindent megfelelő formába önteni. A múlt megismerésének azonban komoly akadályai vannak. A dolgok egy része feledésbe megy, más részét a szereplők a saját érdekükben átalakítják. Az írók, akik pénzért írnak, szintén megmásítják a valót, vagy ha nem ez, saját szenvedélyük, meggyőződésük az, ami eltorzíttatja velük a beszámolót. Mégis szükséges a múlt megírása. Igaznak azonban Verancsics csak azt fogadja el, amit valaki maga látott, hallott, s a történeti forrásokat is ezen az alapon ítélte meg.

Lényegében csak azt fogadta el hitelesnek, amit maga ellenőrizni tudott. Külföldi szerzők magyar vonatkozású munkáival szemben eleve elutasító, míg viszont Például Thuróczyt elfogadja, amikor nem ellenőrizhető, pusztán azért, mert azt feltételezi, hogy magyar szerzőnek jobban kell ismernie a magyar dolgokat, mint a külföldieknek. Kritikájának egyedüli alapja saját tapasztalata, tudása. A régi római meg középkori történetírók munkáiból sem fogad el mást, mint amit ellenőrizhet, vagyis a földrajzi leírásokat. Történeti gondolkodását tehát erősen behatárolják egyébként modern, sok tekintetben időtálló kritikai nézetei. Viszont éppen ez biztatta arra, hogy mindazokkal, akiket erre alkalmasaknak tartott, olykor pl. közkatonákkal megírassa tapasztalataikat. A magánemberek élettapasztalata nagy hasznára lehet a történetírónak.

Nincs sok érzéke a társadalmi problémák iránt. A korabeli magyar társadalomból csupán a legfelsőbb rétegek életét ismeri, s ha olykor feltűnik írásában a paraszt, vagy a városi polgár, igazán nem érdeklődik irántuk. Annál inkább lekötik figyelmét a gazdasági kérdések, a technikai alkotások. Foglalkoztatják viszont néprajzi dolgok, sőt nyelvészeti problémák megoldásán is töri a fejét.

A történelemről Verancsics átmeneti felfogást képvisel. Megjelenik munkájában a középkori álláspont Isten mindenhatóságáról, történelmet alakító szerepéről, de jelentkezik a humanista álláspont, a sors, a fátum és a szerencse, a fortuna is. Sőt új fogalmak jelennek meg munkáiban, a véletlen, a casus mellett, amelyet az ember akaratán kívül álló tényezők

jelentenek, a szükségesség, vagy szükségszerűség, a necessitas. Nem tudni, ismerte-e Machiavellit, de e téren felfogása sokban hasonlít az övéhez.

Ezek a tényezők együttesen alkotják az előidéző okokat, amelyek a történelmet formálják. Főképpen azonban az emberek jelleme az, ami meghatározza cselekedeteiket. Ezért fordít olyan nagy gondot az emberábrázolásra. A fejedelmek tehetsége, személyes képességei meghatározó jelentőségűek.

Verancsics, az Európát beutazó diplomata magától értetődően helyezi el a magyar történelem eseményeit a nemzetközi környezetben. Sokszor még a magyar belpolitika eseményeit is V. Károly politikájából vezeti le. Az ország helyzetének, történetének alakulását a sokkal erősebb külső történeti tényezők formálják, - nagyjában így nézte és ábrázolta saját kora történeti eseményeit.

Verancsics már érett humanista történetíró. Kitűnő stiliszta, Liviuson és Cicerón nevelkedett, amellett jó érzéke van a szerkesztéshez. Szereti kisebb-nagyobb történetekkel fűszerezni mondandóját, kedveli a római történelemből vett hasonlatokat. Él a szónoklatok eszközével, hasonlóan az antik történetírókhoz. Igaz, nem egy általa megörökített beszéd valóban elhangzott, de jócskán találunk költött beszédeket nála. Humanista voltára utal vonzódása a gyűjtött, elsősorban helytörténeti anyaghoz. Ugyanakkor furcsa ellentmondás, hogy ő maga nem rendelkezett megfelelő kritikai eszközökkel, illetve nem hitt ezekben az eszközökben, s ezért érzéketlen a megelőző korok története iránt. Ezirányú gondolatai a történelem megismerhetőségének határairól több száz év múltán egyes modern történetírók munkáiban visszacsengenek.

Verancsics, aki egyike történetelméleti kérdéseket boncoló kevés historikusunknak, nem csupán saját munkái révén vívott ki magának jelentős szerepet a 16. század elejének történetírásában. Több kortársát buzdította arra, hogy írják le mindazt, amit tudnak. Kéziratgyűjteményének jelentős része ilyen dokumentumokból áll, ezeket nyilván szerette volna felhasználni tervezett munkájához. Több kisebb-nagyobb jelentőségű munka mellett a legnagyobb formátumú összefoglalás *Szerémi György* (1490 előtt - 1558?) tollából származik. Ez egy terjedelmes, levél

formában készült összefoglalás elsősorban saját korának eseményeiről, némi visszapillantással a 15. század második felére (1456-tól).

Szerémi nevét a Szerémségről kapta. Kamenecben született, járt iskolába. Ez sok mindent megmagyaráz munkájáról. Itt ugyanis a ferencesek jelentős tevékenységet folytattak, s ennek nyomait, világnézeti motívumait megtaláljuk munkáján. Később Gyulára kerül, s annak iskoláját látogatta. Mindezek a területek a Hunyadi család kezén voltak, lehet, hogy kapcsolatba került a családdal. 1508-ban, Corvin Erzsébet temetésén, 1510-ben Corvin János özvegyének temetésén énekelt. 1514 táján Perényi Ferenc váradi püspök káplánja, 1521-ben már a budai udvarban működött. 1523 táján udvari káplán, majd aradi kanonok, 1526-ban újból királyi káplán. Lajos királlyal együtt ment Mohácsra, de otthagyta a sereget. A király halála után csatlakozott Szapolyaihoz, akinek szintén udvari káplánja lett. A furcsa egyéniségű papot Szapolyai sok mindenre felhasználta, udvari mulattatónak, kémnek, küldöncnek. Átállásától Szapolyai haláláig kisebb-nagyobb időközöket leszámítva, amikor megbízásokat teljesített, az udvarban működött. 1540-ben Izabellához és János Zsigmondhoz csatlakozott. Ott volt Budán, amikor a török megszállta, majd az özvegy királynéval Erdélybe ment. 1543 után alig tudunk róla. 1548-ban a bécsi egyetemen a magyar hallgatók között találjuk, de csak rövid ideig, mert Fráter György Konstantinápolyba küldte. 1548-1549-ben összesen ötször járt a Portán. 1558-ban az esztergomi kanonokok egyike, majd szem elől tűnik.

Sajátos műfajt alkotott, valószínűleg valamikor 1546-47 körűi. Csak ekkor kerülhetett ugyanis kapcsolatba Verancsiccsal, akinek gyűjteményében maradt fenn Epistolája. Magyarország történetét, az ő megfogalmazásában Magyarország bukásának történetét mutatja be, nagyjából úgy, amint az a nép száján forgó történetekből kihámozható. A legrészletesebben azokat az időket írja le, amelyeket átélt, s itt szívesen használ fel különféle pletykákat, sajátos rémtörténeteket, uralkodók megöléséről, főurak visszaéléseiről. Amit mond, annak mindig van történeti magva, megtörtént eseményekhez fűzi különös történeteit.

Szerémi latinsága mélyen a korabeli átlagos humanista szint alatt volt, nem utolsó sorban ez az oka annak, hogy utóbb kétségbe vonták

szavahihetőségét. Pedig iskolázott ember volt, aki időnként antik párhuzamokkal élt. Írott forrásokat nem használt, csupán a kortársak, túlélők elbeszéléseire és a saját szemére és fülére hagyatkozott. Nem volt kritikátlan, többször jelzi, hogy csak hallott valamit, ami nem biztos, hogy úgy történt.

Kutatta az összefüggéseket, az okokat, mégis a felszínen maradt. Úgy látta, az ország vesztét az okozta, hogy Szapolyai (akinek bírálatában nem tartják vissza az udvarában töltött évek) és a főurak annyit szorongatták az egyházat, hogy az Isten a törököt büntetésként az országra küldte. Ez nagyjából megfelel a korabeli közvélemény felfogásának. A másik ok az, hogy az ország nem támogatta Szapolyait. S végül: a nemesség nem érzi át eléggé az ország súlyos veszedelmét, csak a nép, a parasztok viselik a szívükön az ország és az egész kereszténység sorsát.

Az általános elveken túl a részletekben keresi az egyes események közvetlen okait. Rendszerint a hatalmasságban, a kapzsiságban, a sértett hiúságban, valamilyen sérelemben találja meg ezeket az okokat, s ebben nyilván nagyon sok igazság volt.

Ugyanakkor a végső történelemformáló tényező nála Isten akarata. A török Isten büntetése, katolikusoké és protestánsoké egyaránt, mindegyik fél követett el olyan bűnöket, amelyekért bűnhődik.

A főúri, s különösen a főpapi rétegről rendkívül visszataszító képet rajzol. Minden visszaélést felemlít, amiről tudomást szerzett, minden erkölcstelenségre utal, amit beszéltek. Úgy fogalmazhatunk, hogy bizonyos mértékig a közvélemény hangját tolmácsolta.

Csupán az alsó papsággal, a falusi plébánosokkal, úri káplánokkal szolidáris, minden más rétegről, s azok képviselőiről elmondja azt a rosszat, amit egyáltalában el lehetett mondani. A főurak és főpapok gazemberek, de ilyenek sokan vannak az alacsonyabb rangúak között is. Azért olykor egyik vagy másik személyiségről jót is mond, ám ez viszonylag ritka.

A török elleni küzdelem jelentőségét mélyen átérzi. Szapolyai pártisága ebben nem akadályozta, e téren így voltak azok a politikusok is, akik felismerték, hogy nem tehetnek mást, mint a törökkel tartanak, noha nem

szerették őket. Mint keresztény és mint magyar, egyaránt törökellenes érzelmeket táplált.

Nagyon jó megfigyelő volt. Nyelvezete nyers, olykor durva, de lebilincselő, olvasója sohasem unatkozik. Kifejező a stílusa, amit mondani akar, azt tökéletesen formálja meg.

Nem a humanista történetírást, inkább a korabeli népi közvéleményt képviseli. Szerémi minden eltérő vonás ellenére lényegében ahhoz a vonulathoz tartozik, amelyhez Tinódi, vagyis a megtörtént események népi jellegű megformálását foglalta össze, amit az emberek beszéltek ezekről az eseményekről, minden, vagy legalábbis nagyon kevés szűrő használatával. Történelem és a közvélemény alkotta történeti tudat egybefonódása teszi olyan érdekessé, sok tekintetben vonzóvá munkáját.

Szerémi nem az egyetlen, aki megírta kora eseményeit, vagy azt legalább, aminek maga a szemtanúja volt. Több más kisebb írást ismerünk, közülük *Zermegh János* (1504-1584) munkája emelkedik ki. Zermegh egy szlovéniai nemesi család salja, aki korán, már 1526 előtt Szapolyai udvarába került. Jelen volt a székesfehérvári koronázáson, s több területen szolgálta a Szapolyai pártot, főurak szolgálatában. Idővel Thúrzó Elek országbíró és helytartó szolgálatába szegődött, vagyis átállt Ferdinánd pártjára, bár nem szakított teljesen Szapolyaival. Az 1540-es évek végén kamarai hivatalnok, 1553-ban kamarai titkár, 1557-ben tanácsos, 1576-ban ment nyugdíjba.

Kamarai hivatalnokoskodása idején ismerkedett meg Forgách Simon dunáninneni főkapitánnyal, a történetíró Forgách Ferenc bátyjával, aki rábeszélte arra, írja meg emlékiratait (lehet, hogy Forgách Ferenc számára). Valamikor 1566 után fogott a munkához, melyben Magyarország 1526-1540 közötti történetét foglalta össze. Általában saját tapasztalatairól számolt be, vagy megbízható tanúk alapján adja elő, amit megír. Szapolyai pártján van írásában, de igyekszik objektív lenni. Az isteni akarat, s mellette a fortuna irányítja az egyes emberek sorsát. Megelégszik a közvetlen okok felsorolásával, elméletileg meglehetősen közömbös. Egyetlen alkalommal utal valami emberfeletti erő beavatkozására az események menetébe, amikor a pártharcokról szól, amelyeket gonosz szellemek hatására vezet vissza. Többnyire azonban emberi tetteket, akaratnyilvánulásokat,

elhatározásokat ábrázol. A két pártra szakadás okát abban látja, hogy Ferdinánd hívei nem akartak Szapolyainak hódolni, ami gondolkodásának nem túlságosan nagy mélységeiről vall.

Zermegh nem történetírói tehetség, nem is történetíró. Kronológiai sorrendben igyekszik haladni, sokszor érdektelen, másodlagos dolgokra koncentrál.

Ugyanebben körben kíván említést *Mindszenti Gábor* nem túl terjedelmes írása Szapolyai János utolsó napjairól (1540. március-július 21.). Ebben a Majláth-Balassa-féle összeesküvés eseményeit és Szapolyai halálát mondja el. Említésre azért méltó, mert ez az első magyar nyelven készült történetírói alkotás. S itt említhető egy másik munka, mely János Zsigmond 1566-os zimonyi találkozását hja le Szolimánnal. Szerzője tagja volt a fejedelem kíséretének, egyebet nem tudunk róla. Ezt azért említjük, mert szintén magyarul íródott.

Az első humanista generáció még az átmenetet képezte a középkori történetfelfogásból a humanista történetírás felé, s ez az átmenet a nézetek eklektikusságát jelenti. Történetíróink jelentős számban a déli területekről, Horvátországból, a Szerémségből. Szlavóniából származnak, ami nyilván nem véletlen. A délszláv területek szoros összeköttetése Velencével, Észak-Itáliával, e területek értelmiségének kapcsolódása az észak-itáliai, elsősorban a padovai egyetemhez, hamar megnyitotta előttük az utat a humanizmus eszmevilágához.

Ebben a generációban igazi történetíró még nincs. Vannak főpapok és magas állami méltóságot betöltő papok, kisebb részben hivatalnokok, akik mellékesen történelemmel foglalkoznak. Előmunkálatokat, előtanulmányokat ritkán végeztek. Bonfinit kívánták folytami, általában tehát kortörténeti munkákat írtak, vagy ehhez tették meg a szükséges előkészületeket. Munkáik torzóban maradtak, vagy eleve egyetlen feladat megoldására vállalkoztak. Emellett a történetírás technikáját és a kutatás módszereit illetően jelentősen elmaradtak a külföld mögött. Írott forrásokat elvétve, vagy egyáltalában nem használtak, csak a kortársak emlékezetére s a maguk tapasztalataira hagyatkoztak. A következő generációra várt tehát, hogy a valódi humanista történetírás kibontakozhassék Magyarországon.

2.5 A második humanista nemzedék

A második humanista nemzedék, az 1530-as években születettek, több feladat megoldására vállalkoztak egyszerre. Mindenekelőtt meg kellett teremteniük az akkori értelemben vett modern történetírás alapjait. Thuróczy krónikája megjelent ugyan nyomtatásban, de a 16. század közepére érezhetően elavult. Már Bonfini munkája azzá tette, csupán az tartotta ébren az érdeklődést iránta, hogy Bonfinit még nem nyomtatták ki. A magyar történelem iránt megnőtt keresletet jelzi, hogy Thuróczy krónikáját németre is lefordították és 1534-ben és 1536-ban két kiadásban megjelent nyomtatásban.

Az érdeklődés tehát nagy volt, logikus volt, hogy Bonfini nagy formátumú magyar történetének lenne felvevőpiaca. A besztercei Brenner Márton az első három decast, a Mátyás megkoronázásáig terjedő részeket 1543-ban megjelentette Baselban. Ez tehát még nem a teljes Bonfini volt. A 16. század közepén amúgy sem volt már könnyű a kiadás, hiszen az egyes kéziratrészeket különböző tulajdonosoktól kellett összegyűjteni. Erre a feladatra egy egész ’’munkaközösség” vállalkozott, Heltai Gáspár, Forgách Ferenc, a Révay bárók. A kiadást *Zsámboki János* (1531-1584), a második humanista generáció egyik vezető történetírói egyénisége végezte el.

Zsámboki a 16. század második felének kimagasló humanista tudósa. Igazi polihisztor, történetíró, éremgyűjtő, 11 nyelven beszélő filológus, aki klasszikus auktorokat tett közzé kritikai kiadásban. Emellett orvos, Miksa és Rudolf udvari orvosa és történetírója egy személyben. Híres könyvtára volt, s mint igazi humanista, verseket is írt. Nagyszombatban született, a reformáció híve lett. 1545-ben a wittenbergi, 1550-ben a strassburgi, 1552-ben a párizsi egyetemen tanult, itt lett magister. 1555-ben a padovai egyetemen lett orvos. Padovába Istvánffy Miklós, a későbbi történetíró és Bona György, Oláh Miklós unokaöccse nevelőjeként került el. 1557-ben a bolognai egyetemen tanított. Előkelő ifjak nevelőjeként beutazta Nyugat- és Dél-Európát, Antwerpentől Nápolyig. 1564-ben telepedett le véglegesen Bécsben.

Zsámboki összesen 44 munkát írt, amelyek 69 kiadásban jelentek meg. Történetírói működése során készített kisebb-nagyobb tanulmányokat egyes történeti eseményekről, de elsősorban két nagy könyvkiadásával vált híressé. Bonfini Decasai mellett ő adta ki Ransanus Indexeit is.

Időben elsőként Ransanus Epitomae Rerum Ungaricarum-ját jelentette meg 1558-ban, Bécsben. A 37 könyvet kiegészítette 40-re, s az 1485 utáni részekkel Zsámboki tette kerekké. Mátyás utolsó éveit, Ulászló és II. Lajos korát, I. Ferdinánd és Szapolyai uralmának első szakaszát tehát ő írta hozzá az eredeti szöveghez. Hozzáfűzte egy munkáját Eger 1552. évi ostromáról. A bevezető ajánlásban, melyet Miksa királyhoz intézett, a történetírás feladatairól elmélkedik.

Igazi nagy filológiai munkája Bonfini teljes kéziratának összegyűjtése és közzététele volt. Mint megírta, sajnálta, hogy Thuróczy csak a dolgok meztelen egyszerű igazságát nyújtja. Bornemissza Pál erdélyi püspök irányította figyelmét Bonfini munkájára, aki maga is érdeklődéssel fordult a történelem felé, s feljegyezte kora eseményeit. Különféle forrásokból jutott az egyes részekhez. Brenner ugyan kiadta az első három decast, de Zsámboki nem ezt használta fel, hanem Istvánffy Pál kéziratos példányát, a budai autográf hibás másolatát, amelyet azonban kijavított. A szövegen nem változtatott, de a hun történetbe beiktatta Oláh Miklós Attiláról szóló munkáját. A IV. decas kéziratát a Révay bárók könyvtárából szerezte meg, az V. decas első öt könyvét pedig Forgách Ferenctől. Bonfini javított szövegei után következett a kiegészítés, Zsámboki megírta Magyarország történetét 1496-1526 között. Mohácsról Brodarics szövegét közli, majd folytatja a munkát ismét a saját szövegével I. Ferdinánd uralmáról. Írt egy gyászbeszédet és néhány gyászverset is Ferdinánd halála fölött. Végül négy kisebb történeti munkáját közli, amelyek önállóan korábban már megjelentek, így Eger 1552. évi védelméről, ezt Tinódi verséből írta át latin prózára, Szigetvár 1556. évi sikeres védelméről, egy munkát Temesvár elestéről, és egy másikat Tokaj 1565. évi elfoglalásáról. Közli még verses jellemzéseit a magyar királyokról, amit Forgách Ferencnek ajánlott (önállóan Bécsben jelent meg 1557-ben), Mátyás és III. Frigyes két szerződését, s egy Mátyás kori zsoldjegyzéket. Csatolta még több külföldi szerző munkáját, s az egész végére Bakschay Ábrahám királykrónikáját, mintegy időrendi mutatóként. A munka Baselben jelent

meg 1568-ban. Sikerét jelzi, hogy 1581-ben Frankfurtban újra kiadták. Ehhez Zsámboki mintegy függelékként csatolta azoknak a magyar törvényeknek a szövegeit, amelyekről a munkában szó esett. Kibővítette ezt a kiadást I. Ferdinándról és Miksáról írt gyászbeszédeivel, Szigetvár és Gyula 1566. évi elestének leírásával, Rudolf megkoronázásának bemutatásával, s csatolta hozzá II. Lajos és Mária, valamint Ferdinánd és Anna házassági szerződéseit. Helyettük kihagyott a korábbi kiadásból egyes dolgokat. (Így jelent meg Bonfini két további kiadása is, 1606-ban Hanauban és 1690-ben Kölnben). A munkához, mint mindegyik kiadványához, név- és tárgymutatót is adott.

Zsámboki mint történetíró kimondottan a politikai és hadiesemények iránt érdeklődik. Várostrom-leírásait széles politikai háttérrel egészíti ki, melyekben az előzményeket, a kül- és belpolitika fontos eseményeit mutatja be. Önálló írásai kivétel nélkül várostromokról szólnak. A hadieseményeket, az ostrom fejleményeit értő módon mutatja be. A parancsnokok tevékenységét körültekintően ábrázolja, s olykor még az egyes katonák tetteit is megörökíti.

Rendszerint mások feldolgozásaiból dolgozik. Tisztában volt azzal, hogy a forrásokig, legalábbis a szavahihető, megbízható szemtanúkig kellene visszanyúlnia, de megelégszik a másodlagos feldolgozással. Bécsben nem tehetett mást, nem állt mindenki a rendelkezésére. Adatai azonban rendszerint megbízhatóak, szavahihető forrásokból dolgozott.

Két nagy kiadványának, Ransanus és Bonfíni munkáinak ajánlásaiban részletesen foglalkozott a történetírás elméleti kérdéseivel. Történelmet azért kell írni - mondja -, mert az emberi természetet a bűn meggyengítette, így az emlékezet nem elég tág és nem elég hű a jó és rossz cselekedetek megtartásához. Holott ezekből a tettekből az uralkodók és a kormányzással foglalkozó férfiak sokat tanulhatnak. A magyar történetírás külön feladata mindamellett, hogy a külfölddel megismertesse a magyar múltat és az ország megsegítésére serkentsen, valamint, hogy lelkesítsen a török elleni küzdelemre.

A történetírás tárgya az isteni gondviselésből, az emberi nagyravágyásból, vakmerőségből végrehajtott tettek, azok előzményei, okai, lefolyása, az egyes emberek bűnei vagy erényei. Ezeket a történetíró mutatja meg az

utókornak. A történetírás csak a hasznos, közérdekű dolgokkal foglalkozik, a politika és a kormányzás eseményeivel, nem örökíthet meg minden megtörtént dolgot. Igazságszeretőnek, kronológiailag helyesnek, pártatlannak kell lennie. Röviden, jól áttekinthetően kell írnia a történetírónak. A megfelelő kifejezéseket gondosan kell megválogatnia, stílusa legyen választékos. Meséket nem szabad a történelemhez ffizni, a lehető legkevesebb kitérőt tegye a történetíró előadása során, s lehetőleg véleményt se mondjon.

Ami a történetírás műfaját illeti, Zsámboki megkülönböztet általános, vagy világtörténetet, egyes részek történetét (ez lehet területileg vagy időben elhatárolt), valamilyen szempontból történő feldolgozást, életrajzot, a kronológiai történetírást, és végül a magyarázó történetírást. Tudatában van annak, hogy a történetírás filozófia, hiszen az idő a legbölcsebb dolog, előtte nincs titok, mindent napfényre hoz. Ezekhez csatlakozik az igazság, amely a legfőbb bölcsesség. Ennek a bölcsességnek tolmácsa és tanúja a történelem. Más a történetírás és más a drámaírás, vallja Zsámboki s részletesen kifejti a közöttük lévő különbségeket. Elméleti fejtegetései nem a történeti kutatást, hanem a történetírást célozzák meg, tehát nem a források kutatásának és kritikájának sok nehézségére helyezi a hangsúlyt, hanem az előadásra, a történetírás gyakorlati céljaira, hasznára, tanító propagandisztikus jelentőségére. Hogyan kell a valóságot felkutatni, ehhez nem ad útmutatót. Ezekben a gondolataiban sok minden besűrűsödött a korabeli humanista történetszemléleti fejtegetésekből.

Munkássága elsősorban a filológia terén alapvető. Segített Mossóczynak a Corpus Juris kiadásában, s kiadta Verbőczy Hármaskönyvét 1581-ben Bécsben. Magyar környezetben ő az első nemzetközi színvonalú filológus, aki Bonfini közreadásával lényegében a következő két évszázadra meghatározta a magyar középkorról rajzolt képet, hiszen nem törekedtek újból megírni a magyar történelmet, új forrásokat sem tártak fel, hanem csupán folytatásra törekedtek. Zsámboki így akarva-akaratlanul e két évszázad magyar történetírásának a meghatározója lett.

Az első humanista generáció nagy tervei közül (Oláh Magyarország egész történetét, Verancsics a 16. század történetét akarta megírni) csupán Verancsicsé valósult meg, amennyiben akadtak történetírók, akik folytatták

a magyar történet 16. századi részének megírását. Maga Zsámboki Bonfini kiadásaiban, s ennél részletesebben s minden más kezdeményezéstől függetlenül *Forgách Ferenc* (1535-1577), aki korai halála ellenére jelentős munkát hagyott hátra.

Főúri családból származott, s így magas körökben forgott. Oláh Miklós irányította tanulmányait, ő küldte a padovai egyetemre Bona Györggyel. Oláh unokaöccsével, Istvánffyval és Zsámbokival együtt (ez utóbbi nevelőként ment velük). 1556-ban váradi püspök lett, bár pappá csak 1558-ban szentelték. Váradot azonban az erdélyiek elfoglalták 1557-ben, ezért Forgách Ferdinánd udvarában tartózkodott, diplomáciai küldetéseket teljesített. Regensburgban, a birodalmi gyűlésen ő képviselte a magyar országgyűlést. Itt nagy beszédben kérte a német rendeket Magyarország megsegítésére, a segélyt meg is szavazták. 1558-ban pornói apát lett, 1560-ban részt vett Ferdinánd, János Zsigmond és II. Zsigmond Ágost béketárgyalásain. 1562-ben jelen van Miksa főherceg prágai és frankfurti megkoronázásán, majd Németalföldre utazott. Ekkor ismerkedett meg kora nagy németalföldi személyiségeivel, pl. Egmonttal és Frankfurt után újra találkozott Orániai Vilmossal, aki távoli rokona volt. 1563-ban Miksa magyar királlyá koronázási szertartásán vett részt. 1566-ban Ferdinánd felett ő tartott gyászbeszédet a bécsi Szent István templomban.

Részt vett Miksa 1566. évi hadivállalkozásában. Ekkor kerülhetett közelebb Verancsicshoz, hiszen ő és Oláh Miklós elkísérték a királyt. Lehet, hogy ekkor fogalmazódott meg a gondolat egy kortörténeti munka megírására, bár jóval később fogott csak hozzá. Közben ugyanis részben személyes okokból (nem kapta meg a győri püspökséget, sem a kancellári méltóságot), de főleg azért, mert katonailag a bécsi udvart tehetetlennek tartotta, s azzal sem értett egyet, hogy idegenek kormányozzák az országot, a koronára visszaszállt birtokokat pedig idegeneknek adományozzák, a magyar főurakat háttérbe szorítsák, - egyszóval mindezek miatt, amelyekhez járult még I. Miksával szemben érzett ellenszenve, úgy döntött, hogy külföldre megy. 1567-ben a király engedélyével újból Padovába ment az egyetemre, s utazásokat tett Itáliában. Mikor a király visszahívta, lemondott az alkancellárságról és tanácsosi rangjáról, a váradi püspökségről, s Miksa engedélyével János Zsigmond szolgálatába lépett. Ő lett az erdélyi udvar első nagy formátumú történetírója.

János Zsigmond tanácsosává tette, de Forgách nehezen szokott az új helyzethez. János Zsigmondot tehetségtelennek tartotta, unitárius nézetei felháborították. Így 1569 végén ismét Dalmáciába ment, Raguzában lemásolta Tubero munkáját János Zsigmond számára. Az új erdélyi fejedelem, Báthory István, aki Forgách-csal jó viszonyban volt, bízta meg történetírói feladattal, az egykorú események megörökítésével.

Forgách már 1566 óta gyűjtött anyagot egy ilyen munkához. Többektől elkérte feljegyzéseiket, maga is készített ilyeneket, s okleveleket kivonatolt. Most segítségül hívta a megelőző években megismert velencei humanista Brutust, akitől elsősorban a stílust akarta volna elsajátítani. Brutus nem jött, de Caesar munkáit ajánlotta vezérfonalnak, s elküldte Forgáchnak Casesar munkáihoz írt jegyzeteit. 1574-75-ben Forgách több diplomáciai küldetést vállalt Báthory számára, majd 1575 októberében újból Padovába utazott. 1577 elején a pestis vitte el.

Munkáját 1572-1576 között készítette el. Itáliába utazva elkért bizonyos iratokat az erdélyi levéltárból, ezeket halála után a padovai hatóságok küldték vissza Erdélybe. Munkáját tehát valószínűleg folytatni akarta, de erre már nem került sor. A Magyarország történetét 1552-1571 között tárgyaló mű címe: De Statu Reipublicae Hungaricae commentarii... A cím is jelzi Caesar hatását.

Forgách munkája elején röviden visszatekint 1540-1549 eseményeire, majd részletesebben bemutatja az 1550. és 1551. évben történteket. A 22 könyvből álló munka második könyve foglalkozik 1552-vel, majd általában egy év egy könyvet (fejezetet) kapott. Az utolsó esemény, amit megörökít, II. Zsigmond Ágost lengyel király halála 1573 július 7-én.

Elsősorban a katonai eseményekre helyezi a hangsúlyt, a várostromok, hadjáratok leírására, a szereplők jellemzésére. Emellett még a diplomácia eseményei érdeklik. A társadalom viszonyai kevéssé kötik le figyelmét. Forgách a főúri rend bajnoka, szemében az arisztokráciának, a jómódú nemességnek van joga és képessége az ország kormányzására, azonnal bántó megjegyzéseket tesz, ha egy alacsonyabb társadalmi állású személy kap fontosabb beosztást. Főúri szereplői esetében viszont részletesen leírja családi kapcsolataikat, falvaik számát, kincseiket, vagy a família nagyságát. Ugyanakkor pontosan tudja, hogy a háború mozgatója a pénz, felismeri

a gazdaság óriási szerepét. A végvári harcok leírásánál, a hadsereg állapotának bemutatásakor a zsoldfizetés szerepét hangsúlyozza, nyilván nem véletlenül, tudja, hogy az meghatározó jelentőségű. A parasztságot, mint a legalsóbb társadalmi osztályt, lenézi, de nehezen viseli el a parasztok nyomorgatását, akár az adók miatt, akár a végvári katonák által, akik persze sokszor rákényszerülnek erre, mert hosszú időn át nem kapnak zsoldot.

A nemzetközi környezet ismertetése nála nem játszik olyan meghatározó szerepet, mint Verancsicsnál, noha sok mindenről beszámol, de ezeket csak laza kapcsolatba hozza a hazai eseményekkel. Csupán a török viszonyok esetében tesz kivételt, ezeket részletesebben nyomon követi. A török uralom ugyanis egy nem keresztény kultúra uralmát jelenti számára a keresztény európai fölött, s ezért nagyon nehezen viselhető el. Az ország lehanyatlásának okait nagyjából Szerémihez hasonlóan látta, a főurak, a főhivatalnokok és főpapok önzése, hasznavehetetlensége, a királyok gyengesége, alkalmatlansága az uralkodásra a meghatározó nála, az isteni büntetés nem jelenik meg.

A magyar rendiség érdekeit képviseli az uralkodói törekvésekkel, az idegenekkel szemben, mikor az ország régi törvényeit dicséri, a történeti jogot hangsúlyozza. Itt hivatkozik Egmontra és Orániai Vilmosra, akik szintén a régi privilégiumok érdekében léptek fel a spanyol hivatalnokokkal és főurakkal szemben. Messzire vezetne a különbség bemutatása, csupán utalni lehet rá, hogy Németalföldön erős polgárság húzódott meg e régi jogi és rendi érdek mögött, nálunk viszont a nemesség törekvése a városi polgárság és jobbágyság háttérbe szorítására. Más kérdés Forgách nézetrendszere, amelyik szubjektíve természetesen őszinte kifejtése eszméinek.

A történetírás feladatát a valódi tények feltárásában látja, s abban, hogy okulásul szolgáljon az utókornak. A tanító szándék tehát nála is megjelenik.

Forgách emberi cselekedeteknek látja a történelmet, amelyek ugyan meghatározott módon függenek az isteni akarattól, de e korlátok között szabad elhatározás termékei, amiért végrehajtóiké a felelősség. Vagyis keresi a szereplők indítékait, igyekszik jellemezni őket. Általában rossz véleménnyel van a cselekvő emberekről, kora jelentősebb személyiségeiről, bár olykor elismeri egy-egy tiszta ember szándékait. Vitán felül álló

uralkodói tulajdonságokkal rendelkező nagy embernek tartotta, szinte csodálta II. Szolimánt és a magyar történelemben Mátyást, V. Károly lemondását is elismeréssel nyugtázta.

A fátum, a szerencse, a véletlen szerepet kap ugyan elbeszélésében, de a meghatározó az isteni akarat. A rossz tettekre az embereket saját rossz jellemük, romlott gondolkodásuk készteti. Az egyes emberek mellett olykor érzékeli a tömeg jelentőségét, amint a földrajzi tényezőknek, a gazdaságnak, az éghajlatnak is tulajdonít szerepet a történelemben.

Forrásai közé ő már felvett levéltári anyagokat. Dolgozott az erdélyi fejedelmi levéltárban, de használta kortársai levelezését, naplóit, feljegyzéseit, s egyeseket arra buzdított, írják meg tapasztalataikat. Kapott információkat apjától, s bátyjától, Forgách Simon országos főkapitánytól, aki átnézte és magyar nyelvű javításokkal látta el munkáját. Fontos forrásai voltak Tinódi énekei, s felhasznált külföldi munkákat, Sleidanust, Ulloat, De Serres-t, Joviust, Bizarrust, elsősorban a külföldi események bemutatásához.

Munkáját kronológiai rendben kívánta elmondani, így nem csoda, hogy sokszor elakad, nem tudja megoldani az egy időben különböző térben lejátszódó események ábrázolását. Általában azonban áthidalja ezt, jó szerkesztő. Beszédeket nemigen használ, ezzel szemben kitűnően jellemez, nagyon jó megjelenítő, akinek előadása a szereplőket közel hozza az olvasóhoz. Nem tipizál, az egyénit adja elő. Stílusa kitűnő, szép humanista stílus, Tacitus hatását vehetjük észre rajta. Forgách igen művelt ember volt, széles látóköréhez, műveltségéhez egyfajta magas követelményrendszer párosult, ez vezette tollát az emberek megítélésénél, ezért mond el oly sok rosszat kortársairól. Ez az oka sötéten látásának, hiszen maga a kor önmagában nem indokolja elég korán kialakult pesszimizmusát.

Humanista műveltsége ellenére nem idéz klasszikusokat, nincsenek ilyen utalásai, s meglepő módon nem érdekli a korábbi időszakok története. Magyarország 1541 vagy 1526 előtti állapota a boldog aranykor, - ennyi elég számára. Ez talán arra utal, mégsem igazi történetíró, hanem inkább kora eseményeinek kommentátora, mint arra - Caesar után - utal munkájának címe.

Életpályáját tekintve a második humanista nemzedék tagja *Istvánffy Miklós* (1538-1615), hosszú élete, de még inkább munkájának több jellemző vonása folytán azonban, aminek nem utolsósorban az az oka, hogy a 17. század elején írt, a harmadik nemzedékhez is sorolhatnánk.

Istvánffy gazdag nemesi családból származott. Apja művelt humanista volt, aki tehetséges fiának a legjobb nevelést igyekezett biztosítani. Ezért előbb Várday Pál esztergomi érsek, majd Oláh Miklós akkor egri püspök udvarába küldte. 1552-ben Oláh Miklós unokaöccsével Padovába utazott, az egyetemre. A két fiú nevelője Zsámboki volt. Ott tanult még Forgách Ferenc, így a század kimagasló történetírói együtt, szoros barátságban művelték magukat. Több más nemesi ifjú időzött ott akkoriban, köztük Báthory István. 1556-ban Istvánffy hazajött, Zrínyi Miklósnál katonáskodott. Ezután választja a hivatalnoki, bírói pályát. 1558-ban Oláh Miklós titkára lett, 1559-től kancelláriai hivatalnok. 1569-ben lett kancelláriai titkár, 1578-ban királyi tanácsos, 1581-ben alnádor, bírói jogkörben a nádor helyettese, 1582-ben megkapta a báróságot. 1585-ben soproni kapitány.

Diplomáciai megbízást is kap. Tagja volt a Miksa főherceg kiszabadítására 1588-89-ben Beuthenba küldött küldöttségnek. 1593-ban beállt katonának a győri táborba. Több csatában vett részt, a hadjárat fontosabb eseményeinél ott volt, így például Esztergom ostrománál (1594). 1596-ban ismét diplomata, II. Zsigmond lengyel királynál járt követségben. 1598-ban tagja a bizottságnak, amelyik Rudolf számára átvette Erdélyt Báthory Zsigmondtól. Báthory azonban visszatért, s Istvánffyt és társát, Szuhay István váci püspököt letartóztatta. Kiszabadulásuk után megkapta a főajtónállómesteri rangot.

Istvánffy politikailag súlyos ügybe gabalyodott 1603-ban, amikor Illésházy perében meglehetősen kétes szerepet játszott. A királyi tanácsban kikényszerítették tőle az ítéletlevelet, mint mondja, mi azt tehetjük hozzá, hogy illő jutalomért jelentkezett később, amit azonban nem kapott meg, így szerépe eléggé csúnya. Istvánffy egész pályafutása során királypárti, Bocskait személyes okokból nem szerette, szerepét nyilván ez az elfogultság motiválta az anyagi érdekekén kívül. 1605-ben az országgyűlésen ő fogalmazta a tiltakozó feliratot Bocskai működése

ellen. 1606-ban a király követeként jelen volt a zsitvatoroki béke megkötésénél. 1608-ban a magyar határra Istvánffy is elment a Pozsonyba utazó Mátyás főherceget fogadni, de ezután rövidesen agyvérzés érte. Még felgyógyult, de keze reszketett, alig tudott írni, ezért nem tudta befejezni Históriáját. Utolsó éveit Vinicén töltötte.

Istvánffy 1598-ban Erdélyben kezdett a gondolattal foglalkozni, hogy megírja Magyarország 16. századi történetét. Szuhayval folytatott beszélgetései terelték ebbe az irányba. Talán megismerkedett Baranyai Decsi Jánossal, mindenesetre Baranyai Decasaiból a 10.-et használta munkájához. Nem tudni, mikor határozni el, hogy megkezdi a munkát, de amikor Pázmány Péter 1605-ben levélben javasolta neki, hogy írja meg a 16. század történetét, már dolgozott rajta. Válaszában utalt arra, hogy néhány fejezetet már elkészített. Mindenesetre kérte Pázmányt, hogy ő és Szuhay nézzék át munkáját, ha majd elkészül, s döntsenek a kiadás felől.

Pázmány, Baranyai Decsi, Szuhay és Istvánffy is úgy érezte, hogy új megközelítésre van szükség. A humanista hagyományok nem megfelelőek, nem a szép stílus a fontos, vagy a klasszikusok utánzása, hanem a tények feltárása, valóságnak megfelelő bemutatása. Istvánffyt elsősorban azok a korabeli munkák késztették a történetírásra, amelyek az ország keretein belül, olykor külföldön jelentek meg, s a magyar viszonyokat elnagyoltan, a valóságtól elrugaszkodva, politikai vagy vallási elfogultságoktól terhesen mutatták be. A korabeli történetírással Pázmány sem volt megelégedve, úgy vélte, hamis mesékkel traktálják olvasóikat mindazok, akik addig írtak a 16. századról. Istvánffy pedig felhányta Zsámbokinak, hogy Csak részleteket dolgozott fel a 16. század történetéből, nem pedig összefüggő, a kor tudományos szintjén álló munkát alkotott.

Istvánffyt, mint írta, a hazaszeretet késztette a történetírásra. A kortörténet megörökítésével az volt a szándéka, hogy tanulságokat szolgáltasson a magyarságnak, a külföld pedig megismerje az ország veszedelmes helyzetét.

Főműve, a ’’Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV.” Magyarország történetét dolgozta fel 1490-től 1606-ig. Ezen kívül Van még egy írása a magyar királyi pecsétekről, megírta Forgách Ferenc életét, s fennmaradt értékes kéziratgyűjteménye is. Ebben jegyzeteit találjuk, adatgyűjtését

munkájához, Forgách munkájához készített feljegyzéseit, kisebb kéziratokat a kor egyes eseményeiről, amelyeket felhasznált, a saját munkája első húsz könyvének (1526-ig) a másolatát, amelyet mással készíttetett, de maga javítgatott. Itt maradtak fenn ajánlásai Rudolfhoz, illetve II. Mátyáshoz, amelyek nyomtatásban nem jelentek meg.

Istvánffy jelentős mértékben leszűkítette azt a történeti látómezőt, amelyre figyelmét kiterjesztette. Munkája lényegében hadtörténet, a katonai események mellett csak ritkán szól a diplomácia eseményeiről, egy-két országgyűlés még, amit megörökít. A társadalomról kialakított képe nagyon egyszerű: a fennálló rend tökéletes. A főurak világa érdekli, bár olykor a parasztokról is ír (többnyire részvéttel a kizsarolt, kirabolt parasztok iránt). Ott, ahol kimutathatóan Forgách Ferenc munkáját használta alapként, feltűnő, hogy mennyire a hadtörténetre szorítkozik, s elhagy társadalmi, gazdasági vonatkozásokat. Az országot nem írja le, mint azt a korábbi humanisták, Bonfini, Oláh és mások tették, ha meteorológiai vagy más természeti körülményekről ír, az szinte mindig a hadjárat kimenetele szempontjából fontos. Forrásai nagyjából ismertek. Bonfini, majd Brutus, Cuspinianus, Tubero, Brodarics, Zermegh, Jovius. 1552-től Forgách Ferencnek Forgách Simon által javított munkáját veszi alapul, amelyhez Tinódit, meg néhány külföldi munkát használt fel. Az 1592-98 közötti évekre Baranyai Decsi történelméből merített. A tizenöt éves háború eseményeihez tervszerűen gyűjtötte a kortársak leírásait, sőt igyekezett ugyanarra az eseményre több oldalról dokumentumokat beszerezni. Forrásfelhasználása tipikusan humanista, ő már nem kivonatol, hanem mérlegeli a mondottakat, s a saját szavaival formálja meg álláspontját, mondanivalóját. Sokszor utal forrásaira, ha másképpen nem, közvetett formában.

Feltűnő ugyanakkor, hogy levéltári forrásokat nem használt. A korábbi időszakokra, főleg az 1552 előttiekre, vagy a magyar történelem korábbi századaira nézve ugyan az okleveleket tartotta alapvető forrásoknak, s inkább azoknak hitt, mint a szóbeszédnek, de az ún. kortörténeti szakaszra vonatkozóan már egyáltalában nem. Még a saját feljegyzéseit, jelentéseit sem használta, szívesebben vette át ugyanazt más történetíróktól, ha a valóságnak megfelelt a leírás. Pedig mint alnádornak, minden lehetősége meg lett volna arra, hogy hozzáféljen a dokumentumokhoz.

Istvánffy erősen leszűkíti a magyar történelem horizontját azzal, hogy ellentétben a korábbi történetírókkal, még Forgách-csal szemben is a magyar történelmet önmagában mutatja, a nemzetközi összefüggésekre alig van tekintettel.

Amit leír, azt viszont gondosan ellenőrizi. Forrásait egybeveti egymással, s ennek alapján dönt a hiteles variációról. A gyakorlati munkában sokszor használ okleveleket, tehát elsődleges forrásokat, hiszen azok bizonyító erejét bírói gyakorlatából ismerte. Az elsődleges forrásokig való lehatolás elvét olykor hangoztatja, bár általában nem gyakorolja. Ha ellentmondó adatokra bukkan, s nem tud vagy akar állást foglalni, mindkét változatot közli, s az olvasóra bízza a döntést. Ahol azonban van élő tanú, ott mindig azokra hallgat.

Nem tagadható, hogy tollát olykor politikai vagy felekezeti elfogultság vezeti. Illésházy perénél, Bocskai megítélésében ez teljesen egyértelmű, s hasonló lehet a helyzet az ún. Balassa-Dobó féle összeesküvésnél, ahol semmi sem akadályozta volna meg abban, hogy maga ítélje meg, hamis levelek alapján folyt-e az eljárás, vagy sem. Nem kétséges, hogy itt a döntő az udvar politikája melletti elfogultság volt. A másik torzító tényező a katolikus hit iránti hűsége. E téren intoleráns, nem utolsósorban ez állítja szembe Bocskaival. Kényesebb helyzetekben, amikor a vallásnak szerepe volt, tollát vitán felül elfogultság vezeti.

A hadtörténet mellett szívesen foglalkozott az egyes személyekkel, a korszak nagy személyiségeivel, fontos embereivel. Akiről ír, annak rendszerint elmondja származását, bemutatja családját, életét, s többnyire jellemzi.

Megítélése szerint Magyarország legnagyobb tragédiája a török. Mióta az ország keresztény lett, mindig védte az európai kultúrát. Magyarország, mint a kereszténység védőpajzsának gondolata nem nála jelentkezik elsőként, de rendkívüli erővel hirdeti. Munkájának nagy szerepe volt e gondolat elterjedésében a későbbi nemzedékek körében.

A bukást magunknak köszönhetjük. Az ország jelen helyzete nagyon nehéz, de Istvánffy, helyenkénti pesszimista hangok ellenére sem látja reménytelennek. Történetszemlélete részben teokratikus jellegű, bár a

gyakorlati munka során sokkal nagyobb teret enged az egyéni elhatározásoknak, emberi döntéseknek, mint Forgách vagy akár Zsámboki. A fortuna többnyire csak költői képek formájában jelentkezik nála, a végzet, vagy a véletlen kap bizonyos szerepet, de alapjában az emberi tettekre helyezi a hangsúlyt.

Jellemzéseit magasabb szempontok vezetik, az erkölcs, hazafiság, királyhűség, hűség a katolikus valláshoz, jellemszilárdság, a kereszténység javára törekvés a mérce, amelynek alapján megítéli a korszak szereplőit. Jellemzéseiben körültekintő, mérsékelt, kiegyensúlyozottságra törekvő, bár nem mindig képes megtartani a maga elé állított mércét.

A nagypolitika kérdéseiben természetesen érvényre jutnak alapvető politikai nézetei, amelyek állásfoglalásait meghatározták. Istvánffy az abszolút királyi hatalom híve, aki ebből a szempontból mutatja be kora eseményeit. Így magától értetődik Bocskai-ellenszenve, de ugyanígy Orániai Vilmos és a németalföldi rendek elítélése, amiért ellenálltak a királyi hatalomnak. Hasonlóképpen elfogult a katolikus vallás és az egyház javára.

Kitűnő történeti érzéke volt, erre vall az, hogy belső késztetésre vállalta feladatát. Munkája tele van a magyar múltra való utalásokkal, s ezek az utalások azt jelzik, hogy noha nem foglalkozott az 1490 előtti magyar történelemmel, igen jól ismerte azt. Városokról, falvakról sokszor elmondja alapításuk, történetük fontos eseményeit, olykor még a római maradványokra is utal.

Érett humanista egyéniség. Jól beszélt nyelveket (kortársai szerint szinte minden európai nyelven beszélt, törökül is), szerette a művészeteket, a természetet. Munkájának alaphangja ugyan komoly, helyenként mégis átüt rajta a humor.

Világos, logikus felépítéssel dolgozik, kitűnő szerkesztő. Kronológiai rendben halad ugyan, amit csak ritkán tör meg, olykor, amikor nincs más lehetősége, de az időrendet szinte mindig összehangolja a tárgyi összefüggésekkel. Ezért sem véletlen, hogy olyan jelentős hatást gyakorolt az utókorra. Több mint 200 éven át volt meghatározó olvasmánya a művelt közönségnek, és alapforrása a történetíróknak.

A 16. század közepétől kezdenek megjelenni a magyar nyelvű munkák, elsőként a reformáció jegyében, majd idővel a katolikus oldalon is. Egyidejűleg megjelenik a világkrónika, megint átmenetileg, szinte egyedi darabként. *Bencédi Székely István* az, aki a Drági-féle compendiumhoz hasonlóan világkrónikát ír. Ezzel egyszerre támasztja fel a világtörténeti krónika műfaját és azzal, hogy ezt magyarul teszi, tulajdonképpen a magyar nyelvű történetírás egyik megteremtője.

Krónikájának voltak előzményei. Batizi András világkrónikája azonban történetfílozófia, egyfajta protestáns világkép, szinte minden történeti anyag nélkül.

Farkas András pedig, aki versben írta meg Krakkóban 1536-ban megjelent munkáját a magyar és a zsidó népről, egyrészt csak é két nép történetére koncentrál, másrészt latinul írt. Bencédi írt először magyarul a történetírók közül, s elsőként ő szemléli a magyar és az egyetemes történetet protestáns szemszögből Magyarországon.

Udvarhely megyében, Bencéden született. Ferences szerzetes, aki 1529-ben a krakkói egyetem tanult, majd hazatérve evangélikus lett. 1538-ban Szikszón, Liszkán tanító, 1550-től Kassán, majd áttérve a református hitre, Göncön lelkész, Világkrónikáját 1559-ben nyomtatták Krakkóban. 1563-ban még Károli Gáspárral együtt lelkészkedett Göncön.

Nála is, mint minden világkrónikánál Ádám és Éva megteremtésétől veszi kezdetét a történelem, amely 1558 nov. 15-ig jut el. De mint a középkori világkrónikák, Bencédié sem fejeződik be a jelennel, hanem tartalmaz egy, az emberiség történetét befejező szakaszt is, mely az utolsó ítélethez vezető úttal foglalkozik, Megtartotta a ’’négy birodalom” elképzelését, ezek az ő előadásában az asszír, a perzsa, a görög (Nagy Sándor-féle) és a római. Ez utóbbi 800-ban Nagy Károly császárrá koronázásával kettévált s lett belőle a nyugati és a keleti, melyet utóbb a törökök foglaltak el. E két fél csap majd össze, s ekkor jön el az utolsó ítélet. Magyarország helyzetét ezek a körülmények határozzák meg, ezért sem lehet már jobb a sorsa, mint volt korábban.

Bencédi Világkrónikája egyszerű évkönyv, az eseményeket időrendben, évekhez kötve, összefüggéstelenül adja elő. Magyarország történetét a

királyok hadjáratai szerint taglalja, ezeken kívül, csak a vallás kérdései érdeklik. Felekezeti elfogultsága megmutatkozik már a korai eseményeken, a kereszténység felvételénél, vágy akár a huszita mozgalmak leírásánál. A pápákról rendszerint rosszat mond, a katolikus egyházat és papságot erősen bírálja.

Politikailag kevésbé elfogult. Magyarország bukásának okait keresi, s azokat II. Ulászló gyengeségében, a Habsburg-Jagelló örökösödési szerződésben, a két pártra szakadásban találja meg. A szegény nép oldalán áll, de ez nem vezet szélsőségekhez (például 1514 megítélésében). Miként Forgách Ferenc, a szegény népet kirabló katonák Isten általi megbüntetésének fogja fel a katonai vereséget.

Munkája kompiláció. Forrásai között van Werner Rolewinck világkrónikája, Schedel munkája, mindkettő a 15. században keletkezett. Használt korabeli humanista felfogásban készült munkákat, így Funck Chronológiáját, Carion három kötetes művét, Münster földleírását. A magyar részhez Thuróczy és Bonfini, valamint biztosan egy rövid krónika állt rendelkezésére, amelyet nem ismerünk. Ehhez fűzi Thuróczy és Bonfini adatait.

A történelmét még középkoriasan szemléli. Az isteni akarat érvényesül, az emberek gonoszságuk szerint cselekszenek, amiért eléri őket Isten büntetése. Munkáját eredetileg nem szánta kiadásra, de engedett barátai rábeszélésének. Fontos feladata a történetírásnak a tényközlés, valamint az okok feltárása, - így fogalmazhatnánk meg alapállását. Kritikát alkalmaz, de meglehetősen durva elemekből építkezik.

Munkáját, ha már kiadta, a nép olvasni tudó része számára okulásnak szánta. Igen népszerű volt, amire utal, hogy bér csupán egy kiadásban jelent meg, számos példány maradt az utókorra. A protestáns városi polgárok és nemesek körében már volt akkora olvasótábor, amire támaszkodva nagyobb példányszámban volt kiadható egy ilyen magyarnyelvű munka.

Hasonló feladatnak tett eleget, bár jóval hatékonyabban *Heltai Gáspár* (1510 1515 között - 1574), aki erdélyi szász létére a magyar történelem népszerűsítésére vállalkozott. A wittenbergi egyetemre járt, személyesen ismerte Luthert, és Melanchont. 1544-ben kolozsvári evangélikus lelkész,

aki hittérítő munkájához tanult meg magyarul. 1551 táján betársul Hofgreff nyomdájába, hogy a nép nyelvén nyomassanak könyveket. Dávid Ferenccel lép kapcsolatra, 1559-ben lesz református, 1568-ban pedig unitárius. 1559 óta a nyomda kizárólagos tulajdonosa. A világi munkák megjelentetése azért is fontos lesz a nyomda számára, mert 1571-től a fejedelemmé választott katolikus Báthory István megnehezíti a protestáns, különösen az unitárius vallási iratok kiadását.

Heltai népszerű kiadványt kívánt készíteni, nem volt, s nem tartotta magát történetírónak. Bonfini alapján dolgozott, magyar történetét Bonfini munkájának tömörítésével készítette el. Még 1564-ben kiadta kis könyvét Mátyásról, s annak sikere nyomán szánta rá magát az egész magyar történet összeállítására. 1575-ben jelent meg, már halála után.

A munka a mohácsi csatavesztéssel zárul. Alapja Bonfini munkája, 1496 után pedig Zsámboki folytatásait használta fel. Mindkét forrását önállóan dolgozta át, tömörítette, olykor átszerkesztette. Helyenként felhasználhatott más munkákat, a szájhagyományra mindenképpen támaszkodott. Sok önálló részlet van a könyvben, Erdély leírása, saját tapasztalataival, kora állapotainak bemutatása, vagy a Hunyadi család származása, amelyet Bonfini kritikájával kötött össze, s a különféle erdélyi Mátyás történetek.

A ’’Magyaroknak dolgairól” elsősorban a fő hadi és politikai eseményeket mutatja be. Átalakítja Bonfinit a saját, protestáns felfogása alapján. Így Szent Istvánnál például elhagyja a csodákat, vagy elmarasztalja az egyháznak tett birtokadományokat. Általában jellemzi a pápaság-ellenesség. Az egyházi alapításokat is elítéli. Fellép a pápaság jelentős befolyása ellen (vagy az ellen, amit ő annak tulajdonít).

Feltűnő, hogy szász létére mennyire szívén viseli a magyarság érdekeit. A példaképe Mátyás, de nem elfogult irányában. Ellenkezőleg, sokszor bírálja, különösen a török elleni háború elhanyagolásáért, nyugati hadjárataiért. Inkább a belső kormányzati reformokért lelkesedik, Mátyás városvédő, parasztvédő politikájáért. Polgári, városi szempontokat érvényesít, különösen a 15. század végétől kezdve. Az első olyan történetíró Magyarországon (amennyiben történetírónak lehet nevezni), aki a polgárság érdekeit képviseli munkájában. Ennyiben kapcsolódik a szász történetírókhoz, akik azonban ezt a szempontot csak a szász városokra

érvényesítették, míg Heltai az egész ország városi népessége nevében beszél. Felfogása szerint csak egy úr van, a király, mindenki más, a nemes is az ő jobbágya. A nemes katonai érdemekért kapott földet, ő pedig a jobbágyoknak osztotta ki szolgálatokért. A jobbágy adózik a nemesnek és a királynak, a nemesnek védenie, gondoznia kell a jobbágyot. Ha ezt nem teszi, megsérti a jogrendet.

Szász ember, aki felnőtt korban tanult meg magyarul, de ez nem érződik nyelvén. Szász származása csak ott bukkan elő, ahol máshonnan származó szövegátvételeknél a németeket, szászokat becsmérlő részeket kihagyja munkájából.

Mint akkoriban a legtöbb protestáns történetíró, még él a középkori világkrónikák jóslataival, s az utolsó ítéletig viszi a munkát. Magyarország sorsa megpecsételődött, amikor a török elfoglalta, ami maradt, árnyék királyság. (Tekintve, hogy munkája megjelenése előtt meghalt, valószínű, hogy nem itt fejezte volna azt be.)

A magyar történelem iránti érdeklődés nemcsak Magyarországon nőtt, hanem Európában is. A török támadások Bécs ellen, az erősödő török veszély egyszerre Magyarország felé fordította az európai közvéleményt, így nem csoda, hogy most már sorra jelennek meg az olyan történeti munkák, amelyek egyetemes történeti mondanivalójuk során kitérnek a magyar múltra is. Mindenkivel itt nem tudunk foglalkozni. Meg kell említeni azonban két olyan történetírót, akiknek működése befolyásolta történetírásunk hazai fejlődését.

Az első személyiség *Johannes Michael Brutus* (1515?-1592), aki Forgách Ferenccel 1563-64 táján Velencében baráti viszonyba került, s akit éppen Forgách ajánlott Báthory István figyelmébe. Báthory volt az, aki jól látta, hogy az önálló erdélyi politikához, az erdélyi tudat kiformálódásához szükséges a történetírás segítsége. Szerette volna megíratni Magyarország történetét, ismét a kezdetektől, tehát Bonfini helyett. Hozzájárult a történetírás iránti elégedetlenségéhez, hogy Zsámboki a Bonfini-kiadásban, azt kiegészítve, nem fogadta el Szapolyai trónra jutásának jogszerűségét. Ez az erdélyi politikát sértette, ezért Báthory szerette volna, ha egy színvonalas külföldi történetíró lépett volna fel Zsámbokival szemben. Brutus ekkor már jó hírű történetíró volt, kiadásai és kommentárjai, egész

filológiai munkássága (Horatiust, Cicerót és Caesart adta ki) Európa szerte nevet szerzett neki. Báthory ezért megfelelő megoldásnak találta Forgách javaslatát, s Brutust meghívta Erdélybe. 1574-ben Brutus megérkezett, majd 1576-ban Báthoryval ment Krakkóba. Báthory halála után (1586) Rudolf szolgálatába lépett át, Pozsonyban telepedett le, s mint magyar királyi történetíró működött haláláig.

Brutus nem írta meg a teljes magyar történetet, csupán egy kortörténeti összefoglalást készített az 1490-1552 közötti időszak történetéről. A Rerum Ungaricarum libri XX-ból azonban a 15-20. kötetek elvesztek. Levéltári anyagot is felhasznált, de elsősorban kortársai munkáira támaszkodott. Gyulafehérvári Tamás deák elveszett írásait, Jovius és Centorio könyveit, Forgách Ferenc munkáját dolgozta fel. Báthory István, Forgách Simon, Berzeviczy Márton, Kovalkóczy Farkas, Gyulai Pál lehettek azok, akik elmondták neki mindazt, amit tudtak, akiknek tájékoztatására építkezhetett. S Brutus is felhasználta a kor történeti énekeit.

Munkájának több kéziratos példánya forgott közkézen, dolgozott belőle Istvánffy, Bethlen Farkas, a 18. században Pray, de nyomtatásban nem látott napvilágot. Ezért sem lehetett a hatása olyan nagy, mint Bonfinié, aki persze egy teljes összefoglalást nyújtott. Írt viszont még egy munkát, Báthory kérésére, De historiae laudibus címen. Ez egyfajta történeti módszertan, a magyar történetírásban tulajdonképpen az első.

Hiteles és pártatlan történelmet akart írni. Szembeállítja az évkönyvszerű feljegyzéseket a valódi, oknyomozó történetírással, ahol a szerző a dolgok mélyére hatol. A történetírónak véleményt kell mondania a dolgokról, mégpedig szereplők szájába adva a szót. Vagyis helyeselte a költött beszédeket a történeti munkákban. A történeti munkának jelentős témáról kell szólnia, a kiemelkedő személyiségek életrajzait kell megírni.

Brutus ezeket az elveket igyekezett magyar történetében érvényre juttatni. De rendelésre dolgozott, bizonyos feladatokat kellett megoldania. Ezért nem meglepő, hogy amikor megtudta 1591 decemberében, Báthory Zsigmond ki akarja adatni munkáját, rögvest Erdélybe utazott, hogy megakadályozza ezt. Ez persze csak azt jelenti, árthatott volna neki a munka kiadása, még nem feltétlenül következik belőle, hogy túlságosan

egyoldalúan kezelte volna a múltat. Csupán arra utal, hogy objektivitása káros lehetett volna számára a Habsburg udvarban.

Magyarország politikai viszonyaitól független egy másik külföldi történetíró, *Jacques de Bongars* (1546-1612) tevékenysége, aki Navarrai Henrik (a későbbi IV. Henrik) szolgálatában került Konstantinápolyba menet Magyarországra. Bongars fontosnak tartotta az utolsó évtizedek alapján a magyar történetet, ezért állított össze egy forráskiadványt Collectio Hungaricarum rerum scriptorum címen, mely Frankfurtban jelent meg 1600-ban. Ebben 23 magyar és külföldi forrásmunkát adott ki. A magyar történeti munkák közül Thuróczyt, Küküllei Nagy Lajos életrajzát, Rogerius mestert, Ransanot, Szent István és Szent Imre legendáit, stb. Bongars a kiadás mellett kritikát is mond a közölt forrásokról, így ő az első külföldi történetíró, aki rendszeres kritikában részesítette a magyar történetírás addigi működését. Feladatának olyan alaposan tett eleget, hogy kerek 150 évvel később Schwandtner Scriptoresének majd éppen Bongars kiadványa lesz az alapja.

2.6 A humanista történetírás felbomlása

A századforduló hirtelen újra felkelti a történetírás iránti érdeklődést. A 15 éves háború eseményei ismét arra ösztönöztek, hogy a kortársak megörökítsék az átélt idők viszontagságait. Már önmagában ez meggyőző magyarázatnak tűnhetne a történetírás megélénkülésére. De nem csupán, nem elsősorban erről van szó. Az elmúlt évtizedek folyamán a magyar társadalom méhében csendes változások kezdődtek, s ezek kezdték érvényre juttatni hatásaikat.

Az erdélyi állam önállósága lassan megszilárdult, s megjelent a társadalmi tudatban, természetesen a történetírásban is. Az új generáció gondolkodásában már szerephez jutott mindez. Az előző évtizedekben Magyarország még egységes történeti fogalom maradt a történetírók számára, most viszont megjelent az önálló Erdély, a független erdélyi fejedelemség képe. Felgyorsította ezt az erdélyi fejedelmek politikája. Már Báthory arra törekedett, hogy a gyulafehérvári udvar köré gyűlt történetírók érvényesítsék ezt a szempontot. Kezdetben még csak arról volt szó, jogszerű volt-e Szapolyai megkoronázása, de ettől csak néhány lépésre

volt Erdély önállóságának hangoztatása, s egyúttal az egész Magyarország érdekeinek elejtése. Az erdélyiség kidomborítása ezután a következő évtizedekben elkerülhetetlenül érintette a török megítélését, hiszen Erdély a török vazallusa, árnyaltabban fogalmazva szövetségese volt. A török megértése, a török uralom elfogadása az erdélyi történetírók körében fokozatosan érvényesült. Elkerülhetetlen volt tehát erdélyiség és királypártiság ellentéteinek kiéleződése a történetíráson belül. A magyar történetíróknak állást kellett foglalniuk valamelyik fél mellett.

Sokkal mélyebb válaszfalat vontak történetírók és történetírók közé a fokozatosan megerősödő protestáns egyházak. A 16. század közepén, második felében a vallási szempont még alig jelentkezett a magyar történetírásban. A 16. század végétől azonban fokozatosan motiválta a történetírók állásfoglalásait, nézőpontját. A protestáns felekezetekhez tartozó történetírók egyre erőteljesebben hallatták hangjukat. Ezzel egy időben, éppen a századfordulótól ugyancsak felerősödik az ellenreformáció. Pázmánynak abban a kritikájában, amelyet Istvánffyhoz írt léveiében adott a 16. századi magyar történetírásról, kétségkívül benne van a megújuló katolikus egyház felekezeti szempontjait érvényesíteni kívánó törekvés is, noha nagyon finoman, alig érzékelhetően. A katolikus-protestáns, majd a protestáns egyházak között kiéleződő ellentétek elkerülhetetlenül rányomják bélyegüket a történetírásra.

A protestantizmus terjedése más tekintetben is érzékelhető változást jelentett. Amint szélesedett híveik száma, fokozatosan nőtt a német egyetemeken tanulók köre. A 16. század első felében még elsősorban az észak-itáliai, tehát katolikus egyetemek játszottak szerepet a magyar értelmiség képzésében. Padova és részben Krakkó helyét a 16. század közepétől lassan átvették a protestáns német egyetemek, Wittenberg, Halle, Jena. Hatásuk megmutatkozik nemcsak a történetírók képzésében, hanem történetfelfogásában is. A humanista történetírói eszménykép helyére egy kevésbé filozófikus, de annál harciasabb, pragmatikus történetfelfogás lépett, amely sokat lendített ugyan a magyar történetírás technikai fejlődésén, de egyúttal elsekélyesítette a történetfelfogást.

A protestantizmus megjelenésével felerősödött a történetírásban a középkori keresztény történetfelfogás néhány vonása. A kálvini

predesztináció tana a szent ágostoni történetfelfogással sok tekintetben megegyezett, Isten mindent meghatározó szerepében, a történelem menetének teológikus felfogásában mindenképpen. Ez pedig véget vet a korábbi humanista történetfelfogásnak (már amennyire arról Magyarországon beszélni lehetett), s újraéleszti a hagyományos középkori nézeteket a történelem menetéről.

Ezzel párhuzamosan megváltozik a történetírók társadalmi állása is. Korábban főpapok, főurak voltak többségben, s csak elvétve jelent meg egy-egy alacsonyabb társadalmi rétegből származó író. A 17. század folyamán azonban többségbe kerülnek a hivatalnokok. Ez még nem jelenti a főúri réteg szerepének megszűnését, de jelentőségek erős csökkenését a magyar történetírásban mindenképpen.

Erdély szerepe a 17. *század* magyar történetírásában meghatározó. A legtöbb történetíró erdélyi, s az erdélyiség, s vele egyfajta provincializmus jut érvényre. A nyugathoz való kötődés lazult, ezzel szemben a román fejedelemségek története kapott nagyobb hangsúlyt. *Ez* részben természetes, hiszen Erdély és a két román fejedelemség története sok szállal fonódott egybe, annyiban azonban új jelenség, amennyiben ez az összetartozás tudatosul az erdélyi történetírók egy részénél.

Mindez sok tekintetben megfigyelhető már az 1600-as évek elején író Istvánffynál, aki azonban a királypárt utolsó nagy formátumú történetírója, s még egész Magyarországot tártja szem előtt, ha Bocskai személyével szemben elfogult is. Amellett felekezeti előítéletei nincsenek, általában kerüli az ilyesféle állásfoglalást. Egyértelműen erdélyi álláspontot vall viszont a magáénak *Baranyai Decsi János* (15607-1601), aki a Dunántúl szülötte, de a debreceni, majd a kolozsvári kollégiumban tanult, 1587-89 között Wittenbergben járt egyetemre, majd Strassburgba ment. 1592-ben tért haza, miután járt Franciaországban és Itáliában. Kolozsvárott telepedett le. 1595-től haláláig a marosvásárhelyi iskola igazgatója.

A jog és a filológia mellett filozófiai tanulmányokat végzett. Jól rajzolt, művelt ember volt. Verseket írt, emellett foglalkoztatta a magyar jogrendszer reformja, de elképzelései minden hatás nélkül maradták. A történetírás iránt kezdettől érdeklődött. A magyar jogrendszer reformjáról írva már érintette a történetírást, bírálatot gyakorolva kora történetírói felett.

Ebben a bírálatban Decsi kifejtette, hogy Thuróczy egész anyagát a Képes Krónikából vette át. Ez az első tudatos forráselemzése egy magyar történeti munkának. Thuróczy azonban annyira pallérozatlan nyelven írt, mintha elkendőzni kívánná a magyar múltat, nem pedig az olvasóval megismertetni. Bonfini és Ransanus Thuróczyt követték, de rengeteg mesét dolgoztak be munkájukba, Zsámboki viszont, aki használt külföldi szakmunkákat, mint Decsi mondja, a királypárt érdekében elrontotta e munkák anyagát, vagyis meghamisította. Úgy látta, a feladat az, hogy mindazt összegyűjtsék, amit a magyar történelemről írtak, még a töredékeket is, s az egész magyar történetet egy kompendiumban publikálják. Ezt nem szabad idegenre bízni, e feladat magyar szerzőre vár.

Decsi úgy látta, hogy kora előkelői, művelt emberei nem olvasnak történelmi munkákat, ami nagy hiba, hiszen abból nagyon sokat lehet tanulni. Egy kompendium összeállításának gondolatát nyilván német földről hozta magával, ott és Franciaországban már sok hasonló megjelent. Tervét azonban nem tudta megvalósítani. 1600-ban Bongars jelentetett meg egy olyanféle gyűjteményt, amilyet Decsi tervezett.

Nem váltotta valóra másik elképzelését sem, egy teljes magyar történet megírását. Decsi decasokban dolgozott, s egy, a korábbi irodalomtól sok mindenben eltérő magyar történelmet akart megírni, erre azonban valószínűleg nem került sor. Igaz, egyes adatok szerint megírta volna munkáját, de annak kézirata, a X. decas és a XI. decas első két könyvének kivételével elveszett. Ezeket Decsi önálló könyvként, talán az egész munka jellegének érzékeltetésére megküldte a fejedelemnek, Báthory Zsigmondnak. Ez a részlet maradt fenn a munkából. A többi vagy nem készült el (ez a valószínűbb), vagy pedig megsemmisült.

A megmaradt részlet az 1592-1598. évek erdélyi történetét mondja el. Decsi elsősorban a hadiesemények iránt érdeklődik, mellettük helyet ad még a diplomáciának és a törvénykezésnek. Időrendben mondja el ezeknek az éveknek az eseményeit, Báthory Zsigmond személyét igyekszik minden téren kidomborítani, olykor egyes események elhallgatása árán. Báthory-pártisága az egyik jellemző vonása munkájának. A másik, hogy ezzel ellentétben a vallási problémákat nem exponálja. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy Decsi buzgó protestáns volt, Báthory Zsigmond

pedig katolikus. Humanista képzése is szerepet játszhatott azonban benne, sőt egyfajta objektivitásra törekvése, például akkor, amikor elítélte a protestáns német rendeket, amiért a regensburgi birodalmi gyűlésen nem szavazták meg a magyar segélyt, mert attól féltek, hogy a török legyőzése után a császár a protestánsok ellen fordulna.

A vezérfonal, ami végigvonul a munkán, hogy most talán sikerül a törököt végleg kiverni egész Magyarországról. Ez a meghatározó elem Decsi történetírásában, mindent, a vallási kérdéseket is ennek rendeli alá. Báthory Zsigmond politikai vonalán haladt, azt kívánta szolgálni munkájával.

A történelemben Isten akaratának érvényesülését látja, az isteni akarat az emberek révén érvényesül a földön. A történetíró átadja Isten csodálatos dolgait és igazságos ítéleteit az utókornak. Ezzel Decsi meglehetősen messzire ment a teokratikus történetfelfogás terén. Azért persze olyan történelmet ír, amelyben emberek cselekszenek, akiknek van akaratuk. Ezért cselekvő alakjainak gondolatait, elképzeléseit meg akarja ismerni.

A történetíró feladata a megtörtént dolgok hiteles lefolyásának megírása, az igazság átadása az utókornak, bár ez rossz szokás. Nehéz és hosszadalmas a hiteles dolgok megismerése, s rendkívül nehéz feladat az egyes pártokat nem megsértve megírni az igazságot. A történetíró legnehezebb feladata mindennek eleget tenni. Az utókor szemében a dicsőség megszerzése az, ami mozgatja a történelemformáló személyiségek tetteit, az a remény, hogy haláluk után is élnek az utókor szemében.

Decsi - mint láttuk - kiemelte korábban is a történelem fontosságát. Ezért fordította le magyarra Sallustius munkáját. Ennek szép magyar nyelvét ismerve csak fájlalni lehet, hogy ő maga munkáját latinul írta.

Ő az első olyan történetíró, aki tanításból élt, ha tetszik, az első hivatásos tudós. Hogyan tudott volna eleget tenni a maga elé tűzött feladatnak, a legigazabb történelmet írni, s egyúttal a fejedelem hivatalos történetírójaként működni (mert ez volt a célja), - alighanem önmagában sem tisztázta ezt. Mindenesetre elveit fel kellett olykor áldoznia a gyakorlat oltárán, s ha ezt csupán a legkevésbé torzító módon, úgy tudta megoldani, hogy olykor-olykor ’’elfelejtett” bizonyos eseményeket, akkor bravúrosan oldotta meg feladatát.

Decsi forrása elsősorban kortársainak az emlékezete volt. Olykor elárulja, kik voltak azok, akiknek az elmondására támaszkodik, olykor más forrásból tudjuk. Így például Rudolf erdélyi megbízottaival több alkalommal beszélt. Levéltári kutatásokat is végzett, néha felhasznált országgyűlési aktákat, leveleket, iratokat.

Munkája stilárisan sem befejezett, az utolsó simítások hiányoznak.

Hasonlóképpen Magyarországról származott *Erdélybe Szamösközy István.* Fiatalságáról nagyon kevés megbízhatót tudunk. 1587-90 között Sombory László ítélőmester fiának nevelője Heidelbergben, 1590-1593 között Sombory Sándorral Padovában járt. Korábban kezdhetett történeti-régészeti kutatásokba, mert Padovában 1593-ban kiadta az első magyar klasszika-archeológiai munkát, erdélyi ókori feliratokról. Ezeket Erdélyben kellett lemásolnia, még azelőtt, hogy elutazott volna az egyetemre.

Szamösközy protestáns volt, valószínűleg kálvinista. Padova azonban, bár katolikus egyetem volt, toleranciájáról és sok különféle felekezetű hallgatójáról volt híres, így nem volt feltűnő, hogy volt kálvinista hallgatója.

1593-ban Szamösközy visszatért Erdélybe. A gyulafehérvári káptalan levéltárosa lett, majd Bocskai udvari történetírója. 1599-ben már dolgozott Erdély kortörténetét tárgyaló munkáján, adatgyűjteménye, mely az utókorra maradt, 1608-as adatokat tartalmaz, tehát ebben az évben még dolgozhatott. Nem tudni, mikor halt meg.

Az sem biztos, hogy befejezte volna munkáját. Bocskai 2000 forintot hagyott végrendeletében a kinyomtatására. Tekintve, hogy nem jelent meg, akkor nyilván még nem lehetett készen. Kéziratban maradt fenn, bár már a kortársak közül többen használták.

Szamösközy az ókori erdélyi feliratokat tartalmazó könyvön kívül Rerum Hungaricarum Libri címen írt egy munkát, amelyből az 1566-1586 évek főleg erdélyi történetét tárgyaló első négy könyv maradt meg. Rerum Transsylvanarum Pentades című másik munkájából is csak részek maradtak meg, az V. Pentas 1-5. könyve és a VI. Pentas 1. könyve, az 1598-99. évek

erdélyi történetéről. Ezeket a munkáit Bethlen Gábor átjavította, Bethlen Farkas, a történetíró pedig széljegyzetekkel látta el.

Hebdemades címen írt egy másik könyvet, ennek kéziratából a VI. és VII. Hebdemades, valamint a VIII. Hebdemades 1-4. könyve maradt meg. Ezt, az 1603. év eseményeit tárgyaló munkát, mely szintén Szamösközy kézírásában maradt meg, ugyancsak használta Bethlen János és Bethlen Farkas.

Szamösközy a magyarok eredetéről is írt, ennek csupán töredékei maradtak meg. A munkát felhasználta Toppellin szász történetíró. Gyűjtött ugyan anyagot a régi magyar történetre, de csak saját kora főleg erdélyi eseményeit írta meg.

Érdeklődésének középpontjában a hadi- és politikai események állnak, meg a diplomácia, de Szamosközy mindent feljegyez, ami egyáltalán érdekelheti a művelt embereket. Olykor érzi, hogy amit megörökít, nem a történelem tárgya, ilyenkor kisebb kitérő következik. Alkalmanként kerek jellemzést ad népekről, erkölcseikről, szokásaikról, társadalmi szervezeteikről. Ezeket rendszerint az események elbeszélésébe szövi be, ami arra utal, hogy felismerte történelemformáló hatásukat.

Az okokat igyekszik feltárni, oknyomozó történetíró. Mi vagy kik vitték Erdélyt romlásba? - ez a kérdés izgatja. A fejedelmei, elsősorban Báthory Zsigmond, vagyis emberek, a tanácsosok, stb. De a tanácskozásokat Isten kormányozza, hiszen nem a szerencse, hanem Isten az emberi dolgok alakítója, s ha Isten megzavarja a fejedelmi tanácsosokat, akkor zúdul katasztrófa például Erdélyre. A dolgok előre el vannak döntve, a történelem alakulása, s a jövő. A fátum Isten szolgálatában áll, az amit Isten akar. Az isteni akarat azonban emberek révén valósul meg, ezért Szamosközy érdeklődik az emberi indítékok iránt.

Világosan felismerte a gazdasági tényezők, az éghajlati viszonyok, természeti adottságok hatását a történelem menetére. Különösen a gazdasági körülmények érdeklik. Az 1585. évi éhínségről szóló leírásában feltárja annak okait, az éghajlati adottságoktól a termelési módszereken át a társadalmi körülményekig. Nagyon érdekes a városokról adott képe. Eszerint a városok biztosítják a civilizáció feltételeit, amelyek csak ott

jönnek létre. Minden, ami új és nemes, a városokban fejlődik, ezért kell megvédeni azokat erős falakkal. Sokat ostorozza az erdélyi városokat, amiért elmulasztották védműveik kiépítését, karbantartását.

A történetírásnak az igazat kell leírnia, ahogyan az események valóban megtörténtek. Másrészt fel kell tárnia a dolgok valódi okait, az igazsághoz híven, torzítás nélkül. A gyakorlatban persze Szamosközy sem tudta ezt megtenni, Bocskai érdekében sokszor erőszakot kellett tennie ezeken az elveken.

Forrásai elsősorban a hiteles szem- és fültanúk. Ezeket tartja a legtöbbre, olykor neves történetírók előadásával szemben. Az ilyen forrásokon kívül felhasználta az egykorú külföldi és hazai történeti irodalmat. S mint levéltáros, nagy mennyiségű történeti forrást dolgozott fel a gyulafehérvári, s más erdélyi levéltárak anyagából. Maga is gyűjtött ilyen forrásokat, összegyűjtötte például Báthory András leveleit. Az okleveleket olykor teljes egészükben közli, bár némileg stilizálva, mert a korabeli hivatalnoki latinság sértette stílusérzékét.

Forrásait gondos kritikával rostálta meg. E téren valószínűleg a kor legjobb szakismeretével és nagyszerű érzékkel rendelkezett. A történeti munkák esetében rendszeresen végzett forrásanalízist, megállapítva, honnan gyűjtötték össze adataikat.

Elbeszélő forrásait, Forgách Ferencet, Brutust és másokat rendszerint híven követi, de átdolgozta a különböző munkákból vett ismereteit, s saját szavaival, igen bő lére eresztve mondta el, amit akart. Olykor egyes részeket kimásolt, erre utal, hogy vallási kérdésekben helyenként ellentmondó, katolikus vagy protestáns álláspontot érvényesít, amit éppen az átvételek indokolnak.

Szamosközy politikailag a feltétlen török orientáció híve. Már nem gondolkodik országos, magyar összefüggésekben, csak erdélyiekben. A 15 éves háború tapasztalatai után fogalmazta meg álláspontját, nem véletlen, hogy a 16. század második felének virágzó erdélyi állapotait a török fennhatóságban látta, s azt kívánta vissza. Nem személyes híve a töröknek, igazán magyar, aki csupán a tényeket fogadja el olyannak, amilyenek.

A vallási kérdésekben még meglehetősen eklektikus. Pápaság-ellenes kiszólásai miatt ugyan kálvinistának tartották, de sok részletben katolikus pártinak tűnik. Valószínűleg ő maga személy szerint türelmes volt (padovai tanulmányai is erre utalnak), csupán egyszer pápaellenes, máskor pedig katolikus írók szövegeit vette át. Éppen az, hogy nem dolgozta át ezeket a részeket, utal a toleranciára. Kifejti, hogy túl sok Erdélyben a felekezet, a folytonos viták, egymás elleni küzdelmek sehova sem vezethetnek. Ugyanakkor állást nem foglal, mindegyik iránt egyforma közömbösséget, elfogulatlanságot tanúsít.

A nemzeti kérdésben már nem ilyen elfogulatlan. A szerbeket, románokat, de főleg a hajdúkat kimondottan gyűlölte, a vallon és német zsoldosokat megvetette. Általában keserű érzéseket táplált a magyarországiak iránt. Ebbe belejátszik nosztalgiája az Itáliában, Németországban megismert műveltebb életformák iránt. A magyar urak műveletlenek, ezért nagyon keserűen ír róluk.

A társadalom fennálló rendjét ennek ellenére tisztelte. Látta a hatalmas ellentéteket, így például helyesen emelte ki, hogy a székelyek azért nem szerették a magyar urakat, mert jobbágysorba süllyesztették őket, s a jobbágyokat a nemesek rabszolgasorban tartják. A székely azért gyilkolja le az urat, hogy így biztosítsa szabadságát. Ugyanakkor a nemesség pártján áll, mert a székelyek kegyetlenkedései visszataszították.

A képzőművészet, archeológia, filológia, filozófia, történelem mellett a természettudományok is érdekelték, művelte azokat. Átlagon felüli ezirányú ismereteire utal, hogy például a vallási ellentéteket az euclidesi párhuzamos vonalakhoz hasonlítja, amelyek soha nem találkoznak. Olyan szabatosan írja le a cserebogár vagy a kolumbácsi légy alakját, életmódját, kártételeit, ami széleskörű természettudományos ismeretekre vall. Több természettudományos észrevétele szintén ezt támasztja alá.

Időrendben halad, mint a kor legtöbb történetírója. A szerkesztés nem erős oldala, sok kitérőt iktat be, olykor epizódokat ad elő, jelentéktelen részleteket duzzaszt fel. Ezeknek fölöslegességét néha érzi, hiszen jelzi. Belejátszik ebbe, hogy sokszor megemésztetlenül használ fel különböző forrásokból rendelkezésére álló anyagokat Nem egy esetben pedig a megszerkesztetlenség teljes mértékű, munkájának több fejezete egyszerű

adathalmaz, minden logikai összefüggés nélkül, bár nem évkönyvszerű szárazsággal, hanem bő lére eresztve.

Mindezek ellenére jelentős történetíró, forráskritikája, amely sokszor csak jegyzeteiben érvényesül, széleskörű ismeretei, kitűnő jellemábrázolásai, a gazdasági és társadalmi jelenségek bemutatása iránti érzéke együttesen nagyon érdekessé teszik munkáit, amelyeket azonban csak néhány későbbi történetíró értékesíthetett, hiszen azok nyomtatásban nem jelentek meg.

A kor több kisebb történetírót is felmutat. Közülük említésre mindenképpen méltó *Gyulai Pál* (? - 1592), aki Padovában és Bolognában tanult, majd Báthory István udvarának tagja. Báthory Rettenetes Iván elleni 1580. évi hadjáratát írta meg. A munka még 1581-ben megjelent Kolozsvárott, majd 1582-ben Rómában. Lényegében röpirat. Báthory érveit mondja el, de történetírói alkotásként is megállja a helyét. Gyulai Livius modorában ismerteti a hadjáratot, figyelme kiterjed minden tényezőre, amelynek szerepe lehet (így az utánpótlás kérdéseire is). Báthory Zsigmond katonái ölték meg.

Hasonlóan rövid életet élt és egykönyvű szerző *Jacobinus János* (? 1573-74? -1603). Kolozsvár városi jegyzője, majd az erdélyi fejedelmek hivatalnoka. Báthory Zsigmond, majd András titkára, átállt Mihály vajdához, később Székely Mózeshez, akinek kancellárjaként esett el. Jacobinus az 1595. évi hadjáratot írta meg, Báthory Zsigmondot dicsőítve. Történetábrázolása, felfogása humanisztikus, nagyjából kortársaiéhoz hasonló. Tehetséges történetíró, kár, hogy korán elhunyt.

Istvánffy követője a szintén erdélyi *Somogyi Ambrus* (1564-1637?), akinek személyéről keveset tudni. Belső Szolnok megye jegyzője volt 1604-1633 között. 1637-ben Dés város bírája lett, de 1638-ban már más a bíró.

Basta serege elől menekülve Besztercén írta meg Historia Rerum Ungaricarum et Transsylvanicarum c. munkáját. A tétlenséget akarta elűzni, s érdekelte a történelem. Mindenféle értelemben autodidakta történetíró tehát. Művelt ember volt, jártas a filozófiában és a természettudományokban. Erdélyi oldalon áll, munkájának a címe is jelzi, hogy már nem tekinti egységesnek a két magyar államot. Törökbarátsága,

a protestantizmus melletti állásfoglalása szinte természetes, bár egyik sem kirívóan szélsőséges.

Nem önálló történetíró, Bonfinit és Thuróczyt akarta folytatni. Négy részből álló könyve 1490-től 1566-ig terjedő lapjai Jovius és Zsámboki szövegeit tartalmazzák, azokat írta ki szó szerint. A második rész, 1576-tól, meg 1588-tól 1601-ig önálló fogalmazás, bár ide beillesztette Jacobinus egész munkáját, az 1602-1605 közötti eseményeket tárgyaló fejezet pedig Istvánffy átírása, kiegészítésekkel, így például Basta leveleivel. Használt más szerzőket is, Révayt, esetleg valamiféle kivonatokat, feljegyzéseket, Az átvételeknél gyakran élt a betoldásokkal, hosszabb önálló betétekkel.

Forrásait szó szerint használja fel, erős kihagyásokkal, összevonásokkal, olykor más szövegek, saját értesülések közbeiktatásával. Saját szövegeméi elsősorban a maga ismeretanyagára, élményeire támaszkodott, de felhasználta kortársaiét is. Használt levéltári, vagy legalábbis hivatalos iratokat, leveleket. Ismeretanyaga mindenképpen korlátozott, ezért sokszor pontatlan, olykor maga jelzi, nem tudja, pontosan mi történt.

Elsősorban a nemesség történetírója, a nemesség érdekeit, állásfoglalásait (például az országgyűléseket) nála jobban senki sem mutatta be ebben a korszakban. Ebben az értelemben azt lehet mondani, hogy Somogyi a tömegek szerepét mutatja be a történelemben. A másik főszereplő a fejedelmi hatalom. Mindkettőt befolyásolja, behatárolja az isteni akarat, valamint a humanista fátum és a necessitas, a szükségesség. Ez utóbbi rendszerint rosszra kényszeríti a cselekvő személyeket. Kényszerűségből megengedi például az esküszegést, noha ezt tartja az egyik legfőbb erkölcstelenségnek.

Erdélyközpontú, mást nem nagyon lát, nem vesz figyelembe. Moldva, Havasalföld, a török, a királyi Magyarország sem nagyon érdekli, noha forrásai mindezekkel sokat foglalkoznak. Így nála már kialakult Erdély-központúságról beszélhetünk, a maga teljes provincializmusával. Értékmérője Erdély, annak java lebeg a szeme előtt. A fejedelmi politika igazolásában meglehetősen messzire megy, az államérdek kifejezés ugyan nem fordul elő nála, de valami hasonlóra gondolt, amikor például Báthory Boldizsár meggyilkolását közérdekből történtnek veszi. Lehet, hogy ismerte

Machiavellit, lehet, hogy mindez csak a körülmények hatására formálódott ki benne.

Udvari történetíróként működött *Bojti Veres Gáspár* (15907-1640?). A jobbágyszármazású ifjút Bethlen küldte 1617-ben Heidelbergbe. Bethlen unokaöccsét, Istvánt nevelte később, szintén Heidelbergben, de 1620-ban a háború miatt visszatért. A marosvásárhelyi kollégium tanára, még egy ideig Bethlen István nevelője, 1623-tól Gyulafehérvárott a fejedelem történetírója (Bocatius utóda) és lelkésze, és a káptalani levéltár kezelője. I. Rákóczi György alatt tovább működött az udvarban. Bethlen Gábor életét, kormányzását akarta megírni, de azt események elmondásában csak 1614-ig jutott. Munkáját - saját elmondása szerint - oklevelekre építi, tehát megbízható levéltári anyagra. Kerüli a kitalálásokat, még Bethlen származását illetően is, amelyet a valóságnak megfelelően akart közzétenni. Sok levéltári anyagot használt föl, helyenként egész okleveleket belefoglalt írásába. Megmaradt munkájának túlnyomó részét hivatalos iratokból állította össze, de kerek előadást szerkesztett anyagából, s abba szervesen illeszkednek az irat-idézetek, kivonatok.

Bethlen párti munkáról van természetesen szó. Bojti a két utolsó Báthory uralmát nagyon sötéten ábrázolja. Bethlen így Erdély megmentőjeként került a fejedelmi trónra. Bethlen megelőző politikáját csak nagyon kevéssé mutatja be, egyúttal hangsúlyozza, hogy a haza érdekében szabad a jogot megsérteni, s erőszakot alkalmazni. Bojti e téren Somogyihoz képest jelentősen előrelépett.

Bethlen melletti elfogultsága az egész munkán végigvonul, ebből következik törökbarátsága, s természetesen a protestánsok dicsérete. Számára ezek már természetes dolgok, Erdélyen kívül más nem érdekli.

A történelemben nála nagyon erősen érvényesül a kálvinista predesztináció tana, ami nem véletlen, hiszen Bojti eredetileg papnak készült. Isten közvetlen rendelése határozza meg a dolgok menetét, a fátum és a fortuna szerepeltetése elhanyagolható jelentőségű, csupán a humanista műveltség jegye, minden tartalom nélkül.

2.7 A királyi Magyarország történetírói a 17. században

A 16-17. század fordulójának eseményei új történeti érdeklődést és új történetszemléletet eredményeztek. Istvánffy történetírói működése jelzi a fordulatot, bár őt magát még a megelőző korszak történetírói közé soroltuk, hiszen élete túlnyomó részét azokban az évtizedekben élte. A másik királyi magyar főúr, aki történelemmel foglalkozott, *Révay Péter* (1568-1622) azonban már minden tekintetben a fordulatot testesíti meg.

Révay nyugat-magyarországi főúri, nagybirtokos családból származott, aki a legmagasabb méltóságokat viselte. Lutheránus lévén a strassburgi egyetemre járt, majd hazatérve 1598-ban beiktatták örökös túróci főispáni méltóságába. 1601-ben már királyi biztos, 1604-ben királyi tanácsos és a királyi tábla bírája. II. Mátyás kedvelt embere volt, így 1608-ban ő az egyik koronaőr, s 1610-től főudvarmester. 1615-ben főajtónállómester, 1619-ben főasztalnok. Követte a koronát Ecsedig, amikor Bethlen Pozsonyból 1619-ben elvitte, ottani szereplése meglehetősen kétes, lehet, hogy átállt Bethlenhez. Mindenesetre lemondott a koronaőri méltóságról, de lemondását nem fogadták el.

Révay mint koronaőr határozta el, hogy történetírással foglalkozik. A korona történetét akarta megírni, s ezt a tervét egy átfogó magyar történet keretében hajtotta végre. Oláh Miklós, Verancsics Antal torzóban maradt terveit végül ő váltotta valóra, teljes magyar történelmet írt egészen a saját koráig. Ugyanakkor ő az első magyar történetíró, aki a korona történetének önálló munkákat szentelt, aki a korona történetét először összefoglalta. Kötelességének tekintette ezt, mint koronaőr, s egyúttal a maga gyönyörűségét is kielégítette.

Első munkája a koronáról 1613-ban jelent meg Bécsben. Kommentár címet viselte ez a rövid írás, mely 600 év magyar történetébe foglalva, királyok szerint rendezve, összegyűjtötte mindazt, amit más szerzők a koronáról írtak. Kivonatokat tartalmaz tehát mások munkáiból, a magyar történetet Bonfiniből és Thuróczyból állította össze, hosszasan elmondva a koronára vonatkozó részeket. Bonfini után Zermegh, Forgách, Zsámboki munkáit s természetesen több külföldi történetírót is (Joviust, Callimachust, stb.) feldolgozott.

Történetszemlélete teokratikus, ami részben Isten szerepének elismerésében mutatkozik meg a történelemben, de abban is, hogy a bibliát minden

esetben perdöntőnek fogadja el. Számára a történelem nem csupán tanulmány tárgya, hanem a jelenkor tanítómestere és példatár. A korabeli magyarságnak a belső békét, egységet és összefogást sugallja, az összefogást a király, a Habsburg uralkodó égisze alatt a török ellen. Magától értetődően elutasítja Bocskai álláspontját.

Módszertanilag az első, aki a korona feliratiból következtet eredetére. Később, másik munkájában jóval messzebbre ható megállapításokat tett e téren. Monarchia című munkáját azért írta, mert úgy érezte, történeti összeállítása nagyon vázlatos. Ez egy részletesebb magyar történelem, középpontjában a korona sorsával. 1618-ig megy el, II. Ferdinánd megkoronázásáig. Ez alkalomból részletesen leírja a koronázási szertartást.

Ebben a tanulmányban Révay megállapítja, hogy nem elég csak más szerzők munkáit használni, hanem okleveleket, kéziratokat kell feltárni és feldolgozni. A kortörténetet, amelyet a saját tapasztalataiból ismer, megkülönbözteti a régebbi korok történetétől.

Igaz, hogy itt már többféle forrást használt fel, de azért ez is más munkák kivonata maradt. Olykor idéz okleveleket, de e téren nem igazán önálló. Sokkal nagyobb teljesítménye, hogy könyvében meghatározta a szent koronát adományozó pápa személyét, II. Szilveszter pápában.

Révay érdeklődik az ország közállapotai iránt. Az események közé szövi mondanivalóját az ország földrajzi viszonyairól, gazdaságáról, társadalmáról. Foglalkozik egyes intézmények (nádorság, koronaőri méltóság) történetével éppúgy, mint az ellenállási joggal, a királyválasztás jogával, de legrészletesebben a koronázási szertartással. A franciával hasonlítja össze a magyar koronázási gyakorlatot, s jól emeli ki, hogy a legfontosabb mozzanat a franciáknál a szentelt olajjal való felkenés, míg nálunk a korona-jelvény átadása. Széles látókörét ezekben a megfigyelésekben nagyszerűen kamatoztatja.

Mint oly sokan, Révay is hitt a misztikában, elsősorban a számmisztikában. Bár nem volt annyira babonás, mint Istvánffy vagy Szamosközy, hogy csak a legjobbakat említsük, de e téren neves külföldi tanítómesterre hivatkozik, Jean Bodinra. Jellemzően nem a ’’Methodus” modern módszertani elveire, hanem egy másik értekezésére, melyben a bűvös számok erejéről értekezett.

Mindkét munkáján átsüt alapfelfogása, az, hogy Magyarországot a töröktől csak a német birodalom segítsége mentheti meg. Felismerte, hogy a 16. század végére a török ereje kifulladt, terjeszkedése megállt, ugyanakkor jól látta, hogy a kiveréséhez egész Európa összefogására lenne szükség. Ezért kívánja, hogy a vallásháborúk helyett (a harmincéves háború már kitört, amikor e munkát írta) inkább a török ellen fognának össze. Bár buzgó lutheránus, a vallásháború a szemében teljesen értelmetlen, s azt elítéli.

Hasonlóképpen az egész magyar történelmet foglalta össze 1626-ig a tehetős birtokos családból származó *Gersei Pethő Gergely* (1570?-1629). Családja a 15. század végén került Horvátországba, Pethő Gergely a Varasd megyei Béla várában született. 1607-1625 között a horvát rendek többször követnek küldték a magyar országgyűlésbe. Varasd megye alispánja volt egy ideig.

Célja a latinul nem olvasók számára magyar nyelvű, katolikus szellemű összefoglalást adni a magyar történelemről. Ilyen jellegű magyar nyelvű mű eddig csak a protestáns felfogást tükröző Bencédi Székely István és Heltai tollából látott napvilágot.

Az ország történetét 373, a magyarok első bejövetele és 1626 között írta meg. Általában Bencédi világkrónikáját követi, a magyar eseményeknél feljegyzi a külföldön történteket is. Évkönyvszerű munkát állított össze, az eseményeket összefüggés nélkül sorolja fel, csak helyenként szakítja meg önálló, kerek történetekkel, elsősorban a saját koráról, arról, amit személyesen élt át.

Felsorolja a munkákat, amelyeket tisztességesen kivonatolt, Bonfinit, Joviust, Thuróczyt, Ransanust, Heltait és Tinódit, Istvánffyt használta fel elsősorban. Elsőrendű forrása volt Bencédi világkrónikája, bár ezt nem említette. Forrásait sokszor szó szerint átírja, csupán lerövidítve.

Munkája népszerűsítő, részben propagandisztikus írás, melynek célja a politikai orientálás. Pethő királypárti és katolikus szerző, így természetesen elítéli a törökkel szövetkező Bocskait, s a protestáns egyházak térhódítását. Bár látja a királyi hadsereg, Basta katonáinak példátlan pusztításait, alapjában azonban Bocskait (és persze az ugyanazt a politikát folytató

Bethlent) ítéli el. Emellett természetesen tagadhatatlan magyar hazafi, aki az ország történetét hazafias érzések jegyében írta meg.

Egyúttal a horvát nemesi nemzettudatot is kifejezi. Jellemző, hogy mint Révay Péter, közli a Nagy Sándornak tulajdonított privilégiumot a délszlávok részére. Pethő egyszerre horvát és magyar hazafi, de amikor ’’szerelmes hazánk”-ról ír, azon kivétel nélkül minden esetben Magyarországot érti.

Történeti összefoglalását valamikor 1621-22-ben írta, az anyaggyűjtést elsősorban saját korának eseményeire azonban már korábban megkezdhette. Az 1622 utáni részeket nyilván az eseményekkel egyidőben, vagy nem sokkal azok megtörténte után vetette papírra.

Krónikáját jóval halála után, 1660-ban adták ki Bécsben. Igen népszerű volt, öt változatlan kiadása ismert 1753-ig. A 18. században a jezsuita történetírók az eredeti szövegen nem változtatva folytatták krónikáját, először 1732-ig Spangár János (ez 1734-ben és 1738-ban jelent meg), utóbb 1742-ig Kovács M. János (megjelent 1742-ben). Az összesen legalább nyolc kiadás mutatja, milyen jól megfelelt Pethő magyar története a jezsuita történetfelfogásnak.

Tulajdonképpen ugyancsak népszerűsítő szempontot követett *Nadányi János* (16437-1707) a magyar történetével, de külföldön. Egy használható kompendiumot akart az érdeklődő európaiak kezébe adni. Így állította össze a Floras Hungaricus-t (P. Annius Floras római történetíróról elnevezve, aki Liviust kivonatolta). Hollandiában tanult, Utrechtben és Leidenben írta meg munkáját, mely 1663-ban jelent meg Amszterdamban. 1666-tól Nagyenyeden tanár, 1671-ben Nagyváradon tanít, majd Biharnagybajomban lett lelkész.

Nadányi külföldi kiadó felkérésére dolgozott, ezért Magyarország történetét sokkal inkább beilleszti az európai fejlődés menetébe, mint kortársai. Ahol teheti, európai történetírókra támaszkodik. Így azután sok téren új megállapításokat tett, nem egy esetben olyan forrásokat használva fel, amelyeket magyar történetíró korábban nem láthatott. Perspektívája kortársainál jóval szélesebb, így például a kereszténység felvételét beilleszti

az európai folyamatba, a dán, lengyel, angol megkeresztelkedéshez kapcsolja.

Nadányi az első magyar történetíró, akinél megjelenik a körforgás gondolata. Még vizsgálatra szorul, mennyire játszott szerepet ebben a korabeli nyugat-európai történetfelfogás. Vico csak jóval később írt erről. Nadányinál azonban már olvasható az a gondolat, hogy a történelemben mindig ugyanaz a tragédia vagy komédia játszódik le, csupán a személyek változnak. Ezért nyújt olyan jó alkalmat a történelem ismerete tanulságok levonására. Nem sok, amit erről mond, de a gondolat csírái vitathatatlanul alakot öltenek nála. Lehet, hogy Európában nem ő volt az első történetíró, aki ezt megfogalmazta, de a magyar történelemben bizonyosan.

Ha nem is kimondottan történetíró, de elméletileg a történetszemlélet kérdései terén a 17. század közepének legkorszerűbb európai eszméivel felszerelkezett gondolkodója a költő és hadvezér *Zrínyi Miklós* (1620-1664). Csupán egyetlen írása tekinthető történetírásnak, a Mátyás király életéről szóló elmélkedések c. könyve, melyet 1656-57 telén írt. A munka inkább királytükör, elmélkedés a jó uralkodó magatartásáról, politikájáról, a kormányzásról, mintsem történeti munka. Mégis helye van a magyar történetírás korabeli történetében.

Zrínyi a Mátyásról szóló munkához forrásként felhasználta Bonfinit, Thuróczyt, Galeottot, Ransanot, Forgách Ferenc és Heltai munkáit, hogy csak a fontosabbakat soroljuk fel. Ezek alapján, de igazából önálló koncepcióba ágyazva formázta meg a maga Mátyás képét. Messzire vezetne itt e munkát beilleszteni Zrínyi politikai elképzeléseibe, s nincs is rá szükség. Elég, ha arra utalunk, hogy a 17. század első felére Mátyás alakja már nem csupán az ország történetének legfényesebb szakaszát jelentette, hanem egyúttal a Habsburg-ellenes politikai csoportosulások tűzték alakját a maguk zászlajára. S persze mindez érvényes megfordítva is. Az udvarhoz hű politikai körök, az ellenreformáció hívei szemében Mátyás trónbitorló volt. Pázmány nevezte így, mert nem származott az Árpádok véréből, s erőszakkal került a trónra. Csak ebben az összefüggésben válik teljesen egyértelművé, hogy amikor Zrínyi Mátyás életéről könyvet írt, alakjáról elmélkedett, az számára és környezete, a korabeli politikai irodalom

szempontjából a Habsburg párttal szemben a nemzeti királyság eszméjét fejezte ki.

A műfajnak megfelelően Zrínyi Mátyás könyve egyszerre elmesélő, leíró jellegű, s tartalmaz elmélkedéseket. Zrínyi jól ismerte a korszak kommentárirodalmát, az akkori királytükröket, így pl. Machiavelli: La vita di Castruccio Castracani c. Írását és olasz fordításban Pierre Matthieu, IV. Henrik francia király udvari történetírója XI. Lajosról írt munkáját. Ezek voltak a mintái és ösztönzői, amikor Mátyás életrajzához fogott.

A történeti adatok a már jelzett forrásokból valók, tehát semmiféle új kutatást sem tartalmaz a munka. A feldolgozás formája és felfogása azonban eredeti. Zrínyi a Vitéz hadnagy című írásában kifejtett uralkodói és hadvezéri erényekhez méri Mátyás alakját és tetteit. Mátyás az ő szemében épp azért lehetett téma, mert olyan uralkodó volt, aki egyesítette alakjában a nagy politikust és a jelentős hadvezért. Ez volt Zrínyi eszméje is, nem véletlen, hogy Mátyás jellemzése nála szinte mindenben megfelel a Vitéz hadnagyban megfogalmazott eszményeknek. De nem elfogult Mátyás javára, elmarasztalja például osztrák és cseh háborúját, mert megítélése szerint nem volt rá igazi oka. Egyidejűleg elítéli a Mátyás ellen forduló összeesküvőket, mert szembefordultak a királlyal. Munkájában következetesen érvényesíti a közjó érdekében működő nemzeti királyság eszményét, a kor kifejezésével élve ”német”-ellenes tehát, s erőteljesen kárhoztatja a vallásháborúkat.

Zrínyi kora legműveltebb magyar gondolkodója volt, sajnálhatjuk, hogy a történetírás csak mellékösvény maradt számára. Ő volt talán az egyetlen a 17. századi magyar történetírásban, aki tökéletesen befogadta a kor humanizmusának történetszemléletét, s azt munkásságában érvényesíteni tudta. Lehet, hogy csak közvetve, de jól ismerte Machiavellit, általában a humanista történetfilozófiát, számára a virtú (= vitézség, lásd ’’Vitéz hadnagy”!) a szabadon cselekvő ember jelzője. Felismerte, hogy a történelemben, mint az életben, sok vagy legalábbis több ”uomo virtuoso” cselekszik, így amikor hőse megkezdi működését, nem változtathat az adott helyzeten, amely az összes cselekvő ember működésének eredője. Ez az eredő a fortuna, amely vagy az előnyös helyzetet, vagy a kedvezőtlen körülményeket jelenti. Zrínyi megértette ezt (ebben az összefüggésben

nyeri el jelmondata: Sors bona nihil aliud a maga valódi értelmét), a nagy embert az ő szemében az jellemzi, hogy képes kivárni és megragadni a kedvező alkalmat, az előnyös pillanatot. Mátyásban ő ezt a politikust és hadvezért látta és formálta meg. Egy olyan férfiút, aki a közjó érdekében volt képes cselekedni.

Mint említettük, nem volt elfogult. Ismerte az államrezon elméletét, de mint gondolkodó, nem fogadta el az erkölcstelen cselekedetek igazolására a szükséghelyzetet. Elítéli Mátyást például, amiért elzáratta Szilágyi Mihályt, s más alkalmakkor is bírálja, ami arra utal, hogy számára az állam érdeke nem adott mindenre felmentést.

Csak sajnálhatjuk, hogy egyetlen munkája van, amelyik a történetírás műfajába sorolható. Mint elméleti kérdések iránt érdeklődő humanista, Zrínyi ebben történetfilozófiai szempontból az egész korszakból kimagasló munkát alkotott, s gyakorló történetíróként messze meghaladhatta volna a kortárs történetírókat.

Zrínyi működése más tekintetben is nyomot hagyott a történetíráson. Az 1663-64-es hadjárat az érdeklődést rendkívüli módon felkeltette a kortörténet iránt. Az eseményeknek több megörökítője akadt.

Gróf Kéry János (1638-1685), a pálosrend generálisa Mars Turcicus című munkáját, mely a Habsburg királyi politikát kívánta igazolni, 1672-ben írta és jelenttette meg Pozsonyban. Középpontjába az 1663-64. évi török háborút állította. Elsősorban a hadi eseményeket örökítette meg, csak röviden foglalta össze a rákövetkező évek eseményeit, Habsburg párti, katolikus szempontból.

Inkább politikai röpiratot írt *Esterházy Pál* herceg (1635-1713), a későbbi nádor. A háborúban Zrínyi alatt szolgált, s munkáját a magyar rendekhez írta, hogy eloszlassa a ’’terjengő rágalmakat”. A magyarság megpróbáltatásainak okát abban látja, hogy elfordult az egységes hittől, vagyis a protestantizmusban.

2.8 Az erdélyi történetírás a 17. század második felében

A 17. század közepe Erdélyben is a történeti érdeklődés visszaesésével járt. I. Rákóczi György uralkodása felvirágoztatta az országot, belpolitikailag kevés változással, ami a kortörténet iránti érdeklődést alighanem elaltatta. Ez csak akkor elevenedett fel, amikor II. Rákóczi György fejedelemségének második felében hirtelen felbillent az ország egyensúlya, s belső harcok, török és királyi csapatok küzdőterévé vált a fejedelemség. A történelem hirtelen újból érdekessé válik, mind a külföld, mind a belföld számára. A fejedelmi hatalom ismét a történelemhez fordul segítségért.

Az erdélyi történetírás a 17. század végén nem hoz újat sem módszertanilag, sem a történetfelfogás terén. Előrehaladt azonban az erdélyiség tudata, oly mértékben, hogy történetírók néha már szükségesnek tartják figyelmeztetni olvasóikat, Erdély valamikor Magyarországhoz tartozott. S kibontakozott a reformáció különböző irányainak küzdelme a katolicizmus ellen, a felekezeti harc, amely eleve meghatározta a történetírók állásfoglalásait.

Általában a fejedelmi hatalom érdekeit képviseli a történetírás, amikor válaszol a külföldi röpiratokra. Volt azonban egy férfiú, aki nem fejedelmi megbízásból, hanem a saját elhatározásából fogott tollat. *Szalárdi János* (? -1666) magyar középnemesi család sarja volt, 1634-ben került a fejedelmi udvarba a levéltár konzervátoraként, és a fejedelem segédtitkáraként. Siralmas krónikája ugyan nem az első magyar nyelvű történeti munka, de az első nagyszabású magyarul írt történetírói alkotás. Ebben az 1526-1541 közötti eseményeket tömören összefoglalva az önálló Erdély történetét mondja el. A hangsúlyt Erdélyre helyezi, igaz, I. Rákóczi Györgyig meglehetősen tömören tárgyalja Erdély történetét.

Kilenc könyvben írta meg témáját, s a kéziratot valószínűleg 1662-ben fejezte be. I. Rákóczi György uralmánál kezd részletesebbé válni, a mű több mint fele azonban az 1648-1662 közötti eseményekről szól, vagyis Erdély tragédiájáról.

Nem fejedelmi történetíró, panaszkodik is, hogy a fejedelmek nem érdeklődnek a történelem tanulságai iránt. Képzett ember, hiszen levéltáros, és mint ilyen, nyilván hozzájutott fontos forrásokhoz, másrészt olvasott, jól ismerte Bonfinit, Thuróczyt, Istvánffyt, Szamosközyt, s a külföldi történetírókat. Az ókori klasszikus történetírók között Livius és Tacitus volt a példaképe.

Szalárdi a bálványimádó katolikus vallás követése miatt Isten büntetésének tartja Erdély elszakadását Magyarországtól. A törökbarát politika híve, Erdély vesztét az okozta, hogy a török ellen fordult. Mintaképe I. Rákóczi György, akinek 20 éves uralma felvirágoztatta a kis országot. A helyes belpolitikát ő és Bethlen képviselték.

Az 1526-1608 közötti időszakot Istvánffy alapján ábrázolta. Kiegészítésként Szamosközyt használta, de feldolgozott okleveleket, törvényeket, levéltári anyagot, elsősorban bővítésként. A szem- és fültanúk kikérdezését sem hanyagolta el.

Nem elfogulatlan, ellenkezőleg. Mind Bethlen, mind I. Rákóczi György esetében eltusol dolgokat, elhallgat, retusál, vagyis megszépíti mondanivalóját. Annak ellenére, hogy nem fejedelmi rendelésre készült a munka, nem kétséges, hogy erősen elfogult az erdélyi fejedelmi hatalom, Bethlen, Rákóczi és hívei javára.

Fejedelmi kezdeményezésre született *Bethlen János* (1613-1678) két történelmi munkája. Apafi az ellenpártról az oldalára állott Bethlent bízta meg azzal, hogy az utolsó évtizedek erdélyi történetét oly módon írja meg, amellyel megvédhetné őt és uralmát a bécsi és egyéb támadásoktól.

Bethlen apja nagyúr, Küküllő megyei főispán, fejedelmi tanácsos, az udvari lovashadak kapitánya, ő maga gyermekkorban tért át az unitáriusról a kálvinista vallásra. I. Rákóczi György udvarában volt ifjú, 1651-ben tordai főispán, majd diplomáciai küldetéseket teljesített. Egyik fővezére II. Rákóczi Györgynek, Krakkóban a magyar seregek parancsnoka, később Rákóczi ellen fordult, Barcsay védelmében röpiratot írt. Ezután Kemény oldalára állt, majd pedig Apafinak hódolt, s így megtarthatta a korábban megszerzett kancellárságot.

Apafi védelmében írta meg Rerum Transsylvanicarum c. négy könyvből álló munkáját 1662-63 telén. Ezt folytatta azután 1673-ig rendszeresen, ha nem is napról napra, de azért folyamatosan feljegyezve az eseményeket.

Bethlen úgy ítélte meg, hogy Erdély történetének a Brandenburgi Katalin, Bethlen István és I. Rákóczi György uralkodása alatti eseményeit kell megírnia, a korábbi dolgokat már megírták az elődök. Ezt - mintegy előzményként - azonban meglehetősen rövidre fogta. II. Rákóczi György és utódai történetét már sokkal részletesebben tárgyalta, munkája túlnyomó részét az 1657-1663 augusztusa közötti időszak eseményei töltik ki. A könyv még 1663-ban megjelent.

Ígérete szerint folytatta azután Historia Rerum Transsylvanicarum címen, egészen 1673-ig. Alighanem azért szakította meg ekkor az írást, mert gyanúba került a Béldy-féle összeesküvés kapcsán, s így jobbnak látta nem folytatni a feljegyzéseket. Ezt a munkát részben az eseményekkel egy időben írta, s utólag szerkesztett össze nagyobb részeket, másrészt pedig utólagosan állított össze egyes szakaszokat. Tíz éven át dolgozott tehát rajta, olykor folyamatosan, máskor szakaszosan. A Rerum Transsylvanicarum utolsó része tulajdonképpen ehhez a munkához kapcsolódik, legalábbis jellegét tekintve, mert míg az első három könyv kerek, megszerkesztett történeti munka, a harmadik néhány fejezete, s a negyedik könyv, jellegét tekintve inkább a Históriához csatlakozik.

Mindkét mű végső soron propagandisztikus alkotás, ennek ellenére vitathatatlanul történetírói munkálkodás terméke. Erdély álláspontját kellett megvédenie, ennek tett eleget, de ha megfigyeljük érveit, melyek között az a felszólítás is szerepel, hogy párizsi vagy madridi olvasók jöjjenek Erdélybe, s éljenek ott vagy tíz évet, így ismerjék meg, milyen a német és a török között élni, akkor eléggé mérsékeltnek kell tekinteni propagandisztikus vonásait.

Bethlen a török orientáció híve. Mindig óvatos politikus volt, s az elővigyázatosság rányomta bélyegét ítéleteire. Őszintén vallja, hogy a törököt nem lehet kiverni, ha pedig ez így van, nem szabad meggondolatlan lépéseket tenni. Erdély számára mindkét irányban megfontolt politikát ajánl, nem ért egyet a magyarországi protestánsok megsegítésével sem, mert azt tiltja a török.

Belpolitikailag a rendi szabadság híve, ellenzi a fejedelmi abszolutizmust. Sokat ír az országgyűlésekről, igyekszik kiemelni szerepüket.

Magyar nemzeti érzésű, a magyar nemzet tagjának érzi magát, tehát a királyi magyar rendekkel is azonosul, elsősorban a protestáns magyarországiakkal. Végső soron a magyar nemzet érdekeit tartja szem előtt, pártok és felekezetek fölé helyezve azt.

Történetírói példaképe Tacitus. Jól ismerte, ez kiderül szövegeiből. Sok oklevelet, országgyűlési iratot, levelet, stb. használt fel, vagyis ismerte a levéltári forrásokat. Különösen második írása helyenként nem több aktagyűjteménynél, annyira túlteng benne a levéltári iratok közlése. Történeti munkákat viszont egyáltalában nem használt fel. Sokszor foglalkozik a saját kancellári működésével, a Rerumban harmadik személyben, a Históriában első személyben szól magáról.

Találunk nála némi, meglehetősen sajátos történetfilozófiát. Mindaz, ami a hold alatt van, változik, az ember és a nemzetek is. A magyar történet alakulása azt példázza, hogy ez a változás romlás, de általános következtetést ebből nem von le. Isten kormányozza a világot, de szerepe van a történelemben a fátumnak és a fortunának is. A kényszerűségnek, mint aktív politikus, nagy szerepet tulajdonít a dolgok alakulásában, bár elsősorban olyan erőnek látja, amely megalkuvásra késztet. Ezeken az erőkön túl az egyének szabadon cselekszenek, cselekedeteik jellemükből, érdekeikből, elgondolásaikból következnek.

A földrajzi helyzetnek meghatározó szerepet tulajdonít, erre utal a már idézett felszólítás. S utal a nemzetek történelemformáló erejére, ami erősebb az államférfiaiknál. A fejedelem történetét írja, de benne a nemzet sorsa tükröződik.

A nemzetek szerinte nemcsak a rendekben nyilvánulnak meg, hanem a pártokban is. Bár Bethlen maga a török szövetség híve, de az európai közösség tagjának, a kereszténység részének tekinti magát és pártját. Elítéli azokat, akik érzelmileg elkötelezik magukat a török mellett.

Rigorózus kálvinista, a vallás kérdésében nem ismer megalkuvást. Talán ez az egyetlen, amiben nincs tekintettel semmire.

Bethlen János történetírói működése volt hatással unokaöccsére, *Bethlen Farkasra* (1639-1679), aki szintén udvari karriert futott be, ugyancsak kancellár volt Apafi mellett. Ő kitartott II. Rákóczi György oldalán, s szolgálta diplomáciai küldetésben I. Lipót udvarában. Később Kemény János pártjára állt, ott volt a nagyszőllősi csatában. 1663-ban, amikor Apafi közkegyelmet hirdetett a német párt tagjai számára (Kemény Simont kivéve), átállt Apafi oldalára. Több diplomáciai küldetésnek tett eleget, országgyűlési tárgyalásokon vett részt, egyszóval formálója volt a nagypolitikának.

Bethlen Farkas erdélyi történetet írt, História c. munkáját 1526-tól kezdi s 1609-ig viszi el. Nem tudni, itt miért hagyta abba, azért-e, mert megszaporodtak politikusi teendői, vagy azért, mert forrásai elapadtak (Szamosközy, Decsi, Istvánffy munkáira támaszkodott). Használta az erdélyi levéltárakat, de nem mélyebben, mint mások. S természetesen elolvasott minden olyan hadtörténeti munkát, ami a rendelkezésére állt, de a korabeli magyar történetírók munkáinak többsége ekkor még nem volt elérhető.

A legbővebb munkát választotta alapnak, ezt azután kiegészítette különféle adatokkal, majd az egészet egységes formába öntötte. Ahol ellentmondást talált, s az feloldhatatlannak bizonyult, ott sokszor mindkét álláspontot közli. Bizonyos pontokon azonban, ahol ennek politikai jelentősége volt, ezzel a módszerrel meglehetősen egyoldalúan élt.

Külön érdekelték azok a források, amelyekből korábbi történetírók dolgoztak. Felhasználta például Szamosközy adatgyűjteményét, s máshol is igyekezett a legmélyebbre ásni. Levéltári forrásait teljes terjedelmükben közli.

1664 után kezdte el a történetírói munkát, más verzió szerint 1674-ben. Amikor Históriáját írta, egyidejűleg kíméletlen harcot folytatott Béldy Pál, majd nagybátyja, Bethlen János (és annak fia, az emlékiratíró Miklós) ellen. Munkáján azonban ez nem hagyott nyomot, a kíméletlen s igen visszataszító módszerekkel dolgozó politikus és az emelkedett, epikus történetíró szinte két külön személynek tűnik.

* * *

A magyarországi humanizmus, mint eszmei áramlat, import áru volt a Kárpátmedencében, bár számos képviselője Észak-Itáliában járt egyetemre, s így közvetlen tanulmányok révén tette azt magáévá. Magyarországon hiányzott a megfelelő társadalmi közeg, a nagy tömegű városi polgárság ahhoz, hogy önmagából termelődjön ki hasonló világnézet, történetfelfogás. A magyarországi városok, a városi polgárság egésze ahhoz is gyenge volt, hogy körében szilárdan gyökeret verhessen a humanista történetfelfogás.

Nagymértékben előidézte a városi polgárság ez irányú alkalmatlanságát az a körülmény, hogy a magyarországi városok, különösen a gazdagabb, népesebb polgárságot falai között tömörítő városok kivétel nélkül német eredetűek és lakosságúak voltak. Kulturálisan ezek a városok a német nyelvterülethez kötődtek, s így legfeljebb a német területek közvetítésével ismerkedhettek meg a humanizmus eszméivel. A német területek viszont maguk is jelentős késéssel ismerkedtek meg a humanizmussal. Így a magyarországi városok körében ez az eszmeáramlat jóval később jelent meg, mint a nemességnél, elsősorban a főnemességnél, amelynek fiai közvetlen itáliai tanulmányok révén ismerkedtek meg vele.

Gyengítő hatással voltak az említettek mellett az ország három részre oszlása, s a királypárti-erdélyi ellentétek, a katolikus és protestáns egyházak harcai, sőt a protestánsok közötti küzdelmek is. Ezek az ellentétek kikezdték a humanizmust, fölébe kerekedtek, oly mértékben elnyomták, hogy csak ritkán mutatkozhatott meg, alig formálódhatott ki.

A magyar humanizmus gyengesége tükröződik a történetírás helyzetében. A humanista történetszemlélet elemei megjelentek ugyan nálunk is, néhány kiemelkedő egyéniség alkalmasnak bizonyult nagyobb alkotások tervezésére, de már kevésbé a tervek valóra váltására. Az érett humanista történetszemlélet megnyilvánulásait ritkán érhetjük tetten, talán Zrínyi Miklós az egyetlen, aki teljes mértékben a magáévá tette azt, ő viszont nem jelentkezett nagyobb arányú történetírói tevékenységgel.

A 17. század végére újból hullámvölgybe került a magyar történetírás. Nemcsak a királyi Magyarországon, bár ott jóval szembetűnőbb a helyzet, hanem Erdélyben is. A változás csak akkor következhetett be, amikor a török kiűzése a Kárpátmedencéből új helyzetet teremtett, a felszabadított Magyarországon új erők érvényesülhettek, amelyek idővel a maguk képére

formálták a történetírást. Ez azonban már nem a humanizmus jegyében történt.

3. A tudományos történetírás alapvetése a 18. században

A 17. század folyamán Nyugat-Európában a humanizmus lassan átadta a helyét egy új irányzatnak a történetírásban. A reformáció és ellenreformáció küzdelme jelentkezett a tudomány fejlődésében, s új utak felé terelte az érdeklődést. A reformáció a teológia kérdéseit állította az érdeklődés homlokterébe. A reformáció tudósai hittudósok, hitvitázók, akik védik álláspontjukat a katolikus felfogással szemben, s ennek rendelik alá a történetírást. A reformáció történetírói legfeljebb az egyháztörténet terén tűnnek ki, kezdeményezői egyháztörténeti művek hatalmas sorozatainak. A katolikus egyház elleni küzdelemben nagyon jó eszközt vélnek felfedezni a történelem eredeti forrásainak felkutatásával és a történeti kritikával. Itt kapcsolódnak a humanista történetírók, filológusok működéséhez, eredményeikre építenek, működésüket folytatják. A történeti kritika és az eredményeit felhasználó történetírás és publicisztika azonban elfogult, előítéletektől terhes és egyoldalú lett. A reformáció érzéketlenné tette a történetírókat a humanista történetfelfogás iránt, predesztinációra épülő eszmerendszere történetíróit a középkori történetfelfogás eszmei alapjaihoz vezette vissza.

Ugyanezek a vonások jellemzik a másik oldalt. A katolikus egyház először védekezésként, majd fokozatosan ellentámadásba menve át, hasonló eszközöket használt. Az egyháztörténet, a források összegyűjtése és kiadása mindkét katolikus iskolának, amelyek meghatározó szerepet játszottak ebben a folyamatban, a kedvenc műfajává vált. A történetírásnak Hollandiában és Franciaországban a 17. század közepétől kibontakozó új irányzatai az ellenreformációnak ebbe a törekvésébe kapcsolódtak be.

A bollandisták törekvéseit már láttuk. A jezsuita rend antwerpeni történetírói iskolája a maga módján a reformáció kezdeményezte forráskutatás és kritika eszközeit fejlesztette tökélyre. A humanista történetírás formai eszközeit teszik magukévá, de az ellenreformáció szolgálatában. A szentek életét szisztematikusan feldolgozva, rendszeres

adatgyűjtéssel párosítva a kritikát, igyekeztek megtisztítani a katolikus egyház történetét a rárakódott csodás elemektől.

A bollandistáknál valamivel korábban megindult Franciaországban a történetírás módszereinek, eszközeinek, de elsősorban céljainak az átalakulása. A vallásháborúk itt zárultak le legkorábban, az általuk előtérbe tolt kortörténeti munkákat felhasználhatta egy újfajta történetírói tevékenység. A hivatásos történetíró itt jelent meg először, kezdetben papi, szerzetesi meg tanári köpönyegben. Rendszeres forráskutatásba kezdenek, s hozzáfognak a kritikai módszerek kidolgozásához. Jelentékeny forráskiadvány-sorozatokat tesznek közzé, a kritikai munkához szükséges társtudományok műveléséről sem feledkeznek meg, bibliográfiák, szótárak (például Du Cange nagy latin szótára), s más segédkönyvek látnak napvilágot, történeti módszertannal foglalkoznak. Az abszolút királyi hatalom megerősödésével létrejött az az intézmény, amely megfelelő keretet biztosít a történetírás fejlődéséhez, az 1635-ben alapított Francia Akadémia. Körülötte sorakoztak fel azok a történetírók, akik a királyi udvar pártfogását és anyagi támogatását élvezve megkezdték a francia történelem rendszeres feltárását. Az Akadémia egyúttal új pórázt is jelentett, a történetírót az abszolút hatalom érdekeinek megtestesítőjévé változtatva.

Franciaországban is működött egy szerzetesi történetírói közösség, a maurinusok bencés kongregációja, amelyet 1618-ban alapítottak, tömörítette maga köré az egyes történetírói iskolákat. A paleográfia, kronológia terén kimagasló eredményeket értek el, s a maurinusok benedek rendi kolostorok történeti forrásait összegyűjtő és feldolgozó közösségének tagjaként Mabillon fektette le a modern forráskritika, az oklevélkritika alapjait (De re diplomatica libri VI, 1681). Mabillon a bencés rend okleveleinek védelmében kidolgozott módszertana majdnem két évszázadra meghatározta az oklevélkritika eszközeit.

Mind a bollandisták, mind a maurinusok működése egy irányba mutatott: egyháztörténeti munkásságuk a katolikus egyház történetének reális ábrázolását célozta. A vallásháborúk lassú, a harcok kiújulásától olykor megnehezített csillapodása azonban fokozatosan felszabadította a szellemet, s a tudományos kutatást is az előítéletek béklyóitól. A történetírásra a

protestáns racionalizmust kimunkáló Pierre Bayle működése a 17. század végén volt komoly hatással, aki tisztán a józan ész alapján vonta kétségbe a katolikus egyház tanításait, a bibliai hagyományokat. Hatalmas történeti és biográfiai szótárát Hollandiában jelentette meg, ahová Franciaországból menekült.

A 17. század fejlődése a történetírást tehát sok tekintetben megszabadította pártpolitikai béklyóitól és a teológia uralmától. A történetírás ezzel megszűnt a teológia alárendeltje lenni, de új helyét a tudományok rendszerében ezzel még nem nyerte el. A francia világi tudósok felismerték ugyan azt, hogy a humanista történetírók módjára a történetírást valamiképpen használni lehetne az állami politika keretében, de nem akarták egyszerűen (és primitíven) az uralkodó, a dinasztia céljaira, illetve a nemzeti dicsőség kiépítésére felhasználni. A történetírás új feladatait a 17-18. század fordulóján a német területek protestáns polihisztorai határozták meg.

A Bodin, Bossuet, Grotius munkáiban tudományos elméletté érlelt új, modern, az abszolutizmus gyakorlatát elméleti síkra emelő államelmélet keretében sikerült a Leibniz nyomdokain haladó német polihisztoroknak a történetírást az egyetemes politikai tudomány részévé tenni, amely a belőle meríthető közjogi és állampolitikai tanulságokban találja meg annak célját. Ezek a tudósok jogi, földrajzi, teológiai ismeretek keretében szintézist igyekeztek létrehozni az államismeret formájában, s ebben a történelemnek új feladatok jutottak.

Az államismeret művelői a történelemben a forráskutatás és a kritika igen következetes hívei voltak. Ezen a réven próbáltak a skolasztikával szemben fellépni, s szakítani annak minden következményével a történettudományban. A skolasztikát Leibniz és követői az eredeti források felkutatása és kiadása, valamint megfelelő kritikai értékelése révén próbálták kiküszöbölni. Törekvésük ezen a ponton egyesült a holland és francia forráskutatók működésével, történetkutatói gyakorlatával. Elméleti megalapozásként Leibniz megkülönböztette a racionális tudományokat, amelyekhez nem volt szükséges a közvetlen tapasztalat, amelyeket gondolkodás alapján lehetett művelni, valamint a tapasztalatokon alapuló tudományokat, s ezek közé sorolta a történelmet is.

Ezen az elméleti alapon virágzott fel a 18. században a történetírás új korszaka. A német tudósok, az államismeret művelői a történetírásban jelentékenyet alkottak, hamarosan még a forráskutatásban és a kritika módszereinek használatában is meghaladták holland és francia példaképeiket. A történelmet teológiai összefüggéseiből kiszakítva, új feladatokat tűztek ki számára. Az egyes német tartományok múltjára vonatkozó dokumentumokat kezdték gyűjteni, a lehető teljességre törekedve.

A forráskritika terén is meghaladták a mintákat. Újfajta forrásanyagokat gyűjtöttek össze és adtak ki, és új kritikai módszereket dolgoztak ki. Átalakították a történetírás tárgyát. Most már mind erőteljesebben figyelnek a történelem menetére, az egyes események lefolyására, a részletekre és azokra az okokra, amelyek mozgatták az események menetét. A polihisztorság azt eredményezte, hogy műveikben, az egyes területek leírásában, vagyis az államismeret gyakorlati megvalósításában a történelem mellett olyan más tudományok alakulnak ki, mint a statisztika, politikai földrajz, közjogtörténet, az összehasonlító államtörténet, amelynek tulajdonképpen a világkrónika helyét kellett elfoglalnia.

Az egész irányzat megfelelő alátámasztást kapott a két fő vallási irány, a katolicizmus és a reformáció keretében a vallásháborúk elmúltával bekövetkező bomlási folyamatból, a katolikus janzenizmustól és a protestáns pietizmustól. Mindkettő a vallási dogmákat támadta a maga vallási keretei között, s mindkét irányzat közös volt abban, hogy a vallásos gyakorlatra, általában a dogmákkal szemben a gyakorlatra helyezte a hangsúlyt. Mindkét irányzat fellépett a tudományban a dogmák ellen, s a gyakorlati célok és ismeretek fontosságát hangsúlyozta. Ez a két irányzat játszott szerepet abban, hogy a történelmet kivonták a vallási, dogmatikai viták köréből és az államismeret keretei közé utalták.

Az államismereti munkák megjelenésével párhuzamosan érdeklődés keletkezett a tudománytörténet iránt. Humanista alapokon, de ekkor bontakozik ki szélesebben, lexikonok és bibliográfiák formájában. Nem irodalomtörténeti érdeklődés ez, a latin ’’literatura” szó ekkor még tudományt jelentett, nem irodalmat, mint a romantika korától. A ’’historia literaria” tehát tudománytörténet, művelése mindenhol megindult,

egyidejűleg az egyháztörténeti és a tartomány-, meg államtörténeti sorozatokkal. Módszereit ugyanabból az eszköztárból meríti, mint a történetírás általában. Ennek az irányzatnak igen nagy jelentősége volt a tudományos történetírás kiformálódásában. A szellemi élet szféráját vizsgálva új területre hatolt, új kérdéseket oldott meg, s ezzel a történetírást segítette.

Az államismereti iskola központjai a 18. század elején a német egyetemek, Jéna és Halle. A történetírás ezen új iránya, nem a maga teljességében, inkább egyes részterületeinek művelése formájában Európa szerte elterjedt, de a német területeken kívül csupán a forráskiadás egyes ágaiban, meg a történeti kritika vizsgálati módszereinek fejlesztésében tűnt ki. A vallás még a műfajt illetően meghatározó volt a tudomány művelése terén. A katolikus világban elsősorban a bollandista vagy maurinus bencés forráskiadás uralkodott, akár francia, katolikus német (például bajor), vagy itáliai területeken, csupán azzal a különbséggel, hogy német vagy olasz földön a tudomány művelése nem rendelkezett azzal a hatalmas intézményes támasszal, amit a francia abszolutizmus és az akadémia jelentett. Szervezet kereteket csupán a 18. században kap a tudomány, benne a történetírás művelése például Bajorországban az akadémia megalapításával, vagy Ausztriában a bécsi jezsuiták működésével.
Az államismeret elsősorban a protestáns világban terjedhetett. Ennek műhelyei az egyetemek voltak. Ebből a szempontból igen sajátos volt Magyarország helyzete, ahol az uralkodó irányzat ugyan a katolicizmus volt, de erős protestáns felekezetek alakultak ki, s noha még nem alakultak ki intézményes keretek a tudomány támogatására, az abszolutista államhatalom a 18. század első felében mégis támogatta az államismereti kutatásokat. Ennek keretében kapott helyet, s ebben a keretben alakult ki a tudományos magyar történetírás a 18. század folyamán.

Magyarországot a 17. században az európai történetírás e nagyobb irányzatai még nem érintették. Egészen a Rákóczi-féle szabadságharc bukásáig (1711) a hagyományos, a rendi ellenállás és az abszolút királyság, a katolikus és protestáns irányzatok szokványos küzdelmei határozták meg a történetírást, amely nem jutott túl a humanista alapokon. A 17. század második felének viharai, megpróbáltatásai, a Thököly-féle felkelés és a Rákóczi vezette szabadságharc körülményei a kortörténetírásnak és az

önéletírásnak (gondoljunk Kemény János, Bethlen Miklós, II. Rákóczi Ferenc vagy Károlyi Sándor önéletrajzi írásaira, Thököly Imre naplóira) kedveztek. A történetírás fejlődésének fő vonala az előző történetírók folytatása volt, azaz a kortörténetírás, mellékvonalában pedig az emlékiratírók haladtak. A katolikus és protestáns egyházak vitáiból külföldön kibontakozó, rendszeres kutatáson alapuló egyháztörténeti munkásságnak még nincs nyoma. Sem a forráskutatás, sem az arra épülő egyháztörténet nem jelentkezett, az egyetlen *Inchoffer Menyhért* (1584-1648) torzóban maradt munkásságától eltekintve. Ő jezsuita tanárként előbb Messinaban, majd Rómában működött, ahol a bollandisták hatására elhatározta, hogy megírja a magyar egyház történetét. Az Annales Ecclesiastici Regni Hungariae címen Rómában 1644-ben megjelent első kötetben azonban csak 1059-ig jutott. Inchoffer munkája félbemaradt, hatása a magyar történetírásra a maga korában nem volt. Kapcsolata sem volt azzal, így nem akadt folytatója, befejezője vagy követője.

Ugyanarról az eszmei tőről fakadt az a kezdeményezés, amely a 17. század végén született meg, s amely hosszú távon, hatásában az egész magyar történetírást új utakra, fejlődésének új szakaszára terelte, amely a tudományos történetírás magyarországi kezdeteit jelenti. A bollandisták nyomán, azonos koncepcióval és módszerekkel indult meg az a nagyszabású egyháztörténeti forrásanyaggyűjtő tevékenység, amely végül elvezetett a történetírás tudományos színvonalú műveléséhez. Ennek a rendszeres egyháztörténeti kutatómunkának a kezdeményezője és megszervezője a bécsi Pazmaneum magyar rektora, *Hevenesi Gábor* (1656-1715) volt.

Hevenesi grazi iskoláinak elvégzése után különféle jezsuita rendházakba került tanárnak. Bécsben a kollégium és a Pazmaneum igazgatójaként tevékenykedett, s Kollonich Lipót esztergomi érsek gyóntatója lett. A legkimagaslóbb jezsuitaként tartották számon kortársai, többször tanácsát kérte egyházi ügyekben, így a görög egyházi unió kapcsán Lipót császár. Teológiai munkákat írt, s a bollandisták példáját követve megírta a magyar szentek életrajzait tartalmazó könyvét (1692, Nagyszombat).

Sokkal fontosabb azonban, hogy ugyancsak a bollandisták példáján felbuzdulva 1695-ben megindította a rendszeres egyháztörténeti

forráskutatást. Első lépésként hozzálátott a kutatómunka megszervezéséhez. Felhívást nyomattatott s köröztetett, amelyben propagálta az egyháztörténeti források összegyűjtését és hozzá történő megküldését. Mint hja, a magyar egyház-történetírás nagyon elmaradott, aminek az oka az, hogy nincsenek megfelelő írók és elpusztultak a levéltárak. Ezért közös forrásgyűjtő munkára szólította fel mindazokat, akik érdeklődnek a történelem iránt. Inchoffer munkáját kellene folytatni, vagyis a magyar egyháztörténetet kellene megírni, de oly módon, hogy abban bemutassák az ország történetét.

Hevenesi megjelölte a forrásgyűjtés módszereit is. A nyomtatott munkákat megfelelően kell kivonatolni, részletesen bemutatva a bibliográfiailag használható anyagokat. A hangsúlyt azonban az oklevelek összegyűjtésére tette. A feliratos emlékeket és a szájhagyományokat sem felejtette ki a gyűjtésből. Mindenhol szükségesnek tartotta a lelőhelyek megjelölését, a tulajdonnevek betű szerinti lemásolását. A forrásokat hat csoportra osztotta, s részletesen leírta a kutatás körét. A kor módszertani színvonalát tekintve felhívása, az abban található alapelvek a legmagasabb szinten álltak, tudományos színvonalát tekintve semmiben sem maradt a francia vagy a németalföldi történetírás gyakorlata mögött.

Hevenesi kezdeményezése alkalmas pillanatban született, s így hatalmas sikert hozott. Beleillett az udvar tervébe, a töröktől felszabadított ország újjárendezéséhez szükség volt a múlt megismerésére. Ezért támogatta lelkesen e kezdeményezést az a Kollonich érsek, aki az Einrichtungswerk megalkotójaként sokat foglalkozott az ország történetével, közjogi helyzetével, s aki Hevenesi tervétől a katolikus egyház megerősödését remélte. Az 1692-től államminiszter, 1695-től esztergomi érsek Kollonich egyúttal az udvari kamara elnöke volt, így egyszerre több, nagy fontosságú levéltári gyűjtemény fölött rendelkezett. Ezeket a levéltárakat történelmünk során először megnyitotta a tudományos kutatás előtt. Megbízta az esztergomi érseki levéltárost, Otrokocsi Fóris Ferencet az érseki és káptalani levéltárak rendezésével és okleveleik lemásolásával. Mint az udvari kamara elnöke, utasította a pozsonyi kamarai levéltárat az ott található oklevelek lemásolására. Cseles Mártont pedig a jezsuita rend főnökével egyetértésben Rómába küldte, a Vatikáni Levéltárban található, a magyar egyház történetére vonatkozó dokumentumok

felkutatására. Intézkedett a fehérvári keresztes vitézek levéltári anyagának összeállításáról is. Összesen 49 hatalmas kötet jött így létre Kollonich utasítására, amelyek középkori oklevelek másolatait tartalmazták. Ezeket a köteteket hitelesítő záradékkal, aláírással és pecséttel látta el, s így juttatta el Hevenesinek. Mindezen felül számos jezsuita szerzetest bízott meg oklevelek gyűjtésével és leírásával.

Hevenesi rendszeresen kutatott és másolt okleveleket, valamint rendszerezte az egész anyagot. Rövid idő alatt 133 kötetnyi forrásanyag gyűlt össze (ebből ma csak 127 van meg), így annak az egy kötetre rugó mutatónak az elkészítése, amelyet maga Hevenesi állított össze, sem volt kis feladat. Az anyag rendszerezésén, feldolgozásán túl azonban nem jutott. Részben egyéb tevékenysége, részben korai halála megakadályozta ebben. Ezért alakult úgy, hogy az utókor ritkán szokta emlegetni történetírásunk nagyjainak sorában. Pedig ezzel a hatalmas forrásanyaggyűjtéssel, a munka megtervezésével és megszervezésével ő alapította meg a bollandista típusú, anyaggyűjtő egyháztörténeti kutatást Magyarországon. A magyar történeti fonások módszeres felkutatása, összegyűjtése, s ezzel a tudományos történetírás alapjainak megteremtése az ő nevéhez fűződik. Mint anyaggyűjtő nagy jelentőségű, de a legnagyobbat a kutatás megszervezésével, módszereinek megfogalmazásával, s ezzel a tudományos kutatás számára a források hozzáférhetővé tételével tette. Az általa létrehozott iskolából került ki a 18. század magyar történetírása katolikus indíttatású történetírói gárdájának szinte minden nagy személyisége. A jezsuita rend keretében Hevenesi kezdeményezésére létrejött az a tudományos mag, amely először az egyháztörténetírást, majd az ország történetének újrafogalmazását tűzte célul maga elé.

Már az anyaggyűjtés során megindult az egyháztörténeti gyűjtemény részbeni feldolgozása. Otrokocsi Fóris Ferenc (1648-1718) megírta a magyar egyháztörténet első összefoglalását. Bzsenszky Rudolf (1635-1715) az erdélyi egyháztörténet 1605-1690 közötti fejezetét dolgozta fel, Szörényi Sándor (1664-1719) az esztergomi érsekekről írt munkájával példát mutatott későbbi kutatóknak az egyházmegyék történetének feldolgozására. Kéziratára támaszkodva és azt saját kutatásaival kiegészítve írta meg a század közepén Schmitth Miklós az esztergomi érsekség, majd pedig az

egri püspökség történetét, s ezen a példán felbuzdulva állították össze - már nem jezsuita rendi - paptudósok az egyes egyházmegyék történetét. Szörényi egy másik munkájával, a magyar tudósok és írók életrajzi adatainak összegyűjtésével katolikus részről csatlakozott a protestáns oldalról már korábban megindult historia literaria műfajához. Kéziratában Czvittinger 250 írójával és tudósával szemben 385 személy adatait gyűjtötte össze. Ezek a munkák ugyan mind kéziratban maradtak, s csupán évtizedekkel később jelenhettek meg, de a gyűjtött oklevelek mellett e kéziratokat már használhatták a későbbi történetírók. Szerzőik kivétel nélkül Hevenesi munkatársai voltak a nagy vállalkozásban, s munkáik megírása mellett szorgosan gyűjtötték a forrásokat. Hevenesi halála után az ő vállalkozása során iskolába tömörülő tudósok folytatták a munkát. Péterffy Károly (1700-1746) jezsuita szerzetes összegyűjtötte és két kötetben megjelentette a magyar zsinati határozatokat és egyházi törvényeket (Pozsony, 1741-42). Ez a munka az első nyomtatásban napvilágot látott katolikus egyháztörténeti kiadvány Magyarországon. Folytatta az anyaggyűjtést, 20 kötetnyi forrásgyűjteménye a korán elhunyt jezsuita rendkívüli szorgalmáról tanúskodik.

A 17-18. század fordulóján, valamint Hevenesi kezdeményezése után megindult protestáns részről is az egyháztörténeti források gyűjtése. Ez törvényszerű volt, hiszen a különféle protestáns felekezetek híveinek védekezniük kellett az egyháztörténet kutatása és feldolgozása formájában kibontakozó katolikus fenyegetés ellen. A kor színvonalán álló módszerekkel és eszközökkel kívántak válaszolni a jezsuiták egyháztörténeti offenzívájára. Az államhatalom természetesen nem támogatta, sőt rendszeresen akadályozta a protestánsok munkáját, megnehezítve egyebek között a kiadási tevékenységet. Ezért jelent meg 1710-ben a Lehenmann-féle nagy egyháztörténeti munka függelékeként két névtelen író tollából (egyikük talán Okolicsányi Pál) a magyar evangélikus egyház és az erdélyi protestantizmus története, amelyeket a cenzor Magyarországon nem engedett kiadni. Tulajdonképpen a vallásügyi törvények és más forrásanyagok publikációja ez a két munka, amelyekben a feldolgozás, tehát az egyháztörténet elbeszélő részei meglehetősen kis terjedelműek.

Ez volt az indulás. Hamarosan kiterebélyesedett a protestáns egyháztörténet. A kizárólag a bibliát alapként elfogadó, utóbb a karteziánizmussal összefonódó, az Isten és ember közötti viszonyt szövetségi alapon felfogó Coccejus-féle teológia híveként működő kálvinista Debreceni Ember Pál fontos forráskiadványt állított össze a protestáns egyház történetéről, amelyet Utrechtben adott ki 1728-ban (részben megrövidítve, felépítésében módosítva) Lampe, mert Magyarországon nem jelenhetett meg. Krman Dániel evangélikus szuperintendens is megírta a magyar egyháztörténetet. Schmall András és Klanicza Márton a felső-magyarországi evangélikus egyház történetére vonatkozó forrásokat gyűjtötte össze.

Egyidejűleg kezdetét vette a tudománytörténeti adatgyűjtés, természetesen az egyháztörténeti kutatások részeként. E téren úttörő jelentőségű Czvittinger Dávid (1674-1680?-1743) selmeci evangélikus bányapolgár Frankfurtban 1711-ben megjelentetett Specimen Hungariae Literatae c. munkája, melyben 250 író és tudós életrajzi adatait dolgozta fel. Természetesen hiányos lehetett csupán (például Tinódit sem vette fel, mert nem ismerte), hiszen Szörényi néhány év múlva már 385 biográfiát gyűjtött össze, de jelentősége ennek ellenére nagyon nagy. Czvittingert a korabeli elsősorban német tudománytörténet azon nézete lökte a munka felé, amelyet külföldi tanulmányai során ismert meg, hogy ti. magyar irodalom és tudomány nincs, a magyarok csak a lóhoz és a kardhoz értenek. Ebbe a gondolatkörbe tartozik még Rezik János tevékenysége, aki az evangélikus iskolatörténetet alapozta meg kutatásaival. Mindkét protestáns történetírónak több követője akadt a katolikusok köréből is. A tetőpontot ez a tevékenység Horányi Elek háromkötetes Memoria Hungarorum (Bécs, 1775-1777) c. munkájában, majd annak kiegészítéseiben (Pest, 1792, Buda 1808, 1812) érte el. Horányi mintegy 1000 író és tudós adatait dolgozhatta már fel.

A protestáns egyház- és tudománytörténeti tevékenység legkimagaslóbb képviselőinek tevékenysége néhány évtizeddel későbbre esik. Kénesi Tőzsér János az erdélyi unitárius egyház- és iskolatörténetre vonatkozó forrásokat gyűjtötte össze hatkötetes munkájában. Bod Péter (1712-1769) négykötetes nagy egyháztörténeti munkájába a protestáns egyház- és tudománytörténet sok forrását vette fel. A Leidenbe ösztöndíjjal kikerült, s

ott három évig tanuló Bod Péternek ezt a munkáját 1756 táján csempészték ki, de csak az 1880-as években jelent meg. Kéziratai azonban Erdélyben ismertek voltak. Bod Péter ellen az 1757. évi rendelet alapján, mert néhány munkáját engedély nélkül adta ki, s mert azokat a katolikus egyházra sérelmesnek minősítették, eljárást kezdeményeztek, s munkáit elkobozták. A református történetírás e nagy alakja az egyedüli történetíró a 18. században, aki magyar nyelven írt. 1766-ban Nagyenyeden kiadta magyarul 24 erdélyi református püspök életrajzát, s ugyanabban az évben jelentette meg több, mint 500 tudós életrajzi adatait tartalmazó munkáját Magyar Athénás címen. Ez volt az első magyar nyelvű tudománytörténeti munka.

A protestáns történetírók ez irányú tevékenysége azonban összességében terjedelmileg, de tartalmilag is elmaradt a jezsuita írók mögött. Ennek okát elsősorban azokban a korlátozásokban látjuk, amelyekben az államhatalom részéről részesültek, miközben a katolikus írókat mindenben támogatták. Nem a protestáns szerzők adatgyűjtő munkásságának lelkességével, buzgalmával volt tehát baj, egyszerűen akadályozták működésüket. Munkásságuk azonban igen szűk körben mozgott, amit annak köszönhettek, hogy a protestáns egyházak egymással szemben is bizalmatlanok voltak.

A katolikus és protestáns egyháztörténeti forrásgyűjtési irány kibontakozásával szinte egy időben jelentkezett a protestáns pietista német egyetemek hatására az a forrásközlő iskola, amelyik tulajdonképpen meghaladta mindkét irányzatot, az államismeret. Ennek megalapítója Magyarországon a hallei egyetemen tanuló *Bél Mátyás* (1684-1749) volt. A Zólyom megyei evangélikus iparos családból származó Bél August Hermann Francke tanítványa volt, s minden valószínűség szerint a protestáns német államismereti iskola egész Európában legnagyobb formátumú képviselőjévé vált. 1710-től a besztercebányai evangélikus gimnázium, 1714-1719 között a pozsonyi evangélikus líceum rektora volt, majd városi lelkész lett. Haliéból hazatérve fogott hozzá ahhoz, hogy Magyarország egyetemes ismeretét összeállítsa.

Bél Francke mellett Ludewig, Gundling és Cellarius tanítványaként vált polihisztorrá, akit személyisége, szervezőkészsége, koncepciózus volta mellett széleskörű, a kor számos tudományának sokoldalú ismerete tett

alkalmassá az ilyen típusú munka megindítására. Munkássága elsősorban a magyar földrajz- és történettudomány kialakulásában alapvető, mégis azt kell mondani, hogy sem geográfus, sem történetíró nem volt. Univerzális ismeretekkel rendelkező polihisztor volt, aki mindenekelőtt az ország egyetemes megismerésére törekvő munkájának tervezetét dolgozta ki. Tervezetében, melyet 1723-ban Nürnbergben jelentetett meg, Bél az államismeretet a német példáknál jóval szélesebb alapokra helyezte. Szoros kapcsolatokat tervezett a történelem, földrajz és a közjog között, de a korabeli német államismereti iskola politikai érdeklődésén messze túllépve az ország egyetemes leírására törekedett. Mai kifejezésekkel a régi, pogánykori és az új Magyarország fizikai és politikai földrajzi, történeti, nyelvtörténeti, néprajzi, természetrajzi, gazdasági és orvosi viszonyait akarta bemutatni és amennyire lehetséges, mindennek történeti fejlődését ábrázolni.

Bél ragyogó szervező tehetség volt. Hevenesi anyaggyűjtő szervezői tevékenységéhez hasonlóan széleskörű munkatársi hálózatot hozott létre. A pozsonyi líceum rektoraként, majd városi lelkészként elsősorban saját gyermekei és tanítványai köréből verbuválta segítőit. Növendékeit az iskolai szünidő idejére az ország különböző részeibe irányította adatgyűjtő, forráskutató tevékenységre. Tanítványaiból idővel egész kutatói gárda alakult ki körülötte, utóda a rektorságban, Tomka Szászky János, Korabinszky János, Vályi K. András; fiai, Bél Károly András és Bél Mátyás Gotfried Radvánszky László vezetésével. 1720-ban már az egész országra ki akarta terjeszteni a munkát, felhívást tett közzé annak támogatására. Maga Bél, tanítványai, barátai az egész országot beutazták, helyszíni tapasztalatokat szereztek, forrásokat gyűjtöttek és topográfiai felvételeket készítettek. A munka Bél saját evangélikus közössége körében - a magyar tudomány történetében sem először, sem utoljára - általános felzúdulást, irigységet és ellenszenvet keltett. Pietizmusa miatt orthodox evangélikus hívők Bél ellen fordultak, s kémkedéssel és hazaárulással vádolva feljelentették az udvarnál.

A feljelentés - a tudomány szerencséjére - pontosan az ellenkező hatást érte el. Bél a nádor és az uralkodó előtt megvédte mimikáját, s amikor ezek megismerték elképzeléseit, amelyeknek tervezetét éppen ebből az alkalomból jelentette meg, felismerték annak korszakos jelentőségét, s

nagyvonalú támogatásban részesítették, hiszen mindazokat az ismereteket, amelyeket összegyűjteni kívánt, a kormányzás céljaira használni lehetett. Így történt meg az a különös eset, hogy a katolikus egyházra támaszkodó udvar saját evangélikus hívői ellenében támogatta a pozsonyi evangélikus lelkészt. A nádor utasította a megyéket a Bél munkatársai által elkészített kéziratok elbírálására, szükség esetén adatokkal való kiegészítésére, megjegyzések tételére. A kancellária két tanácsosa kapott megbízást az egész munka felülvizsgálatára, Mikoviny Sámuel kincstári mérnöknek pedig feladatává tették az egyes megyék térképeinek a megrajzolását. Az udvar támogatása nem volt teljesen eredményes, a megyék hanyagsággal párosuló ellenállása miatt, de két évtized alatt hatalmas adattömeget felhalmozó óriási terjedelmű munka jött létre, Notitia Hungariae... címen. Bél 1735-1742 között Bécsben megjelentette négy kötetben a Dunán inneni megyék (Pozsony, Túróc, Zólyom, Liptó, Pest, Nógrád, Bars, Nyitra és Hont megye) tartalmában és beosztásában az eredeti tervhez képest módosult, elsősorban ugyanis történeti adatokkal bővült speciális leírását, majd 1742-ben a második, a Dunáltúlt felölelő részből a Moson megyére vonatkozó anyagot. A munka többi része kéziratban maradt, teljesen kidolgozva. Az elmúlt 250 év folyamán ezekből folyamatosan megjelentettek különféle részleteket, de összefüggéstelenül, egymástól függetlenül.

Bél Mátyás anyaggyűjtő, forrásfeltáró kezdeményezésében fiai, és Tomka Szászky meg Radvánszky mellett jelentős részt vállalt apósa, Moller Károly Ottó, valamint Berzeviczy István, Bonusch György, Bucholz János György és Jakab, Czemanka András, Hermann András, Kray Pál és Matolay János. Bél tanítványai és vállalkozásának más munkatársai mellett rendszeresen levelezett külföldi tudósokkal, akiktől olykor forrásanyagot kapott. A magyarországi, elsősorban evangélikus tudósok számára Pozsonyban tudományos központot teremtett.

Bél országleírása, megyeleírásai nemcsak államismereti szempontból voltak alapvető jelentőségűek. Több tudományág, így a földrajz, néprajz, jogtörténet megszületése mellett a történelem számára mint forrásgyűjtemény volt rendkívüli jelentőségű. Hatalmas tömegű történelmi forrásanyagot őrzött meg, jegyzett és dolgozott fel, nem csupán egyháztörténeti, hanem általános történeti szempontból is. Bél azonban nem

állt meg ennél a pontnál, bár tevékenysége önmagában már itt is fordulópontot jelentett volna a történetírásban. Felismerte, hogy ennél sokkal többre lehet képes. Voltak olyan történeti források, amelyeket rendszeresen felhasználtak a megyék leírásához, de amelyeket egészében nem tudtak közölni, mert túllépték egy-egy megye kereteit. Ezekből egy másik vállalkozást kezdeményezett, amely a magyar történelem forrásanyagainak összegyűjtése és kiadása terén jelentett fordulatot. A Notitia első kötetével egyidejűleg jelentette meg Pozsonyban 1735-ben Adparatus ad historiam Hungariae c. másik nagy vállalkozásának első kötetét, un. decasát. Ebben a vállalkozásban a magyar történelem elbeszélő forrásait tette közzé, s ezzel megteremtette a modern magyar forráskiadási tevékenységet. Ez az első nagyszabású magyar történelmi forráskiadvány. A másik két kötetet 1745-ben és 1746-ban jelentette meg, e két kötet alkotta a második decast. A három decasra tervezett forráskiadvány sorozat folytatását azonban Bél átengedte Johann Georg Schwandtner osztrák történetírónak, aki a tanítványa volt, s aki 1746-1748 között Bécsben három kötetben adta ki a magyar történet legfontosabb elbeszélő forrásait, köztük a Bongars által kiadottakat. Schwandtner a magyar okleveles anyagot is gyűjtötte, s több más művében foglalkozott magyar történelemmel. A Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini c. munkájában a történetírónak sem lebecsülhető tehetségű Bél maga is közreműködött. Előszót írt az egész vállalkozáshoz, s a magyar történelem több forrását értékelte, köztük az Anonymus által írt Gestát, amely először itt jelent meg. Bél ezzel a bevezető tanulmánnyal megindította az Anonymus irodalmat, a Gesta forrásértéke és a szerző kiléte körül kialakult vitát.

Bél írt más történelmi értekezéseket is. Így egy tanulmányt a régi magyar írásról, melyet Lipcsében adott ki 1718-ban. Ebben s egyéb történeti tárgyú, valamint az ország jobbágyságáról, mezőgazdaságáról szóló kiadott és kéziratban maradt munkáiban széleskörű tudásanyagot találunk, jó leíró és elemzőkészséget. Történeti kritikát is alkalmazott, bár az elbeszélő forrásoknál elsősorban arra törekedett, hogy a források keletkezési körülményeit világítsa meg. Bél mint forrásfeltáró, szervező és kiadó kétségtelenül a legnagyobb volt, a megalapozója és megindítója a 18. század nagy publikáló tevékenységének.

Működése még egy szempontból alapvető. Bél mellőzte a felekezeti szempontokat, az ország egészét helyezte érdeklődésének fókuszába, s ezzel megtörte azokat a felekezeti korlátokat, amelyek korábban s még sokáig akadályozták az ország történetének feltárását, a történetírók állásfoglalásait előre kialakított klisékbe szorították. Munkássága alapvető fordulatot éppen ezzel hozott, noha a felekezeti szempontok még sokáig befolyásolták történetíróinkat.

Bél és követői a források feldolgozásában új szempontokat hoztak. Nem csupán kronológiailag rendszerezték ismereteiket, munkáikban nemcsak az évkönyvszerű formával éltek, mint a történetírók addig tették. Topográfiai és tárgyi rendszerezést használtak, s ezzel a dolgok közötti összefüggéseket nem csupán időbelileg, hanem tárgyilag és okozatilag világították meg. Ezzel új összefüggésekre irányították a figyelmet, s a történetírásban a száraz kronológiai felsorolás helyett új perspektívákat tártak fel.

Mindez az államismereti iskolából nőtt ki. Ennek volt egy másik, jelentéktelenebb iránya, melyet az erdélyi Schmeizel Márton alakított ki, aki Jénában tanult, s később tanárkodon. Előadásaiban rendszeresen foglalkozott Magyarország, Erdély, s benne a szászok történetével. Munkássága nem veheti fel a versenyt Bél működésével, de megvan a maga tudománytörténeti jelentősége. Schmeizel körül tömörültek ugyanis az erdélyi szász tudósok, akiknek tevékenysége ugyan leszűkült Erdély és a szászok történetére, mégis sokban hozzájárultak a magyar történetírás fejlődéséhez. Az ő tanítványa volt a szepesi szász Schwarz Gottfried, aki, bár 1749-től szintén külföldön tanított, több munkában magyar történelemmel foglalkozott, s aki - a történetkritika korabeli teljes eszköztárának birtokában - elsőnek mutatta ki a Sylvester-bulla hamis voltát. Rotarides Mihály, a rendszeres tudománytörténet korán elhunyt megalapítója, ugyancsak Schmeizel tanítványa.

Az államismereti iskola a 18. század végén még megélte második fénykorát egy újabb nagy jelentőségű tudós, *Benkő József* (1740-1814) munkásságában. Benkő ugyan sem Bél, sem Schmeizel iskolájához nem tartozik, de mindkettő jelentős hatással volt rá. Az államismeretet ugyanolyan széles keretek között művelte, mint Bél. Nagy tudású

polihisztor volt (Erdély növényeit elsőként ismertette, számos botanikai munkája van), aki az erdélyi állapotokat vázolta fel 1778-ban Bécsben két kötetben megjelent munkájában. A munka másik három kötete azonban kéziratban maradt. Több hasonló tárgyú, sok történeti anyagot tartalmazó írása sem jelent meg. Benkő az erdélyi történet alapvető forrásainak összegyűjtése terén szerzett elsősorban maradandó érdemeket. Városi, egyházi és családi levéltárak anyagát másolta le. Tervezte az erdélyi magyar történetírók munkáinak kiadását, megkezdte az anyag összegyűjtését, de terve nem sikerült. Végül a Scriptores rerum Transsylvanicarum két kötete (1792, 1800) az ő gyűjtésének felhasználásával jelent meg. Bél mellett az államismereti iskola másik kimagasló képviselője volt, aki a saját korára vonatkozó statisztikai és természetrajzi anyagot is összegyűjtötte.

Közben Hevenesi halálát követően még évtizedeken át folyt a jezsuita kör adatgyűjtő tevékenysége. Timon Sámuel az egész gyűjteményről részletes indexet készített, s 8 kötetnyi forrásanyagot gyűjtött. Szegedy János az Árpádházi királyok törvényeit és II. Endre szabadságleveleit adta ki, s 1751-ben két kötetben az egész törvénytárat, a Corpus Juris-t. Schmitth Miklós az egész magyar történelemre kutatta a forrásokat. Kornéli János I. Lipót korabeli forrásokat tárt fel, Kéri Borgia Ferenc pedig a magyar történelem bizánci forrásainak első összegyűjtője.

A jezsuita forrásgyűjtő tevékenység *Kaprinai István* (1714-1786) munkásságával tetőződik és egyúttal zárul le. Ő rendezte a Hevenesi gyűjteményt, s egy 54 kötetre rugó külön gyűjteménybe sorolta a többi jezsuita adatgyűjtő munkásságának gyümölcseit. Miután ezt a munkát befejezte, néhány rendtársával átkutatta és lemásolta a pozsonyi, kassai, bártfai, eperjesi, nagybányai, szakolcai, szebeni és felsőbányai városi levéltárak okleveleit, s egyéb forrásanyagát, s a leleszi konvent, a jezsuita rendházak levéltárait, valamint több családi levéltárat (a Csáky-, Fiáth-, Nyéki-, Perényi-, Soós-Sztáray-, Vécsey-családokét). Számos helyről kért és kapott még oklevélmásolatokat, egyebek között evangélikus papoktól is. Ő már gyűjtötte a bibliográfiai és numizmatikai anyagot, valamint a nehezen hozzáférhető történeti munkákról másolatokat készített, vagy kivonatokat állíttatott össze, s a megelőző korszak történetíróinak kéziratait is felvette a gyűjteménybe. Kaprinai legnagyobbrészt maga

másolta gyűjtését, s rendkívüli szorgalmának köszönhető, hogy 102 kötetnyi forrásanyagot állított össze. A másoktól kapott, vagy mások révén összegyűjtött kötetekkel és az eredeti Hevenesi-féle gyűjteménnyel együtt 323 vaskos kötetnyi kéziratban lévő különféle forrásanyag gyűlt így össze. Ebben az egyháztörténeti forrásokon kívül már óriási tömegű általános történeti anyag volt.

Kaprinai tervezte a gyűjtemény okleveles anyagának kritikai kiadását, de a jezsuita rend feloszlatása ebben megakadályozta. Csak két kötetet tudott közzétenni, Mátyás uralkodása első négy évének okleveleit. E nagy munka, melyben már megfelelő kritikai jegyzeteket találunk, csupán jelzése annak, mire készült. A vállalkozás azonban befejezetlen maradt. Tervét később, noha nem hasonló színvonalon, Katona István valósította meg.

Kaprinaival, aki hozzáfogott a magyar numizmatikai anyag feldolgozásához is, lezárult a jezsuiták anyaggyűjtő tevékenysége. Betiltották a rend működését, s a tudomány fejlődése, részben éppen ez iskola képviselőinek tevékenysége folytán, túlhaladta magát a vállalkozást. A Hevenesi-Kaprinai-féle gyűjtemény utóbb Pray György kezdeményezésére az Egyetemi Könyvtárba került, s alapját képezte azon kritikai iskola működésének, amely sok tekintetben a jezsuita anyaggyűjtők tevékenységét folytatta, s egyúttal haladta meg.

A 17-18. század fordulóján kibontakozott egyháztörténeti és tudománytörténeti forrásgyűjtés előbb vagy utóbb törvényszerűen átalakította magát a történetírást. A hatalmas tömegű feltárt forrásanyag, az oklevelek, elbeszélő források áttekintése idővel rá kellett hogy döbbentse a korszak mindazon történetíróit, akik megismerkedtek ezekkel a másolatokkal, hogy szinte minden, amit ismernek a magyar történelemről, átalakításra, átértékelésre szorul. Az előző korokból átörökölt egykönyvű történetírás, amely mindig folytatta az elődök munkáját, végérvényesen elavult. Már a 16-17. század történetírói közül akadtak, akik helyenként korrigálták Thuróczy, vagy akár Bonfini szövegét, a Hevenesi-féle anyaggyűjtés a katolikus, a Bél-féle pedig a protestáns oldalon világossá tette, hogy az ország történetének egészét az alapoktól újra kell építeni, hiszen adatszerűen sincs rendben a történeti ismeret. Ez a felismerés törvényszerűen vezetett el olyan munkák megírásához, amelyek

a mindkét oldalon végzett egyháztörténet keretem túllépve az ország történetének feltárására, újjáírására irányultak. Bár Bél széleskörű, mindenre kiterjedő, felekezeti elfogultságtól mentes anyaggyűjtő és publikáló irányzata lett volna az alkalmasabb erre a feladatra, a jóval több történetíróval, nagyobb lehetőségekkel rendelkező jezsuita iskolából indult el az átértékelés, az ország történetének az összegyűjtött források alapján megvalósuló újjáírása. A jezsuita kutatói kör népesebb volt, s több anyagi lehetőséggel rendelkezett. A jezsuitákat amellett vonzotta az ország középkori történetéhez a katolikus vallás egyeduralma a reformáció előtti időkben.

Maga Hevenesi kezdte buzdítani munkatársai körét, főleg a fiatalabbakat arra, hogy lássanak hozzá ehhez a feladathoz. Részben az ő buzdítására látott munkához *Timon Sámuel* (1675-1736), akinek anyaggyűjtő munkásságát már említettük. Az eredeti forrásokkal megismerkedve Timon korán felismerte, hogy azok a történeti ismeretek, amelyeken az ország múltjáról rajzolt kép nyugszik, az alapoktól kezdve revízióra szorulnak, s nekilátott az eredeti forrásokon nyugvó magyar történet megírásához. A maga által gyűjtött köztörténeti anyagra támaszkodva megírta Magyarország történetét 1000-1662 között. A két kötetes munka 1714-ben és 1719-ben jelent meg. A munka újabb kiadása 1736-ban, majd 1737-ben látott napvilágot, ebbe az 1577-1736 közötti korszak rövid történetét Rost Tamás dolgozta be. Timon munkájának 1598-1662 közötti része kéziratban maradt, ezt később Kazy Ferenc jelentette meg három kötetben, de a saját neve alatt (!) (1737-1749). Ezzel a munkájával Timon iskolát teremtett, azon modern történetírók iskoláját, akik már nem kizárólagosan az elbeszélő forrásokra támaszkodtak, hanem visszanyúltak az eredeti okleveles forrásokig, s azok alapján bírálták felül a krónikákat.

Timon később foglalkozott a magyar történelem pogány korszakával is. Ebben a munkájában (1733-1734) a régi Pannónia, a hunok, avarok és pogány magyarok történetét írta meg, valamint a keresztény Magyarország történeti és politikai földrajzát állította össze.

Timon jezsuita volt, s még tele előítéletekkel a protestánsokkal szemben, amellett történeti kritikája sem terjedt tovább, mint ameddig az oklevelek lehetővé tették. Mindez munkáját nem csupán elfogulttá, célzatossá tette,

különösen a 15. századtól kezdődően, majd 1526 után egyre erőteljesebben, de jelentős hiányokat is okozott. Forráskritikai ismeretei alig voltak, ezért a középkori történetre vonatkozó okleveles anyagon, amelynek kutatását egyébként éppen ő kezdte meg, kritikát nem gyakorolt. Mégis fordulatot hajtott végre a magyar történetírásban. Az új gyűjtéseket, az újonnan megismert történeti forrásanyagot bevonta a kutatásba és azok alapján hozzálátott az ország történetének revíziójához. Tevékenysége fordulópont a magyar történetírás történetében. Az 1730-60-as években, egészen a fiatalabb generációk felléptéig Timon hatása mutatható ki elsősorban a jezsuita, de még más történetírók működésén is. A földrajzi, történeti és életrajzi munkák egyaránt az általa lefektetett elvek és módszerek szerint készültek.

A magyarországi történeti irányzatoktól jórészt függetlenül, bár ugyanazon a nyomvonalon haladt, mint a többi jezsuita, Desericzky Ince József (1702-1765). Tanárkodon, majd a rend Rómába küldte a generális segítségére 1742-ben. Négy évig működött Rómában, s ezalatt a Vatikáni Levéltárban és Könyvtárban, majd később Bécsben és a nagyszombati jezsuita könyvtárban dolgozott. A magyarokra, s a velük rokonoknak vélt hunokra, avarokra, szkítákra, kunokra és más népekre gyűjtött forrásokat és lemásolta korábbi történetírók munkáinak megfelelő részeit. Kutatásai eredményét ötkötetes nagy munkában adta ki a magyarok őseiről, eredetéről és történetéről (Buda, 1748-1760). Könyvében, melyben összefoglalta mindazt, amit addig ezekről a kérdésekről egyáltalában írtak, az eredet és rokonság, a hun őshaza problematikájával, a szkíták és a hunok történetével, majd Attila utódainak sorsával foglalkozik az avarokon át egészen Szent Istvánig. Az összes forrást, amit összegyűjtött, teljes szövegükben közölte. Sok, addig ismeretlen dokumentumot feltárt (ő közölte először például Julianus jelentését), elsősorban mint forrásközlő jelentős. Munkája Pray méltányoló, de megalapozott kritikája révén vált az őstörténettel kapcsolatos kritikai történetírói munka fordulópontjává. Desericzky egyébként utolsó éveiben a váci püspökség történetét is összefoglalta.

Az így létrejött adatgyűjtő és az új forrásokat felhasználó történetírói iskola mind katolikus, mind protestáns részről nagyarányú torzításokat követett el. A katolikusok elhallgatták a protestánsok eredményeit, szemükben Bocskai,

Bethlen, a Rákócziak az eretnekség vezéralakjai, míg a Habsburg uralkodók, különösen I. Lipót a Regnum Marianum harcosai, Szent István eszméinek megtestesítői. A protestánsok viszont hitvita-iratokat közölnek a történeti munkákban, szemükben a középkori keresztény egyház a reformáció előhírnöke volt. Mindkét irányzatot a történeti kritika viszonylagos gyengesége jellemezte. Stílusuk töredezett, főleg azért, mert hatalmas terjedelmű forrásanyagot illesztettek mondanivalójukba, s így a történelem előadása darabossá, puszta adatközlő jellegűvé vált.

A 18. század közepére a magyar történetírás fejlődésének újabb fordulópontjához érkezett. Az eddigi adatgyűjtés eredményei, az annak alapján közölt első revízió széles perspektívákat nyújtottak a történetírás számára, de egyúttal megfelelő kritikai feldolgozást igényeltek. Erre eddig nem került sor, a történeti kritika módszerei terén sem a jezsuiták, sem a protestánsok, vagy Bél és tanítványai nem tüntették ki magukat. A lehetőség azonban a hatalmas összegyűjtött anyag révén már adott volt, s csak idő kérdése volt az, hogy megszülessen a kritikai történetírás.

Mint ilyenkor lenni szokott, hirtelen több oldalról is megszülettek azok a történetírói egyéniségek, akik sikerrel vállalkozhattak a feladat megoldására. Az 1760-as évek első felében egyszerre jelentkezett Kollár Ádám Ferenc (1718-1783) és az, akinek a nevéhez végül valóban hozzáfűzhető a tudományos magyar történetírás megszületése, Pray György (1723-1801). A történetírás szempontjából tulajdonképpen mellékes körülmények okozták, hogy míg Pray valóban létrehozta a tudományos történetírást Magyarországon, Kollár nevét és munkásságát szinte elfelejtették. Ez a körülmény azonban egyáltalában nem mellékes a korszak történetében. Az uralkodóház az abszolút királyi hatalom és a rendi érdekek védelmét propagáló nemesség összeütközéséről van ugyanis szó.

A jezsuita történetírók működésén nagyon érződött a protestantizmus elleni harc, de ez elsősorban vallási és nem politikai kérdés volt számukra. Így a magyar történetírásból hiányzott az a műfaj, amely a korabeli Franciaországban, s már máshol lábra kapott, az abszolút királyi hatalom érdekeinek megfogalmazása a történetíró eszközeivel. Az államismereti iskola erre jórészt szintén vallási okokból volt alkalmatlan, lévén szinte minden művelője evangélikus. A magyar királyi udvar Bécsben volt, a

dinasztia idegen volt, ez sem segítette elő egy, az abszolút királyi hatalom érdekeit érvényesítő magyar történetírás kibontakozását. A törekvés ugyan megvolt erre, realizálási formája már régóta adott volt, hiszen az elmúlt századokban több történetíró viselte az udvari történetíró címet. Kollonich valószínűleg abban a reményben támogatta Hevenesit és körét, hogy talán létrejöhet egy ilyen irányzat, de a 18. század közepéig erre megfelelő hatásfokkal nem került sor.

Az 1760-as évek elején azonban Mária Terézia udvara végül megtalálta azokat a történetírókat, s azokat a formákat, akik és amelyek alkalmasak voltak ilyen feladatok ellátására. Az udvar ekkorra egyszerre került szembe az egyházzal és a magyar nemességgel (meg a birodalom más népeinek nemességével). Mindkettő előjogainak megnyirbálására törekedett, arra, hogy az abszolút politika támogatóivá, anyagi alapjának részévé változtassa őket. Az udvar törekvéseiben az Isten kegyelméből uralkodó örökös király jogaként a korlátlan és mindenható államfelség tanára hivatkozott, amelyet Franciaországban és Spanyolországban már korábban megvalósítottak. Ennek kidolgozói Bodin, Grotius, Pufendorf, Febronius, Bossuet voltak. Az egyház viszont az isteni jog, a magyar rendek pedig a Verbőczy féle közjogi felfogásra támaszkodtak.

Az udvar célja az volt, hogy történetírói bebizonyítsák, a Habsburgok örökös (s nem választott) királyok, hiszen az örökös király korlátlanul gyakorolhatja az államhatalmat, nem kötik a koronázáskor vállalt kötelezettségek, mint a választott királyt (később II. József ezért nem koronáztatta meg magát). A királyi hatalom kiterjed a főpapi székek betöltésére, s általában az egyházi ügyekre (a vallási kérdésekre természetesen nem). Meg kellett támadni a rendi kiváltságok jogalapját, bizonyítani azt a jogát az uralkodónak, hogy megadóztathatja a kiváltságos osztályokat (a nemességet és az egyházat).

Ezeket az eszméket hirdetni sem a jezsuita, sem a protestáns történetírók nem voltak alkalmasak. Az előbbiek az egyház, a pápaság elleni fellépésre nem vállalkoztak, amellett általában elfogadták a magyar közjogi tradíciókat, az utóbbiak a rendi alkotmányosság lerombolásában a vallásszabadság alkotmányos alapjainak szétverését látták. Mégis akadt

néhány történetíró, aki az udvari történetírói címért és az azzal járó anyagi előnyökért vállalta ezt a szerepet. A legkiemelkedőbb közülük Kollár volt.

A trencséni születésű, önmagát egyébként szlávnak tartó *Kollár* eredetileg jezsuita volt, 1740-1743 között a bécsi jezsuita kollégiumban működött, keleti nyelveket és teológiát tanult, majd rövid idő után kilépett a rendből. 1748-ban Mária Terézia a bécsi udvari könyvtár igazgatójává nevezte ki.

Kollár mint jezsuita ismerkedett meg a magyar jezsuiták történeti anyaggyűjtésével, a bécsi könyvtárban pedig olyan gazdag forrásanyagra bukkant, mint addig egyetlen magyar történetíró sem. Egyszerre hatott rá a példátlan forrásanyag és az udvari politika, valamint a felvilágosodás eszmeáramlata. Jelentős könyvtárat gyűjtött össze, és a jezsuitákéval versenyre kelő másolatgyűjteményt. Forráskiadási tevékenysége széleskörű. Kiadta két kötetben Bécs és az uralkodóház történetére vonatkozó forrásgyűjtését (1761-1762), Ursinus Velinus munkáját a Habsburg ház örökösödésére vonatkozó oklevelekkel (1762) és Oláh Miklós műveit (1763). Közzétette egyébként a bécsi udvari könyvtár katalógusának 9 kötetes új sorozatát is.

Kollárt a számára kijelölt politikai szerepre az tette alkalmassá, hogy jogtörténettel is foglalkozott, s már 1762-ben könyvet írt a magyar főkegyúri jog történetéről. A felvilágosodás szellemétől megérintve azért vált alkalmassá arra, hogy az 1764. évi országgyűlésre létrehozza azt az elméleti-ideológiai alapot, amelyen az udvar támadást indíthatott az egyház, a főpapság ellen. Az udvar nem akarta közvetlenül e nemességet támadni, arra számított, hogy az feláldozza az egyházat, s lehetővé teszi a papság megadóztatását, saját kiváltságai megtartásának reményében. Kollár 1764-ben adta ki könyvét az apostoli magyar királyok törvényhozó jogának keletkezéséről és folyamatos gyakorlásáról. Ebben kidolgozta a magyar történelemből vett példákra hivatkozva azt az elméletet, hogy a királyi hatalom jogosult az egyház ügyeinek szabályozására, a papok megadóztathatók, a tetszésjog megilleti a királyt a főpapok kinevezésénél, s kegyúri joga van az egész magyar egyház fölött. Tulajdonképpen egy nemzeti egyház létrehozásának gondolata született itt meg, Febronius szellemében. Hontheim trieri püspök 1763-ban e néven adta ki röpiratát, amelyben tagadta a pápa főségét, s nemzeti egyházak

megalakítására szólította fel Európa uralkodóit. Kollár egyidejűleg oldalvágásokat irányzott a nemességre. Kimutatta, hogy a nemesség kiváltságait katonáskodási kötelezettség ellenében kapta, most már azonban állandó hadseregre van szükség, s ennek anyagi fedezetét a nemességnek és az egyháznak kell viselnie. Éles szavakkal bírálta a minden terhet a jobbágyra hárító nemességet, s Verbőczy hármaskönyvét.

A munka Kollár meggyőződését hirdette, s eredetileg a szerző saját kezdeményezésére született, nem az udvar rendelésére. Az udvar által támogatott kiadása azonban egybeesett az országgyűlés megnyitásával, azzal, hogy az udvar javasolta a nemesség adóvállalását a hadviselési kötelezettség fenntartása helyett. Óriási felháborodást váltott ki, a rendek egységesen felléptek ellene, a szerző száműzését és könyve elégetését követelték. Végül elérték, hogy a magyarországi terjesztést betiltották, állítólag egyes helyeken a megyei nemesség valóban elégette az elérhető példányokat.

Kollár álláspontja védelmében újabb tanulmányt írt, amely azonban végül kéziratban maradt. Ebben nem vonta vissza téziseit, de azt írja, ha előre látta volna, hogy ekkora ellenállást vált ki vele, nem jelentette volna meg. A jobbágysággal kapcsolatos részeket illetően még azt is hozzáteszi, hogy amit leírt, személyes tapasztalatai alapján tette. Az udvar azonban - legalábbis átmenetileg - meghátrált, s visszavonta javaslatait. Ezzel Kollár helyzete megrendült.

Ez a magyarázata annak, hogy történetírói működését utóbb sem a közvélemény, sem a szakma nem ismerte el. Kollár adatközlő tevékenysége, jogtörténeti munkássága, melyre a koronát utolsó nagy, kétkötetes művével, az 1783-ban megjelent ’’Amoenitates...” c. munkával tette fel, kiesett a történeti köztudatból. Pedig lényegében ő volt a magyar jogtörténet megalapítója. Előtte csak egyes jogtörténeti eseményekkel, a jog külső történetével foglalkoztak, az egyes jogintézmények történeti fejlődését kritikai módszerrel elsőként ő vizsgálta. Gyakorlatilag ezzel alapította meg a magyar jogtörténetet. Kritikai érzéke és tudása felülmúlta minden korabeli történetíróét, s csupán Pray György versenyezhetett vele. Igazi történeti kritika az ő működésében mutatkozik meg elsőként a magyar történetírásban.

Kollár mint udvari történetíró, nem egyedül működött. Kis kör alakult ki körülötte, Kercselich Ádám Boldizsár és Benczúr József késmárki lutheránus tanárok személyében. A Bolognában tanult, 1749-től a bécsi horvát kollégium rektoraként működő, majd zágrábi kanonok Kercselich könyvet írt Kollár védelmében, de ennek kiadására nem került sor. 1764-ben megkezdte az életére vonatkozó események feljegyzését (Annuae 1748-1767), melyből kiviláglik, hogy a békesség érdekében nem publikálta munkáját. Az 1753-ban Bél Notitiája alapján magyar földrajzi kompendiumot publikáló Benczúr (a kompendium négy részes, utolsó része 1777-ben és 1779-ben jelent meg) folytatta működését a Kollár elleni támadás utáni években, de óvatosan, többnyire név nélkül vagy álnéven. 1764-ben röpiratot írt Kollár nézetei mellett, majd 1771-ben egy munkát a Habsburg-ház törvényes örökösödéséről. Az 1780-as években több munkát közölt a királyi kegyúri jog kérdéseiről, támogatva II. József egyházpolitikáját (1782, 1784).

Maga Kollár tovább működött. Már korábban bevonták a politikába, az államtanács mellett magyar ügyekben tanácsadóként működött. 1772-ben egy kis könyvet írt az udvar Galícia bekebelezésével kapcsolatos terveit történetileg alátámasztandó (ez latinul és németül jelent meg). Személyét Magyarországon sem érhette sérelem, hiszen udvari történetíró volt, de nevét gyakorlatilag kiiktatták a magyar történetírás történetéből. Pedig ő és kis köre jelentős történeti kritikai működést fejtett ki. Alapvető jogtörténeti munkásságát is csak hosszú évtizedekkel halála után kezdték felfedezni és elismerni.

Kollárral egy időben kezdett publikálni a 18. század kétségkívül legnagyobb hatású történetírója és forrásközlője, *Pray György.* Nagyszombaton tanult a jezsuitáknál, Schmitth Miklós volt a mestere, aki megismertette a Hevenesi-Timon-Kaprinai-féle gyűjteménnyel, s aki a történelem felé terelte érdeklődését. Bécsbe kerülve további lökést kapott a magyar történelem tanulmányozására Fröhlich Erasmustól, aki a magyar történelem új és lehető teljes kritikai feldolgozására szólította őt fel. Pray időközben a jezsuiták munkássága mellett megismerte Bél tevékenységét, s abból elsősorban az egyháztörténeti felfogáson túlmutató nézőpontot sajátította el.

Nagyszombati és bécsi kutatásainak első eredménye őstörténeti munkája volt (Annales veteres hunnorum, avarorum et hungarorum. Bécs, 1761), mely a magyarság pogánykori történetét foglalta össze, mégpedig mindjárt igen nagy figyelmet keltve, hiszen eredményei kétségbe vonták Desericzky munkájának több fontos állítását. A keletkezett vita növelte a munka által felkavart hullámokat, s Pray hamarosan a fiatalabb történetírói generáció vezéralakjává vált. A rend a munka eredményét látva felmentette őt a tanári és lelkipásztori teendők végzése alól, s ettől kezdve kizárólag a kutatásnak szentelhette idejét. Az eredmény hamar megmutatkozott, 1763-ban megkezdte előző munkája folytatását, a magyarság történetének öt kötetes megírását (és persze források közlését) az államalapítástól 1564-ig (Annales regni Hungariae, Bécs, 1763-1770).

1767-ben Pray Pozsonyba került, s a királynő rendeletére megkezdhette a kamarai levéltár anyagának kutatását. Kollonich kezdeményezése óta a kamarai levéltár újból megközelíthetetlenné vált, az ott található iratokban senki sem kutathatott. Pray most nagyon céltudatosan látott neki a 15-16. századi források felkutatásának és lemásolásának. Közben más levéltárakat is meglátogatott, s levelezésbe fogott kortársai közül a nevesebbekkel, akikkel rendszeresen adatokat cserélt. Forráskutatásainak eredménye mintegy 60 kötetnyi másolat és eredeti forrásanyag (köztük az ún. Pray-kódex, benne a Halotti Beszéddel) lett. Tudatos gyűjtő volt, az óriási anyagból csak azt másolta le, amire munkáihoz feltétlenül szüksége volt. Sok anyagát beiktatta könyveibe, tanulmányaiba.

Sorra jelentek meg munkái. 1770-ben kiadta Szent Erzsébet életéről szóló könyvét, benne közölve Szent Erzsébet és Szent Margit legendáját. Ez után magyar történetének folytatását tűzte célul maga elé. 1801-ben Budán jelent meg Historia regni Hungariae címen korábbi összefoglalásának folytatása, a három kötetes munka egészen 1780-ig foglalja össze Magyarország történetét. Több cikk, vitairat mellett összegyűjtött egy sorozat levelet a 15-18. századból, ezek csak halála után jelentek meg, szintén három kötetben (Epistolae procerum, Pozsony, 1806). Ugyancsak halála után látott napvilágot pecséttára (Syntagma historicum de sigillis... Buda, 1805) és Bethlen Gábor erdélyi fejedelemségére vonatkozó iratgyűjtése két kötetben (Pest, 1816).

Pray működése a forrásgyűjtés terén is fordulópontot jelent. Már Kollár felismerte, hogy az elszigetelt, szinte magánalapon folyó gyűjtési és publikáló tevékenység nem elégséges, szükséges az összes történetíró számára közös fórumot teremteni. Ő azonban nem volt alkalmas egy tudós társaság megteremtésére. Úgy látszik, tőle függetlenül Pray hasonló gondolatra jutott, amit elősegíthetett az a körülmény, hogy a jezsuita rend működését beszüntették, s ezzel a gyűjtött forrásanyag a történetírók számára szinte megközelíthetetlenné vált. Mindenekelőtt ezt a másolati anyagot kellett valamiképpen a kutatás számára rendelkezésre bocsátani. A Hevenesi-Kaprinai-féle gyűjtemény ugyanis a jezsuita rend 1773. évi feloszlatása után a Budára költözött kamarai levéltárba került, s ezzel ugyanúgy hozzáférhetetlenné vált, mint maga a kamarai levéltár.

A kamarai levéltár megközelíthetetlenségét jelzi, hogy amikor Prayt az udvar 1787-ben megbízta, II. József balkáni politikájának történeti alátámasztásaként, a magyar korona történeti igényének kidolgozásával Boszniára, Szerbiára, Havasalföldre, a kamara személyzete olyan komoly akadályokat gördített kutatásai elé, hogy Kaunitznak szinte erőszakkal kellett kikényszerítenie számára a kutatás lehetőségét. Pray ekkor határozta el, hogy intézményes megoldást keres, s végül 1789-ben elérte, hogy a Hevenesi-Kaprinai gyűjteményt a pesti egyetemi könyvtárban helyezték el. Évi 400 forint járadékért saját kézirati gyűjteményét és könyvtárát is átengedte az egyetemi könyvtárnak. Így vált a most már 379 kötetet kitevő hatalmas gyűjtemény hozzáférhetővé az érdeklődő kutatók számára.

Maga Pray időközben a történeti kutatók számára intézményeket pótolt. Sok kortársával levelezett. Köztük a jezsuiták elvi ellenfelével, Kollárral éppen úgy, mint kálvinista vagy evangélikus történetírókkal, akik közül nem egy személyes barátjává vált. Így lassanként központja lett a kor történetíróinak. 1777-ben Pestre került, az Egyetemi Könyvtárba. Vele együtt nevezték ki Wagnert és Schönwisnert, akikkel együtt oktatta az egyetemen a történeti segédtudományokat. Wagner után az evangélikus Cornides Dániel lett az Egyetemi Könyvtárban őrtársa. Így az Egyetemi Könyvtár falai között kiformálódott egy tudós kör, amely most már nem kötődött felekezetekhez, mint korábban a jezsuitáké, vagy a különféle protestáns felekezetű történetíróké, hanem egyetemes magyar

történeti fórum lett. Pray személye lett a központ, a vele folytatott levelezés sok tekintetben a hiányzó szakfolyóiratokat pótolta.

Pray mint anyaggyűjtő, nem volt Kaprinaihoz mérhető, de rendkívül tudatosan végezte ezt a munkát. Nem állt meg a gyűjtésnél, hanem hozzáfogott a kritikai feldolgozáshoz. Minden forrást, minden korábbi írást felülvizsgált, állításaikat ellenőrizte, kiegészítette, tekintélyre való hagyatkozás nélkül. Az alapvető kronológiai és genealógiai kérdéseket részletekbe menő kritikával igyekezett tisztázni. A külső kritika mellett a belső kritika kérdéseit is szem előtt tartotta. Széleskörű tárgyi tudása, a segédtudományokban, így a pecséttanban szerzett jártassága, biztos ítélőképessége, logikus gondolkodása segítették ebben a munkában. Természetesen nem volt tévedhetetlen, de nem is az a legfontosabb, hogy valaki csak támadhatatlan megállapításokra jusson. Munkái általában sugallják a kritikai szellemet, ezért tévedéseivel együtt tanulságosak a maguk nemében.

Történetfelfogása katolikus világnézetén, a jezsuita adatgyűjtő kör történetszemléletén és a korabeli rendi alkotmányosságon nyugodott. Vallásos volt és hazafi, de nem volt elfogult a más felekezetekkel szemben, egyházpolitikai szempontoknak nem rendelte alá történetírását. Királyhűsége nem volt megkérdőjelezhető, mégsem volt tendenciózus, még akkor sem, amikor az udvar rendeletére fogott egy téma feldolgozásához. Tárgyilagos maradt kritikája és felfogása egyaránt. A történelemben gyakorlati célokat keresett, ezért érdeklődése kizárólag a politikai történetre, az állam, a királyság külső történetére koncentrálódott. Egyháztörténettel, tudománytörténettel nem foglalkozott, ami nagyon meglepő, hiszen olyan körből indult, amely elsősorban ezeknek a területeknek a kutatását tartotta szem előtt. Jóval szűkebb volt a látómezeje, mint Bél Mátyásé, de sokkal mélyebb kritikával, összehasonlíthatatlanul nagyobb történeti tudással rendelkezett.

Pray munkáinak stílusa előrelépést jelentett a korábbi adatközlő történetírókéhoz képest. Belesző ugyan okleveleket, s más forrásokat mondanivalójába, de kritikai elemzései, értekezései egy-egy témáról, s választékos latin nyelve kárpótlást nyújt a szakadozott előadásmódért, az elbeszélést elárasztó adattömegért. Egész tevékenysége, történetírói

működése, személyisége, melyet a többi történetíró vita nélkül fogadott el primus inter paresnek, nemcsak képletesen indokolta a ’’Magyarország történetírója” címet, amelyet a királynő adományozott neki.

Működése más tekintetben is fordulópont. A jezsuita rend betiltásával a nagyszombati teológia Pestre helyezésével és állandó egyetemmé nyilvánításával megszületett az a fórum, amely körül megkezdődhetett a különféle tudományok, s így a történettudósok tömörülése. Az állami egyetemi oktatás megindulása perspektivikusan a történelem tanításának szekularizálását, s a történetkutatás, a történetírás módszereinek tudományos alapokra helyezését jelentette. A történelem-tanszék körül előbb vagy utóbb, az Egyetemi Könyvtár kézirattárának megnyitásával pedig a könyvtár tudós személyzete körül kiformálódott *az* új történeti fórum. Ehhez járult a 18. század végén a könyvtáralapítási láz, ami Európa nyugati és középső fele után Magyarországot is elérte. Főurak és főpapok rendre megalapították a maguk közkönyvtárait. A legnagyobb jelentőségű természetesen a Nemzeti Múzeum könyvtára, az Országos Széchényi Könyvtár megalapítása volt (1802), amelyet gróf Széchényi Ferenc alapított. A könyvtárból nőtt ki utóbb a múzeum. Gyűjteményei, különösen kézirattára hatalmas jelentőségű volt a magyar történeti kutatás tudományos alapokra helyezése szempontjából. A könyvtárat más gyűjtemények, így az Illésházyak híres könyvtára gyarapították. Mellette egyidejűleg számos egyéb könyvtárat alapítottak. Némileg előrehaladva hasonló módon jött létre gróf Teleki József könyvtárából az Akadémia Könyvtára. Batthyány József esztergomi érsek könyvtárából lett az esztergomi főegyházmegyei könyvtár. Batthyány Ignác püspök a gyulafehérvári Erdély-egyházmegyei könyvtárat, Patachich Ádám kalocsai érsek a kalocsai egyházi könyvtárat, Esterházy Károly egri püspök az egri főegyházmegyei könyvtárat alapította. Egyidejűleg jött létre a pécsi, a marosvásárhelyi Teleki könyvtár, Festetich Lajos alapításából a Somogy megyei Könyvtár, vagy a nagyszebeni Bruckenthal-múzeum és könyvtár, s a Ráday-könyvtár, amelyet a református egyház vásárolt meg. A sort folytathatnék. A 18-19. század fordulóján minden esetre a történeti kutatás lehetősége ezeknek a könyvtári gyűjteményeknek a nyilvánossá válásával hirtelen megnövekedett. Az Akadémia megalapítása után létrejött a Nemzeti Múzeum kéziratgyűjteménye mellett az a másik központi fórum, amely nagy mennyiségű kézirati anyagot és történeti forrásanyagot

rendszeresen gyűjtött. Az egész folyamatnak a megindítója az egyetem Pestre helyezése volt.

A Pray körül Pesten kialakult történetírói kör legkiemelkedőbb tagja *Katona István* (1732-1811) volt. Jezsuita rendtag, Kassán és Nagyszombaton tanult, Schmitth Miklós tanítványa volt, majd tanár lett Gyöngyösön, később Nagyváradon, s végül Komáromban. A nagyszombati jezsuita egyetem tanáraként került az egyetemmel Budára. 1785-ben a császár nyugdíjaztatta, mert németül nem tudott megfelelő szinten előadni. II. József nyelvrendelete miatt kellett tehát elhagynia az egyetemet, 1790-ben Kalocsára került a káptalani könyvtárba. 1771-ben. adta ki első magyar történeti munkáját, egy történelmi kronológiát. A jezsuiták anyaggyűjtésére támaszkodva dolgozott, legnagyobb munkája a Historia critica regni Hungariae, egy 42 kötetből álló, 44 részre tagolódó magyar történelem a kezdetektől egészen a szerző koráig (1810-ig megy el, utolsó része már Katona halála után, 1817-ben jelent meg). A 42 kötetes munka első darabja önállóan látott napvilágot 1778-ban Pesten, Historia critica primorum Hungariae ducum címen. Ez után adta ki a sorozatot, amelynek egyes köteteit Pesten, Pozsonyban, Komáromban, Budán, Kalocsán, Kolozsvárott és Vácon nyomták 1779-1817 között. Katona munkája tulajdonképpen forráskiadás, kritikai észrevételekkel, jegyzetekkel ellátott forrásanyag-gyűjtemény, elsősorban oklevelek publikációja. Ő valósította meg Kaprinai elképzelését a jezsuiták által gyűjtött anyag közrebocsátásáról. Forrásanyagát kritikailag értékelte. A margón feltett kérdésekkel indítja egy-egy fejezetét, s maga a szöveg a kérdésekre adott válasz. Igazi történeti feldolgozást csak az egyes források elé írt bevezetőkben találunk, de Katona hatalmas anyagot hordott össze, s tett a többi történetíró számára hozzáférhetővé. Ezért nem lehet csodálni, hogy a 19. század első felének történetírói (Fessler, Engel, Szalay, Horváth stb.) kivétel nélkül belőle merítették forrásaikat. Katona munkájának legnagyobb érdeme, hogy sok részletkérdés tisztázása mellett a jezsuita forrásgyűjtemény nagy részét kiadta, mégpedig megfelelő kritikával, amelynek során tisztázta az egyes források megbízhatóságának, hitelességének kérdéseit, vagy ha nem, úgy a velük kapcsolatos problémákat felvetette.

Katona főműve mellett több más témával foglalkozott. Megírta a kalocsai érsekség történetét két kötetben, írt iskolai használatra szánt munkákat,

vitacikkeket (egyebek között a korona történetéről). Mint történetíró nem mérhető Prayhoz, de forrásközlőként éppen azért, mert munkája az egész magyar történelmet átfogja, jóval népszerűbb volt nála. Fő műve még ma is használható.

Kritikai téren jóval erősebb volt nála *Cornides Dániel* (1732-1787). Körmöcön, Losoncon tanult, majd Pozsonyban, ahol Bél Mátyás tanítványa volt. Erlangenben is látogatta az egyetemet. Hazatérte után Erdélyben nevelősködött, majd Kolozsvárott a református kollégiumban német nyelvet tanított. Innen Teleki Józsefhez került titkárnak. 1784-ben II. József kinevezte tanárnak a pesti egyetemre és könyvtárosnak. Gazdag könyvtári gyűjteményét, s jelentős kéziratos másolati anyagát a könyvtárnak hagyta. Forrásait Prayhoz hasonlóan ő is céltudatosan, tematikusan gyűjtötte össze.

Cornides munkássága több vonatkozásban alapvető. 1778-ban adott ki egy kisebb munkát a 11. századi magyar királyok genealógiájáról. Több fontos munkája halála után jelent meg, így 1792-ben napvilágot látott tanulmánya, a magyarok régi vallásáról, hiedelméről, amelyet elsőként ő próbált rekapitulálni. Meghatározó nagyobb tanulmánya Anonymusról, ezt 1802-ben Engel publikálta. Ez Anonymus Gestájának első igazán tudományos elemzése.

Pray köréhez elsősorban jezsuita történetírók tartoztak. Közülük többen is jelentősebb forrásanyagot adtak ki, így Wagner Károly Váradi Péter kalocsai érsek levelezését, majd Sáros megye és a Szepesség oklevéltárát, s több kötetnyi genealógiai anyagot. Palma Károly Ferenc a heraldikai emlékeket tette közzé, Schönwisner István főleg numizmatikai munkásságról nevezetes, de részben a nevéhez fűződik az archeológiai kutatás előmozdítása. Ez utóbbiban Szalágyi István és Katanchich Mátyás Péter is jeleskedett.

Megírták a fontosabb egyházmegyék történetét. Koller József kétkötetes munkát szentelt a pécsi egyházmegyének, Batthyány Ignác több száz régi kézirat gyűjtője, Szent Gellért művét és rávonatkozó iratokat tett közzé s a magyarországi zsinatok emlékeit, egyházi kiváltságleveleket közölt. Gánóczy Antal a váradi, Szeredai Antal az erdélyi püspökök történetét írta meg, Fuxhoffer Damján a hazai férfi és női szerzetesrendek történetét dolgozta fel. Ezzel azonban csak a legfontosabbakat említettük, százakra

rúg az egyháztörténeti kötetek száma. A katolikus egyház nagyobb egyéniségeinek levelezéséből Miller Jakab Ferdinánd, a Nemzeti Múzeum első igazgatója megjelentette a két Széchényi érsek, György és Pál levelezését (1807), Pázmány Péter leveleit (1822), s valamint I. Ferdinánd és II. Miksa leveleit.

A protestáns egyháztörténeti tevékenység is számottevő. Ribini János az evangélikus egyház történetét, Sinay Miklós a kálvinista egyház történetét irta meg több-kevesebb kritikai módszerrel. Sinay hatalmas kéziratos forrásgyűjteményt halmozott fel, mely nagyságát és minőségét tekintve forrásgyűjtőként az első sorba helyezi. Az ő anyagára támaszkodva írták meg munkájukat a 19. század elején tanítványai, a Budai testvérek.

A 18. századi tudománytörténeti anyaggyűjtés csúcspontja Horányi már említett három munkája, valamint a Bél Mátyásból kiinduló, paraszti származású Wallaszky Pál jólsvai evangélikus lelkész tudomány- és irodalomtörténete, mely 1785-ös kiadása után még egy kiadást megért (1808). Ő első munkáját egyébként a Mátyáskori magyar irodalomtörténetnek szentelte, a Mátyás-kori humanista irodalom első rendszeres áttekintésével (1769).

A genealógia első lexikona a századvég terméke. Lehoczky András, Bél Mátyás tanítványainak egyike három kötetes genealógiai lexikonjának első két kötete 1796-ban és 1798-ban jelent meg, a harmadik kötet azonban kéziratban maradt.

A századvég publikációs tevékenységéhez tartozik Rumy Károly György 15-17. századi forrásokat közlő három kötetes munkája (Monumenta Hungarica, Pest, 1815-1817). S ehhez sorolható a két Kovachich működése. *Kovachich Márton György* (1744-1821) zárja a nagy anyaggyűjtők sorát. Az Egyetemi Könyvtár tisztviselőjeként működött. Mint anyaggyűjtő nagy formátumú, emellett jelentős tudományos feldolgozó munkát végzett, törekedett a történeti kutatás intézményeinek felállítására. Javasolta egy történelmi tudós társaság alapítását, mellette könyvtár létesítését, s összehangolt, nagyvonalú forráskiadói tevékenységet, az egész középkori okleveles anyag és a későbbi kéziratos elbeszélő forrásokra kiterjedő nagyarányú gyűjtemény létrehozását, a források rendszeres kiadását. 1791-

ben röpiratot jelentetett meg a tudós társaságról, 1792-ben pedig egy másikat a forrásgyűjtésről és a publikáló tevékenységről.

1790-ben már kiadott egy könyvet a koronázások történetéről, de működése elsősorban a jogtörténet terén maradandó. Megjelentette a Corpus Juris-ból kimaradt régi törvényeket (1790), és utóbb három kötetben ezek kiegészítését (1798-1801). 14-15. századi formulás könyveket publikált egy kötetben (1799). Összeállította a tárnoki jogot és az azt módosító jogszabályokat (1803), s kiadta az egyháztörténet sok forrását két kötetben (1815). Kútfőkiadási tervei azonban csak részben valósulhattak meg.
A magyar történet több elbeszélő forrását közölte három kötetben (1798), valamint a még kiadásra váró források időrendi jegyzékét (1797). Közzétett német nyelvű történeti forrásanyagokat (1805).

1810-1815 között fiával együtt országos forrásfeltáró körutat tett, számos forrást gyűjtött össze és másolt le. Ezeket az anyagokat azonban már nem adhatta ki. Fia, Kovachich József Miklós folytatta azonban a régi törvények összegyűjtését és kiadását. 1815-ben két kötetben megjelentette a régi törvényeket, majd vármegyei dokumentumokat (1816) és később pecséteket publikált (1818). Mintegy 300 kötetet kitevő forrásgyűjtésük a Nemzeti Múzeum könyvtárába került.

A 18. század végén lezárul a Hevenesi gyűjtésével megkezdődött magyarországi anyaggyűjtő és publikáló munka. Ennek az egész forrásközlő tevékenységnek a záróakkordjaként jelenik meg *Engel János Keresztély* (1770-1814) nagy összefoglalása. Előbb inkább a forrásanyagokat közlő munkája, a négykötetes Geschichte des Ungarischen Reichs und Seiner Nebenlánder (Halle, 1797-1804), mely meglehetősen rapszodikusan fogva fel a történelmet, előre majd hátra ugrálva közli a szerző által fontosnak tartott forrásokat, okleveleket, s melyben a történelem elmondása viszonylag kevés helyet kapott, majd egy kimondott forrásgyűjteménye (Monumenta Ungrica, Bécs, 1809), végül halála előtt közvetlenül ötkötetes összefoglaló magyar története (Geschichte des Ungarischen Reichs, Bécs, 1813-1814). Engel Lőcsén született szepesi szász polgárként. Göttingenben tanult, az egyetemen az államismeret és a felvilágosult történetszemlélet egyik nagy európai képviselője, Schlözer tanítványa volt. Ez után került a Bécsben székelő erdélyi udvari

kancelláriához tisztviselőként. Munkája polgári felfogású, a felvilágosodás nézőpontjából közelíti meg témáját. Részben szász polgári eredete miatt érzéketlen a 18. század végén kibontakozó nemesinemzeti eszmeáramlattal szemben, a Habsburg Birodalom szempontjából ítéli meg az ország történetét, természetesen elsősorban 1526 után. Jellegzetes felvilágosult (s talán protestáns voltából következő) álláspont, hogy elítéli a jezsuiták szerepét, politikáját, de egyúttal a Rákóczi-felkelést is.

A nemzeti kérdésben megmutatkozó elfogulatlanságát jelzi érdeklődése a magyarországi nem magyar népek és a szomszédos országok története iránt, ez utóbbiban feltétlenül szerepet játszott a Habsburg Birodalom egészét szem előtt tartó álláspontja. Megírta Halics és Vladimir (1792), Ukrajna (1796), majd Ragusa szabadállam történetét (1807). Foglalkozott Traianus hadjáratai kapcsán a dákó-román elmélet problematikájával (1794).

Engel jóval hosszabb életű kortársa volt *Fessler Ignác Aurél* (1756-1839), ez a meglehetősen mozgalmas életet élő történetíró, aki külföldön írta meg összefoglaló történetét, gyakorlatilag Katona munkájára alapozva. Népszerű összefoglalásnak szánta, s annak terjedelmileg, s stilárisan megfelelt. Fessler paraszti családban született, szülei szerzetesnek szánták, kapucinus lett. A kor felvilágosult eszméi hamar összeütközésbe sodorták az egyházzal. Egy 52 éven át föld alatt elzárva tartott szerzetes halálán fölháborodva a császárhoz fordult, aki eltörölte a kolostori fogságot, de Fesslernek ezután nem volt maradása. 1784-ben Lembergben a keleti nyelvek tanára az egyetemen, szabadkőműves, a császár híve. Egy szabadelvű színdarabja miatt el kellett hagynia a birodalmat, egy ideig Boroszlóban, majd Berlinben élt. Protestáns hitre tért, megnősült. Évekig porosz szolgálatban állt, majd 1810-ben Pétervárra került, a keleti nyelvek tanárának. Oroszországban többféle állást betöltött, végül a pétervári evangélikus birodalmi konzisztórium elnöke, a birodalom evangélikus német alattvalóinak szuperintendense lett.

Németül írt, mint Engel. 1815-1825 között Lipcsében jelent meg 10 kötetes nagy műve Die Geschichten der Ungam und Direr Landassen címen, mely így Katonáé után a legterjedelmesebb addigi összefoglalás volt a magyarok történetéről. Fessler célja az volt, hogy az újabb kutatások tükrében a szélesebb olvasóközönség számára írja meg a magyarok történetét. Ez teljes

mértékben sikerült, ami figyelembe véve, hogy Oroszországban élt és dolgozott, ahol nyilvánvalóan sok minden szükséges hiányzott a munkához, nem volt kis teljesítmény. Ugyanakkor ebből adódnak hiányosságai. Munkája rendkívül népszerű volt, így nem meglepő, hogy öt évtized elteltével érdemes volt újból kiadni (1867-1883 között lerövidített formában jelentették meg), egyes részeit pedig átdolgozva magyarul is kiadták.

Fessler nagyon rövid őstörténeti bevezető után azonnal a magyarok történetére tér. Munkája kiegyensúlyozott, jól felépített alkotás. Első két kötete az Árpádok koráról szól, a következő kettő a 14-15. század történetét adja Mátyásig. Az 5. kötet tárgyalja Mátyás és II. Ulászló uralkodását, a hatodik II. Lajos és I. Ferdinándét. A 7-9. kötetek Magyarország történetét 1564-1711 között, a 10. kötet pedig az 1711-1811 között száz év történetét foglalja össze. A munka létrejöttének körülményeiből adódik, hogy a magyar történelmet erősen beágyazza az európai történelembe. Ezzel későbbi korok jelentős történetíróinak mutatott utat.

Felfogására rányomta bélyegét a 18. század utolsó évtizedeinek szinte minden szellemi irányzata. Fessler deista volt, aki feltételezett egy eredeti, pozitív kereszténységet. Ennek kettéosztódásaként kezelte a különféle vallási irányzatokat. Tulajdonképpen mind a katolikus, mind a protestáns irányzattal szemben megértő, mindegyik történeti teljesítményét elismeri.

Munkája elsősorban összefoglalóként kiváló. Fessler - erénnyé változtatva a hiányokat, azt, hogy részlettanulmányok csak korlátozottan álltak rendelkezésére -kitűnő áttekintéseket tudott adni egy-egy korszakról, különféle folyamatokról, állapotokról, viszonyokról. A kisebb részleteket illetően számos hibát találunk a munkában, ami nem csodálható, hiszen alapvető kézikönyvekben szűkölködött, amikor készült, de az összefoglalások, az áttekintések színvonalasak, tanulságosak. Egyikmásik megállapítása sokáig alapja maradt a későbbi kutatásnak, más nézetei már akkor sem voltak elfogadhatóak, amikor megszülettek. Külön érdeme, hogy nem maradt meg a politikatörténetnél, hanem a kultúra, a tudomány iránt is érdeklődik.

4. A nemzeti történetírás a 19. század első felében

A 18. század végére a nagy forrásfeltáró munka lezárult, vagy inkább kimerült. A Hevenesi-Kaprinai-féle irányzat a feltáratlan forrásanyagok első nagy lefölözését hajtotta végre. A század végére pedig megszülettek azok a történeti munkák, amelyek az összegyűjtött anyag egy része alapján újraértékelték a magyar történelmet, átírták mindazt, amire szükség mutatkozott. Az új források alapján a magyar történelem első tudományos színvonalú összefoglalásai már megszülettek, azok a munkák, amelyek a kor kritikai színvonalán állva kiértékelhették az új forrásokat, s mindazt figyelembe vehették, amit a korábbi nemzetékek nem tehettek meg.

Mindez csupán a kezdet kezdete lehetett, korántsem a feladat betetőzése. Az abszolutizmus körülményei között gyakorlatilag reménytelen volt az állami levéltári gyűjtemények megnyitására gondolni. Ami lehetséges volt, az végeredményben megtörtént, összeállt egy bizonyos nagyságú forrásgyűjtemény, s létrejött egy intézményrendszer arra a célra, hogy ezt a forrásgyűjteményt közhasznúvá, a történeti kutatások számára nyilvánossá tegye. Létrejött a Nemzeti Múzeum és Könyvtára, majd 1825-ben megalapították az Akadémiát, melynek könyvtára és kézirattára szintén nyilvános volt.

A forrásanyag kiszélesedése, s a megnövekedett mennyiségű új források bevonása a kutatásba a korábbi ismeretek számos pontosítását eredményezte, - de ennél nem többet. A századforduló hivatalos történetírói kivétel nélkül a régi iskola hívei voltak. Alapjában egyházi indíttatásúak, akár katolikusként, akár protestánsként. A katolikusok zömmel jezsuiták voltak, a másik oldalon több protestáns felekezet is kitűnt azzal, hogy jeles történetírókat mutatott fel. Ameddig ezek a történetírók Praytól Comidesig eljutottak, az a legjobb esetben sem volt több, mint az, hogy eltekintettek kollégáik, versenytársaik vagy vitapartnereik más vallásától, s tiszteletben tartották azt. Pray felülemelkedett a vallási előítéleteken, jezsuita tanulmányain, s rendszeres kapcsolatban állt a protestáns

tudósokkal, de munkáin a jezsuita szellemiség rajta hagyta a bélyegét, annak alapkoncepcióját a katolikus valláshoz és az uralkodóházhoz fűződő hűség szabta meg. A kor protestáns történetírását - fordított előjellel - hasonlóképpen vallási szempontok motiválták.

A 18. század utolsó két évtizede a magyar történetírás számára egy újabb jelentős fordulat kezdete. A feudális társadalom átalakításának szükségessége mind erőteljesebben kap hangot a gondolkodásban. A nyugat-európai társadalom átalakulása, a feudalizmus gyengülése, megroppanása a francia forradalomban, a kapitalista társadalmi rend erősödése, kiformálódása, politikai módszereinek kiépülése mind nagyobb visszhangot váltott ki Magyarországon. A társadalmi átalakulást elősegítő ideológiák, elsősorban a felvilágosodás eszmerendszere kezdetben csupán az uralkodó közvetlen környezetében, majd az általa támogatott reformértelmiségben és részben értelmiségiként reagáló arisztokratákban virágzott ki. Amikor a francia forradalom az abszolutizmust meghátrálásra, merev konzervativizmusba kergette vissza, ez a reformértelmiség összeomlott ugyan, de eszméit nem adta fel, titokban, más ideológiákba bújtatva gondozta, tartogatta jobb időkre.

Ugyanezekben az évtizedekben bontakozik ki a történetírás fejlődését befolyásoló eszmék alapvető irányzata, a nemzeti mozgalom. A II. József felvilágosult abszolutizmusának összeomlásával első nagy fellendülését megélő nemzeti mozgalom nemesi jellegű. Hangsúlyait a külsőségekre, a régi formák fenntartására helyezi minden tekintetben, a tudományban is, de ennek egyértelműen előremutató vonásai vannak. Ilyen például a nemzeti nyelv érvényesítésének igénye, amely fokozatosan utat tör a tudományban. A napóleoni háborúk Európa-szerte a nemzeti érzés ébredését és vele a romantika stílusirányzatát hozták. A kettő Magyarországon is párhuzamosan jelentkezett, nálunk azonban a haladás iránti igény talán hangsúlyozottabban van jelen a romantikában, mint német nyelvterületen. A lényeg azonban az, hogy a nyelvkérdésben, a nemzeti eszmék ápolásában kezdettől megbújnak haladó gondolatok, nézetek, nem csupán a konzervatív reakció jóval masszívabb gondolkodásformái.

A felvilágosodás gondolatrendszere a századforduló heves forradalomellenes légkörében fokozatosan a nemzeti irányzat védőszárnyai

alá vonul vissza. Utaltunk már a könyvtáralapításokra, a Nemzeti Múzeum és a Nemzeti Könyvtár, majd az Akadémia megalapítására. Nem véletlen, hogy ebben a kulturális reformfolyamatban jelentős haladó szellemű arisztokraták és a köréjük tömörült, s általuk védett értelmiségiek vesznek részt. Széchényi Ferenc reformeszméi és felvilágosult gondolkodása politikai terrénum hiányában alapvető kulturális intézmények létrehozásában öltöttek testet, s politikai eszmerendszerére épült fia, Széchenyi István működése. Ez a legmarkánsabb példa, de számos jelét tapasztalhattuk annak, hogy a II. József uralkodásának évtizedében szárba szökött társadalmi reformgondolatokat ugyan megfagyasztotta a reakció hideg fuvallata, a gyökerek azonban erősek voltak, s a következő évtizedekben a kínálkozó formák felhasználásával újból kihajtottak Magyarországon.

Mindez a korszak egészére vonatkozik, 1790-1830 négy évtizedére, s az egész közgondolkodásra. A történetírás ezen belül a legnehezebben módosuló tudományterület volt, ugyanakkor talán a legkönnyebben kimozdítható megrekedéséből, elsősorban a nemzeti eszme segítségével. Mégis azt kell mondani, hogy a kibontakozó reformeszmék támogatói sorában csak kevés történetírót találunk. Kevesen voltak és a 18. század vége felé meglehetősen hatástalan maradt a működésük. II. József reformjai azonban létrehozták azt az értelmiségi réteget, amelyik a felvilágosodás eszméi alapján szakítani kívánt az egyházzal, s felismerte a fennálló társadalmi rend anomáliáit. Az, hogy az uralkodó és politikája támogatta ezt az irányzatot, pontosabban az ilyen gondolatokkal rokonszenvező különféle irányzatokat, egy időre a valóságosnál erősebbé tette a reformgondolatok híveinek hangját. Megérezték az új korszak kezdetét, noha nem voltak, nem lehettek tisztában azokkal a veszélyekkel és kataklizmákkal, amelyekkel a változás fenyegetett.

A felvilágosodás eszményei, a társadalom átformálásának igénye vezette a tollát annak a történetírónak, aki talán elsőként vetette papírra, hogy a magyar történetírás mindeddig nem foglalkozott a parasztsággal, a nép történetével. A nem nemes, evangélikus lelkészi családból származó Hajnóczy József (1750-1795), előbb Forgách Miklós, majd Széchényi Ferenc titkára és ügyésze pályáját a gróf támogatásának köszönhette. 1786-ban Szerém megye alispánja, de II. József halála után meg kellett válnia

posztjától. Ez után ismét Széchényi környezetében találjuk, ahol jogtörténeti kutatásokat folytatott. Kollár irányzatával szemben Hajnóczy a nemzeti jogtörténet egyik úttörője volt. 1792-ben a budai királyi kamara tisztviselője. Munkáiban a polgári átalakulás egyik első követője és előmozdítója. Mikor céljait elérhetetlennek találta, csatlakozott a magyar jakobinusok mozgalmához. A mozgalom egyik vezetőjeként végezték ki 1795-ben.

Jogtörténeti írásai a saját korában jórészt kiadatlanok maradtak. Hajnóczyt ennek ellenére azért kell megemlíteni, mert egyike azoknak, akik elindították a nemzeti haladást a polgárosodás követelményeivel összekötő folyamatot. Jogtörténeti és parasztságtörténeti munkássága a maga korában úttörő volt.

A józsefi reformok hívták életre Berzeviczy Gergely gazdasági, társadalmi és nem utolsósorban történetírói munkásságát, ő az, akinek egy, mások által kiadott munkájában nyomtatásban megfogalmazódott a kor történetíróinak kemény bírálata, hogy ti. a magyar történetírók a királyok és nem az ország történetét írják. A királyok háborúival, viszályaival, a fontosabb és nevesebb családok történetével van elfoglalva a magyar történetírás, de hogy milyen volt az ország belső állapota, melyek a nép jólétének vagy nyomorának okai, miként alakul az egyes társadalmi osztályok egymáshoz való viszonya, - mindezekkel a kérdésekkel történetíróink nem foglalkoztak. Ezzel Berzeviczy néhány mellékesen odavetett mondatában, melyeket a parasztok helyzetéről írt tanulmányában vetett papírra, megfogalmazódott az egész korábbi történetírás kritikája, s az igény egy olyan új történetírás iránt, amely már nem csupán köztörténettel, politikatörténettel, hanem társadalomtörténettel, gazdaságtörténettel is foglalkozik. Berzeviczy e röpirata jelezte a polgári fejlődés iránti igény jelentkezését a történetírásban.

Jellemző, hogy Berzeviczy munkáját a parasztok állapotáról az a Kazinczy Ferenc támadta meg, aki egyébként a magyar történetírás fejlődése szempontjából a másik, a nemzeti oldalról ugyancsak kritikával illette a korabeli történetírást. Kazinczy úgy vélte, a történelmet nemzeti nyelven kell művelni. Maga nem volt történetíró, mégis több életrajzot írt magyar nyelven Zrínyiről, Fráter Györgyről, s másokról. Működése nem

történetíróként maradandó, itt csupán azért kell megemlíteni, mert a továbblépés egyik irányát, a történetírás magyar nyelvű művelését szorgalmazta.

Hajnóczy, Berzeviczy az egyik, Kazinczy a másik oldalát képezte a továbbfejlődésnek. A magyar történetírásnak valóban érdeklődnie kell az ország belső állapota, a gazdaság és a társadalom viszonyai iránt, másrészt a történelmet magyar nyelven kell művelni. Tulajdonképpen ugyanazon folyamat két oldaláról van szó, a polgári jellegű és igényű történetírás megjelenéséről. A magyar történetírás azonban a

19. század elején még nem volt abban a helyzetben, hogy a továbbfejlődés mindkét oldalát egyszerre képviselje. A fejlődés egyelőre csak féloldalas lehetett. S az átalakulás a történetírás színvonalának átmeneti, de lényeges visszaesésével járt együtt.

A visszaesés elsősorban a magyar nyelven kibontakozó irodalomra jellemző, a latin nyelvű munkákat inkább a stagnálás, az érdemi fejlődés hiánya jellemzi. A Kazinczy vetette mag hamar szárba szökkent, amennyiben megsokasodtak a magyar nyelvű történeti munkák. A mennyiségi gyarapodás egyelőre nem járt a színvonal emelkedésével. Az első munkákat inkább a nagyközönségnek szánták szerzői, ma úgy mondanánk, népszerűsítő jellegű könyvekről volt szó. Ami szellemiségüket illeti, a nemesi reakció vonásai ütköznek elő ezeken a munkákon. A korszak e téren jellegzetes munkáit alkotta meg Csétsényi Svastics Ignác. Már első munkája, A magyarok felséges tzimere (Győr, 1796) tükrözi konzervatív álláspontját. Katolikus egyházi álláspont keveredik a rendiség, a nemesi konzervativizmus jegyeivel. Ugyanilyen szellemben készült A magyarok históriája (Pozsony, 1805) és a Magyarok esmérete (Pest, 1823) c. könyve. Álláspontja szerint a magyar nemzet fő jellemző tulajdonsága a nyelv, a ruha, és a korona. Svastics önálló kutatásokat nem folytatott, célja népszerű munkák kiadása volt a nemesi közvélemény számára.

Szintén ismeretterjesztő munkának tekinthetők *Kultsár István* (1760-1828) történeti munkái, bár jóval magasabb tudományos színvonalat és mérsékeltebb konzervatív álláspontot képviseltek. Kultsár a magyar nyelv érdekében működött. Eredetileg bencés pap volt, a rend feloszlatása után

gimnáziumi tanár több városban, majd évekig nevelő Festetich gróf házában. 1806-ban megindította a Hazai Tudósításokat, az első nagyobb magyar hírlapot, amely különféle neveken 1845-ig jelent meg. Jelentős szerepet játszott a magyar színházi élet kibontakozásában, elsőként, még 1815-ben telket ajánlott fel a Nemzeti Színház javára. Pest megye színházi társulatát 1813-1815 között ő tartotta fenn és igazgatta. Az újság jövedelmeit ilyen, s hasonló célokra fordította.

Kultsár a magyar irodalomban is fontos szerepet játszott, elsősorban különféle munkák kiadójaként. Történeti munkák iránti érdeklődését jelzi, hogy ő adta ki Mikes Kelemen törökországi leveleit (1794). Történeti munkái népszerűsítőek, így Krónikája, mely a mohácsi csatától a bécsi békéig tárgyalja Magyarország, Erdély, Havasalföld és Moldva történetét (Pest, 1805). Négy kötetes Magyar Ország históriája (1803-1818) nem önálló munka, hanem Ludwig Albrecht Gebhardi nálunk is népszerű, két kiadást megért magyar történelmének fordítása, részben átdolgozása, illetve folytatása. Gebhardi munkája, mely eredetileg Lipcsében (1778-1782), majd utóbb németül Pesten is megjelent (1802-1808), a korszak tudós kiadványaira, Pray, Benkő, Palma munkáira épült, így a 18. század középső harmadának tudományos álláspontját képviselte.

Nem önálló kutatásainak eredményeit tette közzé, hanem az első nagy hatású történelem tankönyvet állította össze a Göttingenben tanult *Budai Ézsaiás* (1766-1841), a debreceni református kollégium tanára. Három kötetes Magyar Ország históriája c. munkája (Debrecen, 1805-1812) azonban tudományos tekintetben is érdemes a megemlítésre, nem csupán azért, mert Budai tudós ember volt, aki széleskörű tájékozottságról tett tanúbizonyságot e munkában, hanem mert koncepcionális fordulatot hajtott végre a magyar történetírásban. A három kötetből, melyben a hagyományoknak megfelelően a hunoktól kezdi a magyar történelmet, s egészen a saját koráig hozza azt fel, az első kötet a magyar történelmet 1526-ig, a második a három részre szakadt ország történelmét Buda visszavételéig, a harmadik pedig a legújabb kort tárgyalja, s ezzel szakít a korábbi hagyományokkal, amelyek igen nagy teret szentelnek az őstörténetnek, s a kereszténység első századainak. Budait, aki a hangsúlyt a legújabb időszakra, az utolsó 130-150 évre helyezte, erre a koncepcionális változtatásra részben pedagógiai szempontok kényszerítették, hiszen a

tanuló ifjúság számára készített tankönyvet, mégis ezzel az első nagy arányváltással a magyar történetírásban megkezdte azt a sort, amely máig tart, s amely folyamatos hangsúly-eltolódást jelez a legrégibb időktől a mindig változó modern időszakokig.

Budai egy másik vonatkozásban is úttörő. Ő az első, aki a protestáns egyháztörténetet a politikai történet keretébe ágyazza, s összefoglaló magyar történelemben addig nem tapasztalt részletességgel adja elő. Hogy ezt megtehesse, megfelelő engedményeket kellett tennie, óvatosan fogalmaznia, az objektivitáshoz a legmesszebbmenőkig ragaszkodva, kommentár nélkül, magukat a tényeket hagyva beszélni. Így azután a szerző, illetve e munka felekezeti jellege tulajdonképpen alig vehető észre, legfeljebb abban, hogy a reformáció, Bocskai és Bethlen korszakát részletesebben tárgyalja, mint másutt található, egyébként eléggé konzervatív felfogású, természetesen hangsúlyozottan lojális az uralkodóházhoz, elítéli például Rákóczit (amit az könnyíthetett meg a számára, hogy Rákóczi katolikus volt), meg természetesen a többi függetlenségi mozgalmat. Mindebből, valamint abból kifolyólag, hogy a könyv szövegét igen sok, a források lelőhelyeit tartalmazó jegyzet, idézet szakítja meg, stílusa száraz, amellett tele van latinsággal. A könyv mégis rendkívül népszerű lett, egy évtized után újra kiadták, majd 1833-ig harmadszor is. Ez az első tudományos igényű magyar történelem, amely (világos vonalvezetése, ítéleteinek megbízhatósága következtében) ilyen rövid idő alatt három kiadást ért meg. Tudományos jellegét tekintve Budai munkája magasan a korabeli katolikus iskolákban használt történelemtankönyvek felett áll.

Budai írt egy világtörténelmet is iskolai célra Közönséges história (1800), valamint egy, a klasszikus görög-latin irodalommal foglalkozó könyvet Régi tudós világ históriája címen (1802). Emellett ő adta ki bátyja, *Budai Ferenc* (1760-1802) református lelkész óriási anyagot feldolgozó életrajzi lexikonját, a Magyar Ország polgári históriájára való lexikont három kötetben (Nagyvárad, 1804-1805). A három vaskos kötetben a 16. századig szereplő fontosabb személyek betűrendes életrajzát találja az olvasó. Budai Ferenc az addig megjelent történelmi munkákat átolvasta és kijegyzetelte, emellett kiadatlan anyagot is felhasznált (így például Sinay hagyatékát). Bár adatainak forrásait nem közli, nagyon lelkiismeretes és pontos munkáról

van szó. Későbbi generációk is jól használhatták, hiszen 1866-ban Pesten még egyszer kiadták.

A 19. század első évtizedeiben több más hasonló jellegű magyar nyelvű történelmi munka jelent meg. Bíró Ferenc Erdély történetét foglalta össze, Jéger József egy magyar történelmet állított össze, Czövek István történeti életrajzokat adott ki (Báthory Istvánról, II. Józsefiről stb.), mindezt német nyelvű forrásmunkák alapján. S persze rendelkezünk számos latin nyelven készült összefoglalással. Ezeket ugyancsak a száraz adatfelsorolás és a konzervatív szemlélet jellemzi. Közülük csupán Spányik Glycér piarista szerzetes munkáját említjük, mely 1816-ban két kötetben, majd kibővítve 1820-ban jelent meg. Spányik elsősorban Prayra támaszkodott, őt dolgozta át iskolai célokra. A Habsburg politikát dicsérő, mereven rendi, konzervatív felfogású könyvet írt.

Mind a latin, mind a magyar nyelvű irodalom egységes abban, hogy rendszerint nem alapulnak önálló tudományos munkán, a latin nyelvűek többnyire tankönyvek, a magyar nyelvűek ezen kívül a szélesebb olvasóközönséghez szólnak, megismertetik őket a tudomány eredményeivel, a forrásokkal. A magyar nyelvűek tele vannak a kor tudományos irodalmában elkerülhetetlen latinossággal, stílusuk töredezett, szaggatott.

Minden tekintetben más műfajt alkotott *Virág Benedek* (1754-1830), aki mint irodalmunk kimagasló alakja a történelemben elsősorban a formát, a kompozíciót és a stílust tekintette fontosnak. A volt piarista rendtag élete utolsó évtizedeiben Budán nyugdíjából élt, s egész szabadidejét a magyar történelem megírásának szentelte. Kisebb történeti tanulmányok (Második András Aranybullája, 1805) után fogott a magyar történelem egészének megírásához Magyar Századok címen. Ennek az Árpádház kihaltáig terjedő kötete 1808-ban, második kötete, mely Zsigmond haláláig terjed, 1816-ban jelent meg. Egy további kötetet (1526-ig) később kéziratból Toldy Ferenc adott ki 1863-ban.

Virág munkáját sokáig a legjobb magyar nyelvű történetnek tartották. Ő volt az első, aki a meglévő egész publikált anyagot egységessé tudta gyúrni. Nem volt tudós, nem törekedett tudományos babérokra, inkább a stílus szépségére, a koncepció egységességére. A valósághoz hű történelmet akart

írni, s elsősorban a történetírás irodalmi oldalára helyezte a hangsúlyt. A történeti igazsághoz ragaszkodott, akkor is, ha ez hátrányos volt a magyarságra nézve. Ítélete általában nem volt pártos, sem vallásilag, sem politikailag nem volt elfogult, Tacitus lévén a példaképe, az elfogultságoktól mentes történetírást vallotta a magáénak. Tacitust abban is követte, hogy mereven ragaszkodott a kronológiai sorrendhez, s magas erkölcsi mércét állított a történelem szereplői elé.

A nemesi rendi nacionalizmus erős nyomokat hagyott ugyan munkáján, amit csak némileg enyhített paraszti származásából adódó kötődése az elnyomottakhoz. Ezzel párosult viszont erős antiklerikalizmusa, ami a jezsuita történetírói vonal eredményeinek átértékelésére, az egyház felvilágosult kritikájára biztatta. Katolikus pap létére számos esetben támadta az egyházat, a pápaságot, ha úgy ítélte meg, hogy politikája káros volt az országra nézve. Felekezeti elfogultságtól mentes vonalvezetése ritka példája annak a jozefinista felvilágosultságnak, amely Virág korában már mind kevésbé juthatott kifejeződésre.

Virág a nemzeti gondolat érvényre juttatásán fáradozott a Magyar Századokban. Munkáján generációk nőttek fel nemzeti szellemben. Horvát István, aki az őstörténetben mindenütt a magyarok nyomait kereste, és találta meg, az ő munkája nyomán jegyezte el magát a történetírással. De a későbbi történetírók, írók, költők, a magyar kultúra minden jeles személyisége az ő munkáján nevelkedett, annak szellemiségében, magyarságában kívánta folytatni a megkezdett utat. Az írók számára előnyös volt, hogy a munkában együtt találták a kútfőket, amelyeket Virág szívesen szólaltatott meg.

A nemzeti érzés kibontakozása, a nemesi patriotizmus megerősödése természetes módon keltett fokozott érdeklődést a magyarság őstörténete iránt. A nemesség jellemvonása volt nemzeti jellegének hangsúlyozása, s ennek az őstörténetírás témájánál fogva teljes mértékben megfelelt. Az az öndicsőítés, amely századokkal korábban a regős énekekben jelentkezett egy-egy vitéz tetteinek megörökítésénél, általában a nemesség öndicsőítése igényelte az őstörténeti múltba kalandozást, a visszanézést. Az eredet kérdése, a magyar őstörténet problémaköre nagyon jól megfelelt ezeknek az igényeknek. Nem véletlen tehát, hogy a nemesi nacionalizmus fellángolása

a történetírás terén talán elsősorban az őstörténeti múltban jelentkezett, s az őstörténeti munkák számának hirtelen megnövekedésében mutatkozott meg. Figyelembe kell még venni, mindezt elősegítette, hogy Anonymus Gestája 1790 körül vált szélesebb körben ismertté. Ez is serkentően hatott az őstörténeti eszmefuttatásokra.

Tulajdonképpen akár a népszerűsítő munkák közé helyezhettük volna *Szekér Joakim* (1752-1810) ferences rendi szerzetes tanár munkáját, mely a "Magyarok eredete a régi és mostani magyaroknak nevezetes tselekedeteivel együtt” címen jelent meg két kötetben, Pozsonyban és Komáromban (1791). Szekért a nyelvművelők buzgalma ösztönözte egy népszerű magyar történelmi összefoglaló készítésére. Olyan embereknek írt, akik nem tudnak latinul, s nem tudósok, vagy szakemberek, s sok könyvet sem szerezhetnek be. Elsősorban a nők számára ír, s a széles értelemben vett olvasóközönségnek. Nem önálló alkotás a munkája, csupán a régebbi történetírók kivonatolása. Két részre osztotta, s szakaszokat, majd ezeken belül paragrafusokat alakított ki. A paragrafusok fölé odaírta a tartalmat, azt a módszert alkalmazta tehát, amelyet már Székely István vagy Heltai kipróbált.

Szekér elsősorban az őstörténettel foglalkozott, a magyar történelmet az Árpád-ház kihaltáig részletesebben foglalta össze. Az első kötet III. András halálával zárul. A második kötet az Árpád-ház kihaltától 1526-ig már jóval kisebb terjedelemben mondja el az eseményeket, az 1526 utáni majdnem három évszázad pedig még rövidebbre sikerült. Ami a korabeli olvasóra elsősorban hatott (a magyar nyelvűség mellett, hiszen ez volt az első magyar nyelvű történelmi összefoglaló), az az őstörténet. Az első oldalakon hosszasan tárgyalja a leszármazás kérdését (Jáfet vagy Kám), végül Jáfet mellett döntött. Ugyanakkor a hunokat külön kezeli, bár a magyarok őseinek tartja őket, míg az avarokat és a magyarokat együtt tárgyalja. Mint aki maga nem kutatott, Szekér teljesen híjával van a kritikának, munkájában még Dugonics Etelka c. regényét is hivatkozási alapként kezeli. Összességében a munka nagyon jól tükrözi a korabeli nemesi felfogást. Nem véletlen, hogy 1808-ban Pesten új kiadásban is megjelent.

A hun eredet kérdése a magyar nemesi történetszemlélet, nemzettudat szerves részévé vált, mely mereven ragaszkodott a Kézai által vázolt hun-

magyar rokonsághoz, annak ellenére, hogy Sajnovics már 1770-ben megjelentette nagyjelentőségű munkáját, melyben a magyar és a lapp nyelv közös eredetéről értekezett. Nem csodálható, hogy nagy számban jelentek meg a hun-magyar származást taglaló munkák. Bielek László latinul adta ki a magyar-hun történet összefoglalását (1796). Horváth Péter jászberényi iskolaigazgató a jászokról és a kunokról, eredetükről, viszonyaikról írt (eredetileg latinul 1801-ben megjelent könyvét 1823-ban jelentette meg magyarul). Thomas Ferdinánd szatmári főorvos háromkötetes munkáját a magyarok eredetének szentelte (Pest és Buda 1802-1806), s ebben már olyan ködös rokonsági viszonyokat fogalmazott meg, mint a szkíták mellett az egyiptomi-magyar rokonságot. Dugonics András (1740-1818) piarista szerzetes, a nagyszombati, majd a pesti egyetem tanára egész működése során, tehát nem csupán történeti munkáiban, hanem még inkább regényeiben, elsősorban az Etelkában ugyancsak a hun-magyar rokonság jeles kifejtője. Dugonics munkáiban a fennálló társadalmi rend, a nemesség védelmezője, s ezzel együtt a nemesi nacionalizmus egyik legjobb megformálója. Etelkája irányzatos kulcsregény, tele utalásokkal saját korára. Történeti munkáiban (Szittyai történetek, Pest-Pozsony, 1806-1808. A magyaroknak uradalmaik, Pest, 1801), a hun-magyar dicsőség egyik klasszikus képviselője. Mindazok, akik ezt a nézetet vallották, természetesen szembekerültek a Sajnovics-féle finn-magyar rokonság elméletével, s így a tudományos történetírással.

Az egész őstörténeti kutatás rendkívüli ellentmondásossága a legélesebben *Horvát István* (1784-1846) működésében és hatásában mutatható ki. Horvát kisnemesi-polgári iparos családból származott, királyi ösztöndíj tette lehetővé számára az egyetemi tanulmányokat. Még egyetemi hallgatóként nevelő lett az Ürményi grófok házában. 1808-ban egyetemi jegyző, 1812-ben a Széchényi Könyvtár őre lett. Ezt az állást haláláig megtartotta, noha 1830-tól előadott az egyetemen, s 1833-ban az oklevéltan, pecséttan és címertan tanára lett. Hazafias szellemű előadásai rendkívüli hatással voltak az ifjúságra, tanítványai közé sorolhatjuk Toldy Ferencet, Horváth Mihályt, Eötvös Józsefet és Szalay Lászlót, s velük a reformkor sok más személyiségét.

Horvát olvasott, tájékozott, művelt és képzett ember volt. Jelentős könyvtárat gyűjtött össze, amiben megmutatkozik az az óriási támogatás,

amelyben főurak, magánemberek, s a kormányzat részesítette. Attól kezdve, hogy a Széchényi Könyvtár őre lett, a magyar történelemre és földrajzra vonatkozó könyvek mellett kéziratokat, térképeket és más iratokat gyűjtött. 20.000 kötetre rugó könyvtárat hagyott hátra halálakor, amelyet példás rendben tartott. Nagy műveltsége, óriási tudása minden olyan munkájában megmutatkozik, amely nem a magyar őstörténetre vonatkozik.

Ami viszont őstörténeti, az eredet kérdésével foglalkozó írásait illeti, azokban szinte példátlan tökélyre fejlesztette azt a dilettantizmust, aminek első jelentkezését már a korábbi idevágó munkákban megismerhettük. Horvát ellentmondást nem ismerő ember volt, aki megszállottként kereste mindenhol a magyarság nyomait, rokonait. Az etimológiát leegyszerűsítette a hasonlóságok keresésére, s ezzel a módszerrel bámulatos eredményeket ért el. Összefoglaló munkát nem írt, kisebb önálló tanulmányokat publikált, így például a Tudományos Gyűjteményben, a legismertebbé pedig 1825-ben megjelent nagyobb munkája vált, Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből címen. Horvát nem bizonyít, eleve feltételez, illetve elfogadottnak vesz bizonyos dolgokat, s azokra építkezve mutatja ki, hogy Európa, Ázsia és Afrika jelentős népei mind magyarok voltak. Több száz évvel Ábrahám előtt már magyarokat talál a Bibliában, de a görögök, rómaiak, karthágóiak éppen úgy magyar eredetűek (például Heraklész és Hannibal), mint ahogyan magyarok voltak a szkíták, parthusok, hunok, kunok és jászok. Afrikában ki tudja mutatni a hét szittya törzset. Az ókori Egyiptom építményeit, de Lisszabont is magyarok építették. A példák folytatása helyett csupán egy idézet: ’’Pözsög a Szent írás mindenfelé a régi Magyar Írásmódtól. Ti éjjel-nappal Szent írást olvasó Rokonim! hogyan nem vevétek ezeket észre a sok század alatt!” Ezek után nem lehet csodálni, hogy e tárgyú írásait a kritika és a nyelvészeti hozzáértés teljes hiánya jellemzi. Ezekre kezdettől fogva nem törekedett, hiszen célja éppen az volt, hogy a magyar nép dicső múltját a lehető legnagyobb mértékben kidomborítsa.

Horvát István sajátos vegyülékét alkotta a szaktudásnak és dilettantizmusnak. Az ifjúságra nem kizárólag őstörténeti írásaival hatott, sőt elsősorban nem ezekkel, hanem előadásaival, amelyekben a magyar államjogot fejtette ki, valamint különféle más történeti és irodalmi írásaival. Ezekben gyakran találni meglepően élesszemű felismeréseket, olyan

részleteket, amelyekkel ugyan nem tudja bizonyítani azt, amit éppen bizonyítani akart, de más összefüggésekben ezek a részletek igen érdekesek voltak.

Elsősorban azonban előadásaival hatott. Az egyetemi hallgatóság rajongott óriási tudásáért. S ne feledjük, amikor ő a magyar népet látta mindenhol, ami nagy volt a történelemben, amire minden generáció felnéz, ezzel az egész nemzet, de főleg hallgatói elé eszményi célt tűzött: a magyarság újbóli felemelésének szükségességét. Horvát a klasszikus ókornak nagy tisztelője lévén, ezt a tiszteletet beoltotta hallgatóiba is. A magyar reformkor eszmevilágához működése nem áll túlságosan közel, de nincs is tőle annyira távol, mint vélnénk. Hiszen Horvát mindig a magyar nép nagyszerűségét mutatta ki az őstörténetben, s ugyanazt hangsúlyozta, kívánta elérni a jelenben. Ez serkentőleg hatott a haladó szellemű ifjúságra, amelynek egy része ugyanakkor tisztában volt őstörténeti működésének illúziókat kergető, sok tekintetben a tudomány szempontjából káros voltával.

A nemzet őstörténete iránti érdeklődés természetesen nem csupán a történelemtudományban foglalt el kiemelkedő helyet. Nyelvészeti, néprajzi kutatások is folytak, hogy csupán a legismertebbre utaljunk, az ősi múlt, az ősi rokonság iránti érdeklődés vitte Körösi Csoma Sándort Tibetbe. Útja ugyan nem ért célt, amit keresett, a magyarság rokonait, nem találta meg, helyette azonban összeállította a tibeti nyelv nyelvtanát és a tibeti-angol szótárt (1834). De folyt természetesen a kutatás a Sajnovics-féle irányból is. Reguly Antal tevékenységét kell kiemelni, az ő finn kutatóútjai, feljegyzései, írásai, orosz segítséggel Kazánon át a vogulokhoz tett útja, anyaggyűjtése képezi az első nyelvészeti alapját a magyar őskornak. Vele párhuzamosan írt Jerney János a csángó magyarokról, járt a Krim-félszigeten. Ugyanebben az irányban működtek már Bugát és Repiczki is, így Horvát működésével egyidejűleg megkezdődött a tudományos nyelvészet kibontakozása, ugyancsak a magyar őstörténet iránt a megelőző évtizedekben megmutatkozó érdeklődés nyomán.

Csupán őstörténeti tevékenysége a megemlítendő történetírók közé emelné *Fejér Györgyöt* (1766-1851), Horvát István barátját és e téren szellemi rokonát. Ennél sokkal nagyobb jelentőségű azonban oklevélkiadói

működése, Fejér pap lett, az egyetemi tanulmányok után a Festetich és Ürményi családoknál nevelő, majd tanár a fehérvári püspöki szemináriumban. Lelkész volt, míg végül 1808-ban egyetemi tanár lett Pesten, 1824-ben az Egyetemi Könyvtár igazgatójává nevezték ki. 1843-ban vonult nyugalomba, de Pesten maradt. Korábban prépost, 1840-ben nagyváradi kanonok lett.

Fejér hatalmas irodalmi működést fejtett ki. Értekezett dogmatikai kérdésekről, mezőgazdaságról, filozófiáról, kiadott egy enciklopédiát két kötetben, majd egy öt kötetes földrajzi lexikont. A 18. század végén több színdarabja jelent meg. Munkáit magyarul, németül és latinul írta. Szerkesztette a Tudományos Gyűjteményt. Számunkra történetírói működése a fontos, bár munkáinak túlnyomó része hamar elavult. 60 éves korában kezdett intenzívebben foglalkozni történelemmel, 1825-től rendszeresen jelentek meg munkái a magyarok eredetéről és hajdani lakóhelyéről, Kálmán királyról, Anonymusról, s végül egy okleveles gyűjtemény hasznáról és szükségességéről.

Ez utóbbi már elvezet minket hatalmas vállalkozásához. Fejér felismerte, hogy a 18. század folyamán feltárt és jórészt kiadatlan, vagy nehezen hozzáférhető, mert különféle helyeken elszórva közölt okleveleket csak igen nehézkesen lehet kezelni, felhasználni, s ezért úgy látta, itt az ideje annak, hogy az 1440 előtti magyar történelemre vonatkozó okleveleket egy helyütt közzétegyék. Lényegében olyan vállalkozásba fogott egyedül, mint amilyeneket Angliában vagy Franciaországban állami kezdeményezésre indítottak meg, vagy német földön az uralkodók által támogatott tudományos intézmény hozott létre a Monumenta Germaniae Historica sorozat formájában. 1822-ben, vagyis már nem fiatalon fogott a munkához, ekkor jelentette meg Codex Diplomaticus Hungariae... c. kiadványsorozatát, melyet végül a 40. kötettel 1844-ben fejezett be. A hatalmas sorozat, mindmáig a legnagyobb magyar oklevélgyűjtemény összesen 11 kötetből, az egyes kötetek pedig különböző számú könyvekből állnak. A munka gyakorlatilag két részre oszlik. Az első a legrégibb időktől az Árpád-ház kihaltáig (1303-ig), ez összesen 12 kötetnyi anyag, a második rész 1440-ig, ez 28 kötetből áll. Fejér Pannónia régi történetére is tekintettel van, ezért az ifjabb Plinius egyik, Traianushoz írt levelével kezdi

a publikációt. Az egész munkában IV. Béla, Károly Róbert és Nagy Lajos uralkodása van a legerőteljesebben képviselve.

Fejér Codex-ének talán legmaradandóbb érdeme, hogy egyáltalában létezik. Maga a munka rengeteg kérdést vet fel. Óriási szorgalommal, de nem nagy szakmai hozzáértéssel készült. Fejér elsősorban Hevenesi és Kaprinai gyűjtését, a Pray által az egyetemi könyvtárban elhelyezett kollekciót használta, azután Katona munkájából, az egyes püspökségek, megyék, városok történetéről írt könyvekből másolta össze okmánytárát. A királyi oklevelek mellett közli a pápai bullákat és brévéket, valamint a fontosabb családok történetére vonatkozó okleveleket. Már ebből leszűrhető, hogy kritikával különösebben nem élt. Sokszor hibás az olvasata, túlságosan sok értelemzavaró másolási és sajtóhiba található a kötetekben. S felvett rosszul keltezett, hamis, interpolált okleveleket a gyűjteménybe. Az egyes oklevelekhez adott magyarázatai rendszerint nem elégségesek a hitelesség kérdésének megítéléséhez, a korabeli német vagy francia kiadási gyakorlat színvonalát nem érte el.

Mégis letagadhatatlan érdeme, hogy egyáltalában összegyűjtötte és - a saját költségén! - kiadta okleveles anyagát. Tette ezt akkor, amikor Magyarországon már érdektelenség mutatkozott az ilyen jellegű forrásgyűjtő és kiadó tevékenység iránt. Fejérnél tulajdonképpen a jezsuita iskola hagyományai jelentkeznek és törnek felszínre a 19. század első felében, olyan időszakban, amikor a magyar történetírás színvonalát tekintve sok szempontból erős visszaesést, hanyatlást mutatott. Ugyanakkor nem lehet azt mondani, hogy maga Fejér érdektelen lett volna kora új jelenségei iránt, mutatja ezt például az a tanulmánya, amelyet 1840-ben a magyarországi városfejlődésről, a városoknak a nemzeti történelemben játszott szerepéről tett közzé. A 74 éves szerző ebben a munkájában sok érzéket tanúsít a polgári átalakulás kérdései iránt, ami arra utal, hogy ő maga történelemképét, társadalomfelfogását tekintve lépést tudott tartani korával.

Oklevélkiadó munkásságával a korabeli magyar történettudomány elérte lehetőségeinek végpontjait. Fejér mindazt kiadta, amit az előző évszázad kutatói összegyűjtöttek. A továbblépést csak új források feltárásával, megújult felfogás alapján lehetett elérni.

5. A polgári átalakulás és nemzeti függetlenség hatása a történetírásra

A 19. század harmadik évtizedében jelentkeztek az ország átalakulását szorgalmazó erők a magyar politikában. A nemzeti eszme, a magyar újjászületés gondolatköre ettől kezdve már nem külön érvényesült a polgári átalakulás gondolatrendszerétől függetlenül, hanem mind erőteljesebben fonódott azzal egybe. Igaz ugyan, még a legerőteljesebb összekapcsolódás állapotában sem mondhatjuk, hogy a két gondolatrendszer teljesen egybeolvadt volna, de a kettő mégis együttesen van jelen a magyar politikában az 1820-40-es évtizedekben, egészen 1867-ig, amíg a kiegyezés a nemzet és az uralkodóház között hosszabb időre létre nem hozta az egyensúlyt e két eszmerendszer között.

A magyar politikai helyzet sajátos alakulása idézte elő, hogy mindez, a nemzeti eszme és a társadalmi átalakulás problematikája sem csupán a reformellenzék legnagyobb politikai gondolkodóinál, társadalmi reformereinél fonódott egybe, hanem a konzervatív kormánypárt képviselői, s részben még az udvar politikáját támogató magyar arisztokrácia és a magas klérus számos képviselőjénél is. Mindez annak ellenére volt így, hogy a politikai közvélemény, tehát elsősorban a nemesség tömegeiben az átalakulás hívei erős kisebbségben voltak. Ugyanakkor az értelmiség köreiben általában a radikálisabb átalakulás eszméi voltak népszerűbbek, s így majd egy évtizeddel később, a polgári átalakulás konkrét lefolyásának meghatározásánál a belső átalakulás terén az átlagosnál jóval radikálisabbak, ha úgy tetszik, az európai megoldás hívei kerültek a kormányrúdhoz. Ennek következménye lett, hogy az oktatás, a kultúra intézményrendszerének kiépítése során a korabeli magyarországi viszonyoknál jóval kedvezőbb megoldásokat valósítottak meg.

A reformkor évtizedeinek átalakulást elősegítő politikai légkörében a korabeli magyar történetírás viszonylagos visszamaradottsága érzékelhetővé vált. A reformpolitika igényelte volna a történetírás

támogatását, ezt azonban csupán részben, s a szükségesnél jóval kisebb mértékben kaphatta meg tőle.

A történetírásnak nem elsősorban az intézményrendszerét kellett volna továbbfejleszteni, átalakítani, bár kétségtelenül nagy szükség lett volna rá, hanem érzékennyé kellett volna válnia olyan témák iránt, amelyek mind érezhetőbben hiányoztak belőle. Nagy szükség lett volna egy új szellemű összefoglaló magyar történelem megírására, olyan munkára, amely bátorította, támogatta volna a polgári átalakulás egész kérdéskörét, s ehhez megfelelő történelmi érveket szolgáltatott volna. Emellett szükség lett volna a társadalomtörténet kutatására, azon kérdések megvilágítására, amelyekkel a polgári átalakulás hívei a napi politika fejleményei során kerültek szembe. Könnyen megfogalmazhatjuk, mire lett volna szükség: a magyar nép nagy tömegei eddig kívül rekedtek a történelmen, a történetírásnak gondoskodnia kellett volna arról, hogy ez most már ne így legyen. Vagyis hozzá kellett volna fogni a városok, a parasztság történetének feltárásához. Mindennek korábban volt már kezdete. A városok történetét a szász városok történetírói - legalább részben - már érintették, s a parasztság történetével, múltjával is foglalkoztak még a 18. században. Erőteljesebben kellett volna tehát megjelenniük ezeknek a témáknak a 19. század első fele magyar történetírásában.

A reformkor történetírásának fő vonala mindezek helyett megmaradt a hagyományos úton. A történetírók ott és azt folytatták, ahol és amit az elődök abbahagytak. Majláth János német nyelven megjelent magyar története, bár a második kiadásban, mely 1852-54 között látott napvilágot, a szerző sok forrásanyagot bedolgozott, s folytatta egészen 1849-ig, a komáromi kapitulációig, gyakorlatilag még a hagyományos úton haladt. A szerző személye, képzettsége és felfogása egyaránt garancia volt arra, hogy az öt kötetes összefoglalás, melynek első kiadása 1828-31 között Bécsben jelent meg, nem tér le a járt ösvényről. Ugyancsak hagyományos úton haladt Péczely József, csupán azzal a különbséggel, hogy míg Majláth katolikus nemesi álláspontot képviselt, Péczely a református felfogást testesítette meg (Debrecen, 1837).

Megindult azonban olyan forrásanyagok feltárása, amelyeket a korábbi évszázad gyűjtőtevékenysége nem érintett. *Gévay Antal* (1796-1845)

tanulmányai során elsősorban a keleti nyelvekkel foglalkozott. Előbb a Széchényieknél nevelő, majd 1827-től a bécsi Udvari Könyvtár tisztje, 1840-től pedig udvari levéltárnok. Kezdettől fogva az osztrák-magyar-török kapcsolatokkal foglalkozott, kutatásai tárgyául először az osztrák-török háborúk első korszakát választja. Első munkája I. Ferdinánd 1528. évi követségének a történetét foglalja össze, a király két követének, Haberdanacz és Weichselberger útijelentését tette közzé (1834). Ez után a gyarmati és a szőnyi békék szövegeit jelentette meg magyarul, latinul és törökül (1837). Fő műve három kötetes okmánygyűjteménye, amely a magyar-osztrák-török kapcsolatok 16-17. századi okmányait tartalmazta (Bécs, 1838-42). Ez a kiadványa sem volt ugyan több oklevelek publikálásánál, magyarázatokat és jegyzeteket nem közölt, de önmagában az a körülmény, hogy olyan területre lépett, amely korábban érintetlen vagy alig volt kutatott, érdeklődést keltett maga iránt. Több kisebb tanulmányt közölt, írt a budai pasákról, s más magyarországi török témákról. 1843-ban kiadta I. Ferdinánd Itineráriumát is. Gévay valószínűleg a közvetlenül a mohácsi csata utáni időszak történetére vonatkozó okmányokat is közzé akart tenni, ez azonban - feltehetőleg politikai okokból - nem jelenhetett meg. Korai halála zárta le működését, mely a magyar történetírásban mindenképpen úttörő jelentőségű, hiszen ő az első, aki megfelelő tudományos színvonalon tett közzé török történeti forrásokat, s az első magyar történetíró, aki a török megszálló hatalom kérdésével, irataival foglalkozva írt a 16-17. századi magyar-török viszonyról, egyúttal megfelelően beágyazva azt a szélesebb európai politikába, a birodalom, a Habsburg-ház és a török Porta erőterébe.

Lassan megkezdődött az új korszak nyitánya a történetírásban. A fiatalabb generáció tagjai sorából akadt néhány személyiség, akinek tudományos tevékenysége szolgálta a célt, a reformmozgalmak támogatását történetírói módszerekkel. A centralisták néhány politikailag is kimagasló személyisége (Csengery, Szalay, Eötvös) mellett elsősorban a ragyogó tehetségű *Jászay Pál* (1809-1852) működésére gondolunk, aki ha egy-két évtizeddel tovább él, talán a legnagyobb 19. századi történetírónk lehetett volna.

Jászay Sárospatakon végezte a jogakadémiát, s már ott gyűjtött történelmi forrásokat. Mint patvarista (az abaúji alispán mellett) érdeklődött a történelem iránt, 1830-ban kutatott az Országos Levéltárban, majd jurátus a

pesti királyi táblán Teleki József mellett. Telekivel 1832-ben Bécsbe került. Hat évig élt a Teleki-házban. Teleki előbb fogalmazói, majd titkári állást szerzett neki a magyar kancelláriában. 1848-ban Batthyány Lajos miniszterelnök mellett lett titkár, s főnökével együtt hagyott fel a politikával annak lemondása után.

Jászay napi munkája mellett Bécsben is levéltári kutatásokat folytatott, számos gyűjteményt, könyvtárt, kézirattárt nézett át. Jó barátja, Gévay segítette ebben a tevékenységben. Érdeklődése a történelem mellett több más téren nyilvánult meg, foglalkozott a nyelvemlékekkel, a nyelvvel, írt egy nyelvtant is. 1832 óta jelentette meg történelmi tárgyú írásait a Tudománytárban, az Athenaeumban és a Figyelmezőben. Irodalmi és tudományos tevékenysége alapján 1841-ben tagja lett az Akadémiának.

Jászay a 16-17. század történetének kutatója lett. Kisebb tanulmányok után, melyek közül a gyarmati (1837) és a szőnyi békéről írottakat (1838), valamint Kalendáriumi Régiségek címen (1838) közölt írását emeljük ki, már korán aktuálpolitikai kérdések történeti vonatkozásainak feltárására vállalkozott. 1842-ben összeállította a magyar hadseregre vonatkozó 1583-1596. évi törvényeket. 1843-ban tanulmányt készített a szabad királyi városok szavazati jogáról. Ezekben a munkáiban Jászay kétségtelenül megvalósította a kor történetírói eszményét: egyszerre szolgálta a múlt új szempontból történő feltárását és a jelen átalakulását.

Mindezeken túl Jászay írta meg a korszak vitathatatlanul legizgalmasabb történeti munkáját, fő művével, amelynek első kötetét ”A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után” címen Pesten 1846-ban adta ki. Széles perspektívájú tablót kívánt rajzolni a magyar nép állapotáról, körülményeiről a mohácsi csatavesztés időpontjában, a kor politikai, társadalmi, vallási és erkölcsi állapotairól. Jászay meg is fogalmazta törekvését, kifejtve, hogy az addigi történetírás csak a háborúkkal, politikai küzdelmekkel foglalkozott. Mint írja, 15 évi kemény munkával kívánja feltámasztani a múlt emberének életét, az ország helyzetét és körülményeit. Hatalmas mennyiségű anyagot nézett át és dolgozott fel. Könyvének megjelent kötete 1527 januárjáig halad előre, tehát öt hónap történetét taglalja. Széles tablót rajzol a kor magyar társadalmáról, a különféle rétegekről, gondolkodásukról, erkölcsükről,

anyagi viszonyaikról, törekvéseikről. Részletesen ír az egyház helyzetéről, a protestantizmus jelentkezéséről Magyarországon.

Jászay munkája torzó maradt. Előbb a politika, majd korai halála akadályozta meg a folytatást. Nagy kára történetírásunknak a szerző korai halála, mert olyan történeti munka születhetett volna, amely felvehette volna a versenyt a korszak hasonló nyugat-európai törekvéseivel. Taine munkásságára gondolunk elsősorban, módszere és nézőpontja nagyon sokban hasonló a Jászayéhoz. Mint Taine, Jászay magánlevelek, naplók, s más források alapján rakja össze a 16. század emberének gondolkodását, mindennapi életét, erkölcsi-politikai, vallási viszonyait. Jászay azonban jóval korábban működött, s ezért természetesen kiforratlanabb. Másik munkája, amelyet kéziratból halála után Toldy Ferenc adott ki, a magyar nép történetét taglalja az Aranybulláig. Ez kevésbé jelentékeny, bár úgy tűnik, tulajdonképpen félbemaradt darabja egy új szempontú összefoglaló magyar történetnek (1855).

Jászay korai halála hozzájárult ahhoz, hogy végül a magyar történetírás polgári szellemű átalakulásában *Horváth Mihályé* (1809-1878) legyen a vezető szerep. Már 1848 előtt oroszlánrészt vállalt a magyar történetírás tematikájának felfrissítésében, s egy új felfogású magyar történelmi összefoglalás elkészítésében. Horváth szegénysorsú családban született. 1825-től a váci papneveldében tanult, megszerezte a bölcsészeti doktorátust, ezután pappá szentelték. Több községben volt káplán, majd a Keglevich grófoknál, később az Erdődy grófoknál volt nevelő. 1844-ben a bécsi Theresianumba nevezték ki a magyar irodalom és történelem tanárává. Állásáról 1847-ben, amikor hatvani prépost-plébános lett, lemondott, s ettől kezdve élhetett igazán tudományos kutatásainak, egészen addig, míg 1848-ban a forradalom a politika mezejére nem szólította. Csanádi püspöknek nevezték ki, majd a függetlenségi nyilatkozat után vallás- és közoktatásügyi miniszter, így a forradalom bukása után menekülnie kellett.

Mint eddigi életrajzából kitetszik, igazán sok módja önálló kutatásokra nem volt. Mint nevelő azonban, több akadémiai pályázaton indult, s keltett feltűnést munkáival. Első nagyobb munkája Az ipar és kereskedés története Magyarországon az utolsó három század alatt (1840), mely az Akadémia

nagy jutalmát nyerte el, s mely a szerzőt akadémiai taggá emelte. Ennek előzménye volt 1837-ben írt pályázata, mely ugyanezt a témát a 16. század közepéig dolgozta fel, s 1842-ben jelent meg.

A pályázatok témái jelzik, hogy Horváth Mihály, Jászayhoz hasonlóan, vállalta a reformkori átalakulás feladatainak történelmi alátámasztását. A városi polgárság, az ipar és a kereskedelem kérdései a reformkor, különösen az 1840-es évek érdeklődésének homlokterében álltak, ilyen történelmi témák feldolgozása viszont teljesen új volt történetírásunkban. Horváth nem vállalt önálló kutatást, de feldolgozta a rendelkezésére álló adatokat, s a már ismert történeti forrásanyag is lehetővé tett számára teljesen új szempontú megközelítést. E munkák jelentősége alkotójuk szemléletében, történelem- és társadalomfelfogásában rejlik.

Ugyanez a helyzet még a forradalom előtt írt összefoglaló magyar történetével, melyet A magyarok története címen négy kötetben adott ki 1842-1846 között. Ebben 1792-ig ad áttekintést Magyarország történetéről. Erre is érvényes, amit többi munkáiról mondottunk: nem új források feltárása adja az újszerűségét, hanem az a liberális, minden haladást támogató szellemiség, amelyben fogant. Horváth ezt az összefoglalást eredetileg középiskolai tankönyvnek szánta, rövidített változatban, s mikor kibővítette és átdolgozta, nem csupán a történetírás szükségleteire, a tudomány előrehaladására gondolt, hanem az olvasóközönség igényeire is. A 19. századi nyugateurópai liberális nézetrendszer, amely számos tekintetben nyomot hagyott e munkán, a magyar történelemre alkalmazva rendkívüli hatást ért el. összefoglalása önmagában jelzi a kor irányadó közvéleményének átformálódását, gondolkodásának átalakulását a forradalom előtti években. Horváth liberális eszmerendszert érvényesített anyagán, s itt nem az játszott szerepet, hogy önállóan kutatott-e, vagy hogy milyen az a forráskritika, amelyet a történeti anyagon gyakorolni tudott, hanem az, hogy liberális nézőpontból tudta áttekinteni az egész magyar történelmet, s összefüggő, világos, érthető áttekintést rajzolt a magyar nép, az ország történelmi formálódásáról. A korabeli modern liberális álláspontot elsősorban az egyes főbb korszakok megítélésében, a magyar közjog formálódásában kívánta érvényesítem. Ugyanakkor intranzigens védelmezője az ország önállóságának, a történeti magyar alkotmánynak, mely a nemesség rendi érdekeinek védelmezőjéből az ő

tollán alakult át végérvényesen az ország függetlensége védőbástyájává. Különösen a 16-18. századi fejezetek megírásakor tudta mesteri módon érvényre juttatni ezt az álláspontot, noha véleményét sokszor nem fejezhette ki szabadon. Pusztán a tények mesteri csoportosításával sikerült azonban célt érnie az olvasóknál.

Meglepő módon halványabbra sikerül az ország belső állapotainak, ma úgy fejezzük ki, társadalmi viszonyainak a bemutatása, a társadalomtörténeti szempont érvényesítése. Annak ellenére így van ez, hogy Horváth önálló tanulmányokat szentelt az ipar és a kereskedelem történetének, s azokban foglalkozott a városokkal, a céhekkel, - vagyis másutt bedolgozta magát a témába. Mégsem találunk hasonlóan elmélyült álláspontot a városok helyzetének ábrázolásánál, a céhek, vagy akár a parasztság viszonyainak rajzában az összefoglaló magyar történetben. Ez nem csupán Horváth hibája, meglehetősen gyakori tapasztalat lesz a továbbiak során is.
Más ugyanis egy téma önálló feldolgozása, s más árnyalt ábrázolása egy korszaknak, vagy akár a magyar történet egészén egy-egy gazdaság- vagy társadalomtörténeti szempont érvényesítése. Ahol azonban lehetősége nyílt rá, ott hangsúlyozta együttérzését a néppel. Így különösen az 1514. évi parasztfelkelés eseményeinek, a megtorlás kegyetlenségének a leírásánál érhető tetten liberális felfogása.

Ugyancsak liberális nézetei jutnak érvényre II. József uralkodásának összefoglalásánál. Horváth a korábbinál sokkal hangsúlyozottabban emeli ki a császár reformelképzeléseit, különösen azokat, amelyek még az 1840-es évekig sem valósultak meg vagy jobbításra vártak. Elsősorban a vallási türelem, a jobbágyrendelet, általában Józsefnek az uralkodásról vallott korszerű nézetei, a törvénykezés szerepének hangsúlyozása az, amit nyomatékosan kiemel. Az 1791-1792. évi országgyűlés törvényalkotása zárja a munkát, ez az országgyűlés fejezi be a korábbi korszakot, s képezi egyúttal annak az új korszaknak a nyitányát Horváth Mihály szemében, amelyet már a saját korának tekint.

Horváth munkájának igen nagy volt a sikere. Sikeresen érvényesítette a liberalizmus álláspontját a magyar történelmen, kifejezte azt a korszellemet, amely áthatotta a liberális reformnemességet az 1848 előtti másfél évtizedben. Horváth ugyanezt megtette korábban néhány, a magyar

történetírás történetében egyébiránt meglehetősen ritka elméleti cikkében. Még 1838-1839-ben publikált egy tanulmányt a szükség és a szabadság viszonyáról a történelemben, s egy másikat a történetírás elméletéről, amely egy liberális történelembölcselet tömör összefoglalása. Ezeknek az elméleti következtetéseknek kívánt érvényt szerezni összefoglalásában. 1848 előtti működése tehát minden téren alkalmassá tette öt annak a központi szerepnek a betöltésére, amelyet a magyar történetírás szervezetének kialakításában, az egész magyar történetírás modern alapokra helyezésében évtizedekkel később játszott.

A liberális reformpolitika képviselete mellett közvetlenül a forradalom előestéjén már jelentkezett maga a forradalmi gondolat. Ennek képviselője a márciusi ifjak, Petőfi köréhez tartozó Vasvári Pál (eredetileg Fejér Pál, 1827? - 1849), aki történelmi és filozófiai tanulmányokat végzett, s még mint egyetemi hallgató adta ki 1848 elején Történeti Névtár című munkáját. Ebben megfogalmazást nyert eszméi híven tükrözték a radikális, forradalmi ifjúság álláspontját, nagyjából azt a történelemszemléletet, amelyet eszmetársai, köztük Petőfi képviselt. Vasvárira hatottak a nagy francia forradalomról szóló elsősorban francia munkák, amelyeknek a forradalommal rokonszenvező, a francia gloire-t propagáló patrióta-nacionalista történetszemlélete mély nyomokat hagyott benne. Nehéz megítélni, mekkora körben terjedhetett ez a nézet, naplók, emlékezések alapján úgy tűnik, jóval szélesebb volt az ilyen írásművek hatása, mint az a nyomtatásban megjelent munkákból kitetszik. Az erős cenzúra megfékezte a tollat, miközben a liberális és radikális eszméket propagáló könyvek beáramlása Magyarországra igen nehezen volt ellenőrizhető, fékezhető. S ezek a könyvek megtették a maguk hatását.

1848 előtt a magyar történetírás ennél többet nem érhetett el. Ismét csupán néhány olyan történetíró jelentkezett, akik kifejezték korukat, szolgálták a küszöbön álló átalakulásokat a maguk eszközeivel. A történetírás nagy fordulata azonban még váratott magára. A társadalom egészének kellett átalakulnia ahhoz, hogy átformálódhasson a magyar történetírás.

* * *

A szabadságharc bukása évekre megbénította a magyar történetírást. A történetírás különösen érzékeny lévén a politikára, a cenzúra, általában

az abszolutizmus politikai viszonyai igen hátrányosan érintették fejlődését. A történetírók egy része (Horváth, Szalay, stb.) száműzetésbe kényszerült, hosszú időre kiszakadt a hazai szellemi életből, más részük megtorpant, a polgári átalakulás hirtelensége, radikalizmusa, a nemzet szembekerülése az uralkodóházzal tragédiának tűnt számukra. A szabadságharc leverése a radikális ifjúság, a márciusi ifjak körét felszámolta. Sokan elestek, mások elmenekültek vagy börtönbe kerültek. Az egyetemi élet a katonai hatóságok ellenőrzése alá került. A történelmi előadások óvatosabbá, színtelenebbé váltak, tanár és hallgató egyaránt félt a titkosrendőrség megfigyelő tevékenységének következményeitől.

Jó időre megrendültek a már kialakult, korábban létrejött intézmények, amelyek 1848 előtt a történeti kutatás, a történetírók működésének kereteit alkották. Az egyetem és a Nemzeti Múzeum ugyan tovább működött, s így könyvtáraik és kéziratgyűjteményük is. Az Akadémia működése kezdetben meglehetős zavarokkal küszködött. Történeti osztálya, amely az 1830-as évek második felétől fokozatosan kezébe vette a történettudomány továbbfejlesztésének a gondjait, feladatát, s pályázatokat írt ki előtérbe helyezendő történeti témákra, időközben bizonyos szerepet töltött be a magyar történetírás fejlesztésében. Most ez megrendült. Időbe telt, amíg a munkát újjászervezték. Megszűnt azoknak a különféle regionális társadalmi szervezeteknek a működése, amelyek a helyi történetírók munkáit megpróbálták szervezni. Elsősorban az erdélyi szervezetekre gondolunk.

Felbomlott a történetírás intézményes háttere, bázisa. Megszűntek korábban működő folyóiratok, amelyek több-kevesebb rendszerességgel közöltek történeti tárgyú tanulmányokat. Az új periodikák megindításához pedig jelentékeny időre volt szükség.

Mint minden esetben a történelemben, az 1849 után kialakult új helyzet sem csupán hátrányokat jelentett. A levert forradalom és szabadságharc után romokban hevert ugyan a magyar történetírás intézményrendszere, nevesebb történetíróinak egy része egy időre legalábbis beszüntette működését, ugyanakkor az elmúlt két év eseményei rendkívüli módon megnövelték a történelem iránti érdeklődést, az országban kialakult politikai helyzet pedig hirtelen az eddiginél jobban az

érdeklődés homlokterébe állította a történelmi kérdéseket. Sok történetíró tovább dolgozott, s korábbi munkáit hozta most tető alá, mások éppen az események hatása alatt kezdtek el érdeklődni a történelmi problémák iránt. Voltak, akiket az élet hozta új helyzet, a száműzetés olyan helyekre sodort, amelyek előnyösek voltak a történelmi búvárlatok számára, s ők éltek e kedvező lehetőséggel. Mások itthon maguk teremtettek új fórumokat maguknak.

A tovább dolgozók közül, akiknek a működésére az abszolutizmus történetírása épült, a legkimagaslóbb kétségkívül *Teleki József (1*790-1855) volt. Teleki Kolozsvárott, majd Pesten tanult, 1810-ben a Helytartótanács fogalmazóinak sorába lépett. 1812-1814 között Göttingenben járt egyetemre, majd egy éves nyugat-európai utat tett, járt Németországban, Hollandiában, Angliában, Franciaországban, Svájcban és Észak-Itáliában. 1818-ban titkár lett a Helytartótanácsnál, de egyidejűleg tudományos érdeklődését is kielégítette. Előbb nyelvészeti kérdésekkel foglalkozott, elnyerte a Marczibányi Alapítvány két pályadíját, írásait a Tudományos Gyűjtemény publikálta.

Nemsokára hozzálátott történeti kutatásaihoz. Kezdettől fogva a Hunyadiak kora érdekelte, ezzel a korszakkal jegyezte el magát. Mind magasabbra emelkedett a hivatali ranglétrán, 1824-ben a királyi tábla bírája lett, főispán, a tiszamelléki református egyházkerület és a sárospataki kollégium fögondnoka, s a tudományos életben is jelentős szerepet töltött be. 1831 -ben ő lett az Akadémia elnöke, s bár 1832-től Bécsben élt, mint az erdélyi kancellária előadója, közben folytatta kutatásait. Az 1840-es évek elején munkájának nagy része már elkészült, de új forrásanyagok felbukkanása, s az hátráltatta a végleges szöveg elkészültét, hogy 1842-ben Erdély kormányzója lett.

1848 után visszavonult a politikától. Egészsége megrendült, így egyedül a tudományos munkának élt. A ’’Hunyadiak kora Magyarországon” címen megjelenő munkáját eredetileg 12 kötetre tervezte, s most rendre megjelentette az egyes köteteket, míg a halál a kézirat további javításának útját nem állta. A gyakorlatilag 30 éven át készült munkának Teleki életében, 1852-1855 között az I.-IV., X-XI. kötetei jelentek meg. Az V. kötet már Teleki halála után, 1856-ban, a VI. kötet 1. része 1863-ban, a XII.

kötet 1857-ben jelent meg. A X-XII. kötetek jelentős számú, mintegy 800 addig többnyire ismeretlen oklevelet tartalmaznak, amelyeket Teleki Bécsben, valamint cseh, német és persze hazai levéltárakból gyűjtött. A kiadvány összes bevételét Teleki az Akadémiára hagyta. Az Akadémiát ő és családja amúgy is nagy értékű adományokkal támogatta. A Teleki-könyvtár, majd Teleki József személyes könyvtára az akadémiai könyvtárat gyarapította, de ezen felül több célra is jelentős összegeket juttatott, illetve hagyott az Akadémiára. E munka folytatásaként (mint a VI. 2. kötetet) jelentette meg az Akadémia jóval később Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában c. munkáját öt kötetben (1890-1913. a IV. kötet Fekete Nagy Antal: Trencsény vármegye, 1941.).

Teleki mérsékelten konzervatív felfogású politikus volt, aki 1848 társadalmi átalakulását teljes egészében elfogadta. Az ország beolvasztását a Birodalomba elfogadhatatlannak tartotta, munkája az ötvenes évek elején hozzájárult a nemzeti érzés ébrentartásához. Tematikája erre különösen alkalmassá tette, hiszen a középkori Magyarország történetének legfényesebb szakaszával foglalkozott. A kormányzat nem kezdhette ki, a szerző nem volt forradalmár, mondanivalójának megfogalmazására pedig mindig nagyon vigyázott. A megjelenést meggátolni ezért sem lehetett.

Teleki úgy vélte, hogy a források bősége következtében már nincs tudományos értelme újabb összefoglaló magyar történelmet írni, hiszen olyan mennyiségű anyag áll rendelkezésre, amely lehetetlenné teszi azt, hogy egy személy átláthassa, tudományos igénnyel az egészet feldolgozhassa. Ezért választott ki egy kort, amelyik viszonylag kevéssé volt feldolgozva, amelyiknek történetét az újonnan előkerült oklevelek alapján még igazán nem dolgozták át. Teljes képet akart rajzolni a Hunyadiak korának Magyarországáról, nem csak külső történetet, tehát eseménytörténetet kívánt írni, hanem részletes társadalomtörténetet is. Ez teljesen új történetírásunk történetében. Teleki ugyan konzervatív felfogású volt, s jelentős történeti szerepet tulajdonított a nemességnek (kiváltságait megfelelő kötelezettségek ellátása fejében kapta), de ha munkájának ez a része elkészül, alapvető szemléletváltozást hozhatott volna történetírásunkban.

Módszerét tekintve új abban, hogy munkáját hangsúlyozottan az új forrásanyagok kritikájára, általában a forráskritika szempontjainak érvényesítésére szándékozott építeni. A korábbi történetírás méltányos bírálatában, melyet a bevezető szavakban gyakorol, azt fejtegeti, hogy az előző korszak nagyjai sem törekedtek a kritikai szempontok érvényesítésére, márpedig a 19. század közepe táján így már nem lehet tovább dolgozni.

A korszak kiválasztása nem véletlen. Teleki a nemesség funkciója, történeti szerepe iránt érdeklődött, azt vizsgálta. A reformkor átalakulási programjai, a polgári átalakulás sorskérdései érdeklődését az ellenkező irányba terelték: éppen a nemesség történeti szerepe, eddig a magyarság életében betöltött funkciója érdekelte. A nemességet a magyar társadalom szerves részének, a magyar néppel összeforrott vezető rétegnek fogta fel, s működése ábrázolásához megfelelő lehetőségeket talált a 15. század közepének Magyarországán. Teleki nem volt ókonzervatív, nem a nemesi rendi alkotmányt, a feudális kiváltságokat védte, nem azok fenntartása mellett tört lándzsát. A nemesség társadalmi és történeti szerepe izgatta, a nép és a nemesség kapcsolatainak összefüggő rendszerét kívánta feltárni.

Emellett a Hunyadi család történetének nyomon követése, egy nemesi család felemelkedése a királyi trónig, a királyi család és a nemesség kapcsolatának vizsgálata a középkori Magyarország társadalmába, közigazgatásába, hadszervezetébe is megfelelő bepillantást nyújthatott. Ha még ehhez hozzátesszük, hogy a Telekiek - Szilágyi Erzsébet és Mihály révén - rokoni kapcsolatban álltak a Hunyadiakkal, úgy mindez megértetheti velünk a témaválasztást. Sajnos, a munkának éppen az a három kötete nem készült el, amelyek a 15. századi magyarország társadalmával foglalkoztak volna.

Teleki munkája puszta létezésével az ország egykori dicsőségére, nagyságára hívta fel az olvasó figyelmét. Véletlen, hogy az abszolutizmusban jelent meg, hatása, szerepe a korszak szellemi életében mégis meghatározó. Az önálló magyar királyság, az egykori magyar nagyhatalom európai, különösen balkáni szerepének bemutatása, a magyar politikai és kulturális fölény érzékeltetése a balkáni országokkal szemben kétségtelenül hozzájárult a magyar múlt dicsőítéséhez, a nemzeti

eszme ébrentartásához. Ezt a hatást nem csökkentette még az sem, hogy Teleki stílusa meglehetősen nehézkes volt, munkamódszere pedig a nem történész olvasó számára rendkívüli módon megnehezítette az olvasást. Minden apró részletre kitért, mindent megvilágított.

Ennek természetesen számos pozitív oldala volt Teleki Albert trónra léptével, 1437-ben kezdi el témáját, hiszen az ő uralkodása idején léptek fel a Hunyadiak a történelem színpadára. Az ország körülményeinek bemutatásakor igen nagy hangsúlyt fektet a külkapcsolatokra, a környező országokkal való viszonyra. E téren a monográfia részletező módszere ellenére mintaszerű.

Hasonlóképpen aprólékos a belső események bemutatásánál. Minden fontosabb új szereplő megjelenésekor kitér családja történetére, s hasonlóan jár el szinte minden téren. Meglehetősen kavargó, bár rendkívül színes, sok epizódot, mozaikot tartalmazó képet rajzol a korabeli Magyarországról. Magyarország és a környező országok kapcsolatairól, az uralkodókról, környezetükről, a Hunyadi családról, nem csak a fontosabb szereplőkről, hanem egész környezetükről. Oklevelekig lemenően utal forrásaira. Így nem meglepő, hogy hihetetlenül adatgazdag munkát alkotott, amelynek megemésztése igen fárasztó. Mint egy túlszínezett perzsaszőnyeg, amely már elkápráztatja a szemet, úgy hat nem egy esetben az olvasóra. Ugyanakkor nem kétséges, hogy olyan összefüggésekre utal, amelyek korábban elsikkadtak, s igyekszik teljes átfogó képet rajzolni témájáról. Módszere végső soron feltétlenül pozitív, hiszen olyan jelenségekre irányítja a figyelmet, amelyek korábban a magyar történetírás érdeklődésének második vonalában álltak. Csupán sajnálni lehet, hogy a társadalmat bemutató három kötet nem készült el (vagy mindmáig kéziratban maradt).

Az itthon működő történetírók mellett, akik közül Teleki József csupán a legnagyobb jelentőségű az 1850-es évek közepéig, lassan magához tért a történetkutatás intézményrendszere. Sőt inkább azt mondhatjuk, egy új, a korábbinál modernebb intézményi hálózat alapjainak lerakására került sor, elsősorban az Akadémia keretei között. Ennek motorja Toldy Ferenc volt, maga az irodalomtörténet és a történetírás határmezsgyéin, aki mint az Akadémia főtitkára, a történeti osztály titkára működött, s akit

természetesen támogatott az Akadémia elnöke, elnöksége és igazgatóválasztmánya.

Toldy és kollégái, köztük a külföldön, emigrációban működő Horváth Mihály és Szalay László, akik az itthoni tudományos élettől sohasem szakadtak el, világosan látták, hogy a forráskiadásnak olyan intézményes rendszerét kell megteremteni, amilyen a nyugat-európai országokban már évtizedekkel korábban létrejött. Először csupán egyéni munkák megjelentetésére került sor, így Toldy 1852-ben megjelentette a Pozsonyi Krónikát és néhány 16-17. századi elbeszélőforrást, majd másfél évtizeddel később a Bécsi Képes Krónikát (1867). De elsősorban intézményes megoldásra törekedett. Törekvéseit 1854-ben koronázta siker. Ekkor az Akadémia Történelmi Bizottsága megindította a különféle helyeken található kisebb ’’történelmi emlékek” és okiratok kiadására szolgáló Magyar Történelmi Tárat. Ebben a sorozatban 1856-1877 között Toldy szerkesztésében 25 kötetnyi publikáció jelent meg (1877-től Történelmi Tár címen új sorozata indult, már folyóiratként, Szilágyi Sándor szerkesztésében). A Magyar Történelmi Tárban a 22 év alatt jelentős tömegű forráspublikáció látott napvilágot.

1856-ban indult el egy másik sorozat. Ezt az emigrációból 1855-ben hazatért Szalay László kezdeményezte ’’Magyar történelmi emlékek” címen. A Szalay szerkesztette sorozat 1865-ig összesen öt kötetet jelentetett meg, 17-18. századi erdélyi emlékírókat, Kemény Jánost, Bethlen Miklóst és Károlyi Sándort (az utóbbiakat két-két kötetben). A vállalkozás Szalay László halálával abbamaradt.

Ugyanebben az időben több más kezdeményezés is megvalósult. 1855-ben indította el Mikó Imre az Erdélyi Történelmi Adatok sorozatot, amelyből 1858-ig három kötet jelent meg. 1856-ban pedig a nagykőrösi református gimnázium történelemtanára, Szilágyi Sándor hívott életre egy sorozatot ’’Történeti emlékek a magyar nép községi és magánéletéből” címen. Nagykőrösön kitűnő tanári gárda jött össze, Arany János mellett itt tanított ekkor Szabó Károly, Mentovich Ferenc, Salamon Ferenc, Ballagi Károly. A rendkívüli szerkesztői és szervezői tehetséggel megáldott Szilágyi az ő segítségükkel, mint egyik társszerkesztő szerkesztette a sorozatot, melyből 1861-ig három kötet jelent meg. Valamivel később, 1859-ben kezdi

el Szabó Károly kiadni a legfontosabb Árpád-kori elbeszélő forrásokat magyar nyelven, s 1861-ig Anonymus Gestája mellett megjelentette Rogerius Siralmas énekét, valamint Spalatói Tamásnak a tatárjárásról írt munkáját.

Mindezek a vállalkozások - más hasonló törekvések mellett - egyértelműen jelezték, hogy nagy szükség lenne olyan központi forráskiadvány-sorozatra, amelyik - a hasonló francia vagy német sorozatok mintájára - az alapvető forrásokat tartalmazná. Toldynak 1857-től sikerült az Akadémia Történelmi Bizottságának a vállalkozásaként megindítani a Magyar Történelmi Emlékek sorozatot. Ez a nagyvonalú vállalkozás, amely latin címében (Monumenta Hungariae Historica) utal a német mintára, vált az elkövetkező évtizedekben a forráskiadási tevékenység központjává, tudományos műhelyévé. Az Akadémia felügyelete azt jelentette, hogy a korszak legjobb szakemberei kapcsolódhattak be a sorozat szerkesztésébe, a kiadói tevékenységbe, s ekkor már sikerrel vonhatták be körükbe - igaz, álnéven - az emigrációban élő Horváth Mihályt is. De rajta kívül az idősebbek közül Érdy, Jeney, Podhradczky, Wenzel Gusztáv, Toldy Ferenc, a fiatalabbak közül pedig Ipolyi Arnold, Ráth Károly, Rómer Flóris, Knauz Nándor, Szilágyi Sándor, Szabó Károly vettek részt a sorozat munkájában. A sorozat négy osztályt tartalmazott, s átfogta a fontosabb középkori forrástípusokat. Az első osztály írók címen történetírók munkáit tartalmazta, ebben 1878-ig 32 kötet látott napvilágot. A második osztály okmánytárakat közölt, ebből 26 kötet jelent meg ez idő alatt. A harmadik osztály az országgyűlések iratait szándékozta közzétenni, ebben 9 kötet hagyta el a nyomdát. A negyedik diplomáciai emlékek publikált, ebben 1878-ig 7 kötetet adtak ki. Mint látható, két évtized alatt összesen 74 kötetnyi forrásanyagot tett közzé az Akadémia a sorozatban. A sorozat kiegészítője volt az 1863-ban megindult Török-magyarkori Emlékek címen indított másik gyűjtemény, mely 1872-ig 9 kötetet tett közzé. Végül II. Rákóczi Ferenc okmánytára fejezte be a vállalkozást (Archívum Rákóczianum címen), ennek két osztályában 1873-1889 között összesen 13 kötet jelent meg.

Dolgoztak történetíróink az emigrációban is. Bizonyos tekintetben úgy fogalmazhatunk, hogy maga az emigráció a magyar történetírás továbbfejlődése szempontjából meghatározó jelentőségű indíttatást adott és egyúttal lehetőség volt, Európa különböző helyein működő történetírónk a

helyszínen ismerkedhettek meg a legújabb, legmodernebb történetírói irányzatokkal. De megismerhették a korabeli nyugat-európai történelmi munkákat, s nem utolsósorban azokat az intézményeket, amelyek a történetírás támogatását célozták. Ebből a tekintetből szemlélve a dolgot, az emigráció tanulni hajlamos történetíróink számára hosszabb kényszerű tanulmányúiként fogható fel, amelynek eredményei előbb vagy utóbb jelentkezni fognak a magyar történetírásban.

Az eredmények nem maradtak el. Két olyan történetírónk is akadt az emigrációban, akiknek a tevékenységét, tudományos munkásságát a száműzetésben töltött kényszerű évek kutatásai megtermékenyítették, s akiknek működése alapjában meghatározta a magyar történetírás továbbfejlődését a 19. század második felében.

Elsőként *Szalay Lászlót* (1813-1864) kell megemlítenünk. Horvát István tanítványa volt a pesti egyetemen. Jogásznak készült, Kölcsey Ferencnél töltötte gyakorlóidejét. 1832-ben a királyi tábla jegyzője, 1833-ban ügyvéd, de ügyvédi gyakorlatot nem folytatott, hanem jogfilozófiával foglalkozott. Több szépirodalmi kísérlete után 1836-ban az Akadémia levelezőtagja lett, majd 1837-től akadémiai segédjegyző és levéltáros. 1836-ban, 1838-39-ben és 1840-ben hosszabb európai utat tett, Németországban, Franciaországban, Angliában, Svájcban, Belgiumban stb. Mint a centralisták egyik fontos személyisége vett részt a magyar politikai életben, ő dolgozta ki a büntetőeljárás reformját. Kossuth visszalépése után 1844-ben egy évre átvette a Pesti Hírlap szerkesztését, s a lapban Csengery szerkesztősége idején is sokat publikált.

Szalay 1848 előtt elsősorban jogtudósként volt ismert. Munkái általában a jog, a kodifikáció egyes kérdéseivel foglalkoznak, akadémiai székfoglalóját Kollárról, mint jogászról írta. Eötvös József és Szemere Pál mellett szerkesztője volt Kölcsey munkái öt kötetes kiadásának. Részt vett a Budapesti Szemle szerkesztésében. 1848-ban az Igazságügyminisztériumba került, a kodifikációs osztály élére, hiszen ő volt az első a magyar jogszakirodalomban, aki a kodifikáció fogalmáról és kérdéseiről értekezett.

1848 nyarán a kormány Frankfurtba küldte követként a német birodalmi gyűlésre, majd Párizsba és Londonba került, ugyancsak a magyar kormány képviseletében. Az április függetlenségi nyilatkozattal nem értett ugyan

egyet, de a szabadságharc bukása után külföldön maradt, 1855-ig Svájcban élt.

Szalay Svájcban határozta el, hogy egy új magyar történelmet ír. Célja az volt, hogy felvegye a küzdelmet azokkal a - szerinte tévesnek ítélt - nézetekkel, amelyek a szabadságharchoz s a bukáshoz vezettek. Úgy vélte, a megelőző évtizedekben hamis kép alakult ki történelmünkről, ezért akart az ifjúság kezébe olyan munkát adni, amelyik segíthet a reális történelmi kép kialakításában.

Új koncepció kialakításához nem volt szükség levéltári kutatásokra. A korábbi, a forradalmat megelőző évtizedekben Szalay jól bedolgozta magát a történeti anyagba, jogfilozófiai, kodifikációs és a büntetőeljárásról szóló, valamint más tanulmányaiban is jelentős történeti anyagot dolgozott fel. Ezért vállalkozhatott e feladatra.

Svájcban letelepedve hamar döntött, s rendkívül rövid idő alatt ért el eredményt. A ’’Magyarország története” első kötete még 1852-ben megjelent Svájcban, s 1854-ben már a negyedik kötetnél tartott. A gyors munkát a kényszer is segítette. Távol volt a szükséges könyvtáraktól, forrásoktól, csupán néhány összefoglalás, gyűjteményes munka állt rendelkezésére. Ez elsősorban a politikai, ha úgy tetszik, az alkotmányos összefüggésekre irányította figyelmét, bár kezdettől fogva ezzel kívánt foglalkozni. Jellemző, hogy az őstörténetet teljesen elhagyta, a hun leszármazás kérdését is, azonnal a lényegre tér, ott kezdi, ahol már pozitív módon megfogható az anyag, a honfoglalás előzményeivel, s magával a honfoglalással.

Az előadás középpontjába a magyarság világtörténelmi szerepét, a magyar állam létrejöttét, kiformálódását és társadalmi rendjének bemutatását állította. Szalay aktív politikus volt, aki a gyakorlatból is tudta, milyen külpolitikai veszélyek fenyegetik a magyarságot, a pánszláv veszéllyel, egyúttal ismerte azt a Palacky-féle álláspontot, amelyik szerint a magyar letelepedés a Kárpát-medencében a szláv világot ért legnagyobb szerencsétlenségnek tekinthető. Ugyanakkor büszkén utal arra, hogy itt csak a magyarságnak sikerült tartósan államot alapítania.

Szent István korától kezdve előadása középpontjába az ország belső viszonyainak, ahogyan akkoriban mondták, az ősi alkotmánynak a bemutatását állította. Jogi ismeretei lehetővé tették számára, hogy sok tekintetben új szempontból vizsgálja a középkori törvénykezést, Szent István, majd Szent László és később Kálmán törvényeit, az Aranybulla jelentőségét. Szalay elsőként hívja fel a figyelmet arra, hogy az európai jogfejlődés milyen mértékben befolyásolta a magyart, hogy a középkori Magyarország a nyugat-európai példát követte, Magyarország tehát az európai kultúrkörhöz csatlakozott. Ezt nem utolsósorban széleskörű tárgyismerete tette lehetővé. Szent István korától követi nyomon az európai hatások jelentkezését, befolyását a magyar viszonyokra, s egyúttal azt, mi az, ami a magyarországi jogfejlődésből önálló vonásokat mutat. A jog mögött természetesen az egyes korszakok társadalmi szerkezete sejlik föl. Más kérdés, hogy igen nagy hangsúlyt helyez az ország közjogi viszonyaira, az uralkodók és a nemesség kapcsolatára. Nagy Lajos, Zsigmond vagy Mátyás korában is ez áll vizsgálatának középpontjában, miközben nyomon követi az egyes társadalmi rétegek és osztályok helyzetének alakulását.

A másik, amire hangsúlyt fektet, a diplomácia. Szalay ugyan nem az első, aki látja a külső körülmények hatását Magyarországra, de az elsők egyike, aki ennek a jelentőségének megfelelő helyet ad, aki nem becsüli túl a saját erőt, s nem értékeli alá a külső viszonyok hatását. Különösen a 16-17. századi magyar történetre érvényes ez, itt olykor mesteri diplomáciatörténeti elemzéseket nyújt.

A közjogi körülmények vizsgálatánál a királyválasztás és az örökletesség elvének összeütközését vizsgálja, elsősorban ez érdekli. Minden mondata mögött, amit ezekről a kérdésekről, valamint arról ír, hogy Magyarország az európai kultúrkörben elsősorban a német nyelvterülethez, Ausztriához kötődik, ott bujkál saját korának fő kérdése: a viszony az uralkodóházhoz. Szalay ugyan az első magyar történetíró, aki megfelelőképpen értékeli Bocskait, ugyanakkor rendkívül vigyázva fogalmaz a 16-17. századi függetlenségi küzdelmekről. Ezekben jól kiegyensúlyozott képet igyekszik rajzolni, s nem akar egyik fél oldalára sem állni. Az egyetlen kivétel az udvar beolvasztási kísérlete, a 17. század végének korszaka, Ampringen és Kollonich politikája, amelyet teljesen egyértelműen elutasít.

A munkát nem tudta befejezni. Eredetileg hat kötetre tervezte, s a Pragmatica Sanktióval (1722) kívánta befejezni, nyilván utalásként kora számára, de az egész nem jelenhetett meg. Négy kötet még Svájcban látott napvilágot 1852-1854 között, az ötödik már itthon 1856-ban, s végül a hatodik kötet elkészült részei (az 1707. évi ónodi országgyűlésig) 1861-ben. 1855-ben Szalay hazaköltözött. Mind több feladatot kapott az Akadémiától, melynek Toldy visszalépése után a főtitkára lett. Szerepet vállalt a politikában. Mindez sok idejét vette el. Emellett más történetírói feladatok is foglalkoztatták. Már említettük a Magyar Történeti Emlékek öt kötetének kiadását, s több más téma kötötte le figyelmét. Ő adta ki Verancsics Antal munkáit, s önálló tanulmányokat írt, Erdély és a Porta viszonyáról (1861), II. Rákóczi Ferenc emigrációjáról (1862), Esterházy Miklós nádorról (1863). Értekezett a horvát kérdés történetéről. Fiume és Magyarország kapcsolatáról, a magyarországi szerb településekről. Ezek - mint látható - a napi politika szempontjából igen jelentős, fontos témák voltak. De tisztán történeti problémák is foglalkoztatták. 1856-ban a tatárjárás történetéről írt, majd az 1569. évi jobbágyfelkelésről, valamint foglalkoztatta Békés Gáspár és Balassi Bálint alakja. Több kisebb-nagyobb történeti tanulmányt publikált folyóiratokban vagy önálló formában. Mindez elvonta a magyar történettől, amely így hirtelen halála folytán befejezetlen maradt.

Szalay a 19. század közepének egyik legnagyobb magyar történetírója. Forráskritikája ugyan nem számottevő, de jogi ismeretei, a jogtörténet szempontjainak érvényesítése, s a diplomácia szerepének, jelentőségének ábrázolása számos tekintetben újonnan formált magyar történelmi képet nyújtott olvasóinak. Ebben józan, a realitásokhoz alkalmazkodó közjogi álláspontot képviselt, s ezt próbálta érvényesíteni a történelemben. Szalay a deáki álláspontot sugallta munkájával, a nemzet jogait nem kívánta feladni, ugyanakkor a szélsőséges álláspontokat elutasította. Úgy vélte, a jogfolytonosság elvének felmutatása a legjobb eszköz az ország jövőjének biztosításához.

Hazatérte után munkájának jellege megváltozott. Most már sok forráshoz hozzáfért, s így egyrészt összefoglaló munkájában megjelennek fontos dokumentumok, másrészt - a forráskiadványai révén - azok szaporítására törekedett. Szalay munkája a 19. század második felében ellensúlyozni próbálta a terjedő romantikus történetszemléletet. Egyik legnagyobb

történetírónk, bár nem volt képzett, s forráskritikai ismeretei sem voltak elégségesek. Egyénisége, tudása, s nem utolsósorban veretes stílusa megfogta mindazokat, akik mélyebben próbálták értelmezni a múltat.

A magyar emigráció másik kimagasló történetírója, s bizonyos értelemben a másik politikai irányzat képviselője a már ismert *Horváth Mihály,* aki rendkívüli utat járt meg az emigrációban. 1849-ben Csanádi püspökként, majd a függetlenségi kormány kultuszminisztereként a papi nőtlenség eltörlését, s az egyházi javak elkobzását hirdette, s jelentős szerepe volt az orosz beavatkozás ellen a népfelkelés kereszteshadjárattá nyilvánításában. Ezek után természetes, hogy távollétében halálra ítélték. Horváth egy ideig az országban bujdosott, majd külföldre menekült. Többfelé megfordult, míg végül 1856-ban Brüsszelben telepedett le. 1867-ben térhetett csak haza.

Azoknak az arisztokrata családoknak a segítségével, amelyekkel kapcsolatban állt, végig összeköttetésben maradt a hazai tudományos élettel. Ezt elsősorban az jelzi, hogy munkáit - álnéven, Hatvani Mihályként - itthon kiadták. Elsőként az Akadémia akkor indult sorozatában jelent meg 1857-1859 között a Monumenta Hungariae Historica diplomatikai osztályában a brüsszeli állami levéltárban és könyvtárban összegyűjtött okmánytára négy kötetben. Ebben az 1451-1562 közötti korszak magyar vonatkozású okleveleinek regesztáit, kivonatait tette közzé, ’’Magyar történelmi okmánytár, a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból” címen.

Horváth tárgyi tudása a száműzetés majdnem két évtizede alatt jelentősen bővült, áttekintése a kor legjobb angol, francia és német történeti munkái fölött kitágult. Most vált igazán olyan kutató történetíróvá, aki új ismeretanyagok feltárására törekszik. Nagy összefoglaló magyar történetén ez még nem látszik, bár négy kötetes összefoglalójának 1860-63 között Magyarországon Hatvani Mihály néven megjelent második kiadása hat kötetre nőtt, igaz, hogy ez a kiadás a korábbi 1792. évi befejezés helyett 1815-tel zárul. A bővítés azonban nemcsak azért vált szükségessé, mert további két évtized történetére terjedt ki, hanem azért, mert számos egyéb vonatkozásban növelte, javította a korábbi szöveget. Így nagyobb terjedelmű az őstörténet, módosultak a középkori részek Teleky, Szalay és mások munkáira építkezve.

A száműzetés második évtizedében Horváth újabb területekre terjesztette ki történetírói működését. Jelentős kortörténeti vállalkozásba fogott. Elsőként írta meg a reformkor (1823-1848) autentikus történetét, Huszonöt év Magyarország történetéből címen (három kötet, Genf, 1864), majd ugyancsak három kötetben az 1848-49-es forradalom és szabadságharc történetét Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben címen (Genf, 1865). Ezzel a két munkával tette fel a koronát addigi történetírói működésére, s vált a magyar történetírók vezetőjévé. A reformkorról és 1848-ról még ma is sok tekintetben az általa megírtak alkotják a magyar nép történeti tudatát.

Mind a reformkorral, mind a forradalom és szabadságharc történetével foglalkozó munka átmenet a történetírás és az emlékirat között. Ennek következtében korántsem mentes az elfogultságoktól, de ez természetesen lehetetlen lett volna. Gyakorlatilag a memóriájára, az újságokra, megjelent publikációkra támaszkodva írhatta meg mindkét munkáját, s mert levéltári forrásokat nem használhatott, az ellenfél táborában történtekről alig képes megfelelő áttekintést adni. Mégis e két munka a reformkor és a magyar forradalom és szabadságharc első történeti összefoglalását jelentette, amelyet ugyan a későbbi kutatás sok tekintetben módosított, tényanyagát kiegészítette, pontosította, de amely mégis biztos vázát adja az eseményeknek, s ami talán ennél fontosabb, jól közvetítette az utókornak ezen évtizedek hangulatát, gondolkodását, a vezető eszmei és politikai áramlatokat. Mindezekre tekintettel válhatott Horváth az 1867 után átformálódó, modernizálódó magyar történetírás vezéralakjává.

A Magyarországon felnövekvő fiatalabb generáció körében is születtek jelentős tehetségek. A nagykőrösi gimnáziumról és tanári karáról már volt szó. Szilágyi Sándor az említett forráskiadványok mellett még az 1850-es évek elején, Pesten foglalkozott a szabadságharc történetével, s több munkát jelentetett meg, olykor álnéven, vágy - mint emlékiratait 1848-49-ből - névtelenül. Az 1850-es évek közepétől Erdély 16-17. századi történetében mélyedt el, mert olyan korszakot keresett, amelyben kutatva, amelyről írva hozzájárulhat a nemzeti szellem ébrentartásához. Rendkívül termékeny történetíró volt, könyveit, tanulmányait gyors egymásutánban tette közzé. Hasonlóképpen termékeny korszaka volt ez

Szabó Károlynak, aki történeti forrásaink magyarra fordításán túl számos tanulmányban foglalkozott a honfoglalás és az Árpádkor történetével.

A magyar őstörténethez kapcsolódik Hunfalvy Pál nyelvészeti kutatása, ő lett Reguly Antal tudományos munkássága jelentős részének összefoglalója és kiadója. A magyar őstörténet további kutatása szempontjából alapvető Reguly hagyatéka egy részének "A vogul föld és nép" cím alatt történt kiadása (1864). Hunfalvy Regullyal még annak 1858-ban bekövetkezett halála előtt sokat beszélgetett, s e beszélgetések során behatolt a vogul nyelv rejtelmeibe. Reguly jegyzeteinek, hagyatékának publikálását jelentős kritikai bevezetővel látta el, melyben a finn-altáji nyelvekre vonatkozó kutatásokat tekinti át, majd Reguly utazásait tárgyalja. Ezt követi a vogulok földjének leírása, a vogulok életmódjára, erkölcsi viszonyaira vonatkozó feljegyzéseinek közlése. Ezután Hunfalvy Reguly anyaga alapján a vogulok vallási nézeteit, társadalmi viszonyait mutatja be, s népdalokat közöl magyar fordításban. A kötet utolsó fejezete a vogul-magyar kapcsolatokat tárgyalja. Nyelvészeti részében a szókincsből, s a nyelvtani szerkezetből következtet a magyar-vogul nyelvi kapcsolatokra. A történeti részben a két nép rokonságának történeti emlékeit sorolja fel. Hunfalvy ezzel (Reguly alapján) véget vetett a hun-magyar leszármazás legendájának, munkája ezért fordulópontot jelent a magyar őstörténet kutatásában. Bár még évtizedekig folyt a vita, egy dolog biztos: Hunfalvy 1864-es munkája után a magyar őstörténetről nem lehetett úgy írni, mint korábban.

Hunfalvy az egyik legfontosabb társtudomány, a nyelvészet felől tágította a történetírás lehetőségeit, s hasonló eredmények születtek az 1850-60-as években más társtudományokban is. Ipolyi Arnold Magyar Mithológiája (1854) a néprajz felől jelentett hasonló úttörést, s egyúttal hasonló méretű vitát kavart, mint Hunfalvy. Ipolyi emellett a régészet és a művészettörténet úttörő egyénisége, aki Rómer Flórissal együtt e két tudományt ezekben az évtizedekben alapozta meg, egyúttal mindjárt arra is lehetőséget találva, hogy a történetírás perspektívái szélesítse.

Kezdtek megjelenni a történetírásban a különféle új nyugat-európai irányzatok. A társadalomtudományi érdeklődés, ha úgy tetszik, a szociológia az, ami a magyar történetírást megérintette. Igaz, hogy az a

korszakos jelentőségű vállalkozás nem fejeződhetett be, amelyik pedig a magyar társadalomtörténet-írás szempontjából meghatározó szerepű lehetett volna. Nagy Iván tervéről van szó. Úgy vélte, hogy az 1848. évi társadalmi átalakulás után az utolsó lehetőséget ragadhatja meg, hogy a magyar nemesség szerkezetét, rétegeit feltérképezhesse. Ehhez szisztematikus anyaggyűjtésre volt szükség, s arra, hogy mindenekelőtt a magyar nemesi családokra vonatkozó adatokat összegyűjtse. Nagy Iván elkezdte ezt a Magyarország nemes családai címerekkel és leszármazási táblákkal c. munkájával. 1857-1865 között 12 kötetet jelentetett meg, majd 1867-ben egy pótkötetet. Ezzel lerakta a modern magyar genealógia alapjait. Eredeti célja ugyan nem ez volt, pontosabban nem ez volt az elsődleges célja, hanem a magyar nemesség történeti rétegeinek feltérképezése, áttekintés nyújtása a magyar nemesség társadalomtörténetéről, fejlődéséről, más szavakkal a nemesség történeti szociológiáját kívánta felvázolni. Miért akadt meg a munka ebben a szakaszban, egyelőre nem tudni. Lehet, hogy belefáradt, elképzelhető, hogy a hazai társadalmi körülmények nem kedveztek vállalkozása második részének. Így is igen jelentős munkát hozott létre.

Az 1860-as évek elején, az alkotmányos állapotok visszaállítása növelte a politikai lehetőségeket. Bár a felvillant remények koraiaknak bizonyultak, mégis megpezsdült a szellemi élet. Ebben a helyzetben vált nyilvánvalóvá a történetírók számára, hogy új alapokra kellene helyezni a kutatásokat. Ennek előfeltétele megfelelő központi tudományos folyóirat létrehozása lett volna. 1867 előtt erre nem kerülhetett sor, de regionális törekvések sikerre számíthattak. Ezek közül a legjelentősebb a Győrött 1863-ban Ráth Károly, Nagy Imre és Rómer Flóris által életre hívott Dunántúli Történetkedvelők Társasága és egy történeti és régészeti folyóirat megindítása volt Győri Történelmi és Régészeti Füzetek címen. A Társaság motorja Ráth Károly volt, aki jól ismerte a korabeli nyugat-európai történetírást, elsősorban a pozitivizmus formálódó iskoláját, s egy filozófiai alapokon nyugvó történetírás művelését segítette elő. Legfontosabb feladatuknak e csoport tagjai a fellelhető oklevelek kiadását tekintették, ezért indították meg a Hazai Okmánytárat (1865-1880 között 7 kötet jelent meg). Az egyesület jelentős szerepet játszott az 1860-as évek második felében, majd 1867-ben beolvadt a megalakuló Magyar Történelmi Társulatba.

Számos más történetíró is működött, akik kisebb-nagyobb történeti munkákat tettek közzé. A kutatások iránya azonban változatlan maradt: az egész magyar történelemre gyűjtött mindenki forrásokat. A specializáció még messze volt, s a történetírók kritikai felkészültsége sem vehette fel a versenyt a nyugat-európai történetírókéval. Az abszolutizmus körülményei között nem lehetett elvárni a fordulatot, hiszen az szorosan összefonódott az egyetemi oktatás reformjával, a levéltárak megnyitásával. Ezek azonban olyan problémákat vetettek fel, amelyeket csak egy megszilárdult politikai helyzetben lehetett volna megoldani. Addig az Akadémia és Történelmi Bizottsága tette ugyan, amit lehetett, igyekezett pótolni a központi társadalmi szervezet hiányát, s a szükséges tudományos folyóiratokat, de erejéből többre, mint amit láttunk, nem telt. A fordulat a kiegyezéssel következett be.

6. A tudományos történetírás kibontakozása Magyarországon (1867-1918)

A kiegyezés meghozta az alapvető fordulatot a magyar történetírásban. Pusztán azzal, hogy lehetővé tette megfelelő tudományos társaságok létrehozását, folyóiratok megindítását, a felsőoktatás átszervezését, s ezzel a modern történeti oktatás alapjainak lefektetését, gyakorlatilag megteremtette a modern tudományos infrastruktúra alapjait. S nem utolsó sorban megnyitotta a kutatás számára a levéltárakat, az Országos Levéltárat, a megyei levéltárakat, esetenként az egyházi és családi gyűjteményeket. Mindez új lehetőségeket teremtett, csupán élni kellett velük. Az ország nehéz anyagi helyzetében is nagyvonalú oktatás- és tudománypolitikája - hála két kimagasló kultuszminiszterének: Eötvös Józsefnek és Trefort Ágostonnak - mindezt szerényen biztosította. Így a magyar történetírás a 19. század utolsó évtizedeiben, majd a 20. század elején rohamléptekkel közeledett a nyugat-európai példákhoz, amelyeknek követését maga elé tűzte.

A legelső, amit említenünk kell, a Magyar Történelmi Társulat megalakítása volt 1867-ben. Ezzel az Akadémia mellett, amely a tudomány támogatásának a műhelye volt, létrejött a magyar történészek, történetírók, tanárok és érdeklődők központi társadalmi szervezete. A Magyar Történelmi Társulat vezetősége, élén Horváth Mihállyal, aki elismerten a magyar történetírók akkori vezetője lett, olyan embereket tömörített soraiban, akik a tudatában voltak a feladatuknak, amelyek a magyar történetírás előtt álltak, s mindent megtettek e feladatok teljesítéséért. A Századok, a Magyar Történelmi Társulat folyóirata hamar a magyar történettudomány vezető orgánumává vált, különösen azután, hogy 1875-ben Thaly Kálmán helyett Szilágyi Sándor vette át a szerkesztését. Szilágyi Sándor a következő negyedszázadban a Magyar Történelmi Társulat, a magyar történettudomány egyik fontos szervező figurájává vált, kezdeményezésével és nagyrészt vezetésével jöttek létre mindazok

a vállalkozások, amelyek meghatározták a magyar történetírás tevékenységét.

A Magyar Történelmi Társulat a Századok mellett gyűjtőcsatornájává vált azoknak az alapítványoknak és egyéb anyagi forrásoknak, amelyek lépésről lépésre lehetővé tették a publikációk szélesítését. A Századok fokozatosan vastagodott, majd külön füzeteket jelentetett meg határozott célokkal. A gyorsan növekvő feltárt forrásanyag publikálására új kiadványokat kellett létrehozni. 1878-ban a Társulat átvette az Akadémiától a Magyar Történelmi Tár gondozását és új címen (Történelmi Tár) évnegyedes folyóirattá alakította át, eredeti rendeltetésének, különféle kisebb forráskiadványok közlésének adva vissza azt. 1878-1911 között (ekkor újból az Akadémiához került vissza) a Történelmi Tár a részletkutatások során előkerült legkülönfélébb kisebb források, rövidebb oklevél- és regesztasorozatok, elszórtan előkerült adatok közlésének legfontosabb orgánuma.

Idővel már új vállalkozásokat finanszírozott a Magyar Történelmi Társulat. 1885-ben megindították a Történelmi Életrajzok c. monográfia-sorozatot, amelyben kiemelkedő történelmi személyiségek életrajzait publikálták. Forráskiadványsorozatokat is megindítottak. A Hazai okmánytár mellett egyes családok levéltárainak forrásanyagát tették közzé (Zichy-család okmánytára, a Teleki-család okmánytára). Nagy vállalkozás volt a ’’Házi történelmünk emlékei” sorozat, amely négy osztályban jelentetett meg forrásokat. Udvartartás és számadáskönyvek, szakácskönyvek, leltárak és hozományjegyzékek és házi orvoskönyvek volt a négy sorozat. Pályadíjakat tűztek ki, ezek keretében jól sikerült munkákat támogattak. Mindezt a forráskiadó és publikációs tevékenységet a Magyar Történelmi Társulat a tagdíjak, a kiadványokért befolyt összegek mellett elsősorban alapítványok és adományok, célajándékok segítségével oldotta meg. Nagyobb főúri családok nemcsak megnyitották levéltáraikat a kutatás előtt, hanem szubvencionálták a családdal összefüggő kiadványsorozatokat, s egyes történeti munkákat.

A Magyar Történelmi Társulat a forráskutatásnak a levéltárak megnyitása okozta eufóriáját igyekezett mederben tartani. Már 1868-ban megkezdték a történelmi kirándulások rendezését. Kezdetben évente egy kirándulást

szerveztek. 1868-ban a kolozsvári, illetve Kolozs megyei volt az első. Később már csak háromévenként rendeztek egy ilyen kirándulást. Ezeknek célja közös levéltári kutatás volt, a kiránduláson résztvevő történetírók ’’megszállták” a megyei, városi - lehetőség szerint a családi - levéltárakat, s átkutatták anyagukat. A fontosabb okmányokat lemásolták, majd megjelentették a Századokban vagy a Történelmi Tárban. Az első néhány év alatt 134 vidéki levéltár anyagát kutatták át, dolgozták fel. Sok értékes dokumentum került elő. 1871-ben így fedezték fel Csicseren a Szabács diadaláról szóló éneket (1473-ból), 1874-ben Zólyom-Radványban így bukkantak rá Balassi Bálint addig ismeretlen költeményeire, melyeket 1879-ben a Társulat tett közzé.

Megkezdődött az egyetemi oktatás modernizálása. Franciaországban, Németországban vagy akár Ausztriában kialakult a modern forráskritika oktatásának teljes mechanizmusa. Magyarországon az egyetemi oktatás még a hagyományos keretek között, gyakorlatilag autodidakta tanárok segítségével történt. Az egész történetkutatás és történetírás még a specializáció előtti korszakban toporgott, jellemző, hogy kezdetben az egyetemen csupán egyetlen történelem tanszék volt, amely magyar és egyetemes történelmet egyaránt tanított. A történelem valamiféle segédtudománya volt az egyéb bölcsészeti tárgyaknak, elsősorban a jognak és a teológiának, nem pedig önálló diszciplína. Ezen a helyzeten kellett változtatni, s ez természetesen csak fokozatosan történhetett meg.

Az egyetemes történelem elválasztása a magyartól viszonylag korán megtörtént. Az 1880-as évek végére az egyes egyetemes történeti korszakokat már önálló tanszékek oktatták. Ekkor összesen három egyetemes történeti tanszék működött. Nagyjából hasonló módon történt a magyar történelem oktatása is. Az egy tanszékből előbb kettő, majd három lett a századfordulóra.

A tanszékek megszaporodása jelezte a tudomány fejlődésének irányát: a specializálódást. Ugyanebbe az irányba tett alapvető lépés volt a szemináriumi rendszer meghonosítása az oktatásban. Mind ebben, mint a történetírás modern tudománnyá fejlesztésének egyéb területein kiemelkedő szerepet játszott a Magyar Történelmi Társulat 1885. évi kongresszusa, amelyen a levéltári források első nagyvonalú áttekintése mellett a

segédtudományok (oklevél-, pecsét-, címer-, éremtan, stb.), a történeti kutatás módszereit s az egyetemi történelmi oktatás alapkérdéseit (így a szemináriumi rendszer bevezetésének szükségességét) is megvitatták. A kongresszus kezdeményezésére vezette be a kultuszminisztérium az egyetemen a szemináriumiintézeti rendszert. A szemináriumok révén vált lehetővé a tehetséges fiatalemberek kiválasztása, az önálló történész szakképzés kialakítása, melynek során a hallgatók jelentős részét, elsősorban a legtehetségesebbeket, akikre a tudományos élet továbbfejlesztésében számítottak, megismertették azokkal a kritikai fogásokkal, eljárásokkal, amelyek segítségével és felhasználásával ugrásszerűen megnőtt a kutatók kritikai ereje. Az 1880-as évek második felében felállították a szemináriumokat és az intézeti rendszert. Ettől kezdve beszélhetünk valóban tudományos alapokon képzett történetírói generációk jelentkezéséről Magyarországon.

Mindehhez arra volt szükség, hogy előbb maguk az oktatók megismerkedjenek azokkal a modern kutatói-kritikai eljárásokkal, amelyekkel a kor tudományos élete már rendelkezett. Amikor tehát a kulturális kormányzat úgy döntött, hogy lehetővé teszi a modern tudásanyag feltételrendszerének létrehozását Magyarországon, egyúttal arra is gondolnia kellett, hogy a tudományos élet akkori vezetői - önhibájukon kívül - maguk sem ismerik a legújabb kritikai eljárásokat, módszereket.

Az ellentétek áthidalására nagyvonalú ösztöndíjrendszert hoztak létre. A budapesti egyetem mellett működő gyakorló gimnázium kimagasló pedagógusa, Kármán Mór volt az, aki a kultusz-minisztereknek, Eötvös és Trefortnak a figyelmét felhívta az egyes szakmák legkimagaslóbb hallgatóira. Ezeket a gyakorlóiskolába hívták tanítani, s egyúttal bevonták őket az egyetemi oktatásba. Ha beváltak, s a legtöbbjük bevált, a kormányzat hosszabb ösztöndíjban részesítette őket. Legalább másfél, de általában két évet töltöttek külföldön, s kötelezően két külföldi egyetemet vagy kutatóintézetet kellett meglátogatniuk. Ösztöndíjas idejük alatt egyrészt tehát tulajdonképpen külföldi továbbképzésben vettek részt, előadásokra jártak, egyéb foglalkozásokat látogattak, emellett megismerkedtek szakmájuk legújabb tudományos eredményeivel is. Hazatértük után az ösztöndíjasoknak részletes beszámolót kellett készíteniük, amelyben beszámoltak a saját tudományterületükkel

kapcsolatos legújabb eredményekről, s egyúttal a tudományszakuk szempontjából fontos, Magyarországon használható oktatási-képzési-kutatási módszerekről is számot adtak. Külön feljegyzésben kellett megfogalmazniuk javaslataikat a magyar felsőoktatás továbbfejlesztésére. Ezek a javaslatok és beszámolók eljutottak a miniszterhez, különösen Trefort esetében volt mindennapos gyakorlat nemcsak az, hogy személyesen foglalkozott a javaslatokkal, hanem még az is, hogy a gyakorló-gimnáziumba kinevezett minden új tanár egy óráján személyesen megjelent. Így ismerkedett meg a tanárok képességeivel.

A javaslatokból mindaz, amit a magyar felsőoktatás továbbfejlesztése szempontjából figyelembe lehetett venni, előbb vagy utóbb megvalósult, elsősorban a budapesti egyetemen, majd fokozatosan a többi egyetemen, főiskolán és az akadémián. Az ország akkori anyagi helyzetét ismerve a leghatékonyabbnak, a legjárhatóbbnak bizonyult ez az út, igaz, hogy így a modern eljárások, módszerek bevezetése az egyetemi oktatásba csak fokozatosan valósult meg, de nem volt szükség nagyarányú, azonnali beruházásra, fiatal tudósok folyamatos kinevezésével az egyetemi oktatás modernizálásának alapvetését meg lehetett oldani.

A történettudományban akkor Európában három helyen lehetett elsajátítani az új, akkor legmodernebb kritikai módszereket. A párizsi Ecole des Chartesben, a bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschung-ban, s a berlini egyetemen. Nem volt sok emberre szükség az új módszerek meghonosításához. Fejérpataky László a bécsi intézetet látogatta, 1879-80-ban, Marczali Henrik Párizsban az Ecole-ban, a berlini egyetemen, Waitz doktor szemináriumában és angliai egyetemeken nyerte el továbbképzését, 1876-1878 között. Fejérpataky a Nemzeti Múzeumba, Marczali a gyakorló iskolába került hazatérte után, de mindkettőjüket foglalkoztatták a budapesti egyetemen, Fejérpataky diplomatikai órákat tartott, tehát oklevélolvasást, oklevélkritikát tanított, Marczali egyetemes és magyar történeti előadásokat, majd később szemináriumokat tartott. Ő lett a történelmi szemináriumi rendszer kidolgozója Magyarországon. Kettejük megjelenése az 1880-as évek elején jelezte a fordulatot az egyetemi oktatásban: mindkettő a középkori magyar oklevéltan, illetve a kritikai forráskutatás terén a magyar tudományosság európai felzárkózását képviselte és valósította meg.

Ez az eljárás csak fokozatosan hatott, még évtizedeknek kellett eltelniük, amíg tanítványaik révén a modern történetkutatás módszerei meghonosodtak Magyarországon. 1888-1892 után következett be az igazi fordulat, a külföldön tanultak kinevezésével a pesti egyetemre, attól kezdve már vitathatatlanul jól képzett, az akkori modern kritikai eljárásokat ismerő, alkalmazni képes generációk hagyták el a pesti egyetemet. A kiegyezés után tehát mintegy két évtized telt el addig, amíg az 1867-ben megkezdett modernizálási szakasz meghozta az első igazi gyümölcseit.

Addig viszont jórészt a régi gyakorlat érvényesült. A történészek mindenesek voltak, vagyis nem ismerték a specializációt, a következő, már tudományosan nevelt generáció szakosodási törekvéseit, az egész magyar történelemről gyűjtötték a forrásokat Ez persze azt jelentette, hogy mivel az Árpád-korra és a 14-15. századra vonatkozóan még a 18. században összegyűjtötték, majd már 1848 előtt kiadták mindazokat az okleveleket, amelyek ismertek voltak, igazi új forrásanyagot elsősorban a 16-18. század történetére vonatkozóan lehetett találni és publikálni. Ez érvényes az 1849-1867 közötti időszakra is, ezért van az, hogy ezeknek az évszázadosak a forrásait tették közzé olyan nagy lendülettel. Nem elsősorban az abszolutizmus elleni tiltakozás tükröződik tehát a 16-17. század forrásanyagának publikálóiban, abban, hogy a történeti kutatás súlypontja áthelyeződik a középkor első feléről az 1526 utáni évszázadokra.

Hirtelen áttörést, a kutatási láz magasra szökését eredményezte a levéltárak megnyitása 1867 után. Az Országos Levéltár felállítása, majd megnyitása a tudományos kutatás előtt gyökeres változást hozott a magyar történetírásban. Lehetővé vált azoknak a forrásoknak a kutatása, amelyekbe korábban nem kaptak betekintést a történetírók. Ugyanakkor nyíltak meg - legalábbis elvben - a megyei levéltárak, s - ugyancsak elvben - könnyebbé vált a kutatás lehetősége az egyházi gyűjteményekben. Ez forradalmilag megváltoztatta a magyar történetírók magatartását. Az új ismeretanyag szinte mindazt megkérdőjelezte, amit korábban ismertnek, lezártnak hittek. A történetírók mindenütt, ahová nyúltak, új adatokra bukkantak, amelyek módosították a történelemről addig kialakult képet.

A forráséhség néhány évtizedre csillapíthatatlanná vált. A Történelmi Társulat már említett kirándulásai révén megpróbálta mederben tartani a

kutatást, de ez nem sikerülhetett. A forrásfeltárás parttalanná vált. A történetírók újabb és újabb addig ismeretlen aktákra bukkantak, a publikáció mennyisége hirtelen megnőtt, enyhe túlzással azt mondhatni, naponta tettek közzé újabb és újabb dokumentumokat. A kutatás ugyan általában megmaradt a korábbi formák között, vagyis igaz ugyan, hogy az egyes történetírók rendszerint egy-egy konkrét témát kutattak, de azért persze kiadták a mellékesen előkerült egyéb iratokat, másrészt a legtöbben nem tudtak ellenállni a kísértésnek, s megrohanták a most megnyílt levéltári állagokat, amelyekből százával tették közzé az addig ismeretlen történeti forrásokat.

A források 1867 után robbanásszerűen növekvő közzététele rányomta bélyegét az egész korszakra. A magyar történetírás egészen a századfordulóig, bizonyos tekintetben az első világháborúig forráspublikáló jellegű volt. Ez azt jelenti, hogy minden téren uralkodóvá vált a források kiadásának elsődlegessége. Nemcsak a Történelmi Tárba, a Századokba, s más folyóiratokba, a forráskiadás céljait szolgáló egyéb kiadványokba, könyvsorozatokba kerültek dokumentumok, a történetírók által írt munkák túlnyomó része új forrásokat közölt, nemcsak részleteket, hanem olykor teljes terjedelmükben. Az új, mindaddig ismeretlen dokumentumok tehát minden tekintetben eluralkodtak a korszak történetírásán. Vannak történetírók, akik ezekben az évtizedekben több tucat könyvet, olykor több mint száz önálló munkát jelentettek meg. Ezek azonban többnyire forrásokat tartalmaznak, okmányokat, leveleket tesznek közzé, s viszonylag kevés bennük az önálló tudósi alkotás.

Ez önmagában nem baj. A történetírás fejlődése mindenhol átesett ezen a fejlődési szakaszon, amikor megnyíltak a levéltárak. Nem lehetett ezt elkerülni Magyarországon sem, elemi kíváncsiság és a történetírás alapvető érdekei nyilvánultak meg mindebben. Más kérdés, hogy mennyire jogos ezt a jelenséget egy, a történetírásban is jelenlévő filozófiai irányzattal azonosítani. A pozitivizmusra gondolunk, amelynek képviselői a 19. század közepétől Európa szerte megjelentek a történetírásban.

A két világháború közötti évtizedek vezető történetírói, akik a szellemtörténeti iskolához csatlakoztak, majd a második világháború után a marxista történetírók egyaránt elítélték az 1867 utáni évtizedek kutatóit

’’pozitivizmusuk” miatt, mely a korszak történetírását megrekesztette az anyaggyűjtésnél. Ez azonban félreértés. Igaz, hogy a pozitivizmus hangsúlyozta a tények feltárását, de a valódi pozitivisták tényeken egészen mást értettek a történetírásban, mint a dokumentumok egyszerű közlését. Itt csupán két, egymástól teljesen független folyamat jelentkezésének időbeni egybeeséséről van szó. Történetírásunkban megtaláljuk ugyan a pozitivizmus néhány, mindjárt jelezhetjük, perifériára sodródó hívét, akik átmenetileg vagy hosszabb időre hívévé szegődtek ennek a filozófiai irányzatnak. A pozitivista történetszemlélet azonban a magyar történetírásban a 19. század második felében gyakorlatilag semmiféle hatást sem ért el, kevés híve hamar elpártolt tőle, akik kitartottak mellette, történetírásunkban vezető szerepet sohasem játszottak.

A történeti anyag gyűjtése viszont, ami valóban az uralkodó jelensége az 1867-1914 közötti évtizedeknek, s ami meghatározza a történetírás fejlődését, állapotát ezekben az évtizedekben, teljesen független a pozitivizmustól. A történetírók az új források tükrében egyszerűen rádöbbentek arra, hogy a magyar történelemről addig alkotott képük hamis, azt teljesen át kell formálni. Ezt a felismerést fejezi ki az az eufórikus hangulat, amelyben megindult a források publikálása. S ez maradt sokáig a vezető irányzat.

Nem lehetett mást tenni. Hiányoztak azok a speciálisan képzett kutatók, akik képesek lettek volna a történelem átértékelésére. Az új forrásanyagok a hirtelen megnyíló levéltárakban egy-egy történetíró számára már áttekinthetetlen tömegben álltak rendelkezésre. Az a helyzet tehát, ami korábban jellemezte történetírásunkat, a szintetikus összefoglalásra törekvő álláspont már tarthatatlannak tűnt. A specializációra képes történetírók képzése éppen ekkoriban kezdődött, s csupán az 1890-es években, de inkább 1900 után hozta meg első komolyabb gyümölcseit. Az átmenet idején nem lehetett mást tenni, mint közölni a forrásokat, könyveket írni, amelyeket íróik telezsúfoltak okmányok szövegével, tehát félfeldolgozásokat megjelentetni.

A legjobbak természetesen törekedtek arra, hogy fejlesszék a történeti kritikát, s utat mutassanak a specializációra, az elmélyedésre egy-egy korszakban. Az 1867 utáni első évtizedek nagy vezéregyénisége, Horváth

Mihály igazában ekkor vált modern történetíróvá. Nem annyira a még most is az érdeklődés homlokterében lévő nagy munkájával, az összefoglaló Magyarország történetével, amelyet immár nyolc kötetre bővített (1871-1873). Új forrásanyagokat vont be, elsősorban a 18. század történetére vonatkozóan. Az addig nem érintett kérdéseket, a körülírásokat kibővítette, részletesen tárgyalta. Egyúttal meghosszabbította az utolsó kötetet egészen 1823-ig. A munka hosszú időre a művelt értelmiségi generációk kézikönyvévé, kedvenc olvasmányává vált, s formálta történetfelfogásukat, történelmi tudatukat. A Magyarországon 1867 után keletkezett egyéb munkáiban azonban már nemcsak összegyűjtötte az új történeti forrásokat, hanem művészi formába öntve azokat, feldolgozásukra törekedett Zrínyi Ilonáról (1869) és Fráter Györgyről (1871) írt életrajzi monográfiái ezt a törekvést testesítették meg, s ugyancsak ezt tükrözi utolsó nagy műve, ”A kereszténység első százada Magyarországban” (1878). Horváth ezekben a monográfiákban vitathatatlan sikerrel törekedett a tudományos kutatás legújabb eredményeinek felhasználására, noha működése utolsó évtizedében, érett korszakában sem tudta a magáévá tenni a modern forráskritikát.

Nagyjából hasonló a helyzet azoknál a történetíróknál, akik az 1820-40-es években születtek (Szilágyi Sándor, Szabó Károly, Salamon Ferenc, stb.). Ők még hagyományos oktatásban részesültek, legjobbjaikból váltak azok a történetírók és egyetemi tanárok, akik az új generációkat részben már tanították, de igazából sohasem váltak a modern forráskritika eszközeit felhasználó történetírókká. Ennek ellenére olykor jelentős kutatási és történetírói eredményeik voltak. Kiemelkedik közülük *Salamon Ferenc,* aki 1867 után még évtizedeken át kutatott és írt, egyebek között befejezetlen nagy vállalkozását, a Budapest történetét (1878-1885), melyből három kötetet jelentethetett meg. Salamon a magyar történelem minden fontosabb korszakáról értekezett, de működésének súlypontja a török korszakra, a 16-17. századra és a honfoglalás utáni időszakra esik. Kitűnő érzékkel nyúlt a hadszervezet, szélesebben a társadalomtörténet kérdéseihez. Különösen jelentős az a vonása, hogy igyekezett az ország történetét az európai viszonyokba ágyazottan, azzal összhangban tárgyalni. Mint egyetemi tanárnak, jelentős a szerepe abban, hogy a külföldön tanult generáció kimagasló tehetségeit (Marczali, Fejérpataky) tanszéke köré gyűjtötte, s támogatta a modern forráskritika elveinek érvényesítését a

forrásközlésben, valamint az Akadémia Történeti Bizottságában kezdeményezte új, addig nem érintett tudományos témák kutatását.

A másik kimagasló személyiség *Szilágyi Sándor,* aki a Századok szerkesztőjeként, a Magyar Történelmi Társulat vezető szervező egyéniségeként sok kutatást kezdeményezett. Az Egyetemi Könyvtár igazgatójaként az 1880-90-es évek kutatásainak egyik központi szervezőjévé vált. A Történelmi Társulat egész kiadói tevékenysége valamilyen formában az ő nevéhez fűződik. Egyénisége, rugalmassága az emberekkel való érintkezésben éppen úgy, mint az újabb eredmények elsajátításában lehetővé tette számára a lépéstartást az új módszerekkel és eredményekkel. Saját munkáiban ez ugyan nem mutatkozik meg, azok mindvégig inkább forrásközlő kiadványok, mintsem modern értelemben vett monográfiák. A 17. századi erdélyi történelemnek alig volt olyan fontos évtizede, szakasza, amellyel ne foglalkozott volna. Megírta Erdély történetét két kötetben (1869), majd részletes tanulmányokat publikált különösen Bethlen Gáborról és a két Rákóczi György korszakáról. Elsősorban a diplomáciai kapcsolatok alakulása érdekelte, hatalmas tömegű részletkutatás fűződik a nevéhez e téren. Ugyanakkor megindította az ’’Erdélyi országgyűlési emlékek” című sorozatot, amelyben az 1540-1695 közötti erdélyi országgyűlések forrásanyagát tette közzé 29 kötetben (1875-1897), s minden kötethez megfelelő bevezető tanulmányt is írt, hiszen e nélkül most már nem lehetett aktapublikációkat megjelentetni. Rendkívüli hasznára a magyar történetírásnak, az 1890-es évek elején kezdeményezte egy újabb magyar történeti összefoglalás létrehozását a millenniumi ünnepségek alkalmából.

Ezeknek a generációknak a legjellegzetesebb példája talán *Thaly Kálmán,* a kuruc korszak kutatója. Az 1850-es évek végén járt egyetemre, a forráskritika modern elveit tehát nem ismerte. Óriási publikációs tevékenysége nyomán, amely a kuruc kort, elsősorban II. Rákóczi Ferenc korát fogja át, az 1867 után megnyílt levéltárakból hatalmas tömegű forrásanyagot hozott felszínre és adott ki, kisebb-nagyobb cikkeinek százai jelentek meg, amellett vaskos monográfiákat publikált. Ezek azonban elsősorban forráskiadványok, források laza egybefűzése némi összekötő szöveggel. Évtizedeket töltött a 17. század utolsó évtizedeinek és a Rákóczi-felkelés történetének a kutatásával, mégsem volt képes

összefoglalni a feltárt eredményeket. Sem a kuruc kor összefoglaló történetét, sem II. Rákóczi Ferenc életét nem írta meg, pedig mindkettőre felkérték.

Sajátos helyzetbe kerültek az 1840-es években, az 1850-es évek elején születtek. Közülük sokan már valamilyen formában a szülői házban, vagy rövidebb külföldi tanulmányutakon elsajátították a modern európai történetkutatási eszközöket, bár a legtöbben igazán ezt minden tekintetben nem tehették meg. Ennek a generációnak a legkiemelkedőbb tagja *Pauler Gyula.* Pauler kezdetben a 17. század nemzeti küzdelmeinek egyik eseménysorozatát, a Wesselényi összeesküvés történetét dolgozta fel monográfiájában (1876). Az Országos Levéltár felállítása után, 1874-ben annak igazgatójává nevezték ki. Külföldi tanulmányai során megismerkedett a bécsi, müncheni, berlini, drezdai, brüsszeli, hágai, párizsi állami levéltárak szervezetével, s hazatérve kidolgozta az Országos Levéltár Szervezetét és ügykörét. Idővel megelégelte azt a küzdelmet, amelyet a történetírók két tábora folytatott, a kuruc protestáns hagyományt felelevenítve az egyik oldalon, a katolikus aulikus labanc álláspontot hirdetve a másikon, s olyan kor kutatása felé fordult, ahol mindezek a kérdések még nem merültek fel. Az Árpád-kor történetének megalapozásához fogott, munkái rendre e korszak alapvető írásai lettek. Az összes elérhető oklevél kritikai, olykor hiperkritikai megrostálásával szilárd alapokra helyezte az Árpád-kor magyar történetét (1893, 2. kiadás 1899). Ezután figyelme a honfoglalásra és a rákövetkező évszázadra irányult. Erről újabb monográfiát írt A magyar nemzet története Szent Istvánig címen (1900).

Pauler munkássága alkalmat ad arra, hogy rajta keresztül bepillantsunk a kiegyezés utáni magyar történetírás elméleti problematikájába. Még 1867 előtt kezdett el foglalkozni a Wesselényi-féle összeesküvéssel, mint levelezéséből megállapítható, elsősorban azért, mert a Wesselényi, Nádasdi, Frangepán, I. Rákóczi Ferenc irányította összeesküvés függetlenségi mozgalom volt ugyan, de katolikus főurak vezették. Paulert izgatta, hogy a korabeli magyar történetírásban a függetlenségi eszme és a protestantizmus összefonódott, s meg akarta mutatni, hogy katolikus főurak is áldozatul estek a rendi függetlenség oltárán. Tulajdonképpen a pozitivizmushoz is az vezetett el, hogy Comte értékelte a katolikus egyház

tevékenységét. Amit két, a Századokban a pozitivizmusról írt tanulmányában (1871, 1873) kiemelt, az elsősorban a pozitivizmus kedvező ítélete a katolikus egyház történeti szerepéről.

Kísérlete a függetlenség és a katolicizmus összeolvasztására nem járhatott igazán sikerrel, s ebből Pauler levonta a konzekvenciákat. Legjobb barátai (elsősorban Thaly Kálmán) kivétel nélkül a kuruc álláspont hívei lévén, nem kívánt velük összeütközni, márpedig ha megmarad azon a nézeten, amelyet a Wesselényi összeesküvésről írt monográfiájában fejtett ki, hogy ti. elkerülhetetlen volt a küzdelem a rendiség és abszolutizmus között, szembekerül velük. Ezért inkább olyan időszak történetének kutatása felé fordult, ahol reformáció és katolikus egyház, függetlenségi küzdelmek még nem jelentkeztek. Szerencséjére a magyar történetírásnak, az Árpádkor nyújtotta számára a menekülés földjét, így tudományos szempontból igen fontos monográfiák születhettek meg. Pauler különösen az eseménytörténet és a genealógia tisztázása terén nyújtott maradandót, társadalomtörténeti érdeklődése alig volt. Szilárd vázat nyújtott viszont az Árpád-kor politikai történetéhez, melyet máig csak helyenként kezdett ki a rozsda.

A Pauler-dilemma megmutatja a magyar történetírás korabeli elméleti fogódzóit. Nem a történetfilozófia (pozitivizmus), vagy a tudományos kritikai módszerek kérdései álltak az érdeklődés középpontjában, hanem a függetlenségi álláspont küzdött egyfajta aulikus nézettel. Igazából persze csupán hangsúlyokról volt szó. A korszak minden történetírója elfogadta a kiegyezést, az államformát, az uralkodóházat s az uralkodó személyét. E téren függetlenségiek, kurucok és aulikusok, labancok között nincs különbség. Más kérdés, hogy ezen az elvi állásponton túl hová helyeződnek a hangsúlyok. Kifejezésekben a függetlenségi eszme és a protestantizmus szerepének kiemelésével, olykor túlhangsúlyozásával minden történetírónál találkozunk, aki adott arra, hogy a kuruc álláspont képviselőjének tűnjön, míg a katolicizmus, királyhűség álláspontját emelte ki az ellentábor. Évtizedek, egy évszázad távlatából a nézeteltérések sokkal kisebbnek tűnnek, mint amilyenek valójában voltak, s ma már úgy tetszik, elsősorban politikai jelszavak hangsúlyozásában volt különbség, mintsem a történelem alapproblémáinak értékelésében.

Ami az alapkérdéseket illeti, egyik vagy másik történetíró maga is egyesíthette mindezeket az ellentéteket saját tevékenységében. A 18. századi magyar fejlődésről először képet rajzoló Marczali Henrik nagy monográfiájában reális képet rajzolt az udvar és a magyar nemesség ellentétéről, Mária Terézia, majd II. József politikájáról, s ebben kiemelhette azt, hogy a 18. század az erőgyűjtés időszaka, az ország gazdasági fejlődésének, fellendülésének korszaka, hangsúlyozhatta az uralkodóház politikai célkitűzéseinek modernizáló jellegét, de megfogalmazhatta azt is, hogy Mária Terézia és II. József gazdaságilag Magyarországot az örökös tartományok gyarmatává változtatta. Így egyszerre lehetett az aulikus és a függetlenségi párti történetfelfogás megfogalmazójává.

Nem ez volt azonban az általános. A magyar történetírók amúgy nem túlságosan népes csapata két táborra oszlott: az udvarhű, vagy inkább dinasztiahű aulikus táborra és a függetlenségi pártiakra. A megoszlás intézményesen is kialakult. A Magyar Történelmi Társulatban többségben voltak a függetlenségi pártiak, a kurucok, az Akadémián viszont az aulikusok. A két tábor tematikusan is elkülönült. A függetlenségi pártiak elsősorban a 16-17. század függetlenségi küzdelmeivel, Erdély és a református egyház szerepével foglalkoztak, a másik tábor kedvenc témái a török elleni politika, a 18. század, a katolikus egyház történeti szerepe volt. Az ellentétek, néhány kiélezett szituációtól eltekintve, valójában nem voltak túlságosan élesek.

A századforduló táján, amikor a magyar politikában kiéleződtek a belső küzdelmek, s a függetlenségi párti ellenzék politikailag több téren (vezényleti nyelv, stb.) támadásba lendült, a két fél küzdelme a történetírásban élesebbé vált. A túlságosan kiélezett ellentétek azonban csak akkor jelentkeztek, ha a politika közvetlenül beavatkozott a tudományba. Így történt pl. akkor, amikor Marczali Henrik kiadta Leiningen-Westerburg Károly tábornok naplóját és leveleit, s egy képviselő hamisítással vádolta meg őt. A vád hamar megdőlt, mégis hatalmas sajtóvita kerekedett az ügyből.

Hasonlóképpen a politika közvetlen beavatkozása idézte elő a világháború előtt és alatt folyó vitát Szekfű Gyula: A száműzött Rákóczi c. könyvéről

(1913). Ballagi Aladár ugyan történetíróként szállt vitába Szekfűvel, de igazából képviselői tekintélyét vetette be a küzdelembe. A kirobbant vita szinte minden újságban vihart kavart, s messze túllépett a tárgyi nézetkülönbségeken.

Igazán tudományos vita ezen a területen csak egy robbant ki, de ez is inkább botrány volt. Thaly Kálmán kuruc ballada hamisításairól volt szó, a hamisításra azonban csak Thaly halála után derült fény, s így a helyzet nem mérgesedhetett el, mert a politika nem tudott vele mit kezdeni.

A tudományos munkamódszerek terén az összeütközés régi és új között ezeknél sokkal kevésbé látványos volt, s lényegesen más táborokra osztotta a tudósok táborát, mint a politikai viták. A források nagy tömegű publikációjának első évei után kezdtek tudatosodni azok a problémák, amelyek a magyar forrásközlő tevékenységben felhalmozódtak. Hiányzott azonban azoknak a tudósoknak a sora, akik képviselhették volna a kor modern európai forráspublikáló szabályait. A fordulatra csak akkor került sor, mintegy két évtizeddel a kiegyezés után, az első forráspublikációs lázroham elmúlása után, amikor a fiatalabb generáció képviselői már elég nagy számban voltak jelen ahhoz, hogy a modern tudományos álláspontot képviselhessék. 1886-ban a Budapesti Szemle hasábjain Marczali Henrik támadta meg az Akadémia Történeti Bizottsága forráspublikációs gyakorlatát. Nem magát a forráskiadási tevékenységet, hanem azt a módot, ahogyan az az Akadémia sorozataiban megvalósult. Marczali nézeteivel nem maradt magára, a fíatalabbakon kívül mellette állt egy csoport az Akadémián belül, Salamon, Gyulai Pál, s mások. A vita nem folyhatott személyes sértődések nélkül, végül azonban új alapokra helyezték az Akadémia forráskiadási tevékenységét. Ezentúl betűhíven, változtatás nélkül lehetett csak közzétenni a dokumentumokat, megfelelő magyarázó és értelmező jegyzetekkel. Forráskiadványt, a forrásokat értékelő bevezető tanulmány nélkül nem lehetett megjelentetni az Akadémia égisze alatt. Megtörténtek tehát az első lépések az akadémiai forrásközlés megfelelő színvonalra emelése érdekében. Generális szabályzatot a forráskiadásra azonban csak 1918-ban fogadtak el, s az van érvényben máig (bár az elmúlt évtizedekben nem egyszer megkísérelték az elkerülhetetlenül szükséges modernizálásokat keresztülvinni, gyakorlatilag mindmáig sikertelenül).

A korszak kevés számú nagyobb tudományos vitái közül elsősorban a most már tudományos alapokra helyezkedő őstörténeti vitát kell kiemelni. A korábban megfogalmazódott álláspontok tulajdonképpen tisztázták az alapkérdést: türk eredetű-e a magyar nép vagy finn-ugor? 1867 előtt csupán a kérdésfeltevést lehetett a nyelvtudományi ismeretek akkori szintjén megfogalmazni. A kiegyezés utáni évtizedekben a vita folytatódott. Elsősorban nyelvészek és etnográfusok alkották a vita résztvevőit, a dolog természetéből adódóan a történetírók egyelőre kisebb szerepet játszottak. A türk irányt a meghatározó Vámbéry Ármin képviselte, a magyar turkológia tulajdonképpeni megalapítója, elsősorban A magyarok eredete (1882) c. munkájával, melyet 1914-ben egy másik könyvével támogatott meg. Hasonló nézetek mellett tört lándzsát a nyelvész Munkácsi Bernát (A magyar őshaza kérdése, 1905). A finnugor álláspont mellett állt ki több munkájában Hunfalvy Pál, Budenz József és Szinnyei József, az összehasonlító nyelvtudomány képviselői. A történetírók közül a jelentősebbek a két álláspont közötti kompromisszumot hangsúlyozták, s finnugor és török eredetű törzsek összeolvadásából eredeztették a magyarokat. Ezt képviselte elsősorban Marczali Henrik már a Vámbéry-vita során 1883-ban, majd későbbi összefoglalásában, de mások is. A vitát beárnyékolták a függetlenségiek politikai felhangjai, hiszen a török irányzat nagyon alkalmas volt a hódító jelleg kihangsúlyozására, arra, hogy túlértékeljék a magyarság világtörténelmi szerepét, vagy igazolják a nemzetiségek fölötti magyar szupremáciát. Ezért keveredtek ebbe a vitába hamis politikai felhangok.

A további tudományos viták kivétel nélkül a 20. század első évtizedeiben zajlottak le, mintegy érzékeltetve azt, hogy az igazán fontos változás addigra a modern kritikai eszközök birtokában levő fiatalabb történetírók generációinak a kinevelődése volt. Elsősorban az 1913-1916-os évek nagy vitájára, az Erdélyi László és Tagányi Károly között főleg a fiatal új folyóirat, a Történeti Szemle hasábjain lezajlott vitára gondolunk, melyben az Árpád-kor magyar társadalma különböző rétegeinek jogitársadalmi körülményei kerültek terítékre. Igazában nem a konkrét vita volt az érdekes, valójában módszertani kérdéseket vitattak, s kisebb mértékben világnézeti, történetszemléleti problémákat. Ami az utóbbiakat illeti, a magyar történetírás ebben a korszakában sem volt túlságosan érzékeny az

ilyen kérdések iránt, legjobb történetíróink is megelégedtek e téren némi eklektikus felszínességgel.

Tagadhatatlan viszont, hogy számos vállalkozás valósult meg, s ezek jelentősen hozzájárultak a korabeli magyar történetírás eredményeihez, élénk színeihez. Közülük elsősorban arra az összefoglalásra utalunk, amelyikben egy új magyar történelmet próbáltak felvázolni, mégpedig a megelőző évtizedekben napfényre került hatalmas tömegű új forrásanyag tükrében. A régi egyszerzős történelmi összefoglalások kora lejárt. Akadt ugyan a továbbiakban is néhány olyan vállalkozás, amelyeknek keretében egy, legfeljebb két szerző tett kísérletet modern magyar történelmi kép ábrázolására, de ezek rendszerint nem bizonyultak sikereseknek. Elsősorban Acsády Ignác kísérletére (A magyar birodalom története, 1901-1902), az Asztalos-Pethő-féle magyar történetre (1932), vagy akár Marczali Henrik Magyarország története c. munkájára (1911) gondolhatunk. Ezekben rendre megmutatkozott, hogy egy szerző még kivételes áttekintő képesség birtokában sem képes igazán úrrá lenni a korábbi évtizedekben felszínre került hatalmas ismeretanyagon, s főleg nem képes egységes szemléletet érvényesíteni. A legutolsó évtizedek, az 1870-es évek második felétől fokozatosan a specializálódó kutatók előretörését hozták. A történetírásnak a régebbiek (mint amilyen az egyháztörténet volt) mellett önálló új ágai jelentek meg, mint pl. a hadtörténet, a gazdaságtörténet vagy akár a szinte önállósult genealógia, stb. Ezek az önálló kutatási irányok rendszerint saját folyóiratot is létrehoztak (Hadtörténelmi Közlemények, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, Genealógiai Füzetek, stb.). Így már aligha lehetett eredményes egy egyszemélyes áttekintés. Ezt a helyzetet ismerte fel Szilágyi Sándor, aki az ezredévi ünnepségsorozat eufóriáját arra akarta felhasználni, hogy tető alá hozza a legújabb teljes magyar történelmet, addig sohasem látott terjedelemben. Az 1890-es évek elején megindította A magyar nemzet története c. tízkötetes vállalkozást, számos szerző bevonásával. Az 1895-1898 között megjelent sorozat valóban reprezentatív összefoglalása mindannak az ismeretanyagnak, amit a magyar történetírás a megelőző évtizedekben Horváth Mihály összefoglalása óta feltárt.

Szilágyi volt az egyetlen olyan személyiség, aki a siker reményében vállalkozhatott a sorozat szerkesztésére mindazok közül, akik egyáltalában

szóba jöhettek az összefoglaló kötetek megírásánál. S még ő is rendkívüli nehézségekkel találta szembe magát. Elsősorban azért, mert a korabeli magyar történetírók nem voltak szokva az ilyen kollektív vállalkozásokhoz. Többen, akiket eredetileg felkértek, évek után, az utolsó pillanatban visszaadták a megbízást (Károlyi Árpád, Pauler Gyula stb.), ezért másokat kellett megbízni. Mégis azt kell megállapítani, hogy a tízkötetes összefoglalás nemcsak üzleti sikernek bizonyult, hanem mint tudományos vállalkozás is magas színvonalú, szakmai tekintetekben kiállta az idő próbáját. Természetes, hogy az egyes szerzők nézőpontjai között voltak eltérések, egyesek hangsúlyozottabban adtak hangot az egyház melletti konzervatív töltésű kiállásuknak (Fraknói Vilmos), mások kiegyensúlyozottabb, felvilágosodottabb álláspontot képviseltek (Marczali, Acsády, Angyal Dávid), míg mások inkább hangot adtak a magyar nemzeti érzületnek (Márki, Angyal). Egészében azonban az egész vállalkozás eleget tett vállalt feladatának, beolvasztotta mindazt a magyar történelemről alkotott képbe, amit az újabb kutatásokból nyugodt lelkiismerettel meg lehetett tenni. A szerzők történetfelfogása nem volt azonos. Egyesek elsősorban a történelem külső eseményei iránt érdeklődtek, megmaradtak a kronológiai kérdések taglalásánál, mások részletesebben tárgyaltak társadalomtörténeti, művelődéstörténeti és más problémákat. Az egyes kötetek e téren nem kiegyensúlyozottak tehát, de kollektív vállalkozásnál ez elkerülhetetlen. Ami a legfontosabb, az az, hogy még a legkevésbé modern fejezetek is a kor tudományos színvonalán álltak, amit közvetítettek az olvasóknak, az tehát elsősorban a legfrissebb információk együttese volt.

A millenniumi magyar történet osztja két részre az egész első világháborúig tartó időszakot. A századfordulóra a kiegyezés idején már korosabb vagy akárcsak javakorabeli generációk kiöregedtek, helyüket mindenhol átvették azok a fiatalok, akik már modern forráskritikai módszereket tanultak, megismerkedtek a modern európai történetírás új eszméivel és eredményeivel. Erre az időre az egyetemen már meghonosodott a szemináriumi és intézeti rendszer, új tanárok vették át a régiek helyét. A specializáció utat tört magának, mind az egyetemi oktatásban, mind a tudományos életben.

Amiben alig volt változás, az a történetírás elméleti felkészültsége, a történetírók létszáma, a történetírás társadalmi funkciója. A magyar történetírásban ugyan a századfordulón, majd a rákövetkező évtizedekben jelen van minden fontosabb európai irányzat, a pozitivizmus éppen úgy, mint a filozófiai idealizmus vagy akár a marxizmus. Mégis azt kell mondanunk, hogy ezek, de más irányzatok sem játszottak igazán szerepet a kor magyar történetírásában. A történetírók többsége érdektelen maradt az elméleti vagy akár a módszertani kérdések iránt. Nagyon kevesen voltak azok, akik ne lettek volna eklektikusok, azaz olyanok, akiket egyszerre több európai irányzat befolyásolt, - ha egyáltalában megtalálhatók e jegyek a magyar történetíróknál. A túlnyomó többség kívül maradt minden tudományos irányzaton, hol ez, hol az az álláspont, irányzat befolyásolta, de sohasem tartósan. A magyar történetírók túlnyomó többségének, még a legnagyobbaknak sem volt kikristályosodott történetfilozófiája. Egyik-másikuk foglalkozott ugyan olykor elméleti kérdésekkel, elsősorban emlékbeszédekben, tehát mások munkásságának megrajzolásakor, de még ez is ritka volt.

Az elméleti kérdéseknél sokkal erőteljesebben megosztották a történetírókat a politika és a társadalom problémái. Az a vezető mag, amelyhez az 1867 utáni évtizedekben Horváth Mihály, Pulszky Ferenc, Gyulai Pál, Salamon Ferenc tartozott, s amelyet a liberális társadalomszemlélet, politikailag a kiegyezés elfogadása, az ország haladásának elősegítésére tett törekvés jellemzett, a századfordulóra fokozatosan szétesett. Mind konzervatív irányban, mind a liberalizmus vagy a demokrácia irányában leváltak róla különböző elemek. Az 1900-as évek elejére a társadalmi mozgás ingája konzervatív irányba mozdult el, s a konzervatív hullám érezhetővé vált a történetírásban. Egyebek között ez jelentkezett a különböző vitákban, amelyek a nemzeti kérdés kapcsán a történetírásban kirobbantak.

Természetesen ekkoriban jelentkezik már az új generáció is a magyar történetírásban. Marczali Henrik szemináriumában sorra nőttek fel a fiatal, jól képzett tehetségek. Szekfű Gyula, Domanovszky Sándor, Hóman Bálint, Hajnal István, és mások rendre közzéteszik doktori disszertációikat, ezekkel, s más tanulmányaikkal már a szélesebb tudományos közvélemény figyelmét felhíva magukra. Ez a generáció az, amelyik úgy érzi, tennie kell valamit, amelyik szívesen tömörül új kezdeményezések, adott esetben az

1912-ben induló Történeti Szemle körül. Tanáraik, Marczali, Angyal, Fejérpataky, azok, akik kívülről támogatják őket, a levéltáros Károlyi Árpád, a bécsi külügyminisztériumban működő Thallóczy Lajos, a Balkán kitűnő ismerője, a magyar történet balkáni kapcsolatainak kutatója, kivétel nélkül úgy érzik, hogy a modern fejlődés új jelenségeket hív életre, s ezekre a történetírásnak valamiképpen reagálnia kell. Így jött létre a modern magyar történetíróknak az a köre, amelyikből majd az első világháború után az új vezető mag megszületik.

Az új társadalmi jelenségek feleletet igényelnek, s látszik törekvés ezeknek a megfogalmazására. A század első éveiben a baloldali értelmiség soraiban a szociológiai gondolkodás szélesebb körökben jelentkezett. A történetírók körében a különféle szociológiai irányzatok, illetve azok történettudományi lenyomatai váltak ismertté, s megjelentek a marxista történetfelfogás első próbálkozásai. Elsősorban a radikális baloldali értelmiség körében vált népszerűvé Marx és a marxista történetszemlélet, de az 1900-as évek elején a magyarországi szociáldemokrácia keretében is jelentkeztek olyan történetszemléleti jelenségek, amelyek magukat marxistának vallották. A Társadalomtudományi Társaság, a Huszadik Század c. folyóirat köré tömörültek azok a radikális értelmiségiek, akiknek körében megfogalmazódtak ezek a gondolatok.

A tudományos történetírás keretei között mindezekből nem mutatkozott sok. Egy-két olyan történetíró, aki érzékenyebben reagált a társadalmi ellentétek kiéleződésére, az agrárszocialista mozgalmakra, a nagybirtok és a birtoktalan parasztság éleződő ellentéteire. Ilyen volt például a magyar gazdaság- és társadalomtörténetírás egyik úttörője, *Acsády Ignác*, aki munkáiban a népnek a mindennapi gazdasági építő tevékenységben megmutatkozó szerepét kívánta kidomborítani, s úgy vélte, a nagybirtokot fel kell osztani a parasztok között. Acsády utolsó nagy munkájában, A magyar jobbágyság történetében (1906) az osztályharc történeti szerepét elismerve szélsőséges álláspontokkal szemben az ellentétes osztályok békéjét hirdette, azt, hogy vagy birtokossá változtatják a parasztság széles rétegeit, vagy összeomlik a fennálló társadalom. Mindezt tetézte még az egyház szerepével szemben a magyar állam jelentőségét, szerepét kidomborító antiklerikális felhangokkal élesített álláspontja. 1918-1919 forradalmai akarva-akaratlanul őt igazolták, ezért vált belőle az utókor,

különösen az 1920-30-as évek szellemtörténeti álláspontot valló történetírói szemében marxista, holott Acsády igazában az osztálybékét, a kapitalista társadalmi rend fennmaradásának szükségességét vallotta.

A fiatalabb generáció, elsősorban azok körében, akik a polgári radikalizmus mozgalmához csatlakoztak, több olyan személyiséget találunk, akik már valóban a marxista történetfelfogást képviselték. Szende Pál vagy Ágoston Péter munkái a magyar világi nagybirtok történetéről kétségtelenül ennek az irányzatnak a hatásait tükrözik. Ugyanilyen marxista álláspont fogalmazódott meg a szociáldemokrata Pogány József kisebb tanulmányaiban, esszéiben. Igazában éretten azonban csupán egyetlen személy, *Szabó Ervin* munkásságában, történeti írásaiban fogalmazódott meg a marxista felfogás. Szabó kitűnő érzékkel függetlenség és társadalmi haladás összefonódásának legnagyobb eseményét, az 1848-49-es forradalom és szabadságharc történetét vizsgálta. Helyesen ismerte fel, hogy a szociáldemokráciának szembe kell néznie ezzel a kérdéssel, ha önálló történetszemléletet kíván kiformálni, s azt, hogy 1848-49 a magyar történelem olyan kulcskérdése, melyre mindenképpen választ kell adnia az önállósuló szociáldemokrata történetfelfogásnak. A marxista történetfelfogás alapvető elemeit, az osztályharc, társadalmi haladás kérdéseit vetette fel munkájában. A felelet, amit adott, nevezetesen az 1848-49-es függetlenségi harc nem más, mint a magyar nemesség ellenállása a társadalmi haladás erőivel szemben, hogy Kossuth és politikai hívei ezt a nemesi reakciót képiviselték - túlságosan egyoldalú ahhoz, hogy elfogadható legyen, mégis Szabó Ervinnek ezzel a munkájával önálló arculatot kapott a marxista történetfelfogás a magyar történetírásban.

Az I. világháború előtti évtizedekben lehetővé válik a korszak mérlegének elkészítése. Hová jutott a magyar történettudomány a kiegyezés utáni fél évszázad folyamán?

A történetírás és kutatás infrastruktúrája jelentősen megerősödött. Az egyetemi oktatás modernizálódott, az új tanszékek, intézetek oktatók számára elhelyezkedési lehetőséget teremtettek. A nagy könyvtárak, a múzeumok és levéltárak tucatjai hasonlóképpen helyet biztosítottak a fiatalabb generációknak a tudományos kutatáshoz. Különösen az Országos Levéltár felállítása, majd a megyei levéltári hálózat nyilvánossá tétele járult

hozzá jelentős számú történelem szakos fiatalember elhelyezkedéséhez. A megyei múzeumok, levéltárak, könyvtárak, egyesületek könyveket, periodikákat is megjelentettek.

Ezzel párhuzamosan kiépült az Akadémia Történettudományi Bizottságának működése. Az Akadémia alapvető forráscsoportok közzétételét pártolta, támogatta, ugyanakkor folyóiratokat és más periodikákat tartott fenn vagy támogatott, amelyek a történetírás fontos orgánumaivá váltak. Akadémiai pályázatokat tűztek ki, ezek általában elősegítették addig fel nem tárt témák kutatását.

Az infrastruktúra szerves részét alkották a különféle társadalmi szervezetek, elsősorban a Magyar Történelmi Társulat, valamint a hozzá hasonló regionális egyesületek, amelyek tömörítették a történetírókat, egyúttal folyóiratokat, kiadványsorozatokat tartottak fenn, s ezzel hozzájárultak a történetírás anyagi bázisának szélesítéséhez. Nem utolsósorban azzal, hogy - az Akadémiához hasonlóan - az alapítványi támogatások kezeléséhez keretet biztosítottak.

A tárgyalt fél évszázad folyamán jelentősen megnőtt a történetírók száma és átalakult képzettségük jellege. Ami a létszámnövekedést illeti, az egyetemek, a különféle múzeumok, levéltárak, könyvtárak mellett a középiskolák is lehetőséget nyújtottak a megélhetésre, s ez kedvező talajt biztosított a tudományos kutatás számára. A létszámnövekedés azonban, bár tagadhatatlan, mégsem volt elégséges. Igaz ugyan, hogy megnőtt a kutatók összlétszáma, mégsem tekinthető kielégítőnek a magyar történetírók létszáma. Az ország fejlettségi színvonala nem tette azonban lehetővé nagyobb lélekszámú értelmiség, ezen belül több történetíró megélhetését. Ami igazán hiányzott, az a meglévőnél több egyetem és főiskola lett volna. A korábbiakkal összehasonlítva mégis jelentős mértékben nőtt a történetírók száma, s ez lehetővé tette a modern tudományos élet szempontjából elengedhetetlen vitákat, bár sokszor előfordult, hogy egy-egy kisebb témának vagy korszaknak csupán egyetlen kutatója akadt.

A lélekszámmal azonos fontosságú volt a történetírók képzettségének átalakulása. Ez a fél évszázad ezen a téren jelentős átalakulás kora. Az idő előrehaladtával mind több olyan történetírót találunk, akinek a

felkészültsége korszerű volt, aki az egyetemen megfelelő, szakszerű oktatásban részesült. Modem kritikai módszereket elsajátító tanárok oktatták a leendő történetírókat, akik egyetemi éveik alatt megfelelő szemináriumi foglalkozásokon sajátíthatták el a szakmai fogásokat.
A századfordulóra a régi, gyakorlatilag autodidaktának tekinthető gárda kihalt, az 1850-es években vagy később születettek pedig már a kor legmodernebb ismereteivel voltak felszerelve. A századforduló kutatói tehát gyakorlatilag szinte kivétel nélkül jól képzett történetírók voltak, megfelelő, korszerű kritikai módszerek birtokában.

A korszak éppen ezért nyújtott jó lehetőséget arra, hogy a magyar történet alapvető forrásait közzétegyék, s egyúttal minden téren hozzálássanak a történelem modern szempontú feldolgozásához. Ez a fél évszázad e tekintetben jelentős előrehaladást mutathatott fel minden tekintetben, de persze nem egyforma hangsúlyokkal.

A középkori okleveles anyag már nagyjából megjelent, ha nem is a modern követelményeknek megfelelő módon. A kiegyezés utáni fél évszázad alkalmat és lehetőséget nyújtott a hiányok eltüntetésére, az anyag kiegészítésére. A ’’Hazai okmánytár” nyolc kötete az 1068-1627 közötti évszázadok okleveleit tette közzé. Kiegészítette egy másik sorozat Hazai oklevéltár címen, mely az 1234-1536 között kelt okleveleket tartalmazta. Szabó Károly és Szádeczky Lajos hét kötetben gyűjtötték össze a székelység történetének dokumentumait a Székely oklevéltárban, mely 1872-1898 között jelent meg. Már a kiegyezés előtt megindult az Árpádkori új okmánytár Wenzel Gusztáv szerkesztésében. 1860-1874 között összesen 13 kötet jelent meg, ezeket 1889-ben névmutatóval látták el, mely a sorozatot használhatóbbá tette. Az Anjou kori okmánytár 7 kötete 1301-1359 közötti okleveleket közölt. A sorozat 1878-1920 között jelent meg, s végül is befejezetlen maradt. A világháborúig a központi oklevélkiadás legnagyobb sorozatainak felsorolása ezzel fejeződhet be. A 14. század második felétől 1526-ig az okleveles anyag kiegészítése egészen 1945-ig már nem folytatódott. A kitűzött célt, az összes 1526 előtti oklevél sorozatokban történő modern kiadását máig nem sikerült megvalósítani.

Persze más gyűjtemények is tartalmaztak középkori okleveleket. Elsősorban a családi levéltárak anyagára, közülük is az olyan nagy

sorozatokra utalhatunk, mint a nagykárolyi gróf Károlyi család levéltára, mely 1882-1897 között öt kötetben jelent meg, vagy A zichy és vásonkeői gr. Zichy-család idősb ágának okmánytára c. sorozatra, mely 12 kötetben látott napvilágot 1872-1915 között. A családi levéltárak közül ezek csupán mintának tekinthetők, több tucat olyan forráskiadvány jelent meg a fél évszázad folyamán, amelyek egyes családok oklevéltárának gyűjteményét teszik a kutatók számára hozzáférhetővé.

Ugyanez a helyzet az egyházak levéltárainak kincseivel. Tucatjával jelentek meg egy-két kötetes forrásgyűjtemények, mintának elég, ha a legimpozánsabbra utalunk, a pannonhalmi Szent Benedek rend története című sorozatra, amely 1902-1913 között 13 kötetben tette közzé a rend levéltáraiban felhalmozódott értékes okleveleket, mellette csupán a Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia sorozatra utalunk, mely a Vatikáni Levéltár magyar vonatkozású forrásait tartalmazta. Ennek középkori sorozatában 1887-1891 között hat kötetet jelentettek meg, újkori sorozatában pedig három kötetet 1884-1909 között. Az ilyen típusú egyháztörténeti kiadványok száma szinte százakra rúg. S ugyancsak számottevő a városok, sőt egyes vármegyék levéltári kincseinek publikálása. 1867 után szinte divattá vált, hogy az egyházi szervezetek, városok, vármegyék és családok közzé tegyék levéltáruk forrásait, többnyire a saját költségükön.

Mindez az 1526 előtti évszázadok forrásanyagára vonatkozik. Tekintettel arra, hogy ennek az időszaknak a forrásait a megelőző évszázad folyamán már feltárták, összegyűjtötték és publikálták, az érdeklődésnek a levéltárak megnyitása után nyilvánvalóan az 1526 utáni évszázadok történetére kellett irányulnia. A Török-magyar kori történelmi emlékek sorozatban 1853-1915 között összesen 17 kötetnyi alapvető forrás látott napvilágot, megfelelő fordításban, jegyzetekkel, értékelő bevezető tanulmányokkal. Megindult az országgyűlések iratainak összegyűjtése és kiadása. Az 1526 előtti országgyűlések anyaga a királyi levéltár megsemmisülésével elveszett, így csak az 1526 utáni évszázadok országgyűlései jöhettek szóba. Magyar országgyűlési emlékek címen indított sorozatot az Akadémia, a magyar történelmi munkák sorozat keretei között. 1874 és 1917 között összesen 12 kötetet jelentettek meg, nagyobbrészt Fraknói Vilmos, majd utóbb Károlyi Árpád szerkesztésében. Ezek a kötetek az 1526-1606 közötti évtizedek

országgyűlési iratait tartalmazták. Hasonló sorozat indult az erdélyi országgyűlések anyagának közlésére Erdélyi országgyűlési emlékek címen, amely - mint már jeleztük - az 1540-1699 közötti időszak országgyűléseinek iratait közli összesen 21 kötetben (1871-1898).

Hasonlóképpen a kiegyezés utáni évtizedekben került sor az egyes erdélyi fejedelmek okmánytárának, diplomáciai levelezésének összegyűjtésére és publikálására, a 16-17. század magyar és erdélyi történetírói munkáinak kiadására az Akadémia már említett nagy sorozatában. Ugyanitt láttak napvilágot a naplók és emlékiratok, mindazok a források, amelyek nélkül a 17. század története nem lehetett volna megírható. Csupán egyetlen fontosabb sorozatot emelünk még ki, az Archívum Rákócziánumot, II. Rákóczi Ferenc levéltárának kiadását. Ennek két osztályában összesen 13 kötetnyi publikáció jelent meg 1918 előtt, az I. osztályban a had- és belügyi iratokból 10 kötet 1873-1889 között (három kötet még majd 1935-ben), a II. osztályban, a diplomáciai iratokból három kötet 1871-1877 között.

Mindezeken túl természetesen tucatjával sorolhatnánk a különböző fontosabb forráskiadványokat, de nem a felsoroláson van a hangsúly. A lényeg, hogy az 1867 utáni fél évszázad folyamán a magyar történetírás számottevően fejlődött, legszínvonalasabb képviselői a kritikai módszerek szempontjából semmiben sem különböztek már nyugat-európai kollégáiktól. A századfordulóra a forráskiadás első nagy hulláma lecsöndesedett, s a kiadói tevékenység nagyjában-egészében szintén megközelítette a nyugat-európai normákat. Az ezekben az években útra bocsátott generációk a legmodernebb forráskritikai technika birtokában hagyták el az egyetemet.

A publikált történeti munkák közül mindet nem tudjuk megemlíteni. A történetírók és az általuk megírt tanulmányok, könyvek száma a korábbi időszakkal összehasonlítva megsokszorozódott. Ha úgy is érezzük, hogy a történetírók létszáma nem volt igazán elegendő, több, főleg színvonalas történetíróra lett volna szükség ahhoz, hogy megfelelő kritikai élet alakuljon ki, hogy a viták valóban megpezsdíthessék a tudományt, mégis már olyan nagyszámú történetíró működött, s főleg olyan tömegben jelentek meg a tudományos kutatások eredményei, hogy erről

még áttekintést sem lehet adni. Noha az ország két tudományegyeteme (Budapest, Kolozsvár) nem adott elegendő lehetőséget a történetírók számának növelésére, az állami és egyházi középiskolák közül több megpróbálta pótolni tanáraik számára az egyetemek nyújtotta lehetőségeket, s ez elősegítette a történetírók számának a megsokszorozódását a megelőző korszakokhoz képest. Ezért nagyon nehéz egy-egy kimagasló személyiség működésének akár futólagos áttekintése. Mégis elkerülhetetlen bizonyos irányzatok rögzítése.

A fejlődés fő iránya kétségkívül a korszerű kritikai fogásokkal, módszerekkel felszerelt történetírók számának növekedése, az autodidaxis háttérbe szorulása. A századfordulóra az áttörés e tekintetben megtörtént. Mégis nyugodtan mondhatjuk, hogy az egyik nagy ellentétpár a történetírásban továbbra is a történetírás, a tudomány és a történeti tudat közötti nézetkülönbség volt. Különösen a nemzeti-függetlenségi irányzat hívei között találni olyan, valójában nem történész képzettségű írókat, akik részt vettek a történetíráson belül zajló vitákban, s befolyásolták azt, A nagyközönség történeti tudata és a tudomány álláspontja között így nem szűkült a rés, ellenkezőleg, a 20. század első évtizedeiben valószínűleg inkább szélesedett.

Megmaradt és tovább hatott a felekezeti szempontok érvényesülése. Az Akadémián vagy a Történelmi Társulatban talán kevésbé, de a katolikus és a protestáns folyóiratok, egyházi iskolák számára írt tankönyvek, s a különféle egyesületek nyújtotta publikációs lehetőségek segítségével tovább jelentek meg és hatottak a függetlenségi kuruc-protestáns, illetve az aulikus-labanc-katolikus álláspontok a történetírásban. Mindkét felekezet legjobbjai ugyan kimondottan tompítani, megszüntetni igyekeztek ezeket az ellentéteket a történetírásban, de igyekezetüket nem koronázta valódi siker. A függetlenségi-aulikus irányzatok - mint már utaltunk rá - megosztották, ha nem is elsősorban a történetírást, de a nagyközönséget mindenképpen, s erre rárakódtak még a vallási felhangok. A korszak kimagasló történetírói ugyan túltették magukat mindezen, s alapjában közös bázisra helyezkedtek a kiegyezés elfogadásával és a dinasztia elismerésével, noha egyesek titokban talán demokratikusabb társadalomról álmodoztak, mint amilyen Magyarországon a kiegyezés után létrejött. A történetírók nagyobbik részén azonban enyhén érezhető volt a felekezeti irányzatosság egészen az

első világháborúig. Ez odáig ment, hogy a századfordulóra már jelentősebb létszámot kitevő zsidó származású történészekkel szemben olykor nyilvánvalóan kitapintható ellenérzéseknek adtak hangot, legalábbis egyes személyes ellentéteket ilyen tényezők motiválták.

Mindezzel nem akarjuk azt mondani, hogy meghatározó lett volna a történetírók körében akár a felekezeti nézeteltérés, akár a függetlenségi-, illetve aulikus álláspont. Mindezek csupán színezték a képet, de alapmotívumait nem jelentették. A történetírás vezető képviselői, azok, akiknek működése nélkül nem lett volna a magyar történetírás az, ami volt, semmiféleképpen sem hagyták befolyásolni magukat ilyenféle meggondolásoktól. S elsősorban az ő kutatásaik voltak azok, amelyek meghatározták a korszak történetírásának jellegét. Melyek tehát ezek a kutatási eredmények?

Időrendben haladva az őstörténettel kapcsolatban elsősorban az összehasonlító nyelvtudomány és a néprajzkutatás bevonása a történeti adatok értékelésébe. A hangsúly tehát korántsem az irányzatok közötti vitán van, hanem azon a tényen, hogy a társtudományok módszerei és konkrét kutatásai is megjelentek a történeti interpretációkban. Ez az út még sok szép eredménnyel kecsegtetett, s reményt csillantott fel arra nézve, hogy egyéb tudományos megoldások is szerepet kaphatnak ezen a területen. A legjobb történetírók nyitottak voltak az új módszerek és eredmények előtt, jól látták, hogy hagyományos történeti eszközökkel aligha lehet már új eredményeket elérni, reális képet adni az őstörténet alapkérdéseiről.

A honfoglalástól az Árpád-ház kihaltáig terjedő periódus terén a legfontosabb eredmények - természetesen az iratpublikációktól most már eltekintve - egyrészt a kronológia számos kérdőjelének eltüntetése, e négy évszázad magyar története szilárd kronológiai vázának felállítása. Emellett megtörtént az eseménytörténet tisztázása, a politikai történet eseménysorozatának felvázolása. Így a magyar történet első négy évszázadának teljesen új képét kapta az olvasó (Pauler Gyula monográfiái). Ugyanakkor megkezdődött a társadalom és a gazdaságtörténet kérdésköreinek bevonása a vizsgálatba (Marczali, Acsády, Erdélyi László, Tagányi Károly). Az, hogy végül nem Pauler, hanem Marczali írta meg az összefoglalást e korról A Magyar Nemzet

Története 10 kötetes sorozata számára, lehetővé tette e szempontok érvényesítését az Árpádkor történetében.

Külön kiemelendő, hogy a századforduló évtizedeiben sikeresen tisztázódott a magyar gesta-irodalom számos korábban homályban maradt kérdése. A számban legnagyobb mennyiségű publikációt az Anonymus-féle Gesta váltotta ki, de nem csupán erről volt szó. Általában tisztázódtak a legfontosabb kérdések, az ún. ősgesta-problémája, s mellette az egyes gesták és krónikák létrejöttének időrendje, leszármazása, egymáshoz való viszonya. Marczali fordulatot jelentő összefoglalója (1882) termékeny talajba hullott magnak bizonyult, szemináriumában ezeknek a kérdéseknek számos kutatója nőtt fel, az évtizedek rendszeres munkája az újabb eredmények egyik legfontosabbikának bizonyult

Ugyancsak megszületett a 14-15. századi magyar történelem széleskörű, bár nem mindenre kiterjedő feldolgozása. Az Anjouk, majd Zsigmond uralkodása, Mátyás királysága számos kutatót vonzott, kezükön e két évszázad története sokat finomodott. Elsősorban a 15. század második felének a kutatása fejlődött rohamléptekkel, bár az oklevélkiadás Nagy Lajos uralkodásának első felénél elakadt Mégis Csánki Dezső, Fraknói Vilmos, s mások monográfiái, tanulmányai új képet formáltak ezekről az évszázadokról. Mindez azonban elsősorban a kronológiára, különösen a viharosabb, zavarosabb korszakok kronológiájára vonatkozik, kevésbé érinti a felszín mögötti folyamatot. A társadalomtörténet vagy a gazdaságtörténet terén a helyzet jóval visszamaradottabb volt, mint a megelőző évszázadok esetében. Csupán a világháború előtti években mutatkoztak jelei az e téren megélénkülő érdeklődésnek, elsősorban Mátyás időszakára vonatkozólag.

A legfontosabb tudományos eredmények vitathatatlanul a 16-17. század kutatása során keletkeztek. Az a hatalmas tömegű forrásanyag, amit átkutattak, s aminek egy részét publikálták, a korabeli történetírók munkáinak, elsősorban kortörténeti műveinek, valamint emlékiratoknak, naplóknak, levelezéseknek, más forrásoknak az alapján a 16-17. század történetét gyakorlatilag teljesen újjávarázsolták e fél évszázad folyamán. Kimagaslik a kor kutatói közül Szilágyi Sándor, Fraknói Vilmos, Károlyi Árpád, Angyal Dávid, s a fáradhatatlan forrásfeltáró Thaly Kálmán.

Magától értetődik, hogy egy olyan korszaknak a kutatása, s a 16-17. század ilyen volt, amelynek alaptényeit kellett tisztázni, s amelynek elsődleges forrásanyagát korábban alig, vagy egyáltalában nem lehetett kutatni, a levéltárak megnyitása után a fonásfeltárás terén az érdeklődés homlokterébe került. Ennek következtében az egyszerű forrásközléstől a regesztákon át a félfeldolgozásokig hatalmas tömegű publikáció jelent meg a vizsgált 50 év folyamán. Nemcsak a már korábban említett Szilágyi Sándor munkái, tanulmányai és monográfiái voltak tele aktaközlésekkel, hanem gyakorlatilag mindenkié. Csupán az arányok tértek el egymástól. Szilágyinál, Thalynál, Takáts Sándornál, s még nagyon sok más történetírónál a hangsúly a forrásfeltárásra, az aktaközlésre került, míg Salamon Ferenc, Károlyi Árpád, Angyal Dávid vagy Acsády Ignác munkásságára inkább a feldolgozás, az adatok értelmezése a jellemző.

Bizonyos esetekben az adatpublikációt egyszerűen nem lehetett elkerülni. A 16-17. század kutatása túlnyomóan politikatörténet-centrikus volt, olykor művelődéstörténeti színeződéssel. A gazdaságtörténet vagy a társadalomtörténet súlyos kérdéseit csupán néhány történetíró érintette, s ők is csak a kezdeti lépéseket tehették meg. Így az 1514. évi parasztfelkelés történetét Márki Sándor minden, az elnyomottak iránti szimpátiája mellett Dózsa György életrajzában örökítette meg. Kedvelte ezt a műfajt, megírta II. Rákóczi Ferenc életrajzát, s a kuruc kor összefoglalását is neki köszönhetjük. A 16-17. század gazdaságtörténetének fontos kérdéseit tulajdonképpen kisebb adatközlésekben érintették, csupán egyetlen kutatója volt ennek az időszaknak, aki rendszeres feldolgozás alapjait igyekezett lerakni. Acsády Ignác törekvései azonban, mint egyszemélyes vállalkozás, félsikerre voltak ítélve. Elkezdte az ország gazdasági erejének vizsgálatát az adózás tükrében, de a kamarai levéltár óriási tömegű iratait egyedül mégsem dolgozhatta fel. Első nagyobb munkája (Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd korában (1888) még átfogó elemzés, a folytatás azonban darabokra töredezett félfeldolgozás. A 16. századi nemesi társadalom szerkezetének a kor viszonyaihoz képest ragyogó elemzését nyújtotta viszont egy másik tanulmányában (1894), s kísérletet tett a 17. századvégi magyar társadalom átfogó rajzára. Úttörő vállalkozása volt az ország lélekszámának meghatározására tett kísérlete az 1715-1720. évi adóösszeírások alapján (1896). Sajnos, működése egészében véve nem talált közvetlen folytatásra.

A kiegyezés idején az 1711 utáni időszak története még feltáratlan volt. Levéltári forrásokhoz egyáltalában nem lehetett korábban hozzáférni. Így azt várhatnánk, hogy 1867 után itt történt a legtöbb kutatás. A valóság mást mutat. Azt, hogy csak nehezen lehetett a figyelmet, érdeklődést a korszak iránt felkelteni. Ennek oka elsősorban az volt, hogy - akárcsak a 18. század történetére szorítkozva- mind a politikatörténet, mind az egyháztörténet vagy a társadalomtörténet olyan problémákat vet fel, amelyek valamiképpen még összefüggtek a 19. század utolsó évtizedeinek vagy a 20. század első évtizedeinek aktuális kérdéseivel, s így nagyon nehéz lehetett volna ezeket aktuálpolitikai felhangok nélkül megközelíteni. Így a kutató önkéntelenül belekeveredhetett valamilyen politikai csatározásba, s ez veszélyeztethette volna a karrierjét. Mindez fokozottabban érvényes a 19. század akkoriban még kortörténetet jelentő történetére. Hogy világosan lássuk, miről van szó, csak egy példa: Marczali 18. századi kutatásai kapcsán érintette az udvar és az egyház viszonyát, II. József türelmi rendeletét. Liberális alapokon kezelte mindezt, mégis felkeltette a katolikus egyház gyanakvását, nem kisebb személyiség, mint Haynald kalocsai érsek bírálatát. Ugyanez bármikor megtörténhetett volna valamelyik nevesebb arisztokrata család részéről, amelynek ősei politikai szerepet játszottak egymásfél évszázaddal korábban.

Mindez érthetővé teszi, hogy csak kevesen foglalkoztak az 1711 utáni időszak történetével. Az Akadémia több pályadíjat hirdetett ugyan, de ezek nem bizonyultak sikereseknek. Több vállalkozó sem volt képes sikeresen megbirkózni a feladattal, amit mindenki azonnal megért, aki ismeri a kancellária és a helytartótanács ügyintézési rendjét, s így tudja, milyen nehéz, időrabló feladat a kutatás e hivatalos iratai között. Tulajdonképpen csupán néhány történetíró járt tartós sikerrel. Elsősorban *Marczali Henrikre* gondolunk, aki a 18. század szinte teljes problematikáját feltárta nagy monográfiájában. A cím némileg félrevezető, hiszen ''Magyarország története II. József korában" leszűkítése annak, ami a munkában található. Marczali ebben a háromkötetes monográfiában, mely 1881-1888 között jelent meg, tulajdonképpen tíz évi kemény munkával a 18. századi magyar fejlődés fő kérdéseit veti fel, mutatja be. Igen adatgazdag munkájában áttekintést nyújt a korabeli magyar gazdaságról, társadalomról, a fontosabb intézményekről, az uralkodóház, a bécsi adminisztráció és a magyar nemesség kapcsolatáról, az udvar gazdaságpolitikájáról, II. József

reformpolitikájáról és kudarcának okairól. Korképe, amelyet a 18. századi magyar történelemről rajzol, sok tekintetben, elsősorban módszerében magán viseli a nagy angol történetíró, Macaulay hatását (hasonló volt a helyzet azzal az áttekintéssel, amelyet Acsády Ignác készített Magyarország viszonyairól Buda felszabadítása idején, arra is erős hatással volt Macaulay munkássága). Ez után a Magyar Történelmi Társulat felkérésére 1891-ben megírta Mária Terézia életrajzát, majd 1898-ban ő írta meg a Magyar Nemzet Története sorozat 8. köteteként Magyarország történetét 1711-1815 között. Végül 1907-ben két kötetes munkát szentelt az 1790-1791. évi országgyűlés történetének. Mindez természetesen csak fő műveinek felsorolása, ezeken kívül számos kisebb-nagyobb tanulmányban foglalkozott a 18. század történetének különböző kérdéseivel. Egész működése meghatározó jelentőségű a magyar történelmi tudat kialakításában, mindaz, ami a 18. század történetéből részét alkotja ennek a tudatnak, tulajdonképpen az ő működése nyomán terjedt el. A történetírás továbbfejlődésében ez irányú működése alapvető jelentőségű. A magyar történetfelfogásnak mind az az ága, amelyik azt emeli ki, hogy a 18. század az erőgyűjtés, a gazdasági fejlődés, Magyarország megerősödésének a korszaka, az ő működéséhez kapcsolódik, éppen úgy, mint a függetlenségi álláspont, amely szerint gazdaságilag Magyarország Ausztria gyarmata volt Marczali történetírói munkássága mellett azoknak a történetíróknak a tevékenysége, akik akkoriban a 18. század történetének egyik vagy másik kérdésével foglalkoztak, tulajdonképpen másodlagos jelentőségű.

A 18. század történetének kutatása tehát nehezen indult, holott már nem tartozott a kortörténethez. A 19. századi magyar történet, legalábbis az 1820-as évektől mindenképpen a kortörténetbe sorolandó. Meg is látszott ez a korszak kutatásán. A legfontosabb források még sokáig érintetlenek maradtak, hiszen el voltak zárva a kutatás elöl. Horváth Mihály két munkája, a reformkor s a forradalom és szabadságharc történetéről szakmai kvalitásain túl éppen azért lehetett olyan nagy hatású, meghatározó, mert alig volt történeti kutatás ezekre az évtizedekre vonatkozóan. A kisebb-nagyobb szerepet játszó szereplők, meghatározó politikusok, a szabadságharcban résztvevők, katonatisztekig, sőt közlegényekig lemenően tucatjával tették közzé ugyan emlékezéseiket, naplóikat, de áttekintő történeti kutatás alig volt. A korszak forrásai nagyrészt még rejtve maradtak. Ezért kell kiemelni, hogy Marczali Henrik működésének

korai szakaszától kezdve rendszeresen foglalkozott kortörténeti kérdésekkel. Tanulmányokat szentelt a II. József utáni évtizedek történetének, Berzeviczy Gergely államirataiank, Széchenyi néhány korai munkájának, a reformkor problémáinak, de például viszonylag korán, még 1889-ben összefoglaló tanulmányban tárta fel a szabadságharc hadtörténetét, szakaszolta a szabadságharc hadjáratait. 1848-49-nek ez a szakaszolása máig érvényes és meghatározó a magyar történetírásban. Ugyanígy kiadta több résztvevő emlékiratait, naplóját, levelezését (Bánffy Dénes, Leiningen-Westerburg Károly) s ő tette közzé először történeti kútfőként az 1849. évi függetlenségi nyilatkozatot 1901-ben az általa szerkesztett ”A magyar történet kútfőinek kézikönyve” című nagy forrásgyűjteményben, amely elsősorban az egyetemi oktatás számára, egyetemi hallgatók használatára készült. Marczali tevékenysége az idő előrehaladtával mindinkább a kortörténet felé fordult. Már az 1880-as években meginterjúvolt kiemelkedő politikusokat (például Andrássy Gyulát, vagy levélben Kossuth Lajost), s az így gyűjtött emlékezéseket felhasználta összefoglaló áttekintéseiben az ország történetéről. Később egyetemi előadásaiban rendszeresen kitért az 1848-49-es szabadságharc, az abszolutizmus, majd az 18678 utáni évtizedek eseményeire. Az 1890-es években a Pallas Lexikon számára számos kortörténeti személyiség (Andrássy Gyula, Deák Ferenc, Kossuth Lajos stb.) terjedelmes életrajzát írta meg, egyik-másik lexikoncikke kisebb tanulmánnyal felért. Az 1910-es évektől mind több kortörténeti kérdést elemzett, a koronát tevékenységének erre az oldalára már a világháború után, 1924-ben tette fel, amikor az American Historical Review-ban közölte azt a beszélgetést, és levelezést, amelyet Tisza Istvánnal folytatott a világháború kitöréséről, s amely tisztázta Tisza személyes álláspontját a háború kérdésében.

Marczali mellett természetesen mások is foglalkoztak a 19. század történetével, elsősorban az 1800-as évek első felével és a forradalommal. A reformkor történetének egyes kérdéseit többen taglalták, forrásainak közrebocsátását ugyancsak sokan segítették elő, munkásságuk azonban a legtöbb esetben vagy csupán forrásközlésre szorítkozott vagy nagymértékben a politika befolyásolásának volt kitéve, vagyis meghatározott politikai érdekből keletkezett. Ezért kevés az olyan történetíró, aki tudományos mércével mérve fennmarad a rostán. Feltétlenül közéjük tartozik Márki Sándor, a kolozsvári egyetem tanára, A Magyar

Nemzet Története sorozatban az utolsó évtizedek történetének szerzője, Erzsébet királyné életrajzának megírója (1899). Több más történetíró értekezett olykor köztörténeti kérdésekről, de elsősorban az 1848 előtti évtizedekről. Talán Török Jánost és Zichy Antalt, Széchenyi kézirataiinak kiadóit, Kónyi Manót, Deák Ferenc beszédeinek és Andrássy Gyula munkáinak közlőjét, s Grünwald Bélát kell még megemlíteni, aki két könyvében, A régi Magyarország 1711-1825 és Az új Magyarország, gróf Széchenyi István c. munkáiban (1889), különösen a másodikban foglalkozott az akkor kortörténetnek számító évtizedek történetével. A 19. század története kutatásának nagyobb lökést majd 1918, az önálló Magyarország létrejötte, a forradalmak adnak.

A korszak történetírása feltétlen eredményei közé tartozik néhány olyan okmánytár közzététele, olyan összefoglaló jellegű munkának a megírása, amelyek évtizedekre befolyásolták az érintett területek további feltárását. Így a Horváth Mihály által megkezdett csapáson haladt tovább Wenzel Gusztáv, előbb a magyar mezőgazdaság történetének összefoglalásával, majd a magyar bányászat történetének áttekintésével (1880). Igaz ugyan, hogy ezekben a munkákban valójában kevés gazdasági szempont érvényesült, inkább a vonatkozó történeti források összeállításáról volt szó, vagyis mind a mezőgazdaság, mind a bányászat esetében azok ’’külső” történetét írta meg a szerző, mégis az első jelentős lépést tette meg a gazdaságtörténeti kutatások kibontakoztatásához. Már sokkal érettebb, sokkal szakszerűbb és egyúttal szakmailag megbízhatóbb a Tagányi Károly által összeállított Erdészeti Okmánytár három kötete. Tagányi belátta, hogy az idő még nem érett meg az erdészet történetének összefoglalására, ezért a Kárpát-medence erdészettörténetének kilenc évszázadára vonatkozó forrásanyag összeállítására szorítkozott.

A gazdaságtörténet felől a társadalomtörténetbe visz át Kováts Ferenc várostörténeti munkássága, melynek első évtizedei az 1918 előtti évtizedekre esnek. Egy egész társadalmi osztály, a jobbágyság, a parasztság történetét foglalta össze Acsády Ignác (1906), s részben ugyancsak a társadalomtörténeti kutatások közé sorolandó Márki Sándor könyve Dózsa Györgyről és tanulmányai a Péró-, s az erdélyi Hóra-féle felkelésekről. De természetesen társadalomtörténeti szempontból nagy jelentőségű az Erdélyi-Tagányi vita 1913-1916 között, vagy a 20. század elején meginduló,

az Árpád-korra vonatkozó gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti kutatás, amelynek képviselői Domanovszky Sándor és Hóman Bálint már annak a legújabb történetírói generációnak a tagjai, amelyik minden tekintetben korszerű tudományos ismeretekkel volt felszerelve.

A századfordulóra kifejlődött a helytörténetírás is. A 18. század elsősorban egyháztörténeti munkáiból, az egyházmegyék, szerzetesrendek történetéből kibontakozó helytörténeti kutatás hatalmas lökést kapott a levéltárak már jelzett megnyitásával. A kutatás fejlesztéséért különösen sokat tett Pesty Frigyes, aki 1872-ben felvázolta a Századokban a megyei monográfiák korszerű tudományos tervezetét. Maga a kutatáshoz ezen túl elsősorban a történeti helynevek összegyűjtésével járult hozzá. Ez az óriási forrásanyag azonban sokáig feldolgozatlan maradt A millenniumi ünnepségek adtak új lökést annak az elképzelésnek, hogy az egyes megyék és városok írassák meg történetüket. 1896-tól indult meg Borovszky Samu szerkesztésében a ’’Magyarország Vármegyéi és városai (Magyarország monographiája)” sorozat, amelynek összesen 22 megjelent, olykor egyenként több kötetre rugó darabja ugyanannyi megye történetének összefoglalását és korabeli helyzetének leírását adták. A sorozat feldolgozta mindazt a helytörténeti anyagot, amit a kutatás az adott megyékre vonatkozóan felszínre hozott.

A századforduló és az első világháború közötti években a fejlődés új szakasza kezdődött. Ennek eredményeképpen a történetírás addig elhanyagolt, vagy egyáltalában nem gondozott területei virágzottak ki, olyan kutatások alakultak ki, amelyek fontosak voltak a magyar történettudomány fejlődése szempontjából. A turkológia mellett, amelyről már volt szó, ki kell emelni a magyarországi iszlám-kutatást, amely világhírű tudóssal büszkélkedhetett Goldziher Ignác személyében.

Megindult az önálló ókortörténeti kutatás. A századfordulón Mahler Ede személyében megszületett a magyar egyiptológia. Munkássága kiterjedt Mezopotámia szinte teljes történetére is. Ugyancsak megszületőben volt a görög és a római történelem önálló kutatása. Gyomlay Gyula, Némethy Géza, Heinlein István, Hornyánszky Gyula görög és Geréb József római történeti tanulmányait azonban megelőzte az ókortörténeti kutatásait elsősorban németül, franciául és angolul közlő Schvarcz Gyula, aki elsődlegesen államtudományi kérdésekkel foglalkozott, s akinek figyelme a

modern államelméletekkel kapcsolatban fordult az ókori demokrácia problémái felé. A görög demokráciáról, a görög államelméletről, a római kormányformáról írt kötetei (1882, 1893, 1898) Németországban jelentek meg, s új kutatási hullámot indítottak el az ókortörténetben.

A kibontakozó önálló egyetemes történeti kutatások a századfordulóra annyira megerősödtek, hogy Marczali Henrik már vállalkozhatott egy önálló magyar világtörténeti összefoglalás megindítására. A ”Nagy Képes Világtörténet” 12 kötete, melyből a 16-20. századi történelmet tartalmazó hatot a szerkesztő, Marczali írt, 1898-1905 között látott napvilágot. A vállalkozásban Marczalin kívül az egyetemes történet olyan kutatói vettek részt, mint Mika Sándor, Áldássy Antal, Schönherr Gyula, Goldziher Ignác, Borovszky Samu.

A magyar történetírás az I. Világháború előtti évtizedekben gyors léptekkel modernizálódott. Elsősorban a kritikai módszerek elsajátításában, tematikai érdeklődésének kiszélesítésében mutatkozott ez meg. Megjelentek az akkor modemnek számító európai történeti irányzatok történetírásunkban. A magyar történetírás követő jellege azonban megmaradt. A modern irányzatok éppen úgy Nyugat-Európából érkeztek, mint az elmúlt évszázadok során mindig. Történetíróinkra pedig továbbra sem volt jellemző az elméleti irányú érdeklődés. A magyar történetírók túlnyomó részét szinte teljesen érintetlenül hagyták a különféle európai irányzatok, az a kevés számú történetíró, akinek a működésén a külföldi hatások kimutathatók, inkább eklektikus, semmint egyetlen irányt képviselt volna. A modern katolikus vagy protestáns irányzatokra ez éppen úgy vonatkozik, mint a pozitivizmusra, a szociologizáló irányzatok mindegyikére vagy a különféle marxista vagy marxizáló irányzatokra. Ami ez utóbbit illeti, azok közül, akikre ez hatott, szinte senki sem volt történész, a történetírásban a marxizmus vagy más akkor éppen a legmodernebbeknek számító nyugat-európai irányzatok csak elemeikben jelentkeztek.

Amit viszont érdemes hangsúlyozni, az az, hogy a külföldi tudományos és világnézeti irányzatok között a legtöbb vezető európai irányzatot megtaláljuk a magyar történetírásban. A német történetírói irányzatok mellett tehát jelen volt a francia, az angol vagy az olasz irányzatok, iskolák

legtöbbje is. A középkorban érvényre jutó észak-itáliai iskolák mellett a 16. század után kaptak nagyobb hangsúlyt - a protestantizmussal - a német területeken kialakult különféle tudományos irányzatok. A 18. században ezt egy meglehetősen egyértelmű német orientáció váltotta fel, mind a katolikus, mind a protestáns felekezetek hívői német területeken képeztették magukat. A 19. század elején kiszélesedett a látókör, a megelőző egy-két évszázadnál sokkal hangsúlyosabb szerepet kaptak a különféle francia és angol tudományos és világnézeti iskolák. Az 1870-80-as évek külföldi ösztöndíjasai is elég széles kitekintéssel rendelkeztek. Amikor azonban az ösztöndíjas rendszer, amelynek olyan nagy szerepe volt a magyar felsőoktatás és a tudományos élet átalakításában, betöltötte feladatát és megszűnt, ez a kitekintés szűkebbé vált. A századfordulón már lassan, fokozatosan a német tudományosság felé kezdenek orientálódni a fiatalabb történetírók. Ez a folyamat azonban csak az 1920-as évektől gyorsult fel, bár akkor sem vált kizárólagossá.

7. A magyar történetírás a két világháború között

Az a hatalmas megrázkódtatás, amely az országot és népét a világháború több mint négy éve, majd a rákövetkezett forradalmak alatt érte, a trianoni béke csapásai, a gazdasági káosz a háború és a forradalmak után, - mindez alapjában érintette a történetírást, s persze a történelemtanítást is. Ezek az események az elkerülhetetlen generációváltást felgyorsították, de nem csupán ilyen jellegű változásokra gondolunk. Az egész magyar nép, s természetesen a történetírók gondolkodását is gyökeréig érintette.

A Monarchia felbomlása, az ország önállóvá válása, a forradalmak, az ország területe kétharmadának elcsatolása, - ezek olyan változások voltak, amelyek alapjában átgondolásra késztették a történetírókat, hiszen a korábbi történetszemlélet tartópillérei összeomlottak. Szétesett az az államszemlélet, amelyre a korábbi magyar történetszemlélet épült, a magyar nemzeti állameszme abban a formában, ahogyan 1918 előtt, nem volt többé használható. De nem ez volt az egyetlen következmény. A világháború négy évének tapasztalatai a frontokon megingatták az úri rétegeknek a parasztság körében korábban kétségtelenül meglévő vezető szerepét, a forradalmak, a társadalmi ellentétek kiéleződése és nyílt kirobbanása pedig nyilvánvalóvá tették azokat az ellentéteket, amelyek a társadalom mélyéből most hirtelen a felszínre kerültek. Ezeknek az eseményeknek a nyomán tehát sem a nemzetállam, sem az osztálybéke illúziója nem volt tovább tartható.

Ezeken az általános, elsősorban a gondolkodásban válságot okozó folyamatokon túl jelentkeztek közvetlen anyagi természetű, a történeti kutatások intézményrendszerét érintő hatások. A maradék ország gazdasága romokban hevert, összeomlott a felsőoktatás. A mai országterületen két egyetem maradt meg, Budapesten és Debrecenben, melynek egyetemét (a pozsonyival együtt) 1912-ben alapították. A Magyar Történelmi Társulat anyagi válságba került, az infláció elvitte vagyonát, a befektetéseket, a Századok s a kiadványsorozatok fenntartása kétségessé, illetve lehetetlenné

vált. Megingott a Magyar Tudományos Akadémia anyagi bázisa. Ezek után nem lehet csodálni, hogy meglehetősen nehezen indult meg a Századok kiadása, kezdetben megfogyva, összevont évfolyamokban, inkább az a tiszteletreméltó, hogy az első évek megrázkódtatásai után az 1920-as évek második felében már újból a régi módon látott napvilágot. Néhány év után megkezdődött az egyetemi oktatás rekonstrukciója, a kolozsvári egyetem áttelepült Szegedre, majd az 1930-as évek elején megindult Debrecenben az egyetem új épületének régóta esedékes felépítése.
Ez perspektivikusan új állásokat jelentett, ha nem is olyan nagy számban, mint amilyenre szükség lett volna.

Ami a történetírók megélhetését illeti, az egyetemeken túl természetesen rendelkezésre álltak az ország területén maradt levéltárak és múzeumok. Nem szabad azonban elfelejtem, hogy az elcsatolt területekről 1919 után elsősorban az értelmiségi rétegek települtek át a legnagyobb arányban, így az elhelyezkedési lehetőségek egyáltalában nem voltak elégségesek. A nyomás automatikusan az iskolákra, a gimnáziumokra nehezedett, amelyeknek tanári kara 1914 előtt viszonylag jó anyagi lehetőségekkel rendelkezett a tudományos kutatásokhoz. A középiskolai tanároknak ez a relatíve kedvező gazdasági helyzete 1919 után megszűnt, illetve jelentősen rosszabbodott. A fizetések reálértéke csökkent, a kinevezett, véglegesített tanárok száma nem nőtt, helyette különféle ideiglenes megbízásokkal, helyettesítő állásokkal tömték be a tátongó réseket. Ez lehetővé tette a létszámban megnőtt értelmiségi réteg létfenntartását, de ennél nem többet. Perspektivikusan tehát a történetírás egyik jelentős bázisát, a gimnáziumi történelemtanárokat gyakorlatilag elvesztette.

Kétségessé vált a kutatás lehetősége is az elcsatolt területek levéltáraiban a magyar történetírók számára. A trianoni békeszerződés ugyan elvi garanciákat nyújtott erre, de nem gondoskodott az elvi lehetőségek gyakorlati biztosításáról. Ugyanakkor egy másik területen, a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv-ban, tehát a Habsburg Birodalom központi levéltári hálózatában biztosította a kutatás lehetőségét a magyar történészek számára. A bécsi Collegium Hungaricum, a Bécsi Magyar Történeti Intézet létrehozása pedig intézményes alapokat teremtett az ottani levéltári és könyvtári kutatások számára. Ennek a lehetőségnek igen nagy szerepe volt a korszak történetírásában.

A totális válságba jutott magyar történetírás számára az állam nyújtott meghatározó segítséget annak a kultúrpolitikának a keretében, amelyet Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter dolgozott ki az 1920-as évek elején. E kultúrpolitika nem tagadott célja a revízió volt, amelynek sikeréhez azonban előfeltételnek tűnt az ország kultúrfölényének biztosítása az utódállamokkal szemben. Ehhez szükség volt a teljes korábbi oktatáspolitika felülvizsgálatára, modernizálására. A revíziót célzó teljes kulturális programban hangadó szerephez jutott a történelem, a történeti tudat erősítésének kérdése. A trianoni békediktátum következményeképpen természetesen megindult az ún. utódállamok, elsősorban Magyarország és a környező államok történetírásainak egymás elleni küzdelme, többé-kevésbé a tudomány, s minden területen a kulturális propaganda eszközeivel. A történetírásnak mindezekben meghatározó szerepe volt. Magyarország esetében ez azt jelentette, hogy az államnak fel kellett mérnie, milyen segítségre van szüksége a történetírásnak ahhoz, hogy a számára kijelölt céloknak eleget tudjon tenni. Nagyon nagy mértékben megrendült ugyanis azoknak a rétegeknek az anyagi helyzete, amelyek korábban saját erőből finanszírozhatták a kutatásokat, a történelmi kiadványsorozatok megjelentetését, a történetírás publikációs lehetőségeinek jelentős részét, amelyek fenntartották a Magyar Történelmi Társulatot, a különféle regionális szervezeteket. Így a kultúrpolitika közvetlen segítsége nélkül a magyar történetírás rendkívül nehezen állhatott volna ismét talpra, nem is beszélve azoknak a feladatainak a teljesítéséről, amelyeket a kultúrpolitika a revízió ideológiai alátámasztásában szánt neki.

A kulturális kormányzat, elsősorban meghatározó vezető személyisége, Klebelsberg Kuno miniszter felismerte a helyzetet, s az ország akkori anyagi helyzetéhez képest erején felüli segítséget nyújtott a történetírásnak. Állami és alapítványi pénzekből, adományokból először a Magyar Történelmi Társulat folyóiratának, a Századoknak a rendszeres megjelentetését biztosították, ami csak évek alatt történt, majd sor került az Akadémia Történeti Bizottsága különféle sorozatai, kiadványai megjelentetésének a biztosítására. Ezzel párhuzamosan hozzálátott ahhoz is, hogy a szükségessé váló új forráskiadványok megjelentetéséhez fórumot biztosítson. Tekintettel arra, hogy a Monarchia szétesése és a szabad kutatás a birodalom és a Habsburg-ház központi levéltáraiban most már lehetővé

vált, s egy véletlen folytán a levéltár eddig ismeretlen részén előkerül számos, a magyar történelem 19. századi folyamatai szempontjából alapvető forráscsoport, az 1920-as évek elejétől a Magyar Történelmi Társulat égisze alatt új forráskiadvány-sorozatot indítottak ’’Magyarország újabbkori történetének forrásai” (Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris) címen. A szakmában később röviden csak Fontes-nak emlegetett sorozat 1921-ben jelentette meg első kötetét, ettől kezdve kisebb-nagyobb fennakadások mellett rendszeresen publikálta elsősorban a 19. század történetének alapvető forrásait. Ebben a forráskiadói munkában föképpen a régebbi generáció idősebb, de még munkaképes tagjait foglalkoztatták. Tulajdonképpen az 1711 utáni időszak történetére vonatkozó forrásokat kívánták közzétenni, de elkerülhetetlenül előtérbe nyomultak a 19. század történetére vonatkozó források. Az 1921-ben megjelent első kötet Széchenyi István Döblingben lefoglalt iratainak első részét tartalmazta, amelyet gyorsan követtek a további kötetek. Károlyi Árpád és Tolnai Vilmos közölték Széchenyi döblingi iratait három kötetben (1921-1925). Köztük olyan fontos munkák kritikai kiadását jelentették meg e sorozatban, mint a Blick. Széchenyi István munkáinak kritikai közlése amúgyis a Fontes-sorozat középpontjában állt, itt jelent meg a Hitel, a Taglalat, s más kisebb írások, amelyeket Iványi Grünwald Béla tett közzé 1930-ban. Ugyancsak a Kelet Népe 1925-ben Ferenczi Zoltán szerkesztésében, s két kötetben Széchenyi és Kossuth hírlapi vitájának anyaga, amelyet Viszota Gyula publikált (1927, 1930). Szintén Viszota Gyula tette közzé Széchenyi hatalmas naplóját, összesen hat kötetben, 1925-1939 között.

A Fontes egy másik sorozatában Károlyi Árpád két kötetben közölte Batthyány Lajos 1849. évi perének anyagát (1932) és egy másik kötetben az 1848. évi pozsonyi törvénycikkek létrejöttének a történetét tárta fel (1936). Még az 1848-49-es év eseményeinek forrásanyagához tartozik Reviczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezéseinek és a szlovák nemzeti mozgalomról szóló jelentéseinek közzététele. Ez 1924-ben Steier Lajos szerkesztésében jelent meg. Az 1849. utáni emigráció történetére vonatkozó forrásanyag a Fontes-sorozat egyik külön alsorozatában látott napvilágot. Hajnal István a Kossuth emigráció törökországi időszakának forrásait gyűjtötte össze (1927), Jánossy Dénes Kossuth angliai és amerikai tartózkodásának forrásait tette közzé két

kötetben (1944). Tervezték a Fontes-sorozatban Kossuth Lajos munkáinak megjelentetését, erre azonban - az emigráció időszakára vonatkozó már említett két vállalkozáson kívül - csak 1945 után kerülhetett sor.

Magyarország 19. századi történetére vonatkozóan a már említett köteteken túlmenően is megjelentek forráskiadványok a sorozatban. Angyal Dávid közzétette Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezését (1925). Kiadták Csengery Antal iratait és feljegyzéseit (1928), Cseke Marianne 1938-ban publikálta Brunszwick Teréz naplóját és feljegyzéseit, korábban pedig Madzsar Imre Farády Vörös Ignác visszaemlékezéseit a 18-19. század fordulójáról (1927). Részben kultúrtörténeti érdekesség a Nemzeti Színház száz éves történetére vonatkozó források publikálása és a színház történetének összefoglalása Pukánszkyné Kádár Jolán tollából (1938, 1940).

A 19. század első felének alapvető kormányzati anyagait is közzé szerették volna tenni. A II. József halálával bekövetkező konzervatív fordulat politikáját megvilágítandó, jelent meg a Sándor Lipót főherceg nádor iratait (1790-1795) tartalmazó kötet Mályusz Elemér szerkesztésében (1926), valamint Domanovszky Sándor szerkesztésében József nádor iratai (1792-1809) három kötetben (1925, 1929, 1935), amelyet 1933-ban követett József nádor életének két kötetes feldolgozása. (A sorozat befejezetlen, az 1809-1847 közötti nádori iratok máig kiadatlanok.)

A 18. század történetének fontosabb forrásanyagai megjelentetését is tervbe vették a sorozat keretében. Lukinich Imre összegyűjtötte és kiadta a szatmári béke létrejöttére vonatkozó iratokat (1925), a Mária Terézia által elrendelt magyarországi úrbérrendezés történetének forrásait Szabó Dezső gyűjtötte össze és dolgozta fel, ennek azonban csupán első kötete jelent meg (1933), a többi még kiadatlan. A 17. század történetébe vitt vissza Auer János Ferdinánd pozsonyi nemes polgár naplója 1664-ből, amelyet ugyancsak Lukinich Imre közölt még 1923-ban.

1918 után a történetírás új kérdések megválaszolását is feladatának tekintette. Ezt megkönnyítendő a Fontes-sorozatban jelentős tért kapott a nyelvkérdés, általában a nemzeti- és nemzetiségi kérdés története, a Kárpát-medence népeinek egymáshoz való viszonya 1848-49-ben. Szekfű Gyula a magyar államnyelv kialakulásának történeti forrásait tette közzé (1926), Miskolczy Gyula a horvát kérdés történetének forrásait gyűjtötte össze két

kötetben (1927, 1928). Thim József három kötetes kiadványában egy kötetet szánt a magyarországi szerb felkelés történetének 1848-49-ben, két kötetben pedig a vonatkozó források publikálta (1930, 1935, 1940). Steier Lajos a szlovák nemzetiségi kérdés történetét tárta fel 1848-49-ben, két kötetben (1937).

A Fontes-sorozat már igyekezett a 20. század legmodernebb forráskiadási elveit érvényesíteni. Az okmányokat igen gondosan, az összes elérhető variánsban közölték. Az előforduló szakkifejezéseket magyarázták, a szövegben említett eseményeket, személyeket bemutatták, lehetőleg minden érintett összefüggést feltártak. Mindez megfelelt azoknak az 1918-ban elfogadott forráskiadási elveknek, amelyeket a Századokban publikáltak. A nagyon gondos jegyzetelést, a megfelelő jegyzetapparátust és név- és tárgymutatókat általában a kérdést és az összegyűjtött, kiadásra szánt forrásokat megvilágító összefoglaló bevezető tanulmányok egészítették ki, sokszor a több kötetnyi forrásanyag elé egy, vagy olykor két kötetes összefoglaló monográfiát illesztettek (például József nádor élete, Batthyány Lajos pöre, a szerb felkelés története, a szlovák meg a horvát nemzetiségi kérdés története). Tulajdonképpen a Fontes-sorozat egyszerre kettős feladatot teljesített. Egyrészt a modernizált forráspublikációs alapelveknek első érvényesítését valósította meg, másrészt utat tört a 18., de különösen a 19. század forrásainak közlése számára. Ez utóbbi teljesen új feladat volt. Annak idején Marczali Henrik a Függetlenségi Nyilatkozat közlésével mutatott példát ilyen feladat elvégzésére, de évtizedekig nem akadt követője. 1918 után, amikor hirtelen mód nyílt addig zárva tartott 19. századi források publikálására, a közlés technikai részleteinek tisztázása, a jegyzetelési feladatok meghatározása nélkül ez a feladat sem lett volna elvégezhető megfelelő tudományos szinten. Ezt oldották meg a Fontes-sorozat kötetei.

Ugyanez a szükséglet, amely a Fontes-sorozatot hívta életre, jelentkezett a történészi szakma szempontjából legfontosabb külföldi kollégium, a bécsi Collegium Hungaricum keretében működő történeti intézet évkönyvének a kiadásában. A bécsi levéltárak a magyar történelem szempontjából alapvető forrásokat őriztek raktáraikban, a két világháború között a történetírás egyik fontos centruma alakult ki az intézet keretei között, hiszen a kollégisták túlnyomó része történetíró volt, a kollégium feladata elsősorban a Bécsben

kutató történetírók működésének biztosítása volt. 1931-1940 között jelent meg A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve, amelyben a bécsi kutatások önálló kötetet nem igénylő eredményeit tették közzé. Az 1930-as években kétségkívül az új kutatási eredmények egyik fontos publikációs orgánuma volt ez az évkönyv.

A történetírás ideológiai, politikai szerepének felértékelődését mutatta az 1920-30-as években, hogy a mindenkori kultuszminiszterek nemcsak támogatták a történetírást, de Hóman Bálint maga is történetíró volt. A történetírásnak az 1919 utáni Magyarország vezető rétegei, amelyek a trianoni béke revízióját tűzték zászlójukra, s a társadalmi konzervativizmus felélénkítését szorgalmazták, igen fontos szerepet szántak a nemzeti érzés fenntartásában, egy konzervatív-nacionalista világnézet kialakításában, hatásosságának erősítésében. A történetírás - akarva-akaratlanul - ütközőpontjává vált ezeknek az eszméknek, s előkelő helyre került a kultúrpolitikában. Ennek köszönhető a figyelem, amely övezte, s sok tekintetben az az anyagi bázis, ami ugyan a szükségletekhez képest kevésnek bizonyult, mégis kiemelt szerepet biztosított a történetírásnak a humán kulturális területek között. A magyar történetírás igyekezett meghálálni ezt a megkülönböztetett bánásmódot, s a maga módján igen hatásosan támogatta a rendszer kultúrpolitikai (olykor közvetlen politikai) törekvéseit.

Nem hallgathatjuk el, hogy a két világháború közötti évtizedek magyar történetírása versenyhelyzetbe került. A kultúrpolitika arra törekedett, hogy történetírásunk lépést tartson az Osztrák-Magyar Monarchia ún. utódállamai történetírásával, a cseh, szlovák, horvát, szerb és román történetírással, sőt lehetőleg lépéselőnyben legyen velük szemben. Küzdelem például a magyar és román történetírás között régebben is volt, gondoljunk csak az Erdély hovatartozását ideológiailag alátámasztó dákó-román nézetekre, illetve az ellenük vívott harcra a magyar történetírásban. Az ilyen ellentétek most kiéleződtek. A történetírás olykor az utódállamok egymás ellen forduló harcos nacionalizmusának közvetlen ütköző terepévé vált. Ez a helyzet annyiban feltétlenül előnyös volt a magyar történetírás számára, hogy a kormányzat anyagi támogatását a lehetőségek legvégső határáig biztosította számára.

Hozzájárult a történetírás fontosságának növekedéséhez az az ideológiailag kényes helyzet, amelybe az 1930-as években került. Korábban, az olasz fasizmus győzelme aligha jelentett komolyabb veszélyt, az olasz fasizmus győzelme aligha jelentett komolyabb veszélyt, az olasz fasizmus ideológiája gyakorolt ugyan némi vonzerőt az értelmiségi fiatalok egy részére, de ez nem volt túlságosan erős, legfeljebb színezte a meglévő különféle nézetrendszerek amúgy színes palettáját. A hitleri fasizmus azonban közvetlen és gyakorlati ideológiai veszélyt hordozott. Rasszista vonásai, népi (''völkisch") ideológiája, társadalmi reformjainak meghirdetése az elkorhadó magyar társadalom uralkodó rétegei számára komoly ideológiai kihívást jelentettek. Ezeknek a veszélyeknek a leküzdéséhez szükség volt a magyar történetírás hatékony védekező mechanizmusának a növelésére. A magyar történetírás tehát egyszerre több tűz közé került. A levert forradalmak ideológiai következményei, az utódállamok magyarellenes nacionalizmusa, sovinizmusa, a német fasizmus, - mindez nagyon nagy kihívás volt. S ennek igyekezett megfelelni, amihez a kormányzat -lehetőségeinek keretei között - mindig hozzásegítette.

Így került sor már a második világháború kitörése után a történeti kutatás egy új, addig hiányzó fórumának a létrehozására. A Teleki Pál miniszterelnök halála után 1941 végén életre hívott, de még életében Teleki által kezdeményezett Teleki Pál Tudományos Intézet a kor legszínvonalasabb intézményes megoldását jelentette a történelem, s általában a társadalomtudományok számára. Egy közös társadalomtudományi intézet állami költségvetéssel, az ilyen intézetek számára szükséges kutatási infrastruktúra (elsősorban könyvtárak, a kutatás számára kiadványsorozatok stb.) létrehozásának koncepciója lebegett Teleki szeme előtt. A koncepció az volt, hogy az amúgy is egymás határait mindinkább feloldó, egymásba folyó társadalomtudományok (történelem, irodalom, nyelvészet, néprajz, régészet, szociológia stb.) számára egy, a közeledést, egymás kutatási módszereit és konkrét eredményeit mindjobban megismerő kutatási szervezetet hozzanak létre. Ennek egyik részeként jött létre a Történettudományi Intézet. Ez az intézet kizárólag a tudományos kutatás feladatával alkalmazta mindazokat, akik keretei között állást kaptak, s ezzel hatalmas kutatási potenciált szabadított fel. Az itt alkalmazott tehetséges fiatal kutatókat mentesítette a napi kenyérkereset korábban elkerülhetetlen robotjától. Ezek a

kutatók energiáik túlnyomó részét a kutatásnak szentelhették. A Történeti Intézet megalakítása a történettudományi kutatás fejlődése terén tehát fordulópontot jelentett. Ennek a fordulatnak a következményei azonban csak évekkel később, tehát 1945 után mutatkozhattak (volna) meg. Ez vonatkozik természetesen a dunavölgyi népek közös múltjának kutatására is.

A Történeti Intézet ugyanis támogatta azokat a törekvéseket, amelyeket az 1929-től a budapesti egyetem létesített kelet-európai tanszék, s első professzora, Lukinich Imre képviselt. A tanszék jelentette meg 1936-tól a Közép-Európa történeti évkönyvet. Ezt folytatta a Történeti Intézet 1943-tól kiadott francia nyelvű folyóiratával, a Revue d'histoire comparée-vel. Ez a, már címében is az összehasonlító történetre utaló orgánum a dunai népek közös múltjának feltárását volt hivatva elősegíteni, a világháború után megbékélés szükségességének jegyében.

Nagyon nehéz eldönteni, mi okozta a nagyobb eszmei megrázkódtatást: a trianoni békerendszer, az ország területe kétharmad részének elcsatolása az utódállamokhoz, vagy a két forradalom 1918-1919-ben. S természetesen nem feledkezhetünk meg a háború okozta sokkról sem. A háború folyamán a 19. századi életideálok összeomlottak, már a frontokon jelentkezett a felismerése a társadalmi, gazdasági rendszer idejétmúlt voltának, összes anakronizmusának. Az úri osztályok és rétegek társadalmi szerepe a nép szemében leértékelődött. A forradalmak bizonyították, hogy óriási ellentétek feszülnek a társadalom mélyében. A régi rend helyreállítása ugyan megtörtént, de semmi sem folytatódhatott ott 1919 után, ahol Annak idején abbamaradt.

Ezekre a kérdésekre sokféle válasz adható. A magyar történetírásnak is többféle válaszlehetősége volt. A legnagyobb hatású az a konzervatív szellemiségű volt, amelyet *Szekfű Gyula* (1883-1955) képviselt. Ez a válasz egyúttal a szellemtörténeti irányzat magyar megvalósítása volt, ezért is állt szinte minden szempontból az érdeklődés homlokterében.

Szekfű elsősorban azokra a társadalmi kérdésekre kívánt felelni, amelyeket a forradalmak vetettek fel, de nem hagyta érintetlenül a trianoni béke sokkja sem. A Marczali Henrik szemináriumából kinőtt fiatal történetíró már 1913-ban vihart kavart A száműzött Rákóczi c. munkájával. Szakított a Thaly

Kálmán képviselte kuruc hagyományokkal, s egy olyan Rákóczi-képet vázolt fel, amelyhez a korabeli magyar társadalom nem volt szokva. Szekfű az 1711 után emigrációba kényszerült Rákóczi életében bemutatta a felemelőt, a magasztost, de a lealacsonyítót, a kétest is. A munkának elsősorban ez utóbbi részletei borzolták a kuruckodó érzelmeket. Megjelenése után éveken át tartó sajtóvita keletkezett, Szekfű megvédte ugyan álláspontját, de a következmény az lett, hogy a magyar történetírók függetlenségi párti része (ez volt a többség) aulikusnak tekintette.

1918-19 azonban megváltoztatta az országban a helyzetet, Szekfű, aki már a háború utolsó éveiben érzékelte a veszélyeket, legalábbis a német vereség lehetőségét, elsősorban a német közönséget akarta a magyar történelemmel megismertetni A magyar állam életrajza c. munkájával (1917). Ennek a 19. századi fejlődéssel foglalkozó részéből nőtt ki az a nagy hatású munkája, amely a forradalmak (és részben Trianon) által felvetett problémákra kínált erősen konzervatív töltésű választ. 1920-ban jelent meg a Három nemzedék c. munkája, melyben a reformkortól a világháborúig tekinti át a magyar történelem alakulását, mutatja be azt a folyamatot (az ő szemében tulajdonképpen hanyatlást), amelynek következtében a magyar nemesség megszűnt a nemzet erős gerince lenni, s hanyatlásával párhuzamosan megkezdődött azoknak az új társadalmi rétegeknek és etnikumoknak (elsősorban a zsidóságnak) a beáramlása és felemelkedése, amelyek a fejlődő kapitalizmust, a ’’bűnös fővárost” képviselték, szemben a vidékkel, a nemesi eszményekkel.

Tagadhatatlan, hogy Szekfűre hatott a korabeli francia példa, Jacques Bainville három generációról szóló könyve (Histoire de trois generations), amelyik Franciaország fejlődését kívánta hasonló keretben nyomon követni, de ennek nincs igazán meghatározó jelentősége. Számára Széchenyi a mérce, a példakép. Szekfű felfogásában a liberális eszmék óvatos, konzervatív híve, akinek felfogása, eszmerendszere az alapja lehetett volna egy lassúbb, a magyarság politikai vezető rétege, a nemesség további fennmaradását biztosító társadalmi átalakulásnak. Széchenyi, egészen pontosan a Szekfű által felvázolt konzervatív-reformer Széchenyi volt az a mérték, amelyhez viszonyított mindent, amelyhez mérte a 19. század más magyar politikai gondolkodóit.

Végül is - mint Szekfű bemutatja - a 19. századi magyar fejlődés, a liberalizmus megvalósulásának az az útja, amelyet a magyar vezető réteg választott, azt eredményezte, hogy a nemesség túlnyomó része a jobbágyfelszabadítással elvesztette gazdasági alapját. A nemesség átengedte a terepet az idegen etnikumoknak, a zsidóknak és a németeknek. Ezek a felületesen a magyarságba asszimilálódott etnikumok eluralkodtak a modern gazdasági és társadalmi fejlődés fő áramlatain, a városiasodáson, a kereskedelemben, az iparban, bizonyos értelmiségi szakmákban és rétegekben (mérnök, orvos, ügyvéd, újságíró stb.). A magyar és nemesi (talán úgy is mondhatnánk, hogy feudális) vidékkel így került szembe a tőle etnikailag idegen város, az idegen eredetű munkásság, értelmiség, polgárság. A végpontot ebben a fejlődésben az jelenti, amikor a 20. század első évtizedének két nagy magyarja, Tisza István és Ady Endre, bár - Szekfű szerint - ugyanazt akarták, tragikusan egymás ellen fordult. A háború végleg megroggyantotta a magyar vidéket, a forradalmakat az asszimilálódott városi rétegek robbantották ki. Szekfű ábrázolásában végeredményben a végsőkig vagy legalábbis korlátozottság nélkül megvalósuló liberalizmus, amely feláldozta a nemesség tömegeit, a felelős mindazért, ami történt.

Szekfű kötete a korszak alapkönyve lett, s elmondható, hogy az általa elvetett mag túlságosan bő termést hozott. Személy szerint Szekfű nem volt rasszista, vagy antiszemita. Könyvének szubjektív célja az volt, hogy felrázza a magyar uralkodóosztályt, rádöbbentse feladataira, a nép szomorú viszonyaira, arra, hogy tennie kell érte valamit. Gondolataiból azonban csak szólamok váltak a politikai vezető réteg szájában, amely azokkal leplezte, hogy minden maradt a régiben. Munkája így lett az egész ellenforradalmi korszak, a keresztény nemzeti kurzus ’’bibliája”, alapjául szolgált a növekvő antiszemitizmusnak. S a 19. század, különösen az 1848-49 utáni magyar fejlődés magyarázatának igen népszerű, az egész korszak történeti irodalmát befolyásoló alapmunkájává vált. (Szekfű javára kell írni, hogy utóbb felismerte, a fasizmus növekvő nyomása idején munkája mennyire káros lehet, s ezért 1935-ben egy új kiadáshoz új fejezetet fűzött, amelyben a trianoni Magyarország másfél évtizedes történetének keretében bírálta a ’’neobarokk” társadalom politikai vezető rétegét).

A Három nemzedékben is jelen van ugyan a szellemtörténet számos eleme, mégsem mondhatjuk, hogy ezzel a munkával ennek az irányzatnak a dominanciája vagy legalábbis a jelenléte lett volna kitapintható a magyar történetírásban. A szellemtörténet az idealista alapokon nyugvó történetfelfogásnak az az irányzata, amelyik egy-egy korszakot meghatározó eszmerendszerek kibontakozásával és uralmával operál, amelyik a fontos, az egész korszak gondolkodását, tartalmát meghatározó eszmerendszereknek a változásaiból, mozgásaiból magyarázza a történelem menetét. Ezek az eszmék, vezető eszmerendszerek egyenrangúak, magyarázatuk csak a saját rendszerükön belül történő vizsgálatokkal, beleélés, megértés, intuíció útján lehetséges. Ennek a történetszemléletnek, mely elsősorban a német történetírásban talált követőket, vált hívévé Szekfű a 20. század első felének Magyarországán.

Az összeomlás és a forradalmak után új történelmi összefoglalóra volt szükség, olyanra, amely - részben szakítva a századforduló történetfelfogásával - túllép a nemzetállam keretein és bizonyos mértékig magyarázatot nyújt mindarra, ami azóta történt Másrészt a szellemtörténet hívei igényelték, hogy a történetírás addig külön utakon közlekedő különféle ágazatai (gazdaságtörténet, társadalomtörténet politikatörténet, kultúrtörténet művelődéstörténet stb.) azonos vágányokra kerüljenek, hogy az élet egyes szféráit a modern történetírás kösse össze, formálja egységgé. Olyan összefoglaló magyar történetre volt szükség, amely a kutatás mindeme ágainak eredményeit szerves egységbe foglalja. Kétségtelen, hogy ekkor két szellemi áramlat látszott alkalmasnak a feladat megvalósítására: a szellemtörténet és a történelmi materializmus (a marxista történetfelfogás). Az utóbbiról az adott politikai viszonyok között semmiképpen sem lehetett szó, így maradt a szellemtörténet.

Ez a szituáció nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által írt ’’Magyar Történet” (1928-1934) olyan sikert érjen el az olvasóközönség körében. A két szerző egységes meghatározó szempontrendszert figyelembe véve, de önállóan dolgozva foglalta össze a magyar történet megfelelő részeit, Hóman Bálint a középkori magyar történetet Mátyás trónraléptéig, Szekfű pedig Hunyadi Mátyástól 1918-ig. Ez a megoldás előnyösen egyesítette a kollektív munka s az önálló alkotás előnyeit, azok hátrányainak többsége nélkül. Mindenekelőtt az

egyes fejezeteken belül, s az egyes nagyobb részek között megvolt a szükséges minimális összhang ahhoz, hogy ne töredezzen darabokra az összefoglalás (mint történt korábban, a Szilágyi Sándor szerkesztette összefoglalásnál), érvényesülhetett a két szerző szuverén egyénisége, akiket azonban összekötött a végső soron szellemtörténeti látásmód és történetszemlélet. A ’’végső soron”-t azért emeljük ki, mert azon túl, hogy mindkét szerző a történelmet szerves folyamatnak tekinti, amelyben a meghatározó világnézeti áramlatok az alapvetőek, ezek alakítják a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyokat, s a történelem hatóerői közül mindketten a lelki tényezőket tekintik elsődlegesnek, meghatározónak, irányítónak, - mindezeken túl jelentős eltérések találhatók a szerzők között az egyes konkrét történeti folyamatok megítélésében, egyes politikai lépések értékelése terén. A két szerző egyénisége különbözött, s sok tekintetben másképpen látták a történelmet.

Mindketten Marczali Henrik szemináriumában nevelkedtek. *Hóman Bálint* (1885-1951) a középkor meghatározó kérdései iránt érdeklődött, az eredet, a magyar hun monda, az ősgesta problémája, általában a magyar gesta irodalom kérdései mellett az Árpád-kor gazdaság- és társadalomtörténete foglalkoztatták. Alapvető a középkori magyar pénztörténetről szóló monográfiája (1916). 1924-től egyetemi tanár, Marczali katedráját örökölte meg a Budapesti Egyetemen. Az ő szempontrendszere több vonatkozásban eltér Szekfűétől. A szellemtörténeti felfogásban Hómannál sokkal közvetlenebb az ideológiai szférák meghatározó szerepe, nem olyan finom, mint Szekfűnél. A középkori magyar történetben természetesen érvényesíti azokat a szempontokat, amelyeket mindketten maguk elé tűztek, így elsősorban a gazdaság, társadalom és politika egységét (bár nem vette észre a gótika lehetséges korjelző szerepét). Ugyanakkor Hóman történetszemlélete jóval problémamentesebb, felhőtlenebb, mentesnek tűnik az önmarcangoló tépelődéstől, aminek számos jelét tanúsítja Szekfű szövege. Hóman a középkori magyar nagyhatalom gondolatrendszerében dolgozott, s bár foglalkozik a Kárpát-medencében élő különféle egyéb népekkel, s a magyarok és más népek együttélésének kérdéseivel, mégis vitathatatlan nála a magyar szupremácia, bár 1918 után már nem lehet ezt olyan felhőtlenül képviselni, mint tehették az első világháború előtti történetírói generációk.

III. Béla ’’magyar birodalma”, vagy a 14. századi ’’magyar nagyhatalom”, mint Nagy Lajos uralmát jellemzi, egyértelműen minősítik felfogását.

Szekfű is Marczali tanítványa volt. A középkori magyar nemesség társadalmi szerkezetének kérdései mellett a történetírás problémái kezdettől érdekelték. 1918 előtt a bécsi levéltárban teljesített szolgálatot. A császárvárosban kitűnő lehetősége nyílt a széleskörű kitekintésre. A bécsi magyar kolónia tagjaként nyomon követhette a kor fontosabb szellemi áramlatait, jóval közvetlenebbül, mint Budapesten. Thallóczy társaságában bepillantást nyert a birodalmat alkotó államok kényes egyensúlyt biztosító politikájába. A száműzött Rákóczi c. munkája - mint láttuk - óriási botrányt kavart. Az évekig tartó vita arra jó volt, hogy Szekfűt elindítsa a magyarság történeti szerepének újragondolásában. A világháború kataklizmája hozzájárult a felülvizsgálathoz, melynek első nyomait A magyar állam életrajza címen (1917) magyarul és németül kiadott munkája jelez. A Monarchia összeomlása, 1918-19 forradalmai tovább lendítették előre a megkezdett úton. A Három nemzedék (1920) már jelzi, milyen messzire jutott Szekfű az átgondolásban a forradalmak után, egyúttal a magyar történelem véresen kiküzdött új felfogásának azokra a veszélyeire is felhívta a figyelmet, amelyeket ez az átgondolás akarva-akaratlanul magával cipelt.

A magyar bortermelő lelki alkata c. tanulmányában (1922) a lelki tényezőknek, öröklött faji sajátosságoknak a gazdasági életre gyakorolt hatását akarta kimutatni, abban a meggyőződésben, hogy a gazdasági élet rugója is a lelki folyamatokban rejlik.

Ezután látszólag kitérő következett tudományos pályáján. 1926-ban a Fontes-sorozatban Szekfű megjelentette Iratok a magyar államnyelv történetéhez c. kötetét. Ennek bevezető tanulmányában áttekintette a folyamatot, melynek nyomán a latin helyett a magyar lett az állam hivatalos nyelve. Ez nagy jelentőségű fejlemény, amely egyúttal alkalmat adott arra, hogy feltárja a magyar nemzeti nyelv és a magyarországi nemzetiségek hasonló nyelvi törekvései egymással szembekerülésének folyamatát.
Ez után került sor a magyar történet koncepciójának felvázolására. A magyar történet lehetőséget adott arra, hogy mindazt, amivel eddig külön-külön foglalkozott, egyetlen szintézisbe foglalhassa.

Szekfű vérbeli szellemtörténész, akit elsősorban szintetikus látásmódja tesz képessé vállalt feladatai teljesítésére. Míg Hómannái sokszor erőltetettnek tűnnek a szellemtörténeti felfogásból adódó következtetések, Szekfű tollán természetes körvonalat nyer a ’’magyar reneszánsz állam”, amellyel Mátyás korszakát és a rákövetkező évtizedeket jellemzi. Ugyanilyen kitűnő jellemzése egy későbbi korszaknak, a 18. századnak a ’’barokk rendi” jelző. Általában szellemtörténeti fogalmakkal közelít egy-egy korszak szélesebb léptékű jellemzéséhez. Ezért válik tollán a ’’felvilágosodás” korszakjelzővé. Finom megkülönböztetésre teremt alkalmat például a ’’rendi nacionalizmus” és a ’’reformnacionalizmus” minősítésekkel.

Kétségkívül Szekfű helyzete volt a nehezebb. Neki kellett azokkal a kérdésekkel szembenéznie, amelyek tulajdonképpen szükségessé tették a magyar történelem újrafogalmazását a világháború, Trianon és a forradalmak után. Míg Hóman a középkori magyar történelem összefoglalásakor még nyugodtan használhatta a magyar nagyhatalom fogalmát, Szekfűre hárult a feladat, hogy szembesítsen a török hódítás, az ország három részre szakadása, az önálló erdélyi állam létrejötte következményeivel, nem is beszélve a négy évszázadon áthúzódó magyar-osztrák viszonyrendszer újraértékeléséről. Neki kellett nyomon követnie a nemzetiségi viszonyok fejlődését, alakulását, a magyar rendi nacionalizmus szembekerülését a birodalommal és a Kárpátmedence más népeinek nacionalizmusával. Általában rá hárult a 16-19. századi magyar fejlődés beillesztése az európai keretek közé, olyan reális kép kialakítása a magyar történeti fejlődésről, amely a tényleges európai valóság figyelembevételével készült. Egyszóval - némi túlzással - mindazokat a kérdéseket meg kellett válaszolnia, amelyeket a világháború előtti magyar történetírás megkerült.

Magától értetődik, hogy a Magyar Történet, különösen Szekfű által írt kötetei váratlanul érték a tudományos közvéleményt, elsősorban azokat a köröket, írókat, gondolkodókat, zsurnalisztákat, akik a közvélemény formálói, ha úgy tetszik, alakítói a tömegek történeti tudatának. Az ő körükből, elsősorban a függetlenségi gondolat védelmezőinek táborából Szekfű felfogása számos kritikában részesült. Különösen az, hogy a népszerű kuruc álláspont helyett a világtörténeti távlatokat emelte ki, a Habsburg hatalom szerepét hangsúlyozta az önálló magyar állam

megtartásában, vagy hogy az erdélyi magyar álláspont sokszor kisszerű voltát, rövid távú politikai döntéseit húzta alá, hogy a korábbi védekező helyzetből kivezette a katolikus álláspontot, s az ellenreformáció nemzeti jellegére hívta fel a figyelmet, vagyis munkájának mindazok a vonásai, amelyek évtizedekkel korábban olyan elfogadhatatlanul hangzottak számukra, irritálták az ellentábort. Elősegítette ezt Szekfű néhány túlzása, vitatható, vagy nem szerencsés párhuzama (például a német történelem mintájára megalkotott ’’kismagyar” és ’’nagymagyar” címke a függetlenségi politikára az erdélyi kuruc protestáns álláspontra, szemben a katolikus, labanc, aulikus állásponttal). A támadók valószínűleg nem vették észre, hogy a sokszor valóban indokolatlan címkézés mögött is működik a kiegyenlítésre törekvés, azt sem mérték fel, hogyha a szólamoktól eltekintünk, korábban sem volt jelentős a lényegi különbség, a két látszólag olyannyira ellentétes álláspont között.

Szekfű sem volt ártatlan mindabban, amivel vádolták. Tudatosan törekedett a függetlenségi álláspont felszámolására. Témaválasztásai sem véletlenek. A gyenge pontok megtalálásához ragyogó érzéke volt. A száműzött Rákóczi c. könyve nem a függetlenségi harc vezérét, hanem a birtokait, vagyonát vesztett földönfutó emigránst állítja vizsgálódásainak előterében. Pályája végén, a Kossuth Emlékkönyvbe hasonlóképpen Az öreg Kossuthról értekezett (1952). Itt az emigráns földönfutó vezér öreg korát mutatja be. Mint Rákóczinál elmondta, hogy fölöttébb kétes forrásokból szerezte a pénzt udvara és a maga fenntartására, Kossuthnál az agg vezér és a még gyereklány Zeyk Sarolta kapcsolatára utal. Egyetlen esetben azonban eltért ettől az eljárástól: a Bethlen Gáborról írt monográfiájában (1929). Itt az egész pályafutást elemezte. De Bethlennél is megtalálta azokat a pontokat, amelyek sebezhetővé tették a függetlenség hősét. Szekfű Bethlenről szóló könyvében a szellemtörténész Meinecke államraison-elméletére támaszkodva egy olyan politikus képét rajzolja meg, aki mindent megtesz a hatalom megragadásáért, egy valóban ragyogó tehetségű hús-vér embert, aki mások hulláin lép keresztül az áhított hatalomért. A monográfia jelentősége abban van, hogy a papíros ízű, kliséfigura Bethlen helyett a nagyvonalú politikus képét rajzolja meg, reálisan ábrázolja a kort és a személyiséget. Erkölcs és politika szembekerülése esetén - mint oly sokszor a történelemben - az

erkölcs húzta a rövidebbet. Szekfű érzékeltette ezt, s ezzel Bethlen-portréja törvényszerűen magára vonta ellenfelei heves bírálatát.

A magyar történetírásban a szellemtörténeti felfogás nyílt zászlóbontását, mintegy hatalomátvételét hirdette meg ”A magyar történetírás új útjai” című tanulmánykötet (1931), amely azt a célt tűzte ki, hogy összefoglalja az addigi eredményeket a történetírás és a társ-, vagy segédtudományok különféle ágazataiban, s kitűzze a további kutatási feladatokat az új generáció elé. Az igény megfogalmazódott, a kivitelezés azonban nem volt zökkenőmentes.

Ugyanezt az igényt jelezte a Magyar Szemle Társaság és folyóirat megalapításával és szerkesztésével. A folyóirat a szellemtudományok legkülönfélébb ágazatai számára biztosított publikációs fórumot. S ugyanazt a célt szolgálta, mint Szekfű egész munkássága, csupán más eszközökkel: a szellemtörténeti koncepció népszerűsítését és elterjesztését a fiatalabb generációk körében.

Szekfű a továbbiakban a harmincas évek rendkívül ellentétes folyamatai közepette nem egy korábbi tézisével szembekerült. A fasizmus uralomra jutása Németországban, a fajelmélet térnyerése rádöbbentette azokra a veszélyekre, amelyeket konzervatív reformra felszólító önkritikus koncepciójával képviselt. 1935-ben a Három nemzedék 5. kiadásához írt új fejezetben már utalt arra, hogy a háború utáni évek ’’neobarokk” társadalmi fejlődése nem a kívánatos irányban halad, a magyar középosztály elherdálta a lehetőségeket, amelyeket kapott. A parasztság kisemmizetten magára maradt, a munkásság életkörülményei sem úgy alakultak, mint kellett volna. A politikai elit alkalmatlan az ország szellemi vezetésére.

Innen már csupán egyetlen kis lépés volt a szembefordulás korábbi felfogásának számos elemével. A német veszedelemmel szemben a magyarság történeti szerepének hangsúlyozása, a magyar nemzeti vonások keresése és nem faji alapokon történő megrajzolása (Mi a magyar? 1941), a soknemzetiségű ország létéből levonandó történeti konzekvenciák (Szent István Emlékkönyv 1938). Az út logikusan vezetett tovább a háború időszakában a Népszava 1941. évi karácsonyi számában megfogalmazott gondolatokig, majd a "Valahol utat vesztettünk” cikksorozatáig, mely 1945 után könyvalakban is megjelent, s nagyjából olyan szerepet töltött be a

magyar történetírásban, mint Meinecke könyve, a Die deutsche Katastrophe (1946) a németben, vagyis a szembenézést az elkövetett hibákkal, téves nézetekkel, s a leszámolást velük egy demokratikus kibontakozás reményében. Szekfű azonban sokkal progresszívebb formában képviselte ezt az álláspontot, mint a változatlanul őskonzervatív Meinecke.

A szellemtörténet a fiatal generációk körében a két világháború közötti évtizedekben fokozatosan vezető irányzattá vált. A magyar történetírásban azonban más irányzatok is helyet kaptak, nem csupán azok, amelyeket Szekfű és követői képviseltek. Jelentős kutatási irányzatok léptek fel e kereteken kívül, képviseltek egészen más álláspontot.

Mégis elsőként a Szekfű-tanítványok néhány jelentősebbikét kell említeni. Általában a 18-19. század történetét kutatták. Egy tipikusan ’’szekfűi” problémát világított meg Kosáry Domokos a Görgei-kérdés és történetének nyomon követésével, a Görgei-irodalom feldolgozásával, kritikájával (1936). Később érdeklődése a Fiatal Magyarország, Kossuth politikai pályakezdése felé irányult (1942). Lengyel Tamás Klapka emlékiratairól és emigrációs működéséről, Nagy Márta az 1848-49-es emigráció emlékirat-irodalmáról értekezett. Mérei Gyula a politikai pártprogramokat vizsgálta a dualizmus (1867-1914) korában (1934). Ember Győző a helytartótanács III. Károly-kori működését (1933), Ravasz Piroska a protestáns felekezetek és az állam 1770-es években kialakult viszonyát (1935), Benda Kálmán a magyar nemzeti hivatástudat kiformálódását (1937) mutatta be.

Ami a más irányzatokat illeti, nem lehet a számbavételt lezárni azokkal, akik tovább őrizték a függetlenségi álláspontot. Igaz, a tudományos életen belül ilyenek kevesen voltak. Mint már utaltunk rá, a világháború előtt a függetlenségi irányzat követői is elfogadták a dinasztiát, nyoma sem volt a köztársasági érzületnek vagy akárcsak az önálló Magyarország hangoztatásának. Nem lehet csodálni tehát, hogy 1918 után rövid idő alatt összezsugorodott ez a tábor annak ellenére, hogy az ország függetlenné válása - bár az ár tragikusnak bizonyult - kitűnő lehetőséget biztosíthatott volna érvényesülésének. A történettudományban alig maradt nyoma ennek az irányzatnak, az olyan személyiségek, mint a debreceni Rugonfalvi Kiss István, aki a Kálvinista Szemle hasábjain valamint önálló kötetben lépett fel Szekfű Bethlen-képe ellen, vagy az ugyancsak debreceni

Zoványi Jenő, valamint Csuday Jenő, Kacziány Géza és Koroda Pál, extrém kivételeknek bizonyultak. Valamivel fontosabb volt a régi generáció néhány tagjának (Angyal Dávid, Károlyi Árpád, Hodinka Antal, stb.) az ellenállása a Szekfű-féle irányzattal szemben, amelyet elvi szinten Marczali Henrik a Revue Historique francia történeti folyóirat 1927. évfolyamában a magyar történetírásról közölt cikke néhány kritikai megjegyzése alapozott meg. Vagy pl. Domanovszky Sándornak a Századokban a Magyar Történet 16-18. századi köteteiről közölt bírálata. Ehhez csatlakoztak a fiatalabbak, a debreceni Szabó Dezső, vagy Szentpétery Imre. Bizonyos értelemben ide sorolható a náluk jóval idősebb Berzeviczy Albert, aki egy egész történelmi korszaknak, az 1849-1865 közötti abszolutizmus időszakának történetét vázolta fel több évtizeden át folytatott levéltári kutatás alapján négy kötetes nagy munkájában (1922-1937), de teljesen a hagyományos felfogásban és módszerrel.

Annál jelentősebb volt a függetlenségi kuruc álláspont hatása még mindig, sőt éppen az ország függetlenné válásának következtében a közvéleményben, elsősorban írók körében. A népi írók mozgalma, melynek ideológiájában sajátos helyet vívott ki magának a kuruc függetlenségi álláspont, s részben a harmincas évek második felének egyik-másik baloldali irányzata, például a Márciusi Front lesz az, amely fölvállalta ezeket a gondolatokat. Szabó Dezső és Németh László Szekfű legkövetkezetesebb ellenfelei a függetlenségi gondolat képviseletében. Vitairataik szolgáltatták ehhez az ideológiai töltést. Ezek azonban a tudományos életben nem váltak hatóerővé, a történetírók tudományos előfeltevéseiben nem, vagy csupán alig kaptak helyet.

Más a helyzet azokkal az irányzatokkal, amelyek akár történetfílozófiailag, akár politikai töltésüket tekintve más irányzatokból nőttek ki. Még a korábbinál is kisebb térre szorult vissza - legalábbis hatásosságát tekintve - a pozitivista történetfelfogás híveinek tábora. Nem az adatközlő történetírókra gondolunk, az ő szerepük tulajdonképpen semleges, hanem a valódi pozitivizmus híveire. Néhány, elsősorban gazdaság- és társadalomtörténettel foglalkozó, a tudomány perifériáján mozgó és publikáló személy, mint a gazdaságtörténész Gyömrei Sándor voltak ilyenek. Hatásuk jelentéktelen, s az idő múlásával mind jelentéktelenebb lett.

Alig volt hatása a marxista történetfelfogásnak a két világháború közötti Magyarországon. Ha szervezetileg az ellenforradalom nem is zúzta szét a szociáldemokráciát, azokat a személyiségeit, akik valamilyen mértékig történetíróként is számításba jöttek, elsodorták a forradalmak és következményeik. Szabó Ervin meghalt, Pogány József és Kunfi Zsigmond emigrált, a két világháború között csupán Mónus Illés néhány tanulmánya mellett elsősorban Madzsar József írásai képviselték a marxista történetfelfogást.

Feljövőben volt viszont a marxizmus illegális, a kommunista mozgalomhoz kötődő irányzata. A harmincas évek illegális és fél-legális kommunista periodikáiban olykor történeti elemzések is helyt kaptak. Volt a mozgalomnak néhány olyan személyisége, akik vonzódtak a történelemhez, s megfelelő szakmai képzettségük volt ahhoz, hogy a történelmi materializmus módszereit kipróbálják magyar történeti anyagon. Elsősorban Molnár Erikre gondolunk, aki számos, kisebb-nagyobb tanulmány mellett álnéven összefoglaló munkát készített az Árpád-kori, majd később a 14-15. századi magyar társadalomról, s ezt önálló formában megjelentette. A magyar őstörténet kérdései is foglalkoztatták. Az 1790-1849 közötti évtizedek történelmi problematikáját elemezte egészen új aspektusból a fiatal Révai József a harmincas évek végén, itthon illegálisan, vagy Csehszlovákiában megjelenő tanulmányaiban. Ezekben reform és forradalom, haladás és nemzeti kérdés összefüggéseit, az 1848-as forradalom problematikáját vizsgálta, részben revideálva a forradalmaknak azt a szűkkeblű képét, amelyet Szabó Ervin rajzolt meg. A nemzeti függetlenség kérdéseit egészen a kuruc függetlenségi álláspont szellemében mutatta be Mód Aladár. Néhány kommunista tudós (Varga Jenő, Bolgár Elek, Nagy Imre) történelmi kérdéseket tárgyaló írásai azonban a magyar közvéleményhez még olyan korlátozott módon sem jutottak el, mint az előbb említett Molnáré, Révaié vagy Módé. A korabeli történetírók mindezekről egyáltalában nem vettek tudomást. A professzorok az egyetemi előadások során olykor megemlítették Marx és Engels munkásságát, többnyire vitatkozó modorban (a korabeli politikai viszonyok között ez nem volt kevés).

A szellemtörténeti felfogás - mint említettük - nem csak a Szekfű-féle felfogásnak adott helyt, hanem más irányzatoknak is. Ezek közül nem egy

már jelentős hatást gyakorolt a korabeli történetírásra, új ismereteket testesített meg. A jogtörténetben ide sorolható a szent-korona tannal szembeforduló Eckhart Ferenc, aki az 1930-as években új alapokra fektette a magyar jogtörténeti kutatást. Eckhart azonban oly mértékben figyelembe vette a jogfejlődés és főleg a joggyakorlat gazdaságitársadalmi alapjait, hogy irányzata túlmutat a szellemtörténeti szemléleten. A német településtörténeti vizsgálódások hatására bizonyos mértékig németellenes éllel bontakozott ki a településtörténeti és népiségtörténeti kutatás. Ennek vezéregyénisége nálunk *Mályusz Elemér* (1898-1989) lett, aki Turóc megye kialakulásáról írt doktori disszertációjával (1922) hívta fel magára a figyelmet, majd a Fontes-sorozatban közölte Sándor Lipót nádor iratait, s ezzel kapcsolatban - erősen forradalomellenes felfogásban - foglalkozott a magyar jakobinus mozgalommal. Már 1931-ben értekezett a településtörténet módszereiről, de komolyabb lehetőséget a kutatásra akkor kapott, amikor a harmincas évek végén közvetlenül jelentkezett a német népiségtörténet kihívása (a magyar városfejlődésről a Századokban 1944-ben közölt tanulmányában kiemelte annak nem a betelepített német polgársághoz, hanem a hazai fejlődéshez kötődését), s egyidejűleg megfogható közelségbe került a trianoni béke revíziója.

Törekvései a településtörténet módszereinek felhasználása terén egybeestek *Szabó Istvánéi*val (1898-1969), aki egy új, 1937-ben induló sorozatban, amely a ’’Magyarság és nemzetiség” címet viselte, Ugocsa megyéről írt nagy monográfiában vizsgálta a megye településtörténetét, párhuzamosan a különféle etnikumok megtelepedésének folyamatával. Szabó 1942-ben mindazon törekvések összefoglalásaként, amelyek a népiségtörténeti kutatásokat Magyarországon jellemezték, ”A magyarság életrajza” címen összefoglalta a magyar népesség alakulására vonatkozó kutatások addigi eredményeit. Szándékosan nem nevezzük népiségtörténetnek, mert Szabónál némileg nagyobb szerepe volt a korabeli francia módszertani eredmények felhasználásának, mint a német népiségtörténet eredményei közvetlen átvételének. A Mályusz által kezdeményezett sorozatban még Ila Bálint Gömör megyéről írt többkötetes monográfiája látott napvilágot (utolsó kötete már 1945 után, megújult tartalommal). Mályusz e törekvéseket is felvette a kutatásai körébe, s később ’’Település- és népiségtörténeti értekezések” címen indított sorozatot, amelyben tanítványainak a disszertációi jelentek meg. 1938-1943 között

összesen 8 kötet látott napvilágot a sorozatban, amelyben egyebek között Fügedi Erik, H. Balázs Éva, Maksay Ferenc, Jakó Zsigmond, Bélay Vilmos foglalkozott Nyitra, Kolozs, Szatmár, Bihar, Máramaros megyék középkori településtörténetével és nemzetiségi viszonyainak alakulásával. Ezeken kívül tanulmányok jelentek meg a felsőőri magyar népszigetről, a bácskai magyar településekről stb. A középpontban tehát a magyarság és nemzetiségek viszonya állt, azoknak a hullámoknak a vizsgálata, amelyek a nemzetiségek különböző csoportjait a történelem viharában korábban színmagyar vagy esetleg egyáltalában meg sem szállt üres területekre sodorták.

Ezek a kutatások beleillettek a korszak általános tudományos fejlődésébe, s részben összecsengtek a Szekfű képviselte iránnyal. Mindezt nem lehet elmondani Mályusz egész munkásságáról, aki nem magával a szellemtörténeti irányzattal, hanem Szekfű történetfelfogásával több tanulmányban szembefordult. Kimagaslik közülük a Budapesti Szemle 1936. évfolyamának négy számában megjelent bírálata a Magyar Történet Szekfű által írt köteteiről, melyekben Szekfűt katolikus, legitimista, Habsburg-párti és jezsuita álláspont képviseletével vádolta. A támadások tetőpontja Mályusz 1943-ban a magyar történettudomány korabeli helyzetéről írt munkája volt, amelyben részben megalapozottan, részben azonban igaztalanul bírálta a korabeli történettudomány akadémiai és egyetemi szervezetét, az egész magyar történettudományt. A munka antiszemita felhangjai, a környezet, amelyben megjelent azt jelezte, hogy Mályusz a magyar történetírók között meglehetős kivételként egészen a korabeli szélsőjobbig közeledett (ezért nem engedélyezték számára az egyetemi oktatói működést 1945 után). Ezt segítette elő a népiségtörténeti kutatásokból levont következtetés, a mind a németséggel, a volksdeutsch törekvésekkel való szembefordulás, mind a nemzetiségekkel szembeni fellépés történeti alapokon, történeti érvekkel.

Mályuszén kívül voltak a magyar történetírásnak más irányzatai is, amelyek nem a Szekfű-féle utat követték. Elsősorban *Domanovszky Sándor* (1877-1955) nevét kell említeni, aki Marczali egyik kedvenc tanítványaként kezdett foglalkozni a magyar gestairodalommal. Az Árpád-kor történetére vonatkozó kutatásai máig alapvetőek. Domanovszky megmaradt még sokáig a hagyományos úton, amit jelez kemény kritikai észrevételekkel

terhes több ismertetése a Hóman-Szekfű-féle magyar történet 16-18. századi köteteiről a Századok hasábjain.

Az 1920-as évek második felétől figyelme a magyar nagybirtok gazdaság- és társadalomtörténetére, s annak segítségével azokra a változásokra irányult, amelyek Európa középső és keleti felében a 16-18. században lejátszódtak, s melyeknek következtében a régió egyes országaiban kibontakozhatott a földesúri önkezelésű majorsági gazdálkodás. 1930-tól jelentek meg tanítványainak munkái a ’’Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez” c. sorozat keretei között. Ebben néhány 16-18. századi nagybirtok gazdálkodását térképezték fel legjobb tanítványai (Wellmann Imre a gödöllői Grassalkovich-, Bakács István és Jármay Edit a regéd-, Csapody Csaba az esterházyak alsóledvani-, Gerendás Ernő a garamszentbenedeki uradalom 18. századi gazdálkodását dolgozta fel, Komoróczy György a 16. századi, Sinkovics István a 15. századi nagybirtok gazdálkodásáról, Berlász Jenő a Thurzó-birtokok 17. századi gazdálkodásáról értekezett). Domanovszky kitekintése térben és időben széles volt, a 15. századtól a 19. századig terjedt, s arra törekedett, hogy a magyar fejlődést a középeurópai térség más országaival hasonlítsa össze, meghatározva helyét az európai térségben. A sorozat utolsó darabja, Majláth Jolán Nagykőrös fejlődéséről írt munkája, már a 19. századra visz át, s talán azt jelzi, hogy megkezdődtek a kutatások a legújabb kori gazdaság- és társadalomtörténet terén. A Domanovszky-iskola azonban jóval szélesebb volt, mint a tanulmánysorozat mutatja, az idősebb generációból is tartoztak hozzá néhányan, például Lederer Emma, aki a középkori mértékekről s a magyar városfejlődés korai szakaszáról írt, vagy részben maga Mályusz.

Ennek az irányzatnak egy másik fontos működési területe volt a modern alapokra helyezett művelődéstörténet. Az az ötkötetes vállalkozás, amely ’’Magyar Művelődéstörténet” címen 1938-1941 között megjelent, a legkülönfélébb elvi alapon álló kutatók munkáit tartalmazta ugyan, mégis kitűnő áttekintést adott az anyagi és szellemi kultúra történetéről.

Egy másik irányzat jelentkezését képviselte a magyar történettudományban *Hajnal István* (1892-1956). Marczali tanítványaként indult, az Esterházy hercegi család levéltárosaként működött, míg a harmincas évek elején a

budapesti egyetem egyetemes történeti katedrájára nem került. Hajnal a korszak legeredetibb történetírói egyénisége, akit nem csupán konkrét mondanivalójában, hanem egész gondolkodásában áthatott a modern szociológia. Szándékosan ezt a széles megfogalmazást használjuk, mert úgy látjuk, hogy a századforduló, majd a világháború utáni évtizedek minden jelentősebb szociológiai irányzata nyomot hagyott működésén Comtetól, a marxizmustól kezdve Tarde-on, Durkheimen, Vierhandton, Wundton, Freyeren, Tönniesen és Weberen át a különféle amerikai irányzatokig. Hajnal a kapott impulzusokból a korszak nagy francia és belga történészei, H. Pirenne, E. Lavisse, M. Bloch törekvéseinek eredményeit is felhasználva eredeti, önálló gondolatrendszert épített fel, amely azt a célt szolgálta, hogy a történetíró a társadalom egyes rétegei közötti, valamint az egyes rétegeken belüli mozgásokat valamilyen módon megfoghassa és ábrázolhassa. A gazdaságtörténet és a társadalomtörténet szerves egységet alkotott az ő felfogásában, a technikatörténettől kezdve a társadalmi mozgalmakon át egészen a gondolkodás átalakulásáig kívánt egységes mozgásformákat rögzíteni. A történelem szerves fejlődésének híve volt, azt az álláspontot képviselte, amely a gazdaság és a társadalom mélyében lejátszódó apró, kis léptékű változásokban találta meg a nagy horderejű társadalmi változások gyökereit. Vagyis nem új szellemi irányzat keletkezésében, hanem a szolid, csendes társadalomszerveződési módosulásokban látta a fejlődés valódi mozgatórugóit. Pályája nem volt zavartalan. Az Esterházy család levéltársaként publikált a család történetéről kisebb tanulmányok mellett egy monográfiát, majd a Fontes-sorozat számára az Iratok az 1848-49-1 emigráció történetéhez című vállalkozás keretében felvázolta a Kossuth emigráció törökországi időszakát, s publikálta a vonatkozó iratokat (1927). Igazi tevékenységét csak attól kezdve fejthette ki zavartalanul, hogy kinevezték az egyetemre. Nemzetközi jelentőségű középkori írástörténeti vizsgálathoz fogott, amelynek lényege, hogy szoros összefüggést látott az írásformák elterjedése és a társadalom átalakulása, feudális jellegének kiteljesedése között. Egyáltalán felfogásának lényege, hogy a tradíció nem állítható szembe a rációval. Hajnal a ’’szokásszerűség”, az ’’intézményesség”, a ’’szakszerűség”, és az ’’üzemiesség” fogalmával dolgozott, s az ’’adminisztratív társadalomszervezet” és a ’’célra irányuló szakszerűség” ellentétében látta az emberiség fejlődésének fő mozgatórugóit. A rendiséget tehát nem politikai vagy gazdasági okok hívták életre, formálták, hanem a

társadalomszervezetben érvényesülő ’’elvontabb módszerek”. A keleti és nyugati típusú társadalmi szerveződés különbségeit lényegében így ragadja meg. Felfogásának igazi, teljes értékű megfogalmazása a körülmények kedvezőtlen alakulása folytán nem születhetett meg. Részletei azonban világossá teszik az egészet. Elsősorban a Hóman-Kerényi-Szekfű szerkesztette egyetemes történet III. köteteként megjelent Az újkor története című munkájára gondolunk (1936), de hasonló gondolatrendszer figyelhető meg más írásaiban, így a kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről a Századokban 1942-ben publikált tanulmányában. Ebben azt fogalmazta meg, hogy az összehasonlító elemzéseknek nem a közöset, hiszen az a nyugati fejlődés, hanem az eltérőt kell megragadniuk, csak így lehet meghatározni, hogyan s miért variálódnak a nyugati formák a magyar-cseh-lengyel-orosz történelemben. A nyugati fejlődés alulis finom rétegzettségével szemben a keleti társadalmak csak felül tagoltak, alul széles sávokban tagolatlanok. Az egész itt vázolt koncepció alapja lehetett volna egy nagyvonalú társadalomfejlődési vizsgálat-sorozatnak. Ezért csak sajnálni lehet, hogy alig szegődtek hozzá tanítványok, Hajnal a magyar történetírásnak nem egyszerűen nemzetközi színvonalú művelője volt, az ilyenek soraiba mások is tartoztak, hanem az az egyedülálló jelenség, aki azon túl, hogy nemzetközi színvonalú és igényű, teljesen önálló egyetemes történeti iskolát alakíthatott volna ki. Elképzelései, törekvései, ha Párizsban vagy valamelyik amerikai egyetemen fogalmazódnak meg, számos követőt vonzottak volna szerte a világon.

Csak a nagy áramlatokkal foglalkozhatunk, nem sorolhatunk fel minden történetírót, vagy még a fontosabb vállalkozásokat sem. Néhány fejleményre azonban mindenképpen fel kell hívni a figyelmet. Mindenekelőtt a magyarországi régészet eredményeire. A történettudománynak ez a nagyon fontos kiegészítője éppen a két világháború között vált valóban tudománnyá, s váltak eredményei a történetírás fontos elemeivé. Ugyanez vonatkozik a néprajzra és a nyelvészetre. Mindhárom testvértudomány alapvetően az őskor, az eredet és a honfoglalás előtti magyar történelem szempontjából nagyon fontos, nem véletlen, hogy a korai magyar történet kutatása s a vele összefüggő gesta-kutatások vagy az Árpádkorra vonatkozó kutatómunka jelentős eredményeket mutatott fel (Deér János, Váczy Péter, Jakubovich Emil stb.) Ugyanilyen jelentős az irodalomtörténeti kutatás szempontrendszerének

a kiszélesedése a középkori magyar kultúrtörténet szempontjából. A magyarországi turkológiai kutatásban kiemelkedtek Németh Gyula és Fekete Lajos eredményei, utóbbi különösen a török levéltári forrásanyag felkutatása és feldolgozása terén jeleskedett. Az iszlám kutatásban Germanus Gyula folytatta a Goldziher Ignác által megkezdett utat.
A magyar történeti kutatások önálló ágát fejlesztette ki a bizantinológia művelésével Moravcsik Gyula.

S végül a magyar történetírásnak vannak ágai, amelyeket nemzetközi értékű eredményeik miatt sem lehet említetlenül hagyni. Ilyen az ókortörténet. Most már eléggé kiegyenlített kutatás folyt, az ókori kelet kutatásától (Dávid Antal) az egyiptológián (Dobrovics Aladár) át a görög és a római kor kutatásáig. Különösen Kerényi Károlynak a harmincas években egymás után publikált munkái azok, amelyek a görögség megértéséhez nemzetközi szinten kimagaslóan járultak hozzá. Már a világháború éveiben kezdte működését ugyancsak a görög történet terén Szabó Árpád. A római kor, elsősorban a Kárpát-medence római kori történetének
ugyancsak nemzetközileg elismert kutatójává vált Alföldi András, akinek számos résztanulmány után 1934-ben jelent meg összefoglaló munkája Magyarország népei és a római birodalom címmel.

A Magyar Történelmi Társulat az egyetemes történeti kutatások új eredményeinek összefoglalására 4 kötetes vállalkozást hozott létre. A Hóman-Kerényi-Szekfű szerkesztette sorozat a korábbi kísérletekkel, még a Marczali-szerkesztette Nagy Képes Világtörténettel összehasonlítva is jelentős fejlődésről tett tanúbizonyságot. A fejlődést önmagában jelzi, hogy Hajnal István ebben a sorozatban tehette közzé önálló egyetemes történeti koncepcióját. A másik három kötet is az akkori modern kutatási törekvések jegyében született.

8. Történetírásunk 1945 után

Nemcsak aköztörténet, a tudomány esetében sem egyszerű a közelmúltról beszámolni. Bármennyire könnyű terepnek tetszhet is a kortörténet, hiszen ha más nem, adott esetben pl. a szerző emlékezete önmagában jelentős forrás. Még akkor is szinte megoldhatatlan a feladat, ha csupán a fejlődés fő vonalainak a bemutatására szorítkozunk.

A második világháború befejezése az ország történetében, s természetesen a magyar történetírás történetében is új fejezetet nyitott. A háború fájdalmas veszteségei mellett, amelyeket minden háború magával hordoz (tehetségek halála a frontokon és a hátországban), Magyarország számára a második világháború történetének új fejezetét, teljesen új nemzetközi és belső körülményeket teremtett. Az 1919 után létrejött rendszer összeomlása, a nyilas rémuralom, a deportálások, a totális háború, amelybe az országot végül a világháború utolsó időszakában belerángatták, szinte teljes megsemmisülését hozta mindannak, amivel a magyar történetírás a háború előtt rendelkezett.

Anélkül, hogy részleteznénk Magyarország második világháború utáni történetét, annyit mindenképpen meg kell említeni, hogy azok a társadalmi, gazdasági és politikai változások, amelyek a fasizmus alóli felszabadulással, a szovjet megszállással bekövetkeztek, természetesen alapvetően befolyásolták a történetírás, az egész történettudomány helyzetét. Az ország romhalmazzá vált, s romokban hevertek az egyetemek, valamint a Teleki Pál Tudományos Intézet is. A Századok jó ideig nem jelenhetett meg. Az Akadémia csak nehezen szedte össze magát.

1945-48 az újjáépítés időszaka a történetírás terén is. Lassan magukhoz tértek az egyetemek, megindult az oktatás. Kinyitottak a könyvtárak, a levéltárak, folytatódott a kutatómunka. Több történetíró még a háború végén Nyugatra menekült, mások 1947-1948 között ’’disszidáltak”. Az igazoló bizottságok viszonylag kevés tudós egyetemi oktató vagy kutatómunkáját korlátozták, esetleg nem engedélyezték. Azokon kívül, akik Nyugatra menekültek, csupán két jelentős történész működése vált

részben vagy egészben lehetetlenné. Hóman Bálint, mint olyan kormányok kultuszminisztere, amelyek tevékenységét általában háborús bűnösnek tartották, bíróság elé került. Életfogytiglanra ítélték, 1951-ben a börtönben hunyt el. Mályusz Elemért eltiltották az egyetemi oktatástól, a további kutató tevékenységtől azonban nem.

Kezdetét vette a generációváltás. Az Akadémiába új tagokat választottak be, jórészt a 30-40 éves tudósok generációjából. A Teleki Pál Intézet vezetésével a fiatal generáció egyik tagját, Kosáry Domokost bízták meg. A Századok szerkesztését Berlász Jenő vette át. Az Akadémia Történelmi Bizottságát átalakították. A korábban származási vagy más okokból mellőzöttek közül többeket bekapcsoltak a munkába.

Szekfű Gyula adta meg az új korszak kezdetének alaphangját ’’Valahol utat vesztettünk” című cikksorozatával, amely a magyar polgári átalakulás és a rákövetkező évtizedek fejlődését - a ’’Három nemzedék” után huszonöt esztendővel - revíziónak vetette alá, s a demokratikus fejlődés szükségességét támogatta, s amelynek gondolatait 1945 után a ’’Forradalom után” c. könyvével továbbvitte. Szekfű bekapcsolódott a politikába, elvállalta a moszkvai követi tisztet, talán azért is, hogy segítse a szovjet megszálló csapatok által elhurcolt Bethlen István felkutatását. Ez a törekvése nem járt sikerrel. Leninről tartott előadása (1946), majd tanulmánya viszont megkísérelte közel hozni a magyar értelmiséghez a bolsevik forradalom vezetőjét, azt a politikai rendszert, amely a Szovjetunióban létrejött, s amely sikerrel állta ki a világháború nem mindennapi próbáját.

A történetírás hangja teljesen megújult. A demokratikus szelek felfrissítették a légkört, azoknak a tendenciáknak kedveztek, amelyek nagyrészt már korábban jelen voltak a magyar történetírásban, de most sokkal kedvezőbb helyzetbe kerültek. A magyar történetírás a harmincas évek végén kezdett a Duna-völgyi népek történelmi közössége iránt érdeklődni. Francia nyelvű folyóiratot hozott létre, azzal a céllal, hogy közelítse a magyarhoz a cseh, szlovák, román, szerb, horvát történetírást, kimutatva a közös - és persze az eltérő - vonásokat történetünkben. Ez tehát egy regionális történeti vizsgálódás kezdetét jelentette, amelynek csak egy része volt a magyarok és a többi népek

együttélésének történeti aspektusa. Mind ezt a témát, mind a regionális fejlődés vizsgálatának kutatását felvállalta a Teleki Pál Intézet, amely különféle kiadványokkal már a háború éveiben éppen az ilyen kutatások támogatásával igyekezett javítani az országról a nyugati hatalmak körében kialakult képet.

A történettudomány és a történetírás újjászerveződése és demokratikus átalakulása mutatkozott meg 1848 centenáriumának megünneplésében. A demokratikus magyar politika kimagasló jelentőséget tulajdonított a centenáriumi ünnepségeknek, s ebben természetes szerepet kapott a történettudomány. A Magyar Történelmi Társulat még idejében megkezdte új sorozatát, Kossuth Lajos összes munkáinak kritikai kiadását. Az Országgyűlési Tudósítások anyagát a centenáriumra három kötetben tették közzé, már 1948-ban megjelenhetett az első, a másik kettő pedig 1949-ben.

A centenáriumi ünnepségekhez tartozott egy nagyobb tanulmánygyűjteménynek a megjelentetése, amelyet teljes egészében 1848-49 története fontosabb kérdéseinek szenteltek. Ugyanilyen törekvéseket tükrözött a Teleki Pál Intézet néhány külön kiadványa, Mérei Gyula monográfiája a magyar mezőgazdaság helyzetéről, az agrárátalakulás gazdasági és társadalmi feltételeinek alakulásáról 1790-1848 között. Ember Győző az 1848. évi parasztmozgalmakról értekezett. Szabó István tanulmánykötetet szerkesztett Debrecenről, mint a szabadságharc fővárosáról, amelynek vezető tanulmányát maga írta (1948). Számos olyan folyóiratcikk látott napvilágot, amelyek a forradalom és a szabadságharc addig alig érintett kérdéseit vizsgálták.

Az ünnepségek és a tudományos publikációk azonban már nem csupán azt a célt szolgálták, hogy 1848-49 addig a történetírásban nem túlságosan előtérben álló történéseit feltárják, bővítsék a forradalom és szabadságharc ismeretanyagát. Nagyon jelentős szerepet kaptak bennük a pártpolitikai küzdelmek. Különösen a Magyar Kommunista Párt vezetői és azok a történetírók, akik a párt soraiban működtek, törekedtek arra, hogy a marxizmus szellemében elemezzék 1848-49 eseményeit, mint nemesi vezetésű polgári forradalmat, s éles bírálatot gyakoroljanak minden más felfogás hívei, illetőleg munkásságuk felett. A centenáriumi év még nem

telt le, mikor bekövetkezett a ’’fordulat éve”, a kommunista hatalomátvétel, az egypárti diktatúra. Ennek gyakorlati megvalósítása terén a történetírásban volt szerepük azoknak a bírálatoknak, amelyekkel a centenáriumi tanulmányok legnagyobb részét, ti. a nem kommunista történészek által írt munkákat, elsősorban s a legélesebben a debreceni tanulmánykötetet, s személy szerint Szabó Istvánt illették. Ezek a bírálatok, nem annyira mondanivalójuk, mint inkább hangnemük, már sejtetni engedték a vészterhes jövőt.

A szovjet típusú politikai rendszerre történő áttérés óriási megrázkódtatásokkal járt az élet minden terén, magától értetődően a történetírásban is. A polgári tudományosság progresszív személyiségeit minden területen kiszorították a tudományos életből, s a legtöbb esetben lehetetlenné tették megélhetésüket. Állásukat elvesztették, némelyiküket kitelepítették. Nem egy történetíró helyzete megrendült. Fiatalon nyugdíjazták Hajnal Istvánt, Szekfű Gyulát ugyan nem nyugdíjazták, s egészen haláláig megőrizte akadémiai tagságát, s több tekintetben kiváltságos helyzetét, de az oktatásban már ő sem vehetett részt. Váczy Pétert korlátozták az oktatómunkában. Hasonló sors jutott osztályrészül több vidéki történetírónak is. Átszervezték a tudományos életet, elsősorban az egyetemeket. A tanszékek élén személycserék történtek, az új tanárok a Kommunista Párt olykor egészen fiatal reprezentánsai voltak, akiknek feladata lett a tudományos utánpótlás nevelése. Az Akadémia átszervezése alapjában átalakította a tudományos életet. Szovjet és részben nyugati mintára Magyarországon is akadémiai kutatóintézeteket hoztak létre. A régi Akadémiát tulajdonképpen feloszlatták, az átszervezés során tudósok egész sorát hagyták ki a tagok sorából, s új tagokat neveztek ki. Egyidejűleg az akadémiai kutatóintézeti hálózat létrehozásával a tudományos kutatás helyzetét, lehetőségeit javították (bár az egyetemeken folyó kutatások rovására).

Ugyanez játszódott le a történettudományban. A Teleki Pál Intézetből létrehozták a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetét, a Teleki Intézet korábbi vezetését elbocsátották. A Történettudományi Intézet megtartotta ugyan számos korábbi munkatársát, de alárendelt helyzetben. A vezető pozíciókat azok a történetírók vették át, akik személyükben képviselték a Kommunista Párt politikáját.

A Történettudományi Intézet igazgatója Molnár Erik lett, ő azonban egészen 1957-ig csak névlegesen játszott szerepet az intézet életében. Az 1954-ben a pártközpont tudományos és kulturális osztályának vezetőjévé kinevezett történész Andics Erzsébet volt a tudománypolitika meghatározó személyisége. Elsősorban hívei és azok, akiket ő vagy valamelyik történész bizalmasa alkalmasaknak látott, kerültek vezető pozíciókba. Rövid idő alatt kicserélődött az egyetemi oktatószemélyzet, a tudományos folyóiratok szerkesztőségei, a különféle tudományos intézmények vezetése. Az akadémiai intézetek és az egyetemek közötti munkamegosztásban az egyetemek háttérbe szorultak, működésük gyakorlatilag az egyetemi tanárképzésre korlátozódott. Nem szűnt ugyan meg a tudományos munka az egyetemi tanszékeken, de lehetőségeiket az akadémiai intézetekével alig lehetett összehasonlítani. Az egyetemek a tudományos kutatás és az azt szolgáló infrastruktúra terén hosszú évekre, bizonyos értelemben egészen máig tartó jelentős hátrányba kerültek.

A tudományos minősítés új rendszerét vezették be. Talán pontosabb úgy kifejezni: intézményes tudományos minősítési rendszert hívtak életre, illetve vettek át a Szovjetuniótól. A tudományok kandidátusa, doktora, majd akadémiai levelező és rendes tag, - ez lett az új hierarchia. Ezzel újabb csapást szenvedtek el az egyetemek, mert a tudományos minősítés lehetőségét elvették tőlük. Megszüntették az egyetemi doktorátust (ezt az egyetemek 1958-ban visszakapták), s a magántanári habilitálás intézményét. Az egyetemek másodrangú szerepre kárhoztatása ezzel vált teljessé.

A tudományos élet egészének átszervezésével, a tudományos infrastruktúra átalakításával és kiszélesítésével a folyamat nem zárult le. Mindez csupán a kezdetét jelentette egy ideológiai offenzívának, amelynek célja a történelmi materializmus, egyszerűbben kifejezve, a marxizmus történetfelfogásának egyeduralomra juttatása, kizárólagossá tétele volt.

Önmagában a marxista történetfelfogás megjelenését a történeti kutatásokban, s a múltról alkotott történeti kép megformálásában nem lehet kárhoztatni. A történetszemléleti és módszertani kérdésekkel szemben meglehetősen tartózkodó, közömbös, jórészt érdektelen magyar történetírás megújulása szempontjából nem lett volna haszontalan a történelmi

materializmus szempontrendszerének megjelenése, valamilyen mértékű érvényesülése a történetírásban. Amiként azonban a két világháború közötti szellemtörténész generáció vezető képviselőinek meglehetősen elnagyolt képük volt a marxizmus történetfilozófiájáról és szemléletéről, akként az, amit most részben a Szovjetunióból hazajött történetírók (Andics Erzsébet, Gerőné Fazekas Erzsébet, Nemes Dezső, részben Bolgár Elek és Varga Jenő), s az itthon működő néhány kommunista történetíró (elsősorban Mód Aladár) marxista történetfelfogásként hirdetett, inkább leegyszerűsített, primitív vulgármaterializmus volt, semmint a történelmi materializmus. Ebben az új, kiforratlan szemléletben helyet kapott a szovjet történetírás számos patronja, jelszavak és jelmondatként való meghatározások tömege, valamint egy újfajta filozófiai alapállás, amelyet egyetemi hallgató és tanár gyakorlatilag egyidejűleg sajátított el. Mindez keveredett a szovjet és a magyar kommunista párt politikájának feltétlen és közvetlen támogatásával, azzal, hogy a történelmet ezeknek az érdekeknek rendelték alá. A történetírásnak a napi politikai érdekeket kellett támogatnia. Előtérbe kerültek az 1945 előtti magyar történetírásban ugyan nem ismeretlen, de mereven elítélt osztályharcnak a direkt megnyilvánulási formái, jelentőségüket erősen túlértékelték, míg a történelmi fejlődés számos fontos, de a mélyben működő hatóereje elkerülte a figyelmet.

A kommunista párt és ideológiájának közvetlen tudományos szolgálata párosult a korszak sajátos politikai struktúrájából adódó következményekkel. A proletárdiktatúra viszonyai között a politikában a közvetlen pártirányítás, a pártvezetés tekintélyelven alapuló diktatúrája valósult meg. A rendszert e nélkül fenntartani nem lehetett, hiszen nem rendelkezett megfelelő tömegbázissal. A politikához hasonló tekintélyelvű rendszer alakult ki a tudományos életben, s vele a történetírásban is.
A marxizmus megalapítói, Marx, Engels, de elsősorban Lenin és mindenekfölött Sztálin munkái, szövegei, akár napi politikai megnyilatkozásai szent szövegekké váltak. Ugyanilyen szent szövegekké lettek a kommunista párt vezetőinek, elsősorban Rákosinak a politikai megnyilatkozásai, a történetírásban pedig mindenekelőtt Révai József tanulmányai. Révai a harmincas évek folyamán kétségkívül fordulatot hajtott végre a kommunista párt ideológiájában, amennyiben a marxista történelemszemléletet, a társadalmi haladás kérdéseit a nemzeti

függetlenség gondolatával kötött össze, hogy ezzel a párt leszámolhasson a nemzetietlenség vádjával. Tanulmányai sok tekintetben magukon viselik a kor népi íróinak gondolkodását, a kuruc függetlenségi álláspont számos elemét. Azok a tanulmányok, amelyeket Révai még 1945 előtt, emigrációban írt, 1945 után rendre megjelentek Magyarországon, s 1948-49 után jó időre kanonizált szövegekké váltak, amelyek megszabták a magyar történetírásnak a történelemről kialakított képét. A tudományos kutatás ezekhez a szövegekhez igazodott, ezeket vette alapul, az ott lefektetett téziseket kellett igazolnia, attól függetlenül, hogy a további kutatás során azok igazaknak bizonyultak-e, vagy sem. A történetírók nem csupán az elvek érvényesítésére törekedtek, de sokan úgy érezték, kénytelenek a ’’klasszikus” szövegek folyamatos és rendszeres idézésének eszközéhez nyúlni, - talán védekezésül, olykor a neofiták buzgalmával, máskor csupán a ’’lépéstartás” szükségességétől vezérelve, vagy a kötelező minimumot megcélozva, hogy így biztosítsák téziseik szilárdságát, munkájuk megjelenését. Olykor - jóindulatból - a szerkesztő írta be a szerző helyett a kívánatosnak tartott ’’klasszikus” idézetet. Az 1949-1956 közötti évek történetírói alkotásai lépten nyomon tele vannak ilyen idézetekkel. Az igazi baj persze elsősorban nem ez volt, hanem az, hogy számos színvonaltalan, a szakszerűséget nélkülöző munka jelent meg, s természetesen sokszor nyakatekert, a történeti valóságon erőszakot tévő koncepciók.

Ugyanakkor kétségtelenül jelentős eredmények születtek, sok új kutatási eredmény látott napvilágot. Megváltoztak sok szempontból a történeti kutatás feltételei. 1945 olyan hatalmas változás a magyar nép életében, amely egyszerre történelemmé minősítette a közelmúltat, a félmúltat is. ’’Személyi problémáktól” eltekintve, amelyek annak következtében jelentkeztek, hogy az emberek éltek tovább, szinte minden, ami 1945 előtt volt, elmúlt és visszahozhatatlan múlttá változott. A régi uralkodó osztályok és rétegek helyzete megrendült. A földreform széttörte a nagybirtokos rétegek anyagi bázisát, levéltáraik és irattáraik a történelmi kutatás közkincsévé váltak. A gyárak, a nagy és a középipar államosítása felszámolta a burzsoázia és a középpolgárság anyagi bázisát. Az egyházi iskolák államosítása, az állam és az egyház szétválasztása e téren teremtett új helyzetet. Így rendkívüli helyzet állt elő: a magyar történetírás számára *az egész 1945 előtti kortörténeti szakasz* olyan mértékig kutathatóvá vált,

mint soha azelőtt (s természetesen azóta sem). Megnyíltak a minisztériumok levéltárai, kutathatóvá váltak a miniszterelnökök bizalmas iratai, a nagybirtokosok és a gyárak irattárai levéltárba kerültek. Rendkívüli módon kiszélesedett a kutatás lehetősége. (A helyzet érzékeltetése kedvéért mondjuk itt el, hogy az 1960-as évek második felében például Kerekes Lajos, a magyar követi jelentések alapján jobb áttekintéssel rendelkezett a két világháború közötti osztrák köztársaság történetéről, mint maguk az osztrák történetírók, hiszen Magyarországon a külügyminisztérium irattára, s így az ausztriai magyar követek jelentései az osztrák belpolitikai helyzetről kutathatóak voltak, míg Ausztriában a korszak levéltári anyaga még egyáltalában nem.)

Ezek a folyamatok elsősorban a két világháború közötti időszakot és a második világháború éveit érintették, de hatással voltak az első világháborút megelőző évtizedek levéltári forrásainak kutathatóságára is. 1945 előtt az 1867 utáni évtizedek történetére vonatkozó levéltári forrásokat nem lehetett kutatni. Most ez az akadály leomlott. Így hirtelen egy évszázad története kerülhetett más megvilágításba, az egész 1848-49 utáni évszázad történetének levéltári forrásai kutathatóakká lettek.

A következmény a kutatás belső arányainak, hangsúlyainak radikális eltolódása lett. Igaz, nem kizárólag a levéltári kutatás lehetőségeinek a kiszélesedése következtében. Az az igény, hogy a párt politikáját közvetlenül támogatni kell, elsősorban és a legegyszerűbben a legújabb kori történeti kutatások segítségével volt megoldható. A figyelem tehát mindinkább az új-, de elsősorban a legújabb kori történelmi kutatások felé fordult, a legnagyobb támogatást az ilyen kutatások kapták. Pénz, kiadási lehetőség, álláshely elsősorban erre a területre irányult. Hirtelen megnőtt tehát az új- és legújabb kori történelemmel foglalkozó kutatók száma, a publikációk mennyisége. Hozzájárult ehhez, hogy a vonatkozó források tanulmányozásához nem volt szükség idegen nyelvek ismeretére,, s olyan speciális tanulmányokra, amelyek a középkori oklevelek feldolgozásához elengedhetetlenek voltak. A középiskolai oktatás színvonalának jelentős süllyedése nyomán, ami az 1948. évi iskolareform kapcsán következett be, a latin, valamint a történelem tananyaga amúgy is kiszorulóban volt az oktatásból, s ez a következő évek során a gimnáziumokból kikerülő egyetemi hallgatójelöltek tárgyi

tudásának csökkentését hozta magával. Az értelmiséget ’’felfrissítendő”, tucatjával kerültek szakérettségisek az egyetemekre. Ezzel kezdetét vette egy folyamat, amelynek eredménye majdnem négy évtized után az lett, hogy erősen lecsökkent a középkor iránti érdeklődés, a középkor kutatása háttérbe szorult, Hozzájárult ehhez az is, hogy a marxista kutatások megindulásának éveiben a ’’polgári” történettudomány több ágát feudális maradványnak, a klerikális reakció közvetlen hatásának tekintették. Nemcsak az egyháztörténetet és önálló ágait, de a genealógiát, a heraldikát, s más segédtudományokat is.

A legújabb kor kutatása intézményes következményekkel járt. Az utolsó évtizedek történetén belül külön kellett kezelni a munkásmozgalom, a különféle munkáspártok történetét. Tekintettel arra, hogy ezeknek a témáknak a kutatása politikailag különösen kényesnek bizonyult, a párt teljes mértékben a maga hatáskörébe vonta ezeknek a témáknak, s szinte minden kapcsolódásuknak a kutatását. 1950-ben létrehozták a Munkásmozgalmi Intézetet (1956 után Párttörténeti Intézet), ahová megbízható kádereket küldtek a munkásmozgalom kényes kérdéseinek kutatására, akik megkülönböztetett helyzetben voltak (jobb fizetés, kedvezőbb kutatási lehetőségek), természetesen sokkal hatékonyabb ellenőrzés alatt, mint az amúgy sem laza tudományos cenzúra mindennapos ellenőrzése. Az intézet archívumában hatalmas tömegű forrásanyagot halmoztak fel. Nem csupán új, addig levéltárakba nem került munkásmozgalmi forrásokat gyűjtöttek itt össze (például egyes személyek levelezését, visszaemlékezéseket, stb.), hanem sajnos széttörték a levéltárakban addig érvényesülő rendet, s az Országos Levéltárból, valamint más levéltári gyűjteményekből kiemelték a munkásmozgalommal, a munkáspártokkal kapcsolatos állagokat (egész iratsorozatokat, például a Belügyminisztériumból, meg más intézmények, hivatalok levéltáraiból), s ezeket a Munkásmozgalmi Intézet archívumában helyezték el. Ezzel ezt a forrásanyagot hosszú éveken át gyakorlatilag csak a párt megbízható történetírói kutathatták, majd amikor az 1960-as évektől kezdve - legalább részben - mások számára is hozzáférhetővé vált, csak külön engedélyek alapján lehetett használni. A munkásmozgalom és a vele összefüggő kérdések kutatása tehát a többi történetíró számára lényegében tabuvá vált. A párt ezen a területen korlátlanul érvényesítette a maga szempontjait. 1956-ig a munkásmozgalom történetének a balos meghamisítása, a szektás-

dogmatikus történetfelfogás érvényesítése ezen a területen totális volt. Hogy egy szélsőséges példát említsünk, 1956 előtt a Magyar Tanácsköztársaság történetét úgy dolgozták fel, hogy a munkákból Kun Bélával az élen a legtöbb olyan személy nevét (pl. a szociáldemokrata vezetőkét) kihagyták, akinek a tevékenysége nem felelt meg a párt 1945 utáni érdekeinek, s a Tanácsköztársaság ’’vezérévé” - a tények ellenére - Rákosi Mátyást kiáltották ki. Hasonlóképpen kiiktatták Kun és mások tevékenységét az 1919 utáni évek párttörténetéből is.

Talán itt említhetjük meg azt az egész történettudományra kiható intézményes átalakulást, amelyet a levéltári munka megújítása, részben átszervezése jelentett. Már 1945-tel megkezdődött ez, hiszen a háború után a földreform nyomán óriási tömegű iratanyag került az Országos Levéltárba és a megyei levéltárakba, a családi levéltárak begyűjtése révén, majd 1948 után az államosítással. A levéltárak munkáját radikálisan modernizálták, az alapleltárak, majd később a fondjegyzékek felfektetésével (de az iratanyag eredeti kialakulási rendjét érintetlenül hagyva). A kutatómunka lehetőségeit ezzel számottevően megkönnyítették. A levéltári munka ilyen kibővítése a kutatás érdekében rengeteg időt takarít meg magának a kutatásnak. Az 1940-60-as évek ezirányú munkája a levéltárakban mindmáig felbecsülhetetlen segítség az egész magyar történettudomány számára.

A fordulat évével az egész történetírásban hirtelen szemléletváltást hajtottak végre. A marxista álláspont igen dogmatikus, szélsőségesen balos felfogása kerekedett felül, heves vitákat kiváltva akkor, ha valaki a legkisebb mértékben eltért a kötelező normáktól. Az osztályharc bizonyítása került a történetfelfogás előterébe, erre igen nagy hangsúlyt helyeztek. A középkorban a népi ellenállás, a parasztfelkelések különféle formáinak kutatása, 1437, 1514, a 16-18. század, majd 1831, 1848-49 paraszti mozgalmai többnyire külön tanulmánykötetet kaptak. Ugyanilyen fontosak voltak a városi ún. plebejus megmozdulások, meg a városok és a feudális uralkodó osztály közötti küzdelmek, a városi céhek küzdelmei a patríciusok ellen stb. Minden tekintetben az osztályharc bizonyítása volt a feladat és a cél, az ilyen mozgalmak jelentőségét erősen felnagyították.

Az uralkodó rétegek, a nagybirtokos arisztokrácia, a nemesség, az egyház az elnyomókkal lettek egyenlőek. A feudalizmus kialakításának időszaka

után tehát ezek egyértelműen elnyomóakká, mégpedig a fejlődés gátlóivá váltak. Tekintettel a nemesség ilyen beállítására, a 15. század végétől kezdődő évszázadokban a feudális uralkodó rétegek részvételét a ’’függetlenségi harcokban” olyképpen kellett enyhíteni, hogy igyekeztek kimutatni, ezekben a föszerepet a paraszti rétegek, a népi elemek játszották. E harcok addig győzedelmeskedtek, amíg a ’’nemzeti egység” érvényesült, s azért buktak el, mert a nemesség - önző módon - osztályérdekeit a nemzeti függetlenség szempontjai fölé helyezte. Ugyanez a séma érvényesült a reformkor és 1848-49 megítélésénél, csupán azzal a különbséggel, hogy a nemesség reformpárti részének szánták a hiányzó polgárság szerepét a polgári átalakulás előkészítésében és magában a forradalomban.

Vitathatatlan, hogy számos új, olykor megtermékenyítő szempontot is hoztak az 1948 utáni évek a magyar történetírásba. A gazdaság- és a társadalomtörténet általában előtérbe került. Megindult a kora középkori magyar társadalom széleskörű elemzése, melynek első eredményei csak 1956 után láttak napvilágot. A 14-15. századi magyar városfejlődés fővonalai ugyanúgy körvonalazódtak a kutatás során (Szűcs Jenő 1955), mint a korabeli mezőgazdaság és a parasztság társadalmi szerkezete, a parasztság és nemesség viszonyrendszere, az egységes jobbágyság kialakulásának folyamata. A 16-17. századi magyar fejlődésben a protestáns egyházak és a társadalmi fejlődés, az önálló Erdély szerepe, jelentősége a nemzeti abszolutizmus kibontakoztatásában, a népi kuruc mozgalmak törekvései, II. Rákóczi Ferenc nemzeti abszolutizmusának kérdései kerültek a kutatás előterébe. A 18. században az ország betelepítése, a parasztság osztályharcos küzdelmei, a felvilágosult abszolutizmus politikája Magyarországon. A nemesi mozgalom értékelésében erősebb hangsúlyt kaptak a társadalmi kérdések, a nemesi érdekek védelmének elítélése. A 19. század első felében általában a haladó nemesi reformmozgalom került előtérbe, s azon belül a radikálisabb megoldások. Széchenyi korábbi előkelő helyét Kossuth foglalta el, s vele a gazdasági és társadalmi jelenségek mellett a nemzeti függetlenség kérdései kerültek a vizsgálódások középpontjába. 1848-49-ben Kossuth mellett és részben vele szemben a radikálisabb megoldások iránt nőtt meg a történetírás érdeklődése.

A kapitalizmus korában, az abszolutizmus idején, a paraszti és munkásmozgalom kérdései felé fordult a figyelem. 1867 után is Kossuth politikájának védelmét képviselte történetírásunk. A munkásmozgalmak, a paraszti, elsősorban szegényparaszti agrárproletár mozgalmak kérdései, a szociáldemokrácia ’’árulása”, a baloldali áramlatok a munkásmozgalmon belül, - mindez igen nagy hangsúlyt kapott a kutatásban. A forradalmak vizsgálatánál előtérbe került a polgári elemek ’’árulása”, a kommunista párt szerepének túlértékelése, a történetírás olykor a tények elhallgatásától sem riadt vissza. A két világháború közötti korszak egyértelmű, egészében fasiszta beállítása, a második világháború alatti politika minden tekintetben elítélő ábrázolása ezek után szinte természetes volt.

Bár szorgalmazták, nagyon nehéz feladat volt az 1945 utáni évek történetének feltárása. Kutatásáról nem lehet beszélni, valamiféle ömlengő magyar párttörténet, a kommunista párt politikájának igazolása, az átalakulás belső erőkre történő visszavezetése volt a jellemző.

Mindez még dióhéjnak sem tekinthető összefoglalás, de nincs több terünk a részletekre. Ki kell emelnünk a történetírás fejlődéséből néhány jellegzetes pontot, amelyeknek bemutatása jól ábrázolja a történetírás korabeli szerepét, helyét, feladatait és eredményeit.

Régóta vitatott pontja a magyar történetírásnak az őstörténet, ezen belül a magyarság eredete és őshazája. Ezen a területen az 1950-60-as évek egyik kimagasló történetírói egyénisége, Molnár Erik, aki még 1942-ben megjelentette a témára vonatkozó korai tanulmányait, 1953-ban azok kiszélesítésével új kötettel jelentkezett. A tanulmány komoly vitát kavart, mert a szerző ismét felelevenítette a török népcsaládhoz tartozás és a belső-ázsiai eredet kérdését. A vitában ugyan a finnugor eredet hívei kerekedtek felül, Molnár Erik munkája, amely elsősorban az utolsó évtizedek régészeti eredményeire épített, azonban jelezte, hogy még számos olyan terület mutatkozik, amelyeken a további kutatások számára tér nyílik.

Ugyancsak Molnár Erik nevéhez fűződik a feudalizmuskori magyar társadalomtörténet fontos kérdései körül kirobbant vita. Molnár 1945 előtti, álnéven publikált kutatási eredményeit jelentősen kiszélesítve, bevonva az utolsó évtizedek kutatásait, újból megjelentette. A magyar társadalom története az Árpádkorig című kötete még 1945-ben, folytatása A magyar

társadalom története az Árpádkortól Mohácsig címen pedig 1949-ben látott napvilágot. Mindkét kötetben a szerző a marxista történetfelfogást kísérelte meg érvényesíteni a magyar feudalizmus első évszázadain. A kétségtelenül gondolatgazdag, sok eredeti nézetet tükröző kötetek körül 1949 táján széleskörű vita robbant ki, elsősorban azért, mert a szerző megállapításainak egy része nem esett egybe a szovjet történetírás eredményeivel, önállóságot mutatott egyes társadalmi formák meghatározása terén, s több konkrét eredménye eltért a szovjet eredményektől. Molnár kutatásaiban tulajdonképpen ugyanaz a szemléletmód jelentkezett, mint annak idején a szovjet történetírásban az 1920-as évek elején, amikor Pokrovszkij kísérelte meg a szembefordulást a hagyományos, orosz nacionalista történetszemlélettel. Molnár hasonlóképpen szembefordult a magyar történeti hagyományok egy részével, s ugyanúgy az osztályharc szempontjait érvényesítette, mint annak idején Pokrovszkij. A vita során azután felülkerekedtek azok a történetírók, akik vitatták Molnár álláspontját, bár egyes megfogalmazásai mély nyomokat hagytak a feudalizmus kérdéseivel foglalkozó 1956 utáni irodalomban.

Az 1949 utáni évek egyik új jelensége volt a történetírói munkaközösségek létrehozása. A Történettudományi Intézet több munkaközössége a parasztság történetét kutatta. A parasztság 14. századi történetének fontosabb kérdéseit taglalta a Székely György vezetésével működő munkaközösség. Az eredményeket egy tanulmánykötetben 1953-ban tették közzé. A parasztság 18. századi történetének főbb kérdéseit egy másik munkaközösség tárta fel, amely Spira György szerkesztésében 1952-ben jelentette meg eredményeit. Már az 1848. évi jobbágyfelszabadítás utáni agrárátalakulás folyamatának paraszti szempontból történő rögzítésére került sor a harmadik tanulmánykötetben, amely az abszolutizmus korának parasztságával foglalkozott (1951), Sándor Pál szerkesztésében. A 19-20. század fordulója gazdasági fejlődésének is egy tanulmánykötetet szenteltek, amelyet Pach Zsigmond Pál és Sándor Pál szerkesztett (1956). Mint látható, a magyar agrárfejlődés korábban kevésbé megvilágított fejlődési tendenciáit kísérelték meg rögzíteni mindezek a munkaközösségek.
Hasonlóképpen munkaközösség keretében került sor az 1929-33. évi világgazdasági válság magyarországi következményeinek a feltárására Incze Miklós vezetésével (1955).

A parasztság társadalomszerkezetének vizsgálata mellett különösen sok szó esett a parasztság osztályharcáról. Külön tanulmánykötetek, s önálló kisebb írások foglalkoztak a huszitizmus magyarországi hatásával, az 1437. évi parasztfelkeléssel, 1514-gyel, a 16-17. század parasztmegmozdulásaival, a Péro-féle megmozdulással, a Hóra-Closka-Krisán-féle erdélyi parasztlázadással, vagy az 1831. évi kolerafelkeléssel, s természetesen a 19. század végének agrárszocialista mozgalmaival.

A parasztság és az agrárfejlődés vizsgálata átvezet bennünket a gazdaság másik szférájába, az ipar történetének kutatásához. A középkori magyar városfejlődés 14-15. századi szakaszának fontos kérdéseit vetette fel Szűcs Jenő monográfiája (1955). A 18. század végétől az 1867-ig terjedő időszak iparosodásának eredményeit tárta fel Mérei Gyula (1951) és Lederer Emma (1952). A kiegyezés utáni évtizedek iparának fejlődéséről Sándor Vilmos írt vaskos kötetet (1954), a századforduló iparfejlődésének jellegzetes fonásait pedig Ránki György és Berend T. Iván közös monográfiája világította meg (1955).

A korszak dogmatikus marxista történetfelfogásának egyik jellegzetes megnyilvánulása volt az a tanulmány, amelyik az eredeti tőkefelhalmozás marxi gondolatát kívánta vizsgálni a 16-19. századi Magyarország történetében (1952). Pach Zsigmond Pál arra tett kísérletet, hogy Marx: A tőke című könyve I. kötetének 24. fejezetét alapul véve kövesse nyomon az ott Angliára vonatkozó elemzés alapján, illetve azzal szembeállítva Magyarország gazdaság- és társadalomtörténetének folyamatait. A munka a folyamat két oldalának egyenlőtlenségeit emelte ki: a parasztság földtől való megfosztásának túlhangsúlyozásával, a zselléresedés kiemelésével a folyamat egyik oldalának azonos vonásait túlhangsúlyozta, a tőkefelhalmozás viszont a másik oldalon súlyos korlátokba ütközött. Ennek okai között ugyancsak túlhangsúlyozódott az ország ’’gyarmati helyzete”. Hasonló törekvések egyébként más ’’népi demokratikus” országokban is tapasztalhatók voltak, például az NDK-ban. Az eredmény a magyar történetírás számára elfogadhatatlan volt. A korszak viszonyaira azonban korántsem ez a törekvés a legjellemzőbb, hiszen a marxizmus klasszikusainak (vagy a magyar kommunista párt vezetőinek) kijelentéseit a történetírók közül sokan szinte kötelező érvényűen lépten-nyomon idézték, felhasználták koncepcióik bizonyítására, vagy legalábbis azok

nyomatékosítására, hanem az, hogy noha a 16-19. század kutatói közül csak kevesen fogadták el ezeket az eredményeket, ezt nyíltan senki sem merte mindaddig elutasítani, amíg maga a szerző nem módosította korábbi nézeteit, előbb 1955-ben, több itthon és külföldön publikált tanulmányban, majd végül újabb könyvében, már évekkel 1956 után (1963).

Egészen más szerepet kapott egy másik munka, Mód Aladár: Négyszáz év, küzdelem az önálló Magyarországért című írása. Ennek eredete 1943-ra megy vissza, amikor a szerző érdeklődése az akkori kommunista párt tagjaként népfrontos politikát képviselve fordult a függetlenségi harcok felé, s törekedett haladás és nemzeti függetlenség kérdéseinek összeforrasztására. Ehhez járult a Rákosi által képviselt álláspont, hogy ti. a kommunisták Dózsa, Rákóczi, Petőfi és Kossuth osztályharcos és nemzeti küzdelmeinek jogos örökösei, egyenes folytatói. Mód ezeket a gondolatokat vitte be történelmi áttekintésébe. Az eredmény rendkívül vegyes lett, a ”német”-ellenes küzdelmektől az osztályharcos megmozdulásokig mindenre kiterjedt. Ezt az álláspontot dolgozta ki részletesebben és bővebben Mód Aladár 1945-ben, majd 1954-ben az új kutatási eredményeket folyamatosan beillesztve az adott keretbe. A könyv népszerűsítő jelleggel született, tudományos munkává csak a kor viszonyai ’’avatták”.

A 16-17. század problémái más tekintetben is az érdeklődés homlokterébe kerültek. A robotoltató földesúri gazdálkodás kibontakozása (Makkai, 1954) mellett Erdély 16-17. századi története, Bocskai, Bethlen, s mindezek mellett a protestantizmus (mint a polgári fejlődést elősegítő ideológia) kérdései új megvilágosítást nyertek. Az egész két évszázad történetére jellemző azonban, hogy az ún. ’’függetlenségi” küzdelmek meghatározó, szinte kizárólagos szerepet kaptak, s mellettük csupán Zrínyi Miklós alakjának elmélyültebb ábrázolására nyílt lehetőség.

A 18-19. századot illetően a már említett eredmények mellett kiemelkedő a felvilágosult abszolutizmus politikájára vonatkozó kutatássorozat. II. József uralkodásának évtizedét új szempontok szerint értékelte H. Balázs Éva. A magyar jakobinus mozgalom iratait a Fontes-sorozatban jelentették meg, a kétkötetes forráskiadvány 1952-ben látott napvilágot Benda Kálmán gyűjtésében és szerkesztésében, az értékelő kötet pedig 1957-ben. 1848-49

kérdéseit állította a középpontba a Kossuth születésének 100. évfordulóján kiadott kétkötetes Kossuth Emlékkönyv (1952). Az alaphangot természetesen Révai József, a korszak kultúrpolitikájának elsőszámú irányítója adta meg, aki ez időre lényegesen eltért az 1930-as években vallott felfogásától, s ez rányomta bélyegét az egész munkára. Az a tanulmány, amelyik a Batthyány-kormány külpolitikáját elemezte (Hajnal István), nem jelenhetett meg a kötetben, hanem később, önállóan, így az egyetlen, a kórustól elütő hangot (bújtatott formában) Szekfű Gyula tanulmánya képviselte az öreg Kossuthról.

Az 1867 utáni évtizedekre vonatkozóan jelentős szerepet játszottak azok a dokumentumok, amelyeket a Munkásmozgalmi Intézet többkötetes nagy kiadványsorozatában kezdtek közzétenni (1951-1956). Ezek hézagpótló ismereteket közvetítettek, noha számos kihagyással, torzítással jelentek meg maguk a dokumentumok, amelyeknek válogatása prekoncepcióra épült. Még nagyobb volt azonban a torzítás a 20. század történetével összefüggésben. E téren is voltak bizonyos kezdeményezések. A századforduló történetének fontosabb kérdéseivel, Magyarországnak az Osztrák-Magyar Monarchián belüli helyével, szerepével elsősorban Hanák Péter foglalkozott. Születtek eredmények a két világháború közötti évtizedek történetének feltárása terén, s az 1945 utáni évek történetére nézve. E téren a legfontosabb az a tanulmánykötet, amely a felszabadulás 10. évfordulóján jelent meg. Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéhez címen (1955), Lackó Miklós szerkesztésében, s melyben még Szekfű Gyula is szerepelt egy rövid, de már címében is sokatmondó írással (Az értelmiség *átállása* (!)).

A korabeli magyar történetírás fejlődésének ugyanazok a mérföldkövek a meghatározói, mint magának a magyar történelem alakulásának. Sztálin halála után, már 1953-ban a júliusi kormányprogram alapján megindult az egész koncepció felülvizsgálata. Ezt szolgálta - legalábbis az eredeti szándékot illetően - a Századok kibővített szerkesztő bizottsági ülése 1953 végén, amelynek az volt a feladata, hogy megindítsa a vitát a történetírás egész dogmatikus felfogása felett. A korabeli viszonyokat ismerve az eredmény ugyancsak kétértelmű volt. Magán az ülésen jelentős felszólalások hangzottak el (Kosáry Domokos, Benda Kálmán, Hajnal István, Paulinyi Oszkár, Makkai László, stb.), amelyek

tulajdonképpen megindították a továbbgondolás folyamatát. Ugyanakkor mindazok, akik korábban igen dogmatikusan képviselték a párt álláspontját, s káderpolitikáját a történettudományban, megmaradtak funkcióikban, így az eredmény aligha lehetett kétséges. Átmenetileg mégis megélénkültek a kritikai hangok, nagyobb teret kaptak olyan történetírók, akiket korábban háttérbe szorítottak. Színesebb lett a Századok is, 1954 szeptemberében kibővült szerkesztőséggel.

Az 1954. évi ’’olvadást” 1955-ben fokozatos visszarendeződés követte, amelyet azután 1956 februárjában az SZKP 20. kongresszusa, Hruscsov Sztálin politikáját elítélő referátuma (az ún. titkos beszédet Sztálin bűneiről nálunk még nem ismerték) szakította meg. A következő hónapok nyílt küzdelmei a párton belül kihatottak a történetírásra is. 1956 májusában a Petőfi Kör történészvitájában már nyíltan összeütköztek a nézetek, a megújulás, a reform hívei (természetesen szigorúan az ’’igazi” marxizmus zászlaja alatt) és a konzervatív erők között. A vitáról készült beszámoló, amelyet a Századokban szerettek volna közölni, s amely végül 1957-ben jelent meg, sűrűn módosult a politikai élet felgyorsult üteme következtében.

A valódi változást az 1956 októberi forradalom, s annak leverése hozta meg. Komoly személyi változások történtek. A kultúrpolitika, a tudománypolitika korábbi vezetői (Révai, Andics, stb.) elvesztették hatalmukat, részben évekre elhagyták az országot. A történettudományban 1956 előtt vezető szerepet játszó személyek közül egyesek elvesztették korábbi funkcióikat, mások szerepe jelentősen felértékelődött (Nemes Dezső). Molnár Erik, aki 1956 előtt miniszterként csak névlegesen volt a Történettudományi Intézet igazgatója, 1956 végén átvette az intézet tényleges vezetését. Voltak, akik súlyos katarzison estek át, szembefordultak önmaguk korábbi tevékenységével és ezért estek ki a tudományos élet irányításából. 1957-től azután megindult a személyi leszámolás, a megingottaknak tekintettek eltávolításával az oktatásból, a fegyelmi vizsgálatok segítségével, elsősorban az egyetemeken, különösen az ELTE Bölcsészkarán és talán jóval nyersebben, de kisebb körre kiterjedve a vidéki egyetemeken, elsősorban Szegeden. 1957 őszén - nem a történettudományban betöltött szerepe miatt - letartóztatták Kosáry Domokost, s 1958-ban négy évi börtönre ítélték. Ezzel az ellenzék

legsúlyosabb egyénisége esett ki a tudományos küzdelmekből.
(A Történettudományi Intézetből viszont fegyelmi büntetéssel nem távolítottak el senkit sem, legfeljebb vezetői beosztásától fosztották meg. Ezt az intézményt védték vezetői, elsősorban Molnár Erik. A megtorlás nyilván az egyetemeket tekintette fontosabb terepnek.)

Az 1957-60 közötti éveket erős kötélhúzás jellemezte. Egyszerre volt jelen a párt vezetésében a dogmatikus szárny és a változtatásokra hajlamosaké. Erős balos ideológiai nyomás jelentkezett, ennek következtében került sor például a népi írókkal kapcsolatos vitákra 1958-59-ben. Kiélezett viták jellemezték a Századok szerkesztő bizottságának üléseit, ahol egy-egy tanulmány megjelenésének lehetősége olykor csak egyetlen szavazaton múlott. (Ez persze önmagában is lényeges változásokra utalt!)

Lassan mégis érlelődtek a változások. Az MSZMP vezetése fokozatosan levonta az 1956 tapasztalataiból adódó következtetéseket, s központi bizottsági határozatot fogadott el a tudománypolitikáról, melyben kinyilvánította, hogy a tudományos kérdések nem tartoznak pártfórumokra. A *kutatás* szabadságát hirdették tehát meg, ami persze nem jelentette automatikusan a publikálás szabadságát, noha lassanként e téren is javult a helyzet. Mind kevesebb lett a tabu, a korábbi hamisításokat, elhallgatásokat a valóság bemutatása váltotta fel, bár mindvégig számolni kellett az öncenzúra következményeivel és a párt- és munkásmozgalom történetírás régi beidegződéseivel. Különbséget tettek a kiadványok egyes szintjei között. Tudományos folyóiratokban, monográfiákban sokkal szabadabban lehetett publikálni, mint a szélesebb közvéleményhez szóló folyóiratokban, nem is beszélve a tankönyvekről és az alkalmi újságcikkekről. A tankönyv, a tananyag módosult a legnehezebben, a következő évtizedekben a tudományos kutatás és a tankönyvek sok tekintetben elszakadtak egymástól. A legújabb kutatások főbb tendenciái a tankönyvekben csak az 1970-80-as évek fordulójától kezdve jelentek meg.

A tudományos kutatás szabadságának kimondását sem megvárva indította el az ideológiai változásokat a maga módján *Molnár Erik* (1894-1966). Logikusan átgondolva 1956 tanulságait jutott arra az eredményre, hogy ideje felülvizsgálni azt a koncepciót, amelyet még az 1958-ban elhunyt

Révai József alkotott meg, s amely összekötötte a nemzeti függetlenségért vívott küzdelmeket a társadalmi haladás eszméjével. Az Akadémia 1960. évi közgyűlésén tartott előadásával meghatározta az 1960-as évek történetírásának alakulását. A nemzeti kérdés vizsgálatával, a 16-17. századi függetlenségi küzdelmek rendi jellegének kiemelésével (az 1870-es években Pauler Gyula egyébként hasonló álláspontot képviselt), a hamis tudat problematikájának felvetésével olyan vitasorozatot indított el, amelyiknek a révén a magyar történetírás az 1960-as években szinte minden tekintetben megújulhatott. A vitának ugyanis a közvetlen jelentéstartalmán túlmenő értelmezése a fontos. A Molnár Erik előadásával megindult vitasorozat, mely különféle ülésszakokon éveken át folyt, azzal, hogy a benne résztvevők többé-kevésbé szabadon képviselhették álláspontjukat, tisztítótűzként hatott a tudományos életre, az egész történetírásra, s példaértékűnek mutatkozott. Fokozatosan megváltozott nyomában a légkör, lassan terjedt a felismerés, hogy tudományos kérdésekben több-kevesebb szabadsággal vitatkozni lehet.

Az 1950-60-as évek vezető marxista történettudósa, Molnár Erik nem állt meg itt, hanem újabb vitákat provokált. Elsősorban a felvilágosult abszolutizmus problematikája körül az 1960-as évek közepén kirobbant vitára utalunk, amelyik, kapcsolódva a magyar történelem sok vitakérdéséhez, újabb robbanóanyagot nyújtott a megindult vitákhoz. Itt sem a konkrét mondanivaló volt a lényeg, hanem maga a vita, az, hogy a felek önálló nézeteket képviselhettek, egzisztenciális vagy másféle retorziók, következmények nélkül.

Táborok természetesen kialakultak. Az Akadémia Történettudományi Intézete, noha fenntartásokkal, sok egyéni nézettel tarkítva, de Molnár Erik álláspontja mellett tört lándzsát, míg az ellentábort az ELTE Bölcsészkarán működő tudósok alkották, akik Mód Aladár felfogása, nézetei körül tömörültek. Mód megmaradt a hagyományos nemzeti vonalon, így válhatott automatikusan az ellentábor vezetőjévé.

A két szekértábor fokozatosan szilárdult meg, váltak mind merevebbé kifelé, sokszor a tolerancia elemi követelményét figyelmen kívül hagyva. A vitáknak mégis nagy szerepük volt abban, hogy a magyar történetírás az 1960-as években fokozatosan nyitottá vált a Nyugatról és Keletről beáramló

új gondolatok előtt. A Molnár provokálta viták a marxista történészek 1956 előtt kötelező egységét megosztották, az általános helyzet is kedvezett a plurális megoldásoknak. A magyar történettudomány fokozatosan ’’visszaépült” a nemzetközi tudományos életbe. Már 1955-ben magyar delegáció vett részt a római nemzetközi történész kongresszuson, 1956 után pedig a nemzetközi fórumokon (nemzetközi történész kongresszusok, nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszusok, stb.) rendre megjelent, s mind nagyobb mértékben vállalt szerepet a magyar történetírás. A változások fontos jele volt olyan új publikációs fórumok létrejötte is, amelyek nem az Akadémia Társadalomtudományi Osztályának égisze alatt működtek, így például az Agrártörténeti Szemle az Akadémia Agrártudományi Osztályának folyóirataként jelent meg, majd a technikatörténeti kutatásoknak nyújtott otthont a természettudományi egyesületek és intézmények áldozatkészsége és a Technikatörténeti Múzeum. Az 1960-as évektől gyorsan fejlődő történeti demográfia, szélesebben történeti statisztika művelőinek kutatásait a Központi Statisztikai Hivatal pártfogolta, s biztosított önálló publikációs fórumot számukra. Az ilyen, s hasonló plurális megoldások jelezték a tudományban működők számára, hogy - legalábbis elvben - megszűntek a tudományos monopóliumok, lehetőség van a sokszínűségre, az eltérő tudományos álláspontok képviseletére. Komoly szerepet vállalt ebben a folyamatban az MTA Történettudományi Intézete, a legfontosabb történettudományi kutatások szervezésével, gondozásával.

A jótékony következmények hamar megmutatkoztak. Az 1970-es évek során a magyar történetírás ismét sokszínűvé vált, hangos lett a vitáktól, különféle új álláspontok képviseletétől. Számos külföldi irányzat éreztette hatását, elsősorban annak következtében, hogy a pártpolitika nem szólt bele közvetlenül a tudományba, s a marxista nézetek mellett megjelenhettek más felfogások is. Különösen az Annales francia folyóirat körül tömörülő történeti iskola néhány munkájának hatása volt kitapintható, bár ezek a hatások - mint a magyar történetírásban mindig - többnyire a felszínen maradtak, hiszen igazában sem a regionális vizsgálatokra törekvés, sem a hosszan tartó folyamatok feltárása nem jellemezte és ma sem jellemzi a magyar történetírást. Annak is fokozott jelentőséget tulajdoníthatunk, hogy szabaddá vált a vita arról, mit jelent a marxista történetfelfogás. Ennek

értelmezése terén legalább akkora relatív szabadság uralkodott, mint az egyéb irányzatok hatásainak jelentkezése, azok szabad beáramlása terén.

Az 1960-as évek közepétől fokozatosan tért hódítottak az új nézetek, sok tekintetben megváltozott a korábbi rendkívül merevvé formált történeti kép. Az adott terjedelmi keretek között az elmúlt három évtized minden eredményét felsorolni lehetetlen, itt csak arra tehetünk kísérletet, hogy összefoglaljuk a fontosabb törekvéseket, s egyúttal utaljunk azokra a problémákra, amelyek terén sok javítanivaló halmozódott fel.

Mindenekelőtt azt emeljük ki, hogy *viták* keletkeztek tudományos kérdésekben, s ezzel számos tabu omlott össze. Sok történeti témában bontakoztak ki ilyen viták, több, korábban inkább személyi okokból kánoni rangra emelkedett nézet vált fokozatosan vitathatóvá. A külső kényszer megszűnése, nyomában a vitaszellem feltámadása, megizmosodása hosszú távon jótékonyan hatott a történetírás fejlődésére.

Mind a magyar őstörténet, mind az Árpád-kor, általában a középkor kutatása megélénkült. Ez a megélénkülés hullámokban jelentkezett, ami egyébként általában jellemzi történetírásunk 1945 utáni fejlődését. Az 1960-as években, a 70-es évek elején annyira lecsökkent a középkori kutatók száma, hogy már-már kihalással fenyegetett. Ezt felismerve, sikeres erőfeszítések történtek a kutatások élénkítésére, a kutatók létszámának növelésére. Ez olyannyira sikeres volt, hogy ma már a középkori kutatások terén a budapesti mellett egy szegedi iskola működéséről szólhatunk. Megkezdődött több régi adósság rendezése, így megindult az Árpád-kor történeti földrajzának összeállítása, és folytatódott a 14. század közepén megszakadt oklevélkiadás a Zsigmond kori oklevéltár sorozatával. Vontatottan tehát, de komoly lépések történtek. Mindezt megszilárdította, hogy az Akadémia keretében a Történettudományi Bizottságon belül külön munkabizottságot hoztak létre már mintegy másfél évtizede a középkor néhány kérdésének tanulmányozására.

A 16-19. század történetét az elmúlt évtizedek során sikerült megszabadítani a függetlenségi küzdelmek és Magyarország osztrák gyarmatként történő egyoldalú beállításától. A 16-17. század harcai az abszolút hatalom és a rendek között, az egyházak szerepének tisztázása, a nemzeti abszolutizmus létrehozására irányuló törekvések, majd azok

bukása, a földesúri hatalom megerősödése a jobbágyság felett, az erdélyi fejedelemség szerepe a korszak magyar történetében, a sajátos erdélyi társadalomfejlődés problematikája azok a kérdések, amelyek az utóbbi évtizedek kutatásai nyomán részletesebb megvilágítást nyertek. A 18. században, elsősorban a felvilágosult abszolutizmus társadalmi és gazdasági politikája, a rendek törekvései, a magyar gazdaság fejlődése, a korszak művelődésének körülményei, a magyar jakobinus mozgalom történeti helye, szerepe és Martinovics problematikus személyisége állt az érdeklődés előterében.

Teljesen átalakult a reformkorról és az 1848-49-es forradalom és szabadságharcról kialakult kép. A reformkori politikai irányzatok árnyaltabb körülhatárolása, a reformellenzék erőviszonyainak felvázolása, Kossuth történelmi szerepe, 1848-49-ben a magyar kül- és belpolitikai törekvések, a Batthyány-kormány bel- és külpolitikája, magának Batthyány miniszterelnöknek a működése, személyes politikai törekvései, a Görgei-Kossuth-ellentét reális ábrázolása, a függetlenségi küzdelem beágyazása a nemzetközi politikai viszonyokba, a honvéd tisztikar összetételének vizsgálata, a radikális ifjúság szerepének reális, a korábbi túlzásoktól mentes bemutatása a legfontosabb eredmény. A Fontes-sorozatban korábban megindult vállalkozás a Kossuth-iratok kiadására egy időben meggyorsult, majd Barta István, a vállalkozás anyaggyűjtője és szerkesztője halála után lelassult, újabban azonban fiatal erők bevonásával ismét élénkülőben van.

Az 1849 utáni évtizedek vizsgálata nem elválasztható attól a vitától, amely az Osztrák-Magyar Monarchia történelmi szerepének megítélése körül az utóbbi évtizedekben kibontakozott. Ebben az önállóság, nemzeti függetlenség, illetve a Monarchián keresztül az európai betagolódás problémái játszottak elsősorban szerepet. Egyesek inkább a nemzeti függetlenséget, illetve annak hiányát, mások viszont a Monarchiához tartozás révén az európai gazdasági folyamatokhoz csatlakozást emelik ki. A vita árnyékában számos jelentős kutatás bontakozott ki részben a politika, a társadalom, a kultúra fejlődésével összefüggésben. A kutatások új fényben mutatják a századforduló magyar gazdaságát és társadalmát éppúgy, mint a politikai rendszert, a polgári radikális és szociáldemokrata törekvéseket és

más kérdéseket. Az első világháború kapcsán a magyar részvétel, általában a háború alatti kormányzati politika fontos kérdései merültek fel.

Talán a legnagyobb változás az 1918-19-es forradalmak, a rákövetkező ellenforradalmi rendszer és a második világháború időszakának magyar történelmében mutatkozik meg. Korábban nem, vagy alig, de mindenképpen torzítottan ábrázolt kérdéseket vizsgáltak újra. A polgári forradalom és a Tanácsköztársaság története a korábbinál sokkal árnyaltabb, sokrétűbb megvilágítást kapott, több 1956 előtt nem kutatható téma sokoldalú elemzésben részesült. Sokkal reálisabb számos olyan személy, s ennek következtében a forradalmak egészének története, akikről 1956 előtt szólni sem lehetett. Reálisabb megítélést kapott az 1920-30-as évek politikája. Régebbi beidegződések nyomán hosszú ideig volt vita a politikai rendszer jellegének kérdéséről, annak fasiszta voltáról. Ennek során a résztvevők többsége elutasította a fasiszta jelzőt. A jelzős minősítés helyett mindinkább a rendszer szerkezetéből és működéséből tudtak levonni következtetéseket. A középrétegek történelmi szerepének vizsgálata új problémákat vetett fel, a társadalom- és politikatörténet viszonylatában egyaránt. A háború felé sodródó ország külpolitikai céljainak, a revízió kérdésének, a második világháború idejére visszakerült területeken a kormányzati politika célkitűzéseinek, végrehajtásának kérdései iránt nőtt meg az érdeklődés. A magyar külpolitika háború alatti vizsgálatára külön munkabizottság alakult meg az 1950-es évek végén a Történettudományi Intézetben, s a napfényre hozott dokumentumok nyomán sokkal árnyaltabbá vált az egyes kormányok külpolitikája. Megindult a nyilas uralom történetének feltárása is.

Annak ellenére, hogy az 1945 utáni időszak történetében érvényesültek a leginkább különféle politikai szempontok, az elmúlt évtizedekben itt is előrelépés történt. Természetesen alapvető forrásanyagokhoz továbbra sem lehetett hozzájutni, az egész kutatást befolyásolta 1956 megítélésének kérdése, amely súlyos politikai kérdésként nehezedett a korszak kutatására, mégis egészében sok minden napvilágot látott, különösen az 1956 előtti évtized történetére vonatkozóan, s a fontosabb publikációkban található egyfajta objektivitásra vagy legalábbis tényszerűségre törekvés.

Módosult a változatlanul a párt saját kezelésében maradt munkásmozgalmi kutatás. A Párttörténeti Intézet monopóliuma némileg oldódott ugyan, de az alapvető kérdések változatlanul azoknak a kutatóknak a kezében voltak, akik ennek az intézménynek a keretében működtek. Ugyanakkor idővel ide is betörtek az új idők szelei. Megkezdődtek a viták, részben oldódott a korábbi merevség. Mégis kétségtelen, hogy itt nem csak az 1956 előtti évek felfogása maradt jóval tovább érvényben, mint más témáknál, hanem olyan módszerek is, amelyek más területeken nem érvényesültek. Előfordulhatott olykor, hogy elfogadott, sőt kinyomtatott munkákat nem engedtek forgalomba kerülni, vagy csak zárt terjesztésben. A Borsányi György által készített Kun Béla biográfiát (1979) pl. kivonták a forgalomból, - olyan helyzet, ami a történetírás más területeire már nem volt jellemző.

Bizonyos kutatási irányokat, módszereket külön kell kiemelni, mert ezek nagymértékben befolyásolták az utolsó évtizedek fejlődését. Mindenekelőtt a *gazdaságtörténetírás* kibontakozása és sokoldalú eredményei említendők. Az 1956 után kibontakozó kutatásokat mindjárt egy jelentős vita nyitotta meg a nomád gazdálkodás kérdéseiről, arról, milyen mértékben ismerte a magyarság a földművelést. Az utóbbi évtizedek egyik legsikeresebb kutatói irányzata a gazdaságtörténet sokoldalú és sokirányú kifejlődése, amit a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság azzal ismert el, hogy 1982-ben Budapesten tartotta világkongresszusát. A mezőgazdaság fejlődése, a földművelési rendszerek fejlődésének feltárása éppúgy jelen van ezekben a kutatásokban, mint az ipar és a kereskedelem történetének különböző szakaszait feltáró kutatássorozatok. Külön említést érdemelnek a 16-18. század mezőgazdaságára és az ipar kapitalista kori fejlődésére irányuló kutatói törekvések. Az eredeti tőkefelhalmozás érvényesülésének bizonyításával felhagyott a történetírás, helyét az ’’elkanyarodás” elmélete váltotta fel. Eszerint a 15. század második feléig az agrárfejlődés Magyarországon nagyjából a nyugat-európai úton haladt. A 15-16. század fordulójától azonban a kelet-európai agrárfejlődés, s ezen belül a magyar is más útra tért, mint a nyugat-európai. Itt a paraszti robotmunkán alapuló földesúri önkezelésű gazdaságok fejlődése lett a meghatározó, ennek minden következményével. A kérdés körül kialakult viták sokágúak és termékenyek voltak. Egészen odáig jutottak, hogy az 1970-es évek első felében felmerült újból a régi gondolat, hogy ti.

nincs szó a kelet-európai fejlődés elkanyarodásáról, hanem sokkal inkább egy kezdettől fogva eltérő, önálló fejlődésről, amelyben fokozatosan jutnak érvényre a nyugat-európai fejlődés elemei. A nyugateurópai fejlődési út mellett kirajzolódott a kelet-európai, sőt egy a kettő közötti (vagy másképpen közép-európai) fejlődési változat is.

A kapitalista korszak iparfejlődésének egészét ugyancsak feltárták az elmúlt évtizedek kutatásai. Kezdetben a kutatás számára elérhetővé vált új levéltári források alapján indult meg a vizsgálódás, amelyet azután kiszélesítettek és az európai fejlődésbe illesztettek azok az elemzések, amelyek azt vizsgálták, milyen helyet tölt be az európai fejlődésben a magyarországi iparosodás. A vizsgálatokat adatokban bővítették a Magyar Történelmi Társulat által pártfogolt üzemtörténetek, *egy-egy* gyár történetének a feltárása. A magyarországi eredményeket felhasználva kerülhetett sor a kutatások kiszélesítésére, a közép- és kelet-európai régió iparosodása sajátos vonásainak felvázolására. Ezek a kutatások nemzetközi figyelmet keltettek, a magyar történetírás idevágó eredményeit az újabb európai gazdaságtörténeti összefoglalásokban is megtalálhatjuk.

Ugyanilyen jelentősek az önálló *agrártörténeti* kutatások. 1956 után új folyóirat indult, az Agrártörténeti Szemle, amely köré tömörülve nagymértékben kiszélesedtek a vizsgálatok. Az MTA Agrártudományi Osztálya 1963-1980 között önálló agrártörténeti kutatóhelyet tartott fenn, amely a Mezőgazdasági Múzeum kutatóival és az agrártudomány felől a történetíráshoz közeledő szakemberek segítségével közös, sokágú kutatást kezdeményezett. A Mezőgazdasági Múzeum adta ki a Nemzetközi Agrártörténeti Bibliográfiát, s a folyóirat körül olyan kutatások alakultak ki, amelyek igyekeztek hasznosítani nemcsak a történetírás eszközeit, módszereit, hanem a néprajz, a régészet, a településtörténet és a településföldrajz, az agrártudomány és más társtudományok vívmányait is. A különféle tudományágak összeötvözésének eredményeit nyújtják egy magyar agrártörténeti összefoglaló elkészült részei, az Agrártörténeti Tanulmányok keretében. Utóbb kísérlet történt arra, hogy a magyar agrárfejlődést az európai fejlődés egészében regionálisan elhelyezzük. Hasonlóképpen jelentős törekvés mutatkozott az 1945 utáni agrárfejlődés üzemi szinten történő vizsgálatára, s ezek alapján az agrárfejlődés fő vonásainak rögzítésére. Ezek a kutatások a ’’szocialista

országokban” egyedülálló objektivitással rögzítették a fejlődés szakaszait, problémáit, azokat a gazdasági és társadalmi kérdéseket, amelyek az elmúlt évtizedekben az agrárszektort jellemezték. Nem véletlen, hogy több mint két évtizeden át Magyarország az agrártörténeti kutatások egyik európai központja lehetett.

Az 1956 utáni évtizedekben jelentősen kiszélesedtek és elmélyültek a hazai feudális magyar társadalommal összefüggő vizsgálatok, új vonásokat mutatott ki a kutatás az egységes jobbágyság kialakulásának folyamatában. Módosult a feudális előkelők, elsősorban a 14-15. századi bárók korábbi képe, s a városi társadalomról, a városi és mezővárosi fejlődés összefüggéseiről kialakított álláspont. Jelentősen átalakult az egész magyar társadalomtörténet, mégis talán a legalaposabban a 19-20. századi magyar társadalomra vonatkozó ismeretek bővültek. Az új kutatások nyomán a 19-20. század fordulójának kisvárosi társadalma éppúgy megvilágítást nyert, mint a paraszti társadalom átformálódása a 19. század második és a 20. század első felében. Új módszerek jelentek meg a társadalomtörténeti kutatások terén, amelyek elősegítették az új eredmények létrejöttét.

A történettudomány társtudományainak eredményei közül kiemeljük a magyar *turkológia* új iskoláját. Fekete Lajos és tanítványai a magyar törökkor kutatásában számos új eredményt mutatnak fel. Maga Fekete Lajos a szijákát írásról szóló monográfiájával megnyitotta az utat azok számára, akik a török kori török nyelvű gazdaságtörténeti iratanyagot kívánták kutatni. Tanítványai közül többen a 16-17. század gazdaság-, népesedés- és társadalomtörténetének kutatásához járultak hozzá.

Ugyanitt kell megemlítem a *néprajz* ’’történeti” iskolájának Tálasi István körül kialakult csoportját. Tanítványai a történeti forrásokat is bevonják a néprajzi kutatásokba, s ezzel a két tudomány számára közös területeket tárnak fel.

A történetírás új eljárásai közül, amelyek az utóbbi évtizedekben jelentkeztek, a kvantitatív módszer az, amelyik nyomot hagyott a magyar történetíráson. Igaz, szerepe még nem tekinthető lezártnak, mégis elmondható, hogy néhány kutatónkon kívül eddig nem aratott jelentősebb sikert. Szintén csupán a divat szintjén érvényesült az Annales-iskola hatása. A francia kutatók egyes konkrét vizsgálatainak eredményeit ugyan átvette

történetírásunk, de eddig nem akadt olyan történetíró, aki monografikus szinten vállalkozott volna akár egy, az Annales-iskola szellemében készülő regionális vizsgálatra, tehát egy történeti régió sokoldalú gazdaság-, társadalom-, politikai- és kultúrtörténeti feltárására, akár hosszú trendek, több évszázadon át tartó tendenciák elemzésére. A módszerek terén sajnos a hagyományos eljárások vannak használatban, a maguk meglehetősen megkopott teljesítőképességével.

Még egy, ellentmondásosságában is végeredményben kedvező folyamatról kell számot adni az utolsó évtizedek történetírásáról szólva, s ez a helytörténetírás kibontakozása. 1956 után a megyék, városok, olykor egyes települések lehetőséget kaptak önálló kulturális költségvetés létrehozására. A megyei, városi kulturális intézmények (múzeumok, levéltárak, iskolák stb.) megyei, illetve városi kezelésbe kerültek. Sorra-rendre megjelentek ezek évkönyvei, s egyéb önálló kiadványai. Nagy tömegű helytörténeti publikáció látott napvilágot, számos nagyváros, város, község íratta meg a maga történetét. Ezek a kiadványok jelentősen gyarapították a történetírás lehetőségeit, sokszor forrásközlések kiadásával, s nem csupán a helytörténetírásban. Számos történetíró specializálódott az ilyen kiadványokra, ami kedvező az egész szakma számára, mind több történetíró kapott így publikációs lehetőséget. Hatalmas tömegű kutatás történt, rengeteg új információ, adat került napfényre, ami feltétlenül gyarapította a magyar történelemről egészében kialakult képet. A másik oldalon viszont kísért a dilettantizmus, ez a helytörténeti tevékenység többnyire azonos minták alapján, szinte egy kaptafára történt, sokszor már gépiessé vált. A kutatók a helytörténetírás keretei között is az országos fejlődés periodizációjának keretében vizsgálják témáikat, s így az egyes települések sajátos fejlődési tendenciái feloldódnak az országos keretekben, anélkül, hogy lehetővé tennék éppen azt, ami a feladatuk lenne, az országos fejlődés árnyaltabbá tételét. A modern időszakok pedig sokkal erőteljesebben megszenvedték a helyi pártszervek ideológiai-politikai nyomását, aminek következtében túlteng ezekben a munkákban a munkásmozgalom, s sokszor sablonossá vált a történelmi folyamat bemutatása.

A történetszemléletben bekövetkezett változásokat, az 1956 utáni két-három évtized során felszínre hozott új eredményeket kívánja a

nagyközönség körében népszerűsíteni az az új nagy összefoglaló vállalkozás, amelyik az MTA Történettudományi Intézetének gondozásában indult meg, a Magyarország története 10 kötetben című sorozat. Az egész sorozat főszerkesztője és az egyes kötetek főszerkesztői széles munkatársi gárda bevonásával törekedtek arra, hogy minden szakterületen a legjobb erőket vonultassák fel. Az 1970-es évek második felében megindult vállalkozás ugyan még ma sem fejeződött be, a megjelent kötetek azonban jól reprezentálják az elmúlt évtizedek új kutatási eredményeit és történetírásunk számos új (és persze sok régi) problémáját.

Az utóbbi évek legnagyobb jelentőségű teljesítménye, elsősorban azért, mert egyáltalában létrejöhetett, az Erdély története (1986) c. háromkötetes, nemzetközi visszhangot kiváltó alkotás volt. A sok szakembert mozgósító vállalkozás jelezte a magyar társadalom érdeklődését a magyar történelemben nagy szerepet játszó Erdély és népei iránt, s azt, hogy a magyar történetírásnak van mondanivalója Erdély történetéről. Az utóbbi évtizedekben fokozatosan kiélező magyar-román viszony terén az objektív párbeszéd kialakítását kívánta elősegíteni a vállalkozás, s egyúttal felvenni a harcot a román történetírás nacionalista túlzásaival szemben. Európai fogadtatása jó volt, de nyomában természetesen újból kiéleződött a magyar és a román történetírás közötti vita Erdély történetének egyes kérdéseiről.

Az elmúlt évtizedek történetírásának néhány személyes teljesítményét is ki kell emelni. Magától értetődően csak elhunyt történetírókról szólunk. Mindenekelőtt azokat kell említenünk, akik már a megelőző évtizedekben is működtek. *Mályusz Elemér* (1898-1989) 1945 előtt is jelentős munkákat mutatott fel. Eltiltása az oktatástól 1945-ben egyenesen predesztinálta a további elmélyült kutatásokra. Kevés olyan történetírónk akadt, aki ennyire a hivatásának élt volna. Először a Zsigmond-kori oklevéltár köteteinek szerkesztésével és kiadásával foglalkozott, az oklevelek regesztáit közölve tette, közzé a levéltári forrásokat olyképpen, hogy a sztereotip szövegeket elhagyva, csak a lényeges részeket közli megfelelő magyarázatokkal ellátva, egyébként pedig tartalmi kivonatot adott, de teljességre törekedve. Pauler Gyula óta nem volt olyan történetírónk, aki egy korszaknak az okleveles anyagát annyira ismerte volna, mint ő a Zsigmond-kori okleveles anyagot. Az oklevelek publikációjával

egyidejűleg foglalkozott a kutatás során felmerülő újabb kérdésekkel, egyéb problémákkal. Írt Hunyadi és Vitéz János politikai kapcsolatáról, a középkori magyar gestairodalom szinte minden fontosabb kérdését és személyiségét elemezte, különösen Thuróczyt és krónikáját, az V. István kori gestát, s a királyi kancellária és a gestaírás összefüggéseit. Nagyméretű Zsigmond-életrajza, az összefoglaló tízkötetes magyar történet számára még kéziratban levő fejezete mellett élete utolsó éveiben a középkori magyar történet több korszaka foglalkoztatta. Az 1960-as évektől megjelent munkásságában a történelmi materializmus néhány fontosabb előfeltevése, amelyeknek elsősorban szellemét próbálta megragadni és érvényre juttatni kutatásaiban.

Egy másik olyan személyiség, akinek a működése ugyancsak nagyjelentőségű, Mályusz kortársa, *Szabó István* (1898-1970) volt Ő az egyetlen történetíróink közül, aki ezekben az évtizedekben iskolát alapított, s számos tanítványt nevelt. A körülötte tömörülő fiatal történetírókkal közös első nagyobb vállalkozása egy agrártörténeti tanulmánykötet kiadása volt, majd munkaközösséget szervezett a parasztság 1867-1914 közötti történetének kutatására. Ennek két kötetben közölt eredményei két kiadásban jelentek meg. Élete utolsó éveit több évtizeden át gyűjtött forrásanyagának feldolgozására kívánta fordítani, ezért 60. életévét betöltve nyugdíjba vonult. Még korábban, 1956 előtt foglalkozott az 1351. évi jobbágytörvényekkel, majd Bács, Bodrog és Csongrád megye 1522. évi dézsmajegyzékeit tette közzé, s most nekilátott egyrészt népesedéstörténeti kérdések feltárásának, Magyarország népessége 1330-1526 közötti alakulását mutatva be, majd a középkori magyar falu kialakulásának, a falurendszer megszilárdulásának problémái érdekelték. Nagy tanulmánya a prédiumról, monográfiái, előbb a magyar falurendszer kialakulásáról, majd a középkori magyar faluról nemcsak a történetírás, hanem több társtudomány számára is meghatározó jelentőségűek. Halála után évekkel jelent meg összefoglalása a magyar mezőgazdaság 14-15. századi történetéről (1530-ig). Különösen utolsó munkáin érződik a századforduló, s az 1920-50-es évek német és francia történeti irodalmának megtermékenyítő hatása.

1994-ben hunyt el az utóbbi évtizedek egyik nagy formátumú történetírója, *Wellmann Imre* (1909-1994). Már nagyon fiatalon céltudatosan készült

későbbi kutatásaira. Az egyetemen előbb közgazdaságtudományi képzésben részesült, majd Drezdában tanult, s végül a budapesti bölcsészkaron egészítette ki tanulmányait. Domanovszky Sándor és Hajnal István hatása alatt a 18. századi agrártörténet kérdései felé fordult, de a korabeli francia és német szociológiai iskolák elméleteivel felvértezve. Kutatásai átfogták az egész 18. századot, a török kiűzésétől egészen a reformkorig. Hosszú évtizedek alatt előbb az országos, később a fővárosi és a Pest megyei levéltárban működött, majd 1962-től a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban irányította az agrártörténeti kutatásokat. A vezetése alatt létrejött múzeumi forrásbázis, amely az Országos Levéltár több fontos forráscsoportjának a kutatás számára történő előkészítését tette lehetővé (U. et C., 1715-20., és 1828. évi országos összeírások), a Mezőgazdasági Múzeum kibontakozó agrártörténeti kutatásainak irányítása egyaránt a nevéhez fűződik. Munkásságának utolsó évtizedeiben nagyobb tanulmányai és könyvei a 18. századi magyar agrártörténet fő fejlődési vonalait tárták fel. Emellett tudománytörténeti jelentőségűek Bél Mátyással és részben Tessedik Sámuellel foglalkozó kutatásai. Wellmann egyike volt azon történetíróinknak, akik készséggel foglalkoztak elméleti kérdésekkel is. Több alkalommal is áttekintette a magyar agrártörténeti kutatások megelőző eredményeit, s szívesen vázolta fel a következő évtizedek kutatási feladatait.

A jóval fiatalabb generációk egyik korán elhunyt tagja *Szűcs Jenő* (1928-1988), aki elsősorban a középkori magyar történet kutatójaként írta be nevét a tudománytörténetbe. Azon ritka történetíróink egyike volt, akik történetszemléleti kérdések iránt érdeklődtek. A középkori magyar várostörténetről kiadott monográfiája után az 1960-as évektől különféle tanulmányokat írt a középkori etnikai és történeti tudat, a középkori nacionalizmus problémaköréből. Nemzetiség és nemzeti tudat középkori megjelenési formái érdekelték, s foglalkozott a barbár etnikai tudat kérdésével, Kézai Gesta Hungarorumának történet- és társadalomszemléletével. Azok közé tartozott, akik a magyar fejlődést az európai térképen igyekeztek elhelyezni, s eközben nemzetközi érdeklődést kiváltó tanulmányt készített az európai fejlődés szerkezetéről, a közép- és kelet-európai fejlődés sajátosságairól. Élete végén nagyobb tanulmányt szentelt a 13-14. századi magyar társadalomtörténetnek, a parasztság és a birtokos rétegek társadalomfejlődésének.

Az 1956 utáni évtizedek másik nagy formátumú történetírói egyénisége az ugyancsak fiatalon elhunyt *Ránki György* (1930-1988), aki előbb a magyarországi kapitalista iparfejlődés alakulásával foglalkozott a századfordulón, majd az 1920-30-as években. Érdeklődése hamar kitágult, részben a gazdaságtörténet felől a társadalomtörténet irányába (emlékezetes vitacikke a magyarországi középrétegek szerepéről az 1920-as évek politikájában), majd szélesebbben a magyar politika európai, elsősorban közép- és délkelet-európai lehetőségeinek vizsgálatával, Magyarország második világháborús részvételének közelebbi tanulmányozásával. Innen jutott a térség, Közép-Kelet-Európa 19-20. századi gazdasági-, társadalmi fejlődésének problematikájához, majd egyetemes történeti kérdések, így az iparosodás 19-20. századi kérdéseinek, s a második világháború problematikájának vizsgálatához. A hallatlanul munkabíró marxista szemléletű történetíró mint tudományszervező is kimagasló jelentőségre tett szert. Több mint két évtizeden át a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese, majd utána igazgatójaként meghatározó volt a szerepe a magyar történettudomány nemzetközi kapcsolatainak alakulásában, jelentős kibővülésében az 1960-as évek közepétől kezdődően egészen haláláig. Széleskörű nemzetközi ismertségét arra használta fel, hogy munkatársai számára kapcsolatokat teremtsen. Abban, hogy a magyar történettudománynak az 1970-80-as években sokkal jobb volt a híre, mint a többi ún. ’’szocialista ország” történetírásának, s hogy történetírásunk és a nyugatnémet, francia, angol, amerikai történetírói intézmények között igen jó kapcsolatok alakultak ki, alapvető szerepe volt személy szerint Ránkinak.

Nem fejezhetjük be munkánkat történetírásunk néhány problematikus vonásának, hiányának a felvázolása nélkül. Az elmúlt három évtized folyamán a történetírók érdeklődése az új- és legújabb kor, a 19-20. század történetének kutatása felé fordult. Ez természetesen, elkerülhetetlen, hiszen az idő múlásával ennek a másfél évszázadnak az eseményei mindinkább a múlt szerves részévé válnak. Van azonban más oka is. A középiskolai oktatás átalakulása a latin műveltség hanyatlásával, a latin nyelvnek az oktatásból történő kiiktatásával járt, mindinkább olyan generációk jelentkeznek tehát az egyetemeken, amelyek nem értenek latinul, s ezt a hiányt igen nehéz pótolni. Így a történetírók fiatal nemzedékei - nyelvi okokból - csak a 19. századtól kezdve képesek

történelemmel foglalkozni. Igaz, hogy az utóbbi néhány évben megállt ez a folyamat, s ismét fejlődőben van a latin nyelv oktatása a középiskolák egy részében, ennek jótékony hatása azonban csak hosszú évek múlva mutatkozhat majd meg.

A középkori tanulmányok hanyatlása elkerülhetetlenül azzal jár, hogy az egyetemről kikerülő generációk történelmi kritikája nem elégséges, nem eléggé módszeres. A középkori forrásanyagon gyakorolható kritikai módszerek közvetlen tapasztalata nélkül nehezen teremthető meg a legújabb kori forrásanyag kritikai módszertani bázisa, az egyes kutatók magukra vannak hagyva és ez tükröződik a legújabb kori történelemmel foglalkozó tanulmányok kevés kritikát alkalmazó eljárásaiban.

Az utolsó két évtized során katasztrofális mértékben visszaesett a forráskiadás, legalábbis a központi keretek között, a Magyar Történelmi Társulat és az Akadémia Történelmi Bizottsága kiadványsorozataiban megjelenő forráspublikációk száma. Az ország gazdasági helyzetének alakulása ezt egyáltalában nem indokolja, hiszen közben például az irodalomtörténészek sorra-rendre jelentették meg a legkülönfélébb írók kritikai kiadásait. Ebben a jelenségben egyrészt az általános szemléletnek az eluralkodása mutatkozik meg, nevezetesen azé a szemléleté, amelyik elfordul a középkor kutatásától, s a legújabb korra helyezi a hangsúlyt. De van benne nemtörődömség is a szakma vezető tudósai részéről, akik - tisztelet a kivételnek - az elmúlt évtizedekben a megfelelő fórumokon sohasem képviselték elvi alapokon a történeti kutatás szempontjait. A magyar történelem alapvető forráskiadvány sorozatai befejezetlenek, vagy meg sem kezdődött a kiadásuk (Az országgyűlési iratok a 16. század elejétől 1848-ig, Kossuth iratai, ugyanakkor meghatározó nagy forráscsoportok még érintetlenek), márpedig ezek közlése nélkül a továbblépés gyakorlatilag lehetetlen. Ki kellene ugyanakkor dolgozni a mai idők modern forráspublikációjának alapvető szabályait, mégpedig kiterjesztve a legújabb forrástípusokra (magnószalagok, filmfelvéteíek, fotók, video, stb.).

Jelentős a módszertani-technikai elmaradás is. Sok történetíró rendelkezik ugyan személyi számítógéppel, ott azonban, ahol a legjobban lehetne hasznosítani a legmodernebb technikát, elsősorban a levéltárakban, még a

nyomát sem találjuk a nyilvántartások számítógépes feldolgozásának (hogy csak a legegyszerűbb területet említsük). Ez látszólag csupán technikai kérdés, a valóságban azonban mind konkrétabban jelentkező kutatás-módszertani problémává válik.

Egyre erőteljesebben érződik a kutatói iskolák hiánya a történetírásban. Kialakulásuknak az elmúlt évtizedek sem kedveztek, mert uniformizálásra törekedtek. Azon történetírók közül, akik az elmúlt évtizedekben egyetemen tanítottak, csupán a már említett Szabó István körül alakult ki tanítványok népesebb csoportja, s a debreceni egyetemen megkezdődött ez Ránki György körül, aki azonban az 1980-as évektől már nem tudta vállalni az ezzel járó gondokat (a bloomingtoni egyetemre kerülvén).
Ettől természetesen nem független a kritikai módszerek újabban tapasztalható hanyatlása, megrekedése, hiszen elsősorban a közös módszertani alapok azok, amelyek összetartanak egy tudós iskolát. Meggyőződésünk, hogy ilyen iskolák létrejötte nélkül aligha képzelhető el a magyar történetírás továbbfejlődése. Ez pedig azt jelenti, hogy mindaddig, amíg meg nem újulnak az egyetemek, olyan tudósok nem kerülnek a tanszékekre, akik képesek ilyen iskolák kialakítására, ez a folyamat aligha indulhat meg. Mindez - úgy véljük - legalább egy-másfél évtizedre meghatározza a teendőket, a történetírás megújulásának folyamatát. A feladatok nagyok, végigvitelüket, megvalósításukat csak a rendre fellépő új generációk legtehetségesebb tagjai valósíthatják meg, fáradságos munkával. Az idősebb, s a középkorú generációk feladata nem lehet más, csupán az, hogy ehhez a fiatalabbakat hozzásegítsék.

Válogatott bibliográfia

Annak ellenére, hogy a magyar történetírás történetével foglalkozó irodalom viszonylag kicsi, a teljes bibliográfiája sok oldalra rúgna. Ezért válogatnunk kell, s csak a legfontosabb munkák jegyzékét közölhetjük. Eleve lemondtunk a nekrológokról, s minden olyan témánál, ahol újabb irodalom van, amelyben megtalálhatjuk a régebbit, vagy legalábbis annak zömét, csupán a legújabb munkát közöljük.

Az egyes könyveket, tanulmányokat nem tematikailag csoportosítottuk, hanem a szerzők betűrendjében.

Könyvek

Bartoniek Emma: Fejezetek a XV-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. (Kézirat gyanánt). Budapest, 1975. (sokszorosított)

Csapodi Csaba: Az Anonymus -kérdés története. Budapest, 1978.

Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon aXI-XIV. században. Budapest, 1967.

Flegler Sándor: A magyar történetírás történelme. Budapest, 1877.

Glatz Ferenc: Történetíró és politika. Budapest, 1980.

Gunst Péter: Acsády Ignác történetírása. Budapest, 1961.

Gunst Péter: Marczali Henrik. Budapest, 1983.

Hóman Bálint: Történetírás és forráskritika. Budapest, 1938.

Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest,

1954.

Középkori kútfőink kritikai kérdései. Szerk. *Horváth János* és *Székely György.* Budapest, 1974.

Kristó Gyula: História és történetírás a Képes Krónikában. Budapest, 1977. *Kulcsár Péter:* Bonfini Magyar Történetének forrásai és keletkezése. Budapest, 1973.

Lederer Emma: A magyar polgári történetírás rövid története. Budapest, 1969. *Lékai Lajos: A* magyar történetírás 1790-1830. Budapest, 1942.

Lischerong Gáspár: Pray György élete és munkái. Budapest, 1937.

Mályusz Elemér: Királyi kancellária és krónikaírás a középkori

Magyarországon. Budapest, 1973.

Mályusz Elemér: Az V. István-kori Gesta. Budapest, 1971.

Mályusz Elemér: A Thuróczy -krónika és forrásai. Budapest, 1967.

Márkus László: A szociáldemokrata történetírás fejlődéséhez. Budapest, 1963. *Nógrádi László:* A magyar nyelvű történetírás 1820-ig. Pozsony, 1902.

Pál Lajos: Rónay Jácint. Budapest, 1976.

Pamlényi Ervin: Horváth Mihály. Budapest, 1954.

Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Budapest, 1974.

R. Várkonyi Ágnes: A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban. III. Budapest, 1973.

R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Budapest, 1961.

Varga Zoltán: A Széchenyi-ábrázolás föirányai a magyar történetírásban 1851-1918. Budapest, 1963.

Várdy Béla: A magyar történettudomány és a szellemtörténeti iskola. Cleveland, Ohio. 1974.

V. Windisch Éva: Kovachich Márton György élete és munkássága. Budapest,

1947.

E könyveken kívül a Gondolat Kiadó gondozásában 1979-től lát napvilágot a Történetírók Tára sorozat, mely kiemelkedő történetírók munkáiból, vagy addig nem kiadott kézirataiból tesz közzé részleteket. Eddig Domanovszky Sándor, Szabó Ervin, Rómer Flóris, Ipolyi Arnold, Fraknói Vilmos, Marczali Henrik, Hajnal István, Horváth Mihály munkáiból, valamint a Huszadik Század c. folyóiratban megjelent polgári radikális felfogású történetírók írásaiból jelent meg egy-egy kötet.

Tanulmányok

Glatz Ferenc: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. Századok, 1970. 1175-1200.

Glatz Ferenc: Kísérlet történeti folyóirat indítására 1865-ben. Századok, 1966. 1278-1299.

Glatz Ferenc: A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. Századok, 1967.233-267.

Glatz Ferenc: Szerkesztői munka az induló Századoknál. Századok, 1967.

668-687.

Gunst Péter: Marczali Henrik történetírói pályakezdése. Századok, 1987. 903-

922.

Gunst Péter: Egy történeti monográfia születése. Századok, 1990.275-296.
Irinyi Károly: Hajnal István történetszemlélete. In: A debreceni Kossuth

Lajos Tudományegyetem Évkönyve, 1962.

Kardos József: Az Eckhart -vita és a szentkorona-tan. Századok, 1969. 1104-

1117.

Mann Miklós: A millenniumi ’’Magyar Nemzet Története” szerkesztési munkálatairól. Századok, 1968. 1117-1148.

Mann Miklós: Ráth Károly élete és munkássága. Századok, 1965. 836-860.
Mérei Gyula: Szekffi Gyula történetszemléletének bírálatához. Századok, 1960. 180-255.

Pamlényi Ervin: Molnár Erik történetírásáról. Századok, 1964. 931-942.
Pamlényi Ervin : Szalay László: Magyarország története. (Szalay László halálának századik évfordulóján) Századok, 1964. 1370-1379.

Pach Zsigmond Pál: Az ellenforradalmi történetszemlélet kialakulása Szekfíi Gyula Három nemzedékében. Történelmi Szemle, 1962. 387-425.

Rottler Ferenc: Fraknói Vilmos történetírói pályakezdése (1861-1871). Századok, 1969. 1046-1076.

R. Várkonyi Ágnes: Buckle és a magyar polgári történetírás. Századok, 1963.

611-646.

R. Várkonyi Ágnes: Széremlei Samu és a mezővárosok történetének historiográfiája. Századok, 1974. 915-930.

R. Várkonyi Ágnes: Történettudomány és a természettudományok a XIX. század közepén Magyarországon. Magyar Tudomány, 1967.383-397.

Társadalomtudomány és szellemi élet a harmincas években. Magyar Tudomány, 1982. 718-734. (Benne Kosáiy Domokos összefoglalása a

történettudományról.)

E bibliográfiában nem találja az olvasó azokat a - részben aktuálpolitikai felhangokat tartalmazó - összefoglalásokat, amelyek az 1945 utáni évtizedekben születtek a magyar történetírásról. Minden évtizedben, olykor 5 évenként készültek ezek, s szinte minden történeti folyóiratban megtalálhatók. Ezek már annyira elavultak, hogy részletekbe menő magyarázatok nélkül alig lennének érthetőek az érdeklődő
nem szalanabeliék számára.

Névmutató

A

A

B

C

Cs

D

E

9

E

F

G

Gy

H

I

J

K

L

M

N

O

P

R

S

Sz

T

V

W

Z

Zs